

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՍ

ՊԷՑՐՈՒԹ, 1979

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԽԱՆ

ՀԱՏՈՐ Է.

Խմբագիր

ԵՐՈՒԱՆԴ Լ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1979

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 7

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1979

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԷՋԵՐԸ ԲԱՅ ԿՐ ՎՅԱՆ
բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ
առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը:

Պատմական Իրանը եւ Հայաստանը

ՄՕՐՈՒՄ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Պատմութեանը քաջ յայտնի Հայկական Լեոնաշխարհը՝ այսինքն՝ հին Հայաստանի աշխարհագրական ամբողջութիւնը, իր դիրքի շնորհիւ, առաւել քան Պաղեստինը, Փիւնիկէն, Սիրիան, աշխարհի այն բացառիկ երկրներից է, որ աւելի քան երեսուն դարերի ընթացքում շուրջ վաթսուս անգամ ենթարկուել է մեծ ու միջակ արշաւանքների: Նուազագոյնը նոյնքան անգամ ենթարկուել է աւելի փոքր, անցողիկ արշաւանքների եւ դրանից աւելին՝ զանազան ներքին ու արտաքին պատերազմների: Ըստ որում, այդպէս էլ եղել է վաղագոյն ցեղատիրական դարաշրջաններում: Ասորեստանեան եւ սկիւթհիմմերական ներխուժումներից պակաս չէին հելլենիզմի եւ վաղ ֆէոտալիզմի, միջնադարի եւ ուշ միջնադարի, մինչեւ իսկ նորագոյն շրջանների արշաւանքներն ու պատերազմները, որոնց ընթացքում տրորում էր երկիրը՝ իր բնակչութեամբ: Բաւական է յիշել, որ 1340-ից մինչեւ 1640-ական թուականները ձգուող 300 տարիներից 230-ը եղել են անընդհատ պատերազմների, աւերումների տարիներ, իսկ մնացած 70-ը՝ սուլի, համաճարակների, արտագաղթների, դերեվարութիւնների, անասնելի հարստահարութիւնների տարիներ:

Հայկական Լեոնաշխարհի բնակչութիւնը, իր ճնշող մեծամասնութեամբ, մինչեւ 12-րդ դարը, գրեթէ ամբողջապէս, յատկապէս դիւղում, բաղկացած է եղել հայերից: Գերագոյնգրէն հայ բնակչութեան ջրտինջով, նրա արհեստով, մանաւանդ հացով ու ինչքով էին ապրում եւ կուում Հայկական Լեոնաշխարհ, Կասպիականի հարաւարեւմտեան աւազան եւ Ատրպատական թափանցած վաչկատուն կամ արդէն նստակեաց դարձող օտար ռազմարկուները: Նրանք

որպէս քոչ ու ընտանիքով խուժած մեծ խմբեր, ամէն կերպ ջանում էին ամբարնալ ալպեան արտաւալրերով ու ջրերով հարուստ Հայկական Լեռնաշխարհում եւ անման ձմերանոց հանդիսացող շրջակայ վայրերում, որպիսիք, առաջին հերթին, օրինակ Ղարաբաղ-Մուղանի եւ Միլի դաշտերն էին: Հայկական Լեռնաշխարհը այդ քոչերի համար նպատակարար էր նաեւ իր անտառների աղքատութեամբ. անտառէն կարող թափանցել ոչխարը:

Մէկը միւսին թուլացնելու, ենթարկելու նպատակով, 11-16-րդ դարերում, ալիք առ ալիք, երկիր ներխուժած այդ ցեղերի բանակները նաեւ իրար էին յօշոտում: Նրանք շատ անգամ, նահանջների ընթացքում, նստակեաց հայ բնակչութեանը տեղահան էին անում, քլում հեռուները՝ իրենց իշխած երկրի այլ մարզերը, իրենց թշնամուն կենսական միջոցներից զրկելու նպատակով աւերում, հրկիզում էին բնակավայրերը: Նոյնիսկ ուշ միջնադարում հայ մարդկանց դերնվարում էին՝ վաճառքի նպատակով, իսկ փոքրիկ դիմադրութեան դէպքում՝ նաեւ կոտորում: Միւս կողմը՝ «որպէս վրէժ», իր թշնամու նման արարքի դէմ՝ իր յաջողութեան կամ նահանջի դէպքում, նոյնը կատարում էր թշնամու տիրապետած մասում, երբ ոտք էր դնում այնտեղ: Եւ այս երկուսի զոհերը մեծ մասամբ, իսկ երբեմն միայն, հայ բնակիչներն էին լինում՝ սիւղացի թէ քաղաքացի: Այդպէս էր մանաւանդ ողջ 14-16-րդ դարերում թուրքմենական եւ թուրք-պարսկական տեւական պատերազմների ընթացքում: Հայ նշանաւոր հեղինակներից մէկի թեւաւոր արտայայտութեամբ՝ այդ նոր տէրութիւնների լինելիութեան եւ նրանց էթնիք գոյութեան անիւր թաւալում էր հայ ժողովրդի կրօնապանդակի վրայ:

Սակայն չմոռանանք յիշել, որ այդ ցնցող, աւերիչ անցքերի արանքներում, ինչպէս հայրենի պետականութեան, այնպէս եւ օտար տիրապետութիւնների ժամանակ, եղել են եւ խաղաղ կեանքի, բայց մեծ մասամբ կարճատեւ, շրջաններ: Դիմենք աւելի ծանօթ խոր անցեալին: Դրանցից առաջինը, որ ունեցել է իր անհամեմատ խաղաղ շինարարական եւ պետական կեանքը, հանդիսացել է ուրարտական կոչուած Վանեան թագաւորութիւնը, իր երեք հարիւրամեայ պետականութեան առաջին երկու հարիւրամեակում (Ք. Ա. 820-620 թթ.): Ապա դալին է Երուսնդեանների յաջորդ՝ Արտաշեսեան Հայկական երկրորդ հարստութեան դէթ երկրի ներսում անհամեմատ խաղաղ հարիւր յիսունամեակը (Ք. Ա. 185-35 թթ.): Եւրջ չորս դար տեւած հայ Արշակունի վասալ հարստութեան եւ յաջորդած վաղ մարդպանութեան ժամանակների կէսից աւելին (Ք. Ե. 60-450 թթ.), մարդպանութեան եւ յաջորդ շրջանի (485-685 թթ.) երկու հարիւրամեակը, ապա՝ հայ Բագրատունիների մօտ երկու դար տեւած հա-

բըստութեան ժամանակի (860-1060 թթ.) կէսը, եւ Հայկական Կիլիկեան իշխանութեան միջին մասը ընդգրկող երկու դարը (1100-1300 թթ.):

Այսպիսով, հայոց պատմութեան երեսուն երեք յայտնի դարերի ընթացքում, միայն 1000 կամ 1200 տարիների ընթացքում էր, որ հայ ժողովուրդը ապրել է իր սեփական գլխարկի տակ: Այդ շուրջ երեք հազարամեակը ընդգրկող ժամանակաշրջանի աւելի քան մէկ երրորդ մասին են պատկանում հայ ժողովրդի տնտեսական եւ մշակութային բարձր զարգացման՝ նրա առաջնութացի նշանաւոր փուլերը: Մնացած երկու հազարամեակի ընթացքում Հայաստանը ապրել է պատերազմների եւ կարճատեւ ու երկարատեւ օտար տիրապետութիւնների ժամանակներ, ստեղծադրածական սակաւ հնարաւորութեամբ, կամ եղածի կորուստով:

*
**

Օտար տիրապետութիւններից ամենատեւականը եւ ուշադրաւր Հայաստանի եւ հայերի համար հանդիսացել է Աբմեհնեան, Պարթեւական եւ Սասանեան Պարսկաստանի աւելի քան հազարամեայ տիրապետութիւնը: Յիշենք նաեւ յոյն-բիւզանդական 6-7 դար տեւած գերիշխանութիւնը, գերազանցօրէն՝ երկրի արեւմտեան մարզերում: Ապա ընդհանուր կարգով, որոշ հերթականութեամբ, նշենք Հայաստանի կեդրոնական եւ արեւելեան մասում արաբական շուրջ երկու դարի, մոնղոլ-թաթարական շուրջ մէկ ու կէս դարի տիրապետութեան ժամանակները: Յատուկ յիշելու է վերջնապէս, սելճուկ-թուրքական, թուրքմենական, թուրք-օսմանեան եւ արեւելեան մասում պարսկական (թէեւ իրականում գրեթէ դարձեալ թուրքական) եօթից ութը դար տեւած աւերիչ ու ճակատագրական տիրապետութիւնների շրջանները:

Մշտապէս յիշելու արժանի է շատ մօտիկ անցեալում, Արեւիկեան Հայաստանի ոչ ամբողջական մատում, Կայսերական Ռուսաստանի շուրջ մէկ դար տեւած տիրապետութիւնը, որի ընթացքում, հայ բնակիչը ունեցաւ հանգիստ քուն, ապահով երթեւեկութիւն, ապահով սեփականութեան եւ քաղաքացիական հւասանար իրաւունք: Այս ցանկից դուրս ենք թողնում հռոմէական տիրապետութիւնը, թէեւ փոքր ժամանակ չի տեւել, յատկապէս Հայաստանի արեւմտեան մասում, որովհետեւ կրել է աւելի շատ կարճատեւ բոյոթ իր դրական, մանաւանդ բացասական ազդեցութեամբ, առանց նշանակալից եւ վճռական հետեւանքների: Այդպէս էլ դնահատում ենք ինչպէս հնագոյն, այնպէս էլ ուշ շրջանների դանազան վաղանցիկ տիրապետու-

Թիւնները, բացառութեամբ վրացական շուրջ կէտարեան ֆալաֆա-
կան ազդեցութիւնը, որ իրականում հանդիսանում էր հայ-վրացա-
կան պետական-դաշնակցային սկզբունքով ղեկավարուող դաշինք:
Սա վերին աստիճանի բարեբաւարիկ եւ շատ բացառիկ, բայց շատ
կարճատեւ շրջան էր ողջ հայոց պատմութեան մէջ, երբ Հայկական
Կրիլիկայի, նոյնպէս բացառիկ վերելքի այդ ժամանակներում, ծաղ-
կում էր Զաքարեան Արեւելեան Հայաստանը՝ վրաց Բագրատունի-
ների զօրեղ եւ շինիչ դայիտների տակ:

**

Պատմութեան ընթացքում հայ ժողովրդի համար բոլոր տիրա-
պետութիւնների ոչ միայն ամենից ամենիւն, ամենից շատ դժու-
րեւ ազդեցութիւն թողածը, այլեւ իր նշանակութեամբ, ըստ իս,
զարմանալի կերպով նոյնիսկ ընդունելի, որպէս պատմական անհրա-
ժեշտութիւն, դա պարս-իրանական տիրապետութիւնն է, նախ եւ ա-
ռաջ հնագոյն ու հիմն պարսկականը, մասամբ եւ մեր պարսկական
տիրապետութիւնը: Ի հարկէ, այս դնահատակները շատ տարօրինակ
կը հնչէ, մանաւանդ հայ մարդկանց ականջին, որովհետեւ հայ պատ-
մադրութեան մէջ տակաւին դերիշխող է միջնադարեան պատմիչնե-
րը, ժամանակադիրները եւ եկեղեցու ազդեցութիւնը, որ Թափան-
ցել է նոյնիսկ հայ նոր ու նորադոյն դրականութեան եւ պատմա-
դրութեան մէջ: Ըստ այդ տեսակէտի, իրեւ թէ Պարսկաստանը
հնում, այլեւ 16-19րդ դարերում, եղել է հայ ժողովրդի, հայ երկրի
նախ թիւ առաջին, ապա թիւ երկրորդ թշնամին: Այդ մի անարդար
դնահատական է, որից պէտք է ի սպառ հրաժարուել, որովհետեւ
այդ է պահանջում առարկայական զիտական պատմադրութիւնը եւ
պատմական ճշմարտութիւնը:

Հայոց պատմութեան այս մասնաւոր առիթով գտնում ենք, որ
ընդհանրապէս ժամանակն է, որպէսզի ինչպէս հին աշխարհի, այն-
պէս էլ մարդկութեան պատմութեան մէջ, ըստ արժանւոյն, ազնուօ-
րէն, համարձակ կերպով վերագնահատուի Աֆրեմեան Պարսկաս-
տանի, կամ Կիւրոս-Գարեհեան՝ պարսից-արեւելեան հզօր կայսրու-
թեան աւելի քան երկդարեան տիրապետութիւնը, որպէս անաջին ու
մեծագոյն բնօրրկումով պետական-առաջադիմական փայլը՝ համա-
մարդկային պատմութեան մէջ: Ժամանակն է բարձրաձայն ասել, որ
Աքեմենեան պարսկական երկու դար տեւած տիրապետութիւնը շատ
դրական դեր է խաղացել ոչ միայն Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի
համար, այլեւ ողջ Առաջաւոր Ասիայի, Հիւսիսային Հնդկաստանի եւ
Միջին Ասիայի շատ երկրների, ժողովուրդների ու ցեղերի համար:

Միայն դուք, վերապահութիւն կարելի է՝ անկ պարսկական տիրապետութեանը ենթարկուած եգիպտոսի եւ յունա-հելլենական մարզերի նկատմամբ, այն էլ միմիայն այդ դարերի համար:

Հին աշխարհի պատմութեան մէջ ցեղային առանձին վարչական միաւորումների համախմբումը, ինչպէս յայտնի է, սկսուեց նախ եգիպտոսում՝ Նեղոսի միջին եւ ստորին ակազանում, որ աւարտուեց մեզանից հինգ հազար տարի առաջ, շուրջ եօթ դար տեւող առանձին մարզերի-նոմերի միջեւ ծաղած պայքարից յետոյ: Երկրորդը՝ Միջագետքում՝ Սարգոնի եւ նրա թոռ՝ Նարամսինի ջանքերով: Երրորդը՝ նոյնպէս Միջագետքում՝ Ուրի փառաքապետութեան երրորդ հարստութեան ժամանակ: Չորրորդը՝ Եգիպտոսի, նրա արիւնիկան ցամաքից ասիական ցամաք թափանցելու ժամանակներում՝ միջին եւ նոր թագաւորութեան հզօրացման միջոցին: Կարելի է յիշել նաեւ յատկապէս Փոքր Ասիայի, Ատրիքի եւ Հիւսիսային Միջագետքի համար հերիքական տիրապետութիւնը եւ միջերկրտեղանկան ու սեւծովեան ակազաններում հելլենական ազդեցութեան տարածումը: Վերջապէս հերթը դալին է Ք. Ա. 11-7-րդ դարերի եւ մասնաւորապէս 8-7-րդ դդ. ասուր-բաբելոնական ռազմաստրկատիրական դիշատիչ աշխարհակալ տէրութեան առաջին փորձին: Ժողովրդական առանձն ասում է — «անդոյնն էլ մի դոյն է»: Որքան էլ աւերիչ, կողոպտիչ, սպանիչ էր Ատրեստանի արեւելեան դաժան բռնապետութիւնը, այնուամենայնիւ նրան յաջողուեց ստեղծել Առաջաւոր Ասիայի եւ Հիւսիս-արեւելեան Ափրիկէի ժողովուրդները եւ ցեղերի մի տեսակ խառնարան: Այդ ժամանակներում, յատկապէս 8-7-րդ դարերում, եգիպտական, փիւնիկեան, բարելական եւ մասամբ խեթական բարձր մշակութային արժէքները, ինքնին, այսպէս ասած կամաւոր ձեւերով, աւելի զօրեղ չափով հաղորդակից եղան իրար եւ մէկ աստիճան բարձրացրին նաեւ մշակութիւնը աւելի ուշացած ցեղերին:

Գերազանցօրէն Ատրեստանի հզօր կայսրութեան եւ նոր Բաբելոնի հին տիրոյթների, նրանց ձեռք բերած պետական փորձի դրական բաժնի վրայ էր, որ ստեղծուեց կրկնակի հզօր պարսկական կայսրութիւնը, իսկ վերջինիս դետնի ու փորձի վրայ ստեղծուեց յունա-մակեդոնական մեծ, աշխարհաշէն կայսրութիւնը: Ջրաշէնարութեան, առեւտրի եւ փոխանակութեան, մասնաւոր ստրուկի եւ ինչքի համար մղուող պայքարի հետեւանքներով ստեղծուած այս միաւորումները, մարդկային դարաւոր փորձի փոխանակման եւ ստեղծագործութեան մեծ կողաններ դարձան, թէեւ բռնութեամբ եւ արիւնով, առանց որի դժուար էր այն ժամանակ նաեւ առաջաւորին հասնելը, բայց եւ այնպէս, յատկապէս վերջին այս երկու՝ պարս-

իրամեակամ եւ յուճա-մակեղոճեակամ աշխարհակալութիւններէից իւրաքանչիւրը, մէկ, երկու քայլով առաջ մղեցին համամարդկային քաղաքակրթութիւնը:

Այն, ինչ չաջողուեց ծանր ու դժգոհ լծի տէր գերատէրէ Ասորեստանին, եւ լաւ էր որ չաջողուեց, մէկ յիսունամեակ յետոյ յաջողուեց իրանական սարահարթի նախկին ռազմիկ-անասնապահ, ձիապահ եւ մասամբ խաշնարած արի-իրամեան ցեղերին, նախ, մինչեւ այդ Ուրարտուին եւ Ասուր-Բարեկունին երկար ժամանակ դրացի եղած եւ նրանցից մեծապէս ազդուած, զուտ իրամեան ցեղերից մէկին՝ մար-մեդերին:

Կիւրոս-Դարեհեան պարսից մեծ տէրութեան նախապատրաստուած սկսուեց դեռեւս մար Կիւքսարից (600-ական թուականներէց) մօտ 26 դար մեզինց առաջ. ապա՝ պարս Կիւրոսից, եւ այս նշանաւոր վերջինից երեք տասնամեակ յետոյ բարձրացած Դարեհից: Պարսից Աքեմենեան մեծ իշխանական տոհմի զաւակ, վճռական ու եռանդուն այս ռազմիկ զօրապետը՝ Դարեհ Ա-ը, մէկ Հնդկամեակում, 522-518 թթ.ին, կարողացաւ ստեղծել մի հզօր կայսրութիւն, որի արեւելեան սահմանները սկսում էին Պամիրեան լեռների ստորոտներից եւ Ինդոսի հովտից, ձգւում դէպի արեւմուտք եւ հասնում մի կողմից Կովկասեան լեռնաշղթային եւ Դանուբի ստորին աւազանին, միւս կողմից Արարական թերակղզուն եւ Նեղոսի աւազանին: Ի հարկէ, սակ, թէ այս ամէնը պարտական էր միայն Դարեհի եւ նրա որդու՝ Գեքսեսի ռազմա-ստրատեգիական հանձարին, շատ լինելով, կը յինէր եւ թերի: Չփխտելով մեծ անհատներ դերը, պէտք է յիշել որ նրանց յաջողութիւնը ընթանում էր դարաշրջանի ընդհանուր պահանջին զուգահեռ: Այդ ժամանակներում էր, երբ տոհմերի կեանքը արդէն մօտենում էր ցեղային «գլխարկի» տակ միաւորուելուն, որին խանդարում էին դրացի հզօր ցեղերը, երբ տոհմերի կեանքը արդէն միաւորման եւ ժողովուրդ դառնալու ընթացքը, բայց մօտիկ ու հեռու դնուող հզօր ժողովուրդները, իրենց պետական ուժով, խանդարում էին եւ սրանց, արգելակելով այդ ընտանան զարգացող պատմական ընթացքը: Դեռ աւելին, աճած, զարգացած փոքր ու մեծ ժողովուրդները, պետութիւնները, իրենց փորձի կուտակման, քանակական ու հասարակական կեանքի աճման, ընդհանուր մշակոյթի բարձրացման հետ, վաղուց էր, ինչ կարիք ունէին նաեւ խաղաղ կեանքի, փոխանակութեան եւ դրան նպաստող ապահով ճանապարհների, միասնական չափ ու կշռի, բազմաթիւ մաքսերի վերացման, օրինականացած հարկային դրութեան, նոյնիսկ փոխանակային դրամական համարժէքի եւ սեփականութեան ապահովութեան: Մրանց կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը դարձել էին հրամայական պահանջ,

որովհետեւ զարգացել էր արհեստը, տեղի ունեցել աշխատանքի հասարակական երկրորդ մեծ բաժանումը, զարգացել էր փոխանակութիւնը: Պարզ ապրանքային փոխանակութիւնը ծանր բեռ էր դարձել և, կախուել արհեստի և առեւտրի պարանոցից: Այդ ճգնաժամից դուրս գալուն մեծապէս խանգարում էին գրեթէ վերջ չունեցող պատերազմները, ասպատակութիւնները, յափշտակութիւնները, դերեվարութիւնները, կողոպուտը և կողոպուտին հասնող հարկերն ու պարտքերը, ոչ պակաս նաեւ հին աշխարհի հիմքերը մշտապէս կրժող ու ցնցող պարտային ստրկութեան զարգացումն ու խորացումը: Ընդարձակ Արեւելքի մարդիկ, տոհմերը, ցեղերը, նստակեցութեան ձգտող քոչուոր-կիսաքոչուոր ցեղերը ծարաւի էին խաղաղութեան, որը կարող էր բերել միայն մի զորաւոր ձեռք, մի զորաւոր պետական ամպօղանի և այդ կատարեց Աֆրիմնեաց Պարսկաստանը՝ Դարեհի բարեմորդումներով:

Բաւական է յիշել միայն երեք փաստ. առաջինը՝ Կիւրոսի բաւականին խաղաղ մուտքը թշնամի՝ հօր Բարեւոն թաղաքը և նախ՝ դէպի Բարեւոնի դիւխաւոր աստծու տաճարը ուղեւորուելը, ոչ թէ կողոպտելու, այլ զոհաբերութիւն անելու, իրեն յայտարարելով Բարեւոնի մեծ աստծու՝ Մարդուկի որդին, և նրա հրաւէրով եկած Բարեւոն: Ապա՝ Կիւրոսի որդու, Կամբիւսի, Եգիպտոսը նուաճելիս, յարգալից վերաբերմունքը եգիպտական տաճարներին (Ամոնի, Նէյթի): Վերջապէս յիշենք Դարեհ առաջինի նամակը Փոքր Ասիայի փոխարքային՝ սատրպպին, որով զղուշացնում էր և հայրաբար հրամայում առանձին յարգանք տածել յունական աստուածներին և զուրմերին, մասնաւորապէս Ապոլոնի տաճարին: Սրանով, շատ այլ փաստերի հետ, հիմք էր դրւում պետական բարձր իմաստութեան, պետական շրջահայեց թաղաքականութեան, հեռատես դիւանադիտութեան: Միջանկեալ յիշենք, որ, գրեթէ լռելեայն, վերացել է մասամբ ճշմարիտ, բայց մեծ մասամբ սխալ այն տեսակէտը, որ մի քանի տասնեակ տարի իշխում էր (ոչ ամենուրեք) պատմադրութեան մէջ: Ըստ այդ տեսակէտի, իբրեւ թէ կիւրոսեան, աղեքսանդրեան և այլոց բռնութեամբ, արագ ստեղծուած կայսրութիւնները նոյն արագութեամբ էլ քայքայւում էին: Ըստ որում, որպէս օրինակ, բերում էր Կիւրոսի և Աղեքսանդր Մակեդոնացու անունը բայց ոչ Դարեհի, Թուլմոսի, Սարգոնի, Ասարհադոնի, Ջինդիդ-խանի... Ինչպէս տեսանք, նման կայսրութիւնների 100-300 և աւելի տարիների դոյութիւնը միանգամայն հերիք էին հասարակական կեանքի զգալի առաջադիմութեան, կամ յետադիմութեան համար: Քիչ բան չէ չորսից տասնչորս սերունդի պարելը նոյն աշխարհակալութեան դարաշրջանի մէջ:

Բացի մի քանի բացասական մանր ու միջակ փաստերից, պար-
սից աշխարհակալ տէրութեան աւելի քան երկու դար ձգուող խաղաղ
լինարարութեան ժամանակամիջոցում, հին Արևելքի մի զլալի մա-
սում տնտեսական, էթնիկ եւ մշակութային մեծ վերելք ապրեցին
բազմաթիւ ցեղեր ու ժողովուրդներ: Սրանք բազմացան, անցին,
դարգացան, շփուեցին իրար հետ, սոփորեցին իրարից: Աւելին, նրանք
նամաչեցին ոչ միայն իրար, այլև նամաչեցին հենց անձամբ իրենց՝
տնտեսական եւ հասարակական հասունութիւն ապրելով եւ դիտակ-
ցելով, զգալով, որ իրենք եւս կարող են ապրել ինքնուրոյն՝ ունենալ
սեփական պետութիւն: Այս մէկը՝ արդէն Աքեմենեան Պարսկաստա-
նի երկդարեան մեծ տիրապետութեան առաջին արդասեղ-եղրակա-
ցութիւնն էր, առաջին կարգի մեծագոյն հետեանքը, նաեւ՝ հետա-
գալի հելլենիզմի առաջնի ու գլխաւոր խարիսը, իր պետական կարգ
ու սարքով, աշխատանքի կազմակերպումով, յունական մեծ մշա-
կոյթի բեղմնաւորումով:

Միանգամայն նպաստաւոր, պետականօրէն իմաստուն՝ այ-
սինքն դարաշրջանի մեծ տարածում ստացած եւ ժամանակից թե-
լադրուող, այսինքն ժամանակի իրերի ընթացքի անհրաժեշտ տրա-
մադրութեանն արձադանող, ժամանակին համընթաց քաղաքակա-
նութիւն էր վարում Աքեմենեան պարսից արքունիքը: Դարեհի ստեղ-
ծած միասնական դրամական եւ չափ ու կշռի դրութիւնը անգամ Հնրո-
դոտի հիացումն էր շարժած, ճանապարհների կառուցումն ու խտու-
թեամբ ապահովումը, մաքսերի ու հարկերի կարգաւորումը, ժողո-
վուրդների կեանքի առաջընթացի համար նոր եւ նորմալ միջոցներ
ու հող էին ստեղծում: Տակալին ստրկատիրական յարաբերութիւն-
ներին չանցած, նոր ծաղոյ կամ դարգացում ապրող ցեղատիրութեան
եւ ռազմական դեմոկրատիայի պայմաններում այս ամէնը հանդուր-
ժելի եւ նպաստաւոր եղաւ շատ ցեղերի ու ժողովուրդների, դրանց
մէջ նաեւ հայ ժողովրդի համար, որ անցել էր արդէն պետականու-
թեան ոչ միայն դադափարին, այլև՝ դործադրութեան:

**

Պարս-աքեմենեան հզօր կայսրութեան ոլորտի մէջ առնուած
դրեթէ բոլոր ցեղերն ու ժողովուրդները, իրենց ընդհանուր կեան-
քում, զգալի վերելք ապրեցին՝ յանդելով պետական լինելութեան
զազափարին: Դրանց մէջ առանձին տեղ էին դրուում հայ-արմէն-
ները: Դեռևս Դարեհից մէկ դար առաջ հայկական ցեղերը միաւոր-
ուելով, սեփական պետականութեան հիմքերն էին դրել, որ կի-
սով չափ կրօնքից իր ինքնուրոյնութիւնը, ենթարկուելով աւելի

Հգօր Մարաստան—Մեղիսային, ապա՝ Աքեմենեան Գարսկաստանին: Աւելին. պարսկական աշխարհակալութիւնը Եգիպտոսի նման երկրի համար, եթէ կարելի է համարել շարեաց փոքրադոյնը, ապա Հայկական Լեոնաշխարհի բնակիչներին, մասնաւորապէս Հայկական ցեղերի համար իրաւունք ունենք այն դնահատելու ուղղակի որպէս բարեբախտութիւն:

Մեր երկարամեայ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում եկանք այն հաստատ համոզմանը, որ Աքեմենեան Գարսկաստանի տիրապետութեան տակ առնուած մի քանի տասնեակ ցեղերի ու ժողովուրդների մէջ, արտօնեալ պարսիկներից յետոյ, թերեւս առաջինը Հայերն էին, որոնք պարսից արքունիքից ստացել էին ամենաշատ իրաւունքներն ու վտահուիթիւնը, եւ դուցէ ամենից շատ շահողն էին եղել պարսկահպատակութեան այդ երկու դարերի ընթացքում: Գարսից արքունիքի այդ տեւական կայուն քաղաքականութեամբ առաջնորդուելը անշուշտ ոչ թէ պարսերին հեռաւոր ցեղակից լինելու հանգամանքով էր թելադրուած, այլ՝ ուրիշ պատճառներով: Նախապէս պարսերի դրայ դերիշխանութիւն ունեցած հիւսիսում եւ Ատրպատականում բնակուած մար-մեղերը ոչ միայն իրանական ցեղերից մէկն էին, այլեւ, անտարկոյս, լեզուի սոսկ բարբառային տարբերութեամբ, պարսերի եղբայր ցեղն էին: Սակայն մարական աւազանին երկար ժամանակ չէր հաւատում իր առաջնութեան կորստի հետ, եւ աշխատում էր ետ խել պարսերից, ինչպէս եղաւ Կիւրոսի որդու՝ Կամբիւս արքայի օրօք, մեղացի Գաուսմթա մող կղբայրների կատարած յեղաշրջմամբ: Այդ պատճառով էլ իրենց այդքան մօտ ցեղակից մար-մեղերը աւելի քիչ վտահուիթի էին պարսերի համար, քան՝ Հայ-արմէնները: Նոյնիսկ Հայերի խոնարհ հնազանդութեան փաստով չի մեկնարանուի այդ, որի հակառակը ցուցարեքել էին Հայերը ոչ միայն մար-Աթղահաի, այլեւ հենց իրեն՝ Գարհհի ապարկէզ մտնելու ժամանակ՝ Հայկական Հգօր արտտութեամբ եւ մեծ ու յամառ կոխներով: Արդ, որո՞նք էին այդ վտահուիթեան եւ Հայերին լայն իրաւունքներ տալու պատճառները: Այն, որ պարսից տիրութեան բովանդակ հիւսիսը, Կասպիականի Հարաւային աւազանի եւ Արաքսի ստորին աւազանի հետ, որոնք այնքան մօտ էին Մարաստանին, խաղաղ ու հնազանդ բնակչութիւն ունեցող երկրներ չէին, եւ զեռ շատ հեռու էին հպատակուելու, մասնաւանդ օտար տիրապետութիւնը հանդուրժելու աստիճանից: Միաժամանակ այդ բազմալեզու ցեղերի սահմանակից եւ աւելի ծանօթ եւ ոչ շատ հեռաւոր անցեալում Հգօր Մարաստանը իր իսկ վոյութեամբ, որպէս իրաւազրկուած աւազ եղբայր, մշտական զոտուիթեան եւ սարսափի մէջ էր պահուած հարուստ գերիշխանութեան անցած պարսից աւազանուն եւ արքունիքին: Կար

եւ աւելի վտանգաւորը. մարերի հիւսիս, Կոլխիդայի եւ Ճորոխի հովտի անտառներից մինչեւ Քուռի աւազանը ընկած եւ Կասպից ծովի արեւմտեան ափերը բռնած Կովկասեան լեռնաշղթայի վրայ եւ այն կողմը սպարւմ էին բազմազան, նոյնպէս անհանդիստ, աղատ հերոսական ռազմիկ ցեղեր: Սրանք արշաւանքներ էին կազմակերպում դէպի հարաւ, որից օգտուելով կարող էին կրկին ոտքի ելնել մար-մեղացիները, — ինչպէս այդ եղաւ Կամբուխի եղկայտական արշաւանքների ընթացքում, — եւ միանալ դրսից եկող այդ հղօր այլիքին, ընկճել իրենց իրաւագրիւմ սպարից աւազանուն, եւ բերել իրենց դահլը: Ահա, այդ սարսափն էր, որ պարսկական արքունիքում, սկսած Դարեհից (դուցէ եւ Կիւրոսից), առաւել կամ միայն հայերի մէջ էին տեսնում այն ուժը, որ կարող էր վահան դառնալ հիւսիսային ցեղերի դէմ եւ իրենց բունցքի տակ պահել մարերին, որոնց դերիշխանութիւնը տապալելու դործում նոյն հայերը, երուանդեան դահաժառանգ Տիգրանի դիտաւորութեամբ, պակաս զեր չխաղացին Ք. Ա. 550-ական թթ.: Տիգրանը նպատակ էր նախկին ընկեր-բարեկամ սպարից Կիւրոսին եւ նրա բանակի յաջողութեանը, մարաց Աժդահակին ոչնչացնելու եւ մտրական պետութիւնը խորտակելու դործում: Պատահական չի կարելի համարել հայիական հին էպոսի պնդումը, որ մար-Աժդահակին սպանել է հենց իր կողմ կորսողը՝ հայոց երուանդունի հարստութեան առաջին թագաւոր երուանդի որդի Տիգրան աւագը: Այդ վստահութիւնն էր, որ հակառակ երկրի (բայց ոչ բոլոր) երկրներում իրենց վարած քաղաքականութեան, երբ սատրապ, այսինքն փոխարքայ էին նշանակում սպարից աւազանուց, Հայաստանի սատրապները ժառանգաբար մնում էին հայկական երուանդեան հարստութեան շառաւիղները, մանաւանդ նախապէս 13-րդ սատրապութեան մէջ: Սրանք բոլորը երկրում կոչւում էին երուանդ (յունարէն՝ Օրոնտես), որ համադր էր, հայոց համար, թագաւոր բառին: Պարսից սատրապ համարուող հայ վասալ-թագաւորները եւս, շատ այլ սատրապների նման, պղնձէ դրամ կտրելու իրաւունքը ունէին, որպիսին պահպանուել է օրինակ առաջին երուանդ-Օրոնտեսի անունով: Ամբողջ Հայկական Լեռնաշխարհը եւ Քուռ-Արաքսի միջազետեան տարածութիւնը, մինչեւ այժմեան Ղարաբաղի եւ Մուղանի դաշտերը, ապա (Արտաշեսեան հարստութիւնից սկսած) նաեւ Կասպից ծովի ափերը, պարսկական արքունիքը վստահել էր հայ ռազմիկ ցեղապետերին եւ սատրապներին: Փոքր Հայքից եւ Ծոփքից մինչեւ Արարատեան դաշտն ընդլրկող հայաբնակ տարածութիւններից դուրս դանուող այս երկրներում եւս իշխելու, բնակուելու իրաւունքը վստահուած էր հայկական ցեղերին եւ նրա աւազանուն, հիւսիսային սահմանները պահպանելու, հարկ տալու եւ

պատերազմի ժամանակ բանակ տալու պարտաւորութեամբ:

Փոքր շէր հայերի հարկային բաժինը, պարսից կայսրութեան մէջ: Նրանք Պարսկաստան էին ուղարկում, ինչպէս վիպաում է Հերոտոսը, տարեկան 20 հազար նոսր, միաժամանակ տալով աւելի քան 300 պարսկական տաղանդ հարկ՝ մօտ 10 թոն արծաթ (1 տաղանդը = 32.5 քկ. արծաթի): Փոքր շէր նաև հայերի զինական օգնութիւնը: Պատերազմի ժամանակ, հայերը՝ Աքեմենեան Պարսկաստանին որպէս օգնական զօրք տալիս էին 20 հազարանոց հետեւազօր եւ 4 հազարանոց հեծելազօր: Սա կազմում էր Արմենիայի թագաւորի բանակի կէսը (48 հազարի): Այդ զօրամասերով հայերը մասնակցեցին եւ Կիւրոսի բարեւոյնեան արշաւանքին եւ Քսերքսեսի յունական արշաւանքին, Դարեհի փետայ Արտաքսէոսի բանակում: Այս հաւաստի մանրամասնութիւնները պատմում են յոյն հեղինակները, յատկապէս Հերոտոսը եւ Քսենոֆոնը, որ 401 թուականին, այսինքն 23 ու կէս դար մեզանից առաջ 10 հազար յոյն զինուորների հետ, անցել է Հայաստանով եւ բաւականին մանրամասն նկարագրել հայերի կեանքի եւ իրաւական դիճակի մասին, իր երկու յայտնի աշխատութիւնների մէջ:

Չհաշուած Կիւրոսի եւ նրա որդի Կամբիւսի ժամանակաշրջանի երեսուցամեակը, Հայաստանը երկու հարիւր տարի մնալով պարսից կայսրութեան կազմի մէջ, որպէս սատրապութիւններից մէկը, նոյնիսկ երկուսը (13-րդ եւ 18-րդ), ունեցաւ բնակչութեան զգալի քանակական աճ, զգալի տարածում եւ հայ բնակչութեան էթնիկ, աւելի ուժեղ, համախմբում: Հայ բնակչութեան տարածումը դէպի Արեւելք, եւ նրա տնտեսական, մշակութային կեանքի վերելքը, անշուշտ աւելի արագ կատարուեց եւ աւելի մեծ չափերով, քան նախորդ հարիւրամեակի ընթացքում (Ք. Ա. 612-520 թթ.): Կրկնեք, որ դրան նպաստում էր նախ Հայաստանի ներքին լայն ինքնավարութիւնը ու խաղաղութիւնը: Այս երեք հարիւր տարիների՝ Երուանդունի հարստութեան ընթացքում էր, որ ունեցուեց հայ ժողովրդի գոյացման խնդիրը (որի թթմորը կազմում էին հայ-արմէնական հնդ-եւրոպական ցեղային միութիւնները), եւ այդ մի ընդարձակ տարածութեան մէջ, որ հետագայում, իրաւամբ զիտութեան մէջ կոչուեց Հայկական Լեւոնաշխարհ: Միասնական ժողովուրդ դառնալը եւ Հայկական միասնական պետութիւն ստեղծելը, վիճակուեց հայ Արտաշէսեան հարստութեան ժամանակներին, կեդրոն ունենալով Այրարատը, Վասպուրականը, Ծոփքը, սկսած Արտաշէս Ա-ից մինչեւ Տիգրան Բ-ն (Ք. Ա. 189-80-ական թթ.):

Շուրջ երկու դար տեւող Հայկական այս մեծ հարստութիւնը հասաւ նրան, որ մէկ քառորդ դարի հատուածում՝ Ք. Ա. 80-60 թթ., Հայաստանը բարձրացաւ հզօր կայսրութեան աստիճանին, ա-

ւելի ճիշդ՝ դարձաւ հին աշխարհի պատմութեան այդ ժամանակուայ, Հոռոմից յետոյ, երկրորդ հզօր տէրութիւնը: Սա պարտական էր ոչ միայն Արտաշէսեան հարստութեան հզօր դահլալներէի պետական իմաստութեան, հանճարին ու քանքերին, այլ այդ հարստութեան անմիջական նախորդը հանդիսացող, անտարակոյս նաեւ ժառանգական նախորդը հանդիսացող, չորս հարիւրամեայ Երուանդունի հարստութեան դործադրած քանքերին, մի հարստութեան, որի պոյութեան երկու երրորդը ընթացաւ պարս-իրանական հզօր աշխարհակալութեան հովանու տակ, դոնուելով նրա կազմի մէջ:

Քրիստոնէական թուարկութեան առաջին խոկ տարուանից վերացող Արտաշէսեան հարստութեանը Հայաստանում յաջորդեց կէս-դարեան շատ բուռն եւ շփոթ մի շրջան: Այդ՝ հոռոմ-պարթեւական (1) մրցակցութեան եւ հայկական ներքին կեանքում եղած խլրտումներէ եւ անկախութեան համար մղուող պայքարի տանամանակներն էին: Հայկական Լեոնաշխարհի վրայ դերիչիւնը, թէ Հոռոմի եւ թէ Պարսկաստանի համար ունէր արդէն ոչ միայն ռազմ-ստրատեղիական, այլեւ այս անգամից արդէն առաւել՝ տնտեսական, առեւտրական նշանակութիւն: Անշուշտ, Հոռոմը հզօր էր եւ շատ ակրեսիվ, դաժան ու կողոպտիչ: Թերեւս այս վերջիններս էին դիւաւոր պատճառը, որ այնուամենայնիւ, հայկական աւագանու, մանաւանդ արեւելեան բաժնի, մեծադոյն մասը քաղաքականապէս հակուած էր դէպի հազարամեայ դրացին, դէպի վեց դարերի ընթացքում մօտիկից ճանաչուած աւելի ուխտապահ, վեհանճն պարսիկները, թէեւ դրանից երկիրը տուժում էր մեծապէս, որովհետեւ Հոռոմը չէր նահանջում իր նպատակից: Այստեղ է, որ չի կարելի վիճարկել, թէ հայկական աւագանու քաղաքական այդ կողմնորոշումը աւելի նպաստաւոր է եղել իր դասային շահերի, քան երկրի ընդհանուր շահերի համար: Այս անգամ եւս այդ երկու շահերը համազօր էին իրար:

Պարս-հոռոմէական պայքարը, որ սաստկացաւ առաջին դարի 50-60-ական թուականներին, պսակուեց պարթեւ արքայից-արքայ Վաղարշի եւ հոռոմէական կայսեր Ներոնի համաձայնութեամբ: Հոռոմէայում հայ-պարսկական միացեալ բանակներէ հարուածներէ հոռոմէական բանակի (Պետոս զօրավարի) կրած չարաչար պար-

1. Երբեմն քաղաքականութեան ամբողջութեամբ մօլի մտօնու դարձած որոշ կեղծարար պատմագրանքներ պարթեւներին փորձում են համել արիւք-պարսկական ընդհանուր աւագանից եւ այլ էքսիկական պատկանութեան պատմուհում հացցնել: Միմյոյեռ պարթեւ-պարթեւ պարս-պարսի տակ արեւելեան՝ Միքիմ աշխական առողմութեան արդիւմքը պէտք է համարել:

տութիւնն յետոյ, Հոռոմը հարկադրուած եղաւ բռնել նահանջի եւ դիջման ուղին, պահանջելով միայն ձեւական հասարութիւն: Պարտից արքայի կրտսեր եղբայր՝ Տրդատ (Տիրիդատ) Արշակունին այս անգամ վերջնականապէս բարձրացաւ հայոց դահլի վրայ, պայմանով, որ Ներոն կայսրը, անձամբ, Հոռոմի ֆորումի մէջ, կատարէ թագադրումը:

Յոանդուն ռազմիկ-դահակալ, եւ շատ շուտով հայացած եւ անկախ քաղաքականութեան դիմած Տրդատով սկսուեց դարձեալ չորս դարից քիչ պակաս տեւած հայ-Արշակունի հարստութիւնը, որ կիսով չափ մնաց Պարսկաստանից կիսակախեալ վիճակում: Հայ-Արշակունի թաղաւորները ոչ միայն առաջին հարկերամեակում, այլև հետագայում, իրենց տոհմի հակառակորդ Սասանեան հարստութեան հանդէս վալուց յետոյ իսկ (226-636/651 թթ.), մեծ մասամբ դարձեալ դահակալում էին պարսից արքունիքի համաձայնութեամբ եւ միայն երկրորդ դարի կէսից սկսած՝ դրեթէ ժառանգարար: Սակայն յայտնի է, որ Հայաստանի բաժանումից յետոյ (385/387 թթ.) հայ դահակալները արագ վերացան Հոռոմէական մասում, իսկ պարսկական մասում մնացին մինչեւ 428 թուականը եւ վերացուեցին, ուժեղացած, կեղրոնախոյս տրամադրութեամբ համակուած հայ նոր ֆէոտալ իշխանների պահանջով, պարսից արքունիքից:

Հայ պատմիչները խտացած վկայութիւնների հիման վրայ, նոյնիսկ վերջին հարկերամեակի, 19-20-րդ դարերի, հայ դիտական պատմադրութիւնը թէ պարթեական եւ թէ մանաւանդ Սասանեան Պարսկաստանի վարած քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ շատ աւելի մռայլ դունաւորումով է արձանագրել ու դնահատել, քան այն եղել է իրականում: Ուստի, պատահական չէ, որ 19-րդ դարի, մասամբ նաեւ 20-րդ դարի հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ այդ վերաբերումները դառնել է իր նոյնպէս խտացած արտայայտութիւնը, երբեմն պակաս նկատելով Հոռոմէական եւ յունական աւելի աւերիչ դաժանութիւնների եռապատիկ փաստերը: Մինչդեռ, առարկայօրէն, արդար մտօք մօտենալով պատմական այդ հարցերին, դալիս ենք հակառակ եզրակացութեան: Ի հարկէ սրանով ի սպառ չենք մոռանում հին արեւելեան կամ ամէն կարգի բնակալութեանը յատուկ, տուեալ դէպքում պարսից Շապուհ Բ-ի (309-379 թթ.), մասամբ եւ Յազկերտ Բ-ի (440-457 թթ.) կատարած արինալի խօդօթութիւնները: Սակայն Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի համար էականը այս չէր, որ արձանագրուած է պատմութեան մէջ թանձր գոյներով ու դժերով: Անշուշտ այդ նոյն դարաշրջաններում տուեալ պետութեան նոյնիսկ հարազատ ժողովուրդը զերծ չէր անչափ շահագործումից, բռնութիւններից եւ իրաւագրկութիւնից: Հին աշխարհի եւ միջնա-

դարի պայմաններում, առաւել եւս արեւելեան բռնատիրութիւնների ժամանակ, ոչ մի ժողովուրդ, մանաւանդ աշխատաւոր մասսաները սպահնով չէին դրանից: Հարստահարման եւ իրաւազրկութեան սահմանները չափերի բազմատուժը պէտք է անել, ոչ թէ դիմել դրանց չզոյութիւնը ապարդիւն որոնելուն:

Մեր ելակէտը չենց բազդատումն է այս կամ այն տիրապետութեան եւ դրա հետեւանքների: Սկսենք ամենակարեւոր եւ վճռական նշանակութիւն ունեցող հարցերից: Ինչպէս Պարթեւական Պարսկաստանի, այնպէս էլ Սասանեան Պարսկաստանի երկրորդ վեցդարեան դերիշխանութեան եւ ազդեցութեան շրջանում, Հայաստանի հողի վրայ Հայ ժողովուրդը, աքեմենեանների ժամանակների նման, քանակական մեծ աճ չունենալով հանդերձ, այնուամենայնիւ, ինչպէս ժամանակակից այլ բարւօք վիճակի ժողովուրդները, Փիլզիքական-քանակական որոշակի աճ ունեցաւ եւ ոչ թէ պակասեց: Հայ բնակչութեան այդ աճի մեծ մասը նոյնիսկ տարածուեց Հայաստանից դուրս, սահմանակից դրացի երկրների մէջ եւ մեծ մասամբ չձուլուեց այնտեղ, այլ հետզհետէ տեղ-տեղ քանակ կազմեց եւ այդ մարդերում պահպանեց իր ուրոյն էթնիկ նկարագրերը, իր մշակութային-կրօնական եւ լեզուական իւրայատկութիւններով: Այդ երկրներից էին Փոքր Ասիան, արդի սահմանների Անդրկովկասը, հիւսիսային Պարսկաստանը, Ասորիքը, Պաղեստինը, մինչեւ իսկ ափրիկեան երկրամասերից Եգիպտոսը, Եթովպիան: Անշուշտ, այդ երկրներում հայ-արմենական նորեկ տարրը նաեւ տարածում էր այն լաւը, եւ այդ վայրերում ընդունելին, ինչ որ ստեղծել էր Հայ ժողովուրդը սկսած դեռ ուրարտական ժամանակներից եւ չունէին բնիկները: Միաժամանակ նրանցից էլ ընդունում էին իրենց չունեցածը, որոնք երբեմն էլ, վերադարձի դէպքերում, բերում էին Հայաստան:

Այս կապակցութեամբ չի կարելի չարձանադրել, որ վաղնջադոյն հայիական մարդերում (Փոքր Հայք, Մոփք, Աղձնիք) բնակուող հայութիւնը, որ շատ անգամ ենթակա էր լինում հռոմայունական վարչական եւ բարձր մշակոյթի ազդեցութիւններին, անտարակոյս աւելի բարձր նուաճումների էր հասնում, քան պարսկական ազդեցութիւնը կրող արեւելեան մասի հայութիւնը: Սակայն ժամանակն է, վերջապէս, արձանագրել նաեւ մի շատ կարեւոր հանդամանք, որ Արեւմուտքի ազդեցութեան տակ տեղի ունեցած հայկական մշակութային նուաճումների մեծագոյն մասը չէր թանձրանում իր ազդային պատկանելիութեան մէջ, այլ գերազանցօրէն տարալուծուում, մտնում էր նոյն հռոմէական, մանաւանդ յունական դործօնի մէջ, այսինքն՝ օտար մշակոյթի մէջ, ինչպէս այդ դրեթէ սովորական երեւոյթ էր ամէն տեսակէտից դերիշխող, տիրող ժողո-

վուրդների գերազանց, նոյնիսկ հաւասար կամ ցածր մշակոյթին տարնչուող, կամ ենթակայ ժողովուրդների, աւելի շատ նրանց բեկորների համար:

Եւ ահա պարտաւոր ենք եւ վաղուց ժամանակն է արձանագրել, որ պարսկական քաղաքական-իրաւական եւ տնտեսական աղբեցութեան շատ աւելի երկար ժամանակաշրջանում էր, որ մշակուեց հայկական նիւթական եւ հողեւոր մշակոյթը, որ հայ ժողովուրդը, իր աւագանու եւ մտաւորականութեան նախաձեռնութեամբ, 280-301 թուականներին մտաւ նոր զազափարախօսութեան՝ միաստուածութեան, այսինքն նորամուտ քրիստոնէական կրօնի ներքոյ, հեղհեռոյ նրան տալով իր ազգային՝ զուտ հայկական դոյնը, հայկական սլաւաձ տարազի մէջ: Սա հայերի մեծագոյն ելոյթն էր դրադաշտական Իրանի դէմ եւ պարսից արքունիքն ու աւագանին, իրենց հօր թեւի տակ այդ եւս հանդուրժեցին: Թէեւ երբեմն, այն էլ ուշացած, հին պարս-հայկական դրեթէ միասնական կրօնը վերականգնելու (Արամազդի, յատկապէս Անահիտի...), նոյնիսկ երբեմն շատ խիստ եւ բռնի փորձերի ու ծանր հալածանքների էին դիմում: Բայց հայերի դիմադրութիւնը, ինչպիսիք եղան Արդ դարի վերջերին եւ Ծորի կէսերին՝ Վարդանանց եւ Վահանեանց կռիւները ժամանակ, կանխում էին այդ վճիռները: Պարսից արքունիքը, փոխանակ աւելի խիստ բռնութեան դիմելու, որից հայկական դարաւոր իրանական կողմ-նորոշումը շեղելու վախը կար միշտ, կրկին անցնում էր դիման, նոյնիսկ ներման քաղաքականութեան: Հայկական նոր ու նորագոյն պատմութեան էջերում այս երեւոյթները սովորաբար դիտում են միայն որպէս հայկական զօրեղ ու յամառ դիմադրութեան եւ յաղթանակների արդիւնք: Չփոտելով այս նշանակալից հանդամանքը, չպէտք է մոռանանք երբեք, որ այդ, դերազանցօրէն Իրանի աւանդութիւն դարձած այն քաղաքականութեան շնորհիւ էր լինում, որպէսզի հայկական տարրը, զիջումները դնով իսկ, կապած պահուի Իրանին, որպէս նրա փորձուած հիւսիսային վահան:

Պետականութիւնը կորցնելու շեմին կատարուեց աւելի մեծ ակտ՝ Հայաստանը բարձրացրեց աւելի հօր անպարտելի ազգային դրօշ՝ ստեղծելով սեփական դպրութիւն (396 թ.): Վերջապէս Հայաստանի պետականութեան կորստից յետոյ, 430-ական թուականներէից մինչեւ 630-ական թուականները, շուրջ երկու դար, դարձեալ դերազանցօրէն պարսկական քաղաքական աղբեցութեան ներքոյ, հայկական մշակոյթը ապրեց այնպիսի վերելք, որպիսին դժուար թէ կարողանար ունենալ այդքան բարձր որակով մի այլ, նոյնիսկ պետականութիւն ունեցող ժողովուրդ: Այդ մեծ թռիչքի ողջ Ծորը

դարը հետադառնում նոյնիսկ, իրաւամբ, կոչուեց հին հայկական ոսկեդար:

Պարսկաստանը, եթէ որեւէ առանձին մի ձեւով չէր նպաստում դբան, ապա չէր էլ խանդարում: Թող չասեն, թէ պարսից արքունիքը դրա համար միջոց եւ ոյժ չունէր: Անվիճելի ոյժ եւ ակրեսիվ արամադրութիւն ունեցած ժամանակներում իսկ, պարսից արքաները (նոյնիսկ Շապուհ Բ-ը, իր դաժան արշաւանքով) Հայաստանը տրորել են ոչ աւերելու նպատակով եւ ոչ էլ որեւէ ժամանակ որեւէ փորձ են արել փոխելու Հայաստանի էթնիկ կերպարանքը, լինի այդ բռնի կամ ճկամաւոր ձուլման» եղանակով, դադութացման կարգով՝ պարսիկ կամ այլ օտար տարր մտցնելով երկիրը, որին մասամբ, դեռում էին իրենց այլ տիրոյթներում: Բացառութեամբ մէկ դէպքեց (ըստ հայ պատմագրութեան, որ վերաբերում է Շապուհ Բ. երկարակեաց արքայից-արքայի ծանր պատիժ-ուղղերթին, անշուշտ խիստ չափազանցուած հայ պատմիչ Բիւզանդի կողմից), պարսից պետութիւնը Հայաստանում այլ անգամ մասնայական գաղթ ու քարդեր չի կարգակերպել, ոչ էլ, որ ամենագլխաւորն է, հայ ժողովրդին փորձել է գլխատել, ոչնչացնելով նրա աւագամին (ինչպէս անում էին Հայաստանը նուաճած գրեթէ բոլոր այլ պետութիւնները), կամ իրաւագրկելով եւ փոխարինելով պարսիկ աւագամիով եւ, որ գլխաւոր մակատագրակամն է, Հայաստանում օտար տարր չի բնակեցրել: Այնինչ, նոյն ժամանակներում, եւ քիչ անց, Հայաստանում այդ կատարում էին բիւզանդացի յոյները եւ սրանցից քիչ յետոյ՝ արաբ տիրակալները: Այդ շրջանը կարելի է երկարել, բայց այսօրեան էլ բաւական է, որպէսզի պարզ դառնայ հայ-պարսկական մինչ այդ աւելի քան հազարամեայ դրացիութեան կրած փոխադրեցութիւնների եւ մանաւանդ պարսից տիրապետութեան անհամեմատ դրական հետեւանքների ճշմարտ պատկերը: Ծակատադրական հետեւանքի հասնող բացասական արարք, համազգային դժբախտութիւն բերող փատոր մեղ չի յաջողում դտնել եւ չի կարելի դտնել հայ-պարսկական, պարս-հայկական յարաբերութիւնների մէջ, մինչեւ 16-րդ դարը:

Այս տեսանկիւնով մօտենալիս չի կարելի նաեւ չնշել, որ Հայաստանի հանդէպ, արաբական հարուածների տակ, ոչ բարեկամաբար արամադրուած նոյնիսկ Սասանեան Պարսկաստանի պետականութեան կործանումը, պէտք է համարել հայ ժողովրդի հետագայ դժբախտութիւնների կայուն սկիզբը: Ըստ որում, այդ «ոչ բարեկամաբար» արտայայտութիւնը՝ Սասանեան արքունիքի կողմից, վերաբերում էր ոչ թէ Հայաստանի պետական դոյութեան դէմ, կամ բացասաբար արամադրուած հայ ժողովրդի նկատմամբ, այլ հայ Արշակունի, թէկուզ եւ վասալ, արքունիքի նկատմամբ: Վերջիններս

խիստ ներհակ, նոյնիսկ թշնամական դիրք էին բռնել բոլոր սասանեաններէ հանդէպ, նրանց համարելով իրենց հարազատ ցեղի՝ պարսիկ Արշակունիներին վերացնողները (յիշենք 360-ական թուականներէց Շասպուհի եւ հայոց թագաւոր Արշակ Բ-ի շուրջը հիւսուած «հայրենի հողի զօրութեան» հայկական հրաշալի վէպը)։ Մինչդեռ հայոց աւանդական պատմութեան մէջ այդ դարաշրջանի Հայաստանի դժբախտութեան սկիզբը մեծ մասամբ համարուած է հայ Արշակունիներէ, այն էլ արդէն ստուերային դարձած, հարստութեան վերացումը, որ տեղի ունեցաւ հայ աւագանու մեծագոյն մասի պահանջով, որին եւ ընդառաջեց պարսից արքունիքը։ Սրանով սկսուած է հայ-պարսկական յարաբերութիւնների երկրորդ շրջանը։

**

Հին հայ-պարսկական յարաբերութիւնների պատմութեան մէջ ամենից յուզիչ եւ ծանր ու անմոռաց էլը Ծրդ դարի կէսի Վարդանանց պատերազմի, յատկապէս Աւարայրի ճակատամարտի անցքերն են կազմում, որոնց պատմութիւնը վիճելի եւ տարձաւե դնահատման է ենթարկուել դեռեւս Ծրդ դարից (Յիշիչէ եւ Փարսպեցի), յատկապէս՝ 19-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած։ Մեր վաղուց սասածը կրկնելով, պէտք է ասել, որ Պարսկաստանը ոչ մի անգամ, ոչ մի ղէպզում, նաեւ Ծրդ դարում, ծրագիր չի ունեցել հայերին ձուլելու՝ ասիմիլիացիայի ենթարկելու։ Այն ժամանակներում ընդհանրապէս նման ծրագիր դժուար ենթադրելի է։ Պարսից արքունիքը շատ լաւ պէտք է իմանար իրեն դէմ Վասակի եւ Վարդանի կողմից ծրագրուող ապստամբութեան մասին։ Նրանց համար աւելի աններելի եւ վտանգաւոր էր, որ հայ դործիչները օշնութեան դիմում էին պատրաստել հոներին ու յոյներին։ Այնուհանդերձ, հայազղի մարդպան եւ պարսից հիւսիսային ուժերի գերադոյն հրամանատար, Վասակի խոհեմ եւ հեռատես քաղաքականութեան եւ բանակցութիւնների շնորհիւ, Պարսկաստանը պատրաստ էր հաւատալու եւ ետ կանգնելու իր սլատօչ արշաւանքից, մանաւանդ հրաժարուելու, դաւանափոխութիւն հարկադրելու վճուից։ Այնուհանդերձ, բացի Վարդանանց պատերազմի երկու-երեք հարար, կամ դուցէ աւելի պակաս եւ Վահանեանց պատերազմի ժամանակ եւս դուցէ նոյնքան տրուած զոհերից, հայերը աւելի մեծ կորուստներ չունեցան։ Վերջում էլ կնքուեց Նուարսակի բարեյաջող հաշտութիւնը, որը կնքեց պարսից հեռատես թագաւոր Վաղարշը, հայ աւագանու հետ, յօդուտ Հայաստանի լայն ինքնավարութեան (484 թ.)։

Պարսկական տիրապետութեանը յաջորդած երկդարեան արարական տիրապետութիւնը բուն Հայաստանի մեծագոյն մասում

(Արեւելեան մասում), իր վարչական գրութեան եւ ազգային-կրօնական քաղաքականութեամբ, եթէ աւերիչ ու քայքայիչ էր տիրապետութեան միջին հարիւրամեայ շրջանում, ապա միանգամայն տանելի էր, նոյնիսկ շատ բարենպաստ, ձեւական տիրապետութեան առաջին յիսունամեակում եւ մասամբ՝ վերացող տիրապետութեան վերջին յիսունամեակում: Միջին հարիւրամեակում, որը ընդգրկում է ողջ Տ-րդ դարը, խալիֆաթի ծանր լուծն էր իջել նաեւ հայ երկրի եւ ժողովրդի վրայ: Այդ մի սեւ դար էր, որի ընթացքում քարագործութեան մեծ վարպետ-շինարար հայ ժողովուրդը իր ընդարձակ հայրենի հողում ոչ մի տաճար, բերդ, կամուրջ, քաղաք, դուցէ նոյնիսկ դիւզական եկեղեցի չի կառուցել:

Տ-րդ դարի սկզբից ծայր առած այդ բազմահազար պանդուխտ հայերի շինարարական փորձի եւ հանճարի բազում արդասիքները, մեծ մասամբ անկիրք եւ անհասցէ, փայլեցին օտար հորիզոններում: Մինչդեռ դրանից ստաջ, յատկապէս քաջ յայտնի 395-635 թթ. եւ արարական ձեւական հպատակութեան 650/660 թթ. մինչեւ 695 թուականը, առանձին մի բացառիկ թափ ապրեց այդ հանճարը հայրենի երկրում եւ ուղիղ այդ երեք դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը ընդհանուր մշակոյթի, գիտութեան եւ շինարուեստի մարդերում, զուտ հայկական ուղով ու տարազով, այնպիսի մի նուաճում ունեցաւ, այն էլ ոչ թէ արշաւանքների եւ հալածանքների պայմաններում, որ նման մի այլ օրինակ մի այլ ժողովրդի պատմութեան մէջ դժուար կարելի է գտնել:

Մինչեւ Տ-րդ դարը շատ տիրապետութիւններ տեսած եւ նրանց դառնութիւնները ճաշակած հայ ժողովուրդը առաջին անգամ արարական տիրապետութեան այս միջին ընթացքում էր, որ հանդիպեց մի նոր, մինչ այդ անսովոր ճակատագրական դարձող երեւոյթի: Հայաստանի հողի վրայ առաջին անգամ տեղի ունեցաւ էթնիկ կերպարանքի փոփոխութիւն, թէեւ ոչ մեծ չափերի, բայց վարակիչ օրինակով ու հետեւանքով: Արարական տիրապետութեան դժբախտ հետեւանքն էր այդ, որ Հայաստանում հիմք դրուեց առանձին զանազուածներով տարբիստ տարրի՝ արարական ցեղերի բնակեցման, այն էլ երկրի ռազմա-տնտեսական կարեւոր կեդրոններում: Նրանք նրատում էին, որպէս տէրեր, լայն արտօնութիւններով՝ հողեր սեփականացնելով, նուաճուած ժողովուրդներին թուլացնելու, քայքայելու, այլակերպելու, զանազան քայքայիչ ձեւեր մշակելով, որոնցից մէկն էլ տնտեսական-իրաւական հալածանքը վերացնելուն տրիտուր՝ իսլամն ընդունելով դաւանափոխ լինելն էր՝ մեծամեծ իրաւունքների տիրանալու խոստումով եւ փաստերով:

Ոճալիֆաթի վարած այս քաղաքականութիւնը դրանից յետոյ

վարեցին Հայաստանը նուաճած այլ ցեղերն ու ժողովուրդները: Դժբախտութիւնն այն էր, որ նորեկ էթնիկ տարրը իսլամ էր եւ ոչ քրիստոնեայ, որպիսին էր իր երկրում նուաճուած հայը: Ինչպէս նաեւ դժբախտութիւն էր, այդ տեսակէտից, որ նոյն ժամանակներում երկրի ընկի եւ շինարար տէրը՝ հայը, քրիստոնեայ մնաց: Այլ դէպքում՝ նորեկ իշխող տարրը հետզհետէ պէտք է Հայաստանը Հայաստանում, ինչպէս այդ եղաւ հետագայում՝ Պարսկաստանում, ուր արարը պարսկացաւ: Միջին Ասիայում, Կովկասում եւ Հայաստանում, ուր հին արարը, պարսիկը, ինչպէս եւ նոր մոնկոլը՝ թուրքացան: Այս քաղաքականութիւնն էր, որ Հայաստանում իր հաղարամեայ տիրապետութեան եւ ազդեցութեան ժամանակամիջոցում բնաւ չփորձեց վարել հայի ամենամօտիկ եւ հաղարամեայ հօր դրացին՝ նրա վրայ դերիշխող Իրանը-Պարսկաստանը: Ուշադրաւ է, որ նոր Սեֆեւիդեան Պարսկաստանում Ծահ-Աբրաար եւ նրա յաջորդները, որոնք չիա իսլամի մոլեռանդ հետեւորդները եւ տարածողներն էին, անտարակոյս, առանց պատմութեան հին դասերին ծանօթ լինելու, հայերի նկատմամբ յանդեցին դրեթէ նոյն քաղաքական հանդուրժող տեսակէտին, որպիսին ունէին հին Իրանի պետական զործիչները՝ աքեմենեան, պարթեւ եւ սասանեան արքաները, արքունիքը եւ սուլթանին: Ի հարկէ չպէտք է մոռանալ, որ այդ դարերի Սեֆեւիդեան Իրանի եւ թուրքիայի, հիմնականում հայ քրիստոնեայ կրօնը հանդուրժող քաղաքական վարքագիծը մեծապէս բխում էր նաեւ հայերից հարկադրարար դանձուող յաւելեալ հարկերի, շատ պիտանի դրադմունքի՝ հողի մշակման, արհեստի եւ վաճառականութեան պատճառով: Նրանց համար շատ էլ ցանկալի էր մասսայարար կամ դիւրովին հայերի իսլամանալը, որովհետեւ իսլամ դարձած հայը եւս պէնքի տակ էր մտնում եւ մեծ մասամբ դառնում յաւելեալ անարտադրող եւ յարեւանական ձգտող մի զանդուած:

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, նաեւ Ծահ-Աբրաար հրամանով կատարուած այն սարսափելի բռնադադթի փաստը, որ տեղի ունեցաւ 1604 թուականին, Հայաստանից դէպի Իրանի խորքերը: Եռանդուն Ծահ-Աբրաար դերազանցեց իր նախորդներին. շուրջ 300 հազար հայ գիւղացի եւ քաղաքացի, 20 հազարանոց Հին Ջուղայի՝ Արաքսի ափի այդ ձենովայի, այլեւ Նախիջևանի, Երեւանի եւ այլ քաղաքների ու տաճանների հայ բնակիչներ, դաժանութեամբ ու մեծ կորուստներով, ջուրեցին Իրան: Հարիւրաւոր գիւղեր հրդեհուեցին ու ամառացան. հազարաւոր հայեր սպաննուեցին, կամ հարեմ ընկան, հարիւրաւոր հայ մանուկներ, պատանիներ, սանձարձակ խաների եւ բեկերի կողմից առեւանդուեցին, դաւանափոխ արուեցին, թէեւ Ծահը ջանում էր անկորուստ փոխադրել նրանց Իրանի խորքերը, բայց այդ

դժուար էր անել այն պայմաններում եւ թշնամու շարժման միջոցին : Մինչդեռ, դրա նախորդ տարիներին բազմաթիւ Հայ մարզիկ՝ մեկնէր եւ զիւղապետեր Արեւելեան Հայաստանից, յատկապէս Սիւնիքից եւ Արցախ-Ղարաբաղից, հանրաճանաչ եւ Շահ-Աբրասի կողմից «Ծեր Ասիւծ» մականունը ստացած Մելիք Հայկաղի զլաւուրութեամբ, դիմում էին նոյն վիպական դարձած Շահ-Աբրասին, որ գայ եւ իրենց ազատի դրանից շուրջ 15 տարի առաջ արդի Անդրկովկասը յափշտակած օսմանեան Թուրքիայի լծից, որ անտանելի էր նրանց համար :

Բայց եւ այնպէս, երեք ու կէս դար առաջ տեղի ունեցած այս սրտաճմլիկ, դաժան արարքը խիստ բացասական, թշնամական ազդեցութիւն է թողել Հայ պատմադրութեան եւ զբաղմունքեան վրայ, որից չեն ազատագրուել մինչեւ այժմ : Այդ ծանր պատկերները նկարագրելու, վերլիշելու հանդամանքը թոյլ չի տուել, որ պատմաբանները յողնութիւն ունենան թերթելու նաեւ դրան յաջորդած փաստական էջերը : Այդ բռնապաշտը կատարուեց հզօր թուրքական արշաւանքները կասեցնելու նպատակով, ամայի տարածութիւն ստեղծելու նպատակով, միաժամանակ՝ առեւտրական ուղիները փոխելու եւ Իրանի կեդրոնը ծաղկեցնելու համար, եւ ոչ թէ Հայ տարրը ոչնչացնելու նպատակով : Եւ այդ մեծ բռնապաշտից շատ չանցած, ինչպէս ինքը՝ Շահ-Աբրասը, այնպէս էլ նրա մերձաւոր զինակից, Երեւանի խանութեան բեկերբեզ եւ նշանաւոր պետական գործիչ Ամիր Գունախանը լռելիայն հնարաւորութիւն ընձեռեցին տարագրութեան ենթարկուած Հայ բնակչութեան մեծագոյն մասի վերադարձին Հայրենիք՝ բացառութեամբ դուցէջ ջուղայեցիներին : Աւելին, նրանք հող տարան (ինչպէս նաեւ Ամիր Գունայի որդու՝ Թահմազկուլի խանի օրօք) որպէսզի մի քանի հարիւր ամայացած Հայկական զիւղերը արադ վերաշինուեն, տնտեսապէս զօրանան եւ ունենան իրենց ներքին՝ Հայեցի իրաւունքները, տանելի՝ տնտեսական, մշակութային, կրօնական կեանքով : Իրանի արքունիքը շատ շուտ զրաց, որ հաւատարիմ Հայերով բնակուած Հայաստանը մաքրելով Հայերից, ամայի տարածութիւն ստեղծելու նպատակով, ոչ թէ կանգնեցնում էր թուրքական արեւելեան արշաւանքների ճանապարհը, այլ ընդհակառակը, լեռնային դռները բաց էր անում նրանց առջեւ դէպի Կասպիականի հարաւարեւմտեան աւազանը : Սխալն ուղղուեց մեծ եռանդով եւ ամէն կարգի միջոցներով :

Զհաւուած 17-րդ դարի առաջին քսանամեակի եւ վերջին տասնամեակի մի քանի ծանր դէպքերը, 1620 թուականից մինչեւ 1695 թուականը, այսինքն 75 տարի, մամուլումս միջին 50 տարին, Իրանի պետական սահմանների մէջ գտնուող Արեւելեան Հայաստանում տի-

րեց բացառիկ խաղաղութեան մի ժամանակաշրջան: Կէս դարի ընթացքում երկիրը ապրեց այնպիսի բնական ու ներգաղթի աճ եւ տնտեսական, մշակութային վերելք, որ կարելի է համարել մի նոր հայկական վերածնութիւն, մանաւանդ, որ հետուից հետու, այդ զուգադիպում էր եւրոպական ընդհանուր վերածնութեան շրջանին:

Մեր հայրենեքով, 1641-1666 թթ-ի քոսնհինդամեակում, Արեւելեան Հայաստանում՝ Արցախ-Ղարաբաղից մինչեւ Ախուրեան, Արարատեան դաշտից մինչեւ Գողթան-Մեղրի, հարեւրաւոր վերաշինուած դիւղերում վերաշինուեց եւ վերստին կառուցուեց աւելի քան 500 եկեղեցի: Բարձրորակ քանդակներով կանգնեցին դրա հնդապատիկ քանակի խաչքարեր, շինուեցին տասնեակ կամուրջներ, վերաշինուեցին մի քանի տասնեակ վանքեր: Աւելի ուշադրաւ՝ մի քանի տասնեակ դիւղերում ստեղծուեցին մազադաթի արհեստանոցներ եւ վանքերից դուրս այդ դիւղերում եւս զրուեցին, արտադրուեցին հազարաւոր չքնաղ, ծաղկազարդուած ձեռագրեր: Սոչոր վանքերը վերստացան իրենց կալուածքների մի մասը: Էջմիածինը վերստացաւ իր համահայկական հոգեւոր կեդրոնի հեղինակաւոր դերը, հօրաբացան հայ մելիքութիւնները: Արազ թափով սկսեցին դարդանալ քաղաքային առեւտուրն ու արհեստները, համքարութիւնները, արհեստն ու դրականութիւնը, դպրոցներն ու դիտութիւնը: Ծիշդէ և, ցաւալի էր եւ մեծ կորուստ, Արաքսի եւ Գողթնի շուրթերին ծաղկած Զուղայի դատարկումը եւ ի սպառ ամալացումը, որի քանդակաղարդ դերեղմանաքարերի անտառը պահպանուել է ցարդ Արաքսի ափին, բայց հազիւ թէ այդ վայրերում Հին Զուղան կարողանար շարունակել իր կեանքը եւ դառնար հեռաւոր Իսպահանի արուարձանում նոր կեանքի կոչուած, շքեղութեամբ ծաղկող եւ համաշխարհային անուն վաստակած Նոր Զուղայի հաւասարը: Իրմամբ, Տիրեթից մինչեւ Ամերիկա ոտք դնող նոր ջուղայեցին էր, որ 1639-1641 թթ. Ասիական մայր ցամաքը առաջին անգամ զարդարեց Գուտեմբերգի մեծ դիւտով, Նոր Զուղայում հիմնելով նաև ինքնաչէն հայկական տպարանը՝ հայկական տպագրութիւնից 130 տարի յետոյ:

Հին Զուղան աշխարհում չէր կարող հանդէս գալ պարսկական պետութեան անունից եւ օտար թաղաւորներին հետ «Հայկական ընկերութեան» (Կոմպանիայի) կնիքով տնտեսական, նոյնիսկ քաղաքական պայմանադրեր կնքել, նաևեր ունենալ, հնդկական շուկաներին տիրանալ, ինչպէս այդ անում էր, Շահ-Աբրահամ եւ նրա յաջորդների ջանքերով, Իրանի մայրաքաղաք Իսպահանի արուարձանում ծաղկող Նոր Զուղան:

Այս եւ այլ շատ փաստեր վկայում են, որ հայ ժողովրդի պատ-

մութեան համար հայ-պարսկական յարաբերութիւնների մէջ երկրորդ մեծ դժբախտութիւնը պէտք է համարել հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների ամբիջակամ աշխարհագրական դրացիութեան խախտումը, անջատումը, մի լայն տարածութեան վրայ: Այս տարածութեան վրայ, 11-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած հետզհետէ ամբացան թուրանական, թուրքմեն-աղբրեջանական, հետագայում եւ դրսից բերուած քուրդական ցեղերը, իրենց մէջ ձուլելով տեղում ապրող հին բնիկների մի սրբալի մասին: Այս բնթացքը իր հիմնական յաղթանակին հասաւ 16-րդ դարում, իսկ աւարտին՝ 18-19-րդ դարերում:

Աւելին. պարս-իրանական ժողովրդի պետականութեան, քաղաքական աշխուժութեան եւ մանաւանդ ղեկավարման մեծ բաժինը հետզհետէ անցաւ թուրքմենական-աղբրեջանական ցեղապետերին: Իրանից յետոյ, դարձեալ Իրան-Պարսկաստան անուան տակ, Իրանի թուրանական ծագումի հարստութիւնների ժամանակ, ողջ հիւտիսային Իրանի թուրանական եւ Կովկասի մեծադոյն մասի ռազմավարչական մեքենայի գերակշիռ մասը եւ ռազմական ուժերը պատկանում էին թուրք-աղբրեջանցիներին:

Հայերի աղղային-կրօնական ճնշումները՝ հայ քրիստոնեաները՝ ժամանակագիրները վերադրել են պարսիկներին, որովհետեւ պետութիւնը իրանական էր: Նոյնիսկ նախանցեալ դարի եւ անցեալ դարի ռուս-պարսկական պատերազմները եւ հայկական աղատադրական ապստամբութիւններն ու մարտերը կոչուել եւ կոչուած են՝ «ռուս-պարսկական», «հայ-պարսկական»: Մինչդեռ, այդ դարաւոր պայքարի եւ հաղածանքների մէջ հազիւ թէ կարելի լինի երկու ձեռքի մատները վրայ հաշուել պարսիկ անուններ: Եւ այդ այնքան ուժեղ հնչեց եւ քարացաւ հայ մտայնութեան մէջ, որ աւելի քան հարիւր տարի առաջ հանդէս եկած բանաստեղծ Պատկանեանը (Գամառ Գաթիկան) իր աղղային վշտի եւ զայրոյթի երգերում, իր «Մայր Արաքսի» ակերի վրայ վաղուց հեռացած պարսիկն էր տեսնում, որ անցեալ դարի 30-40-ական թթ. Արովեանը նոյնպէս պարսիկ է ստում: Այդ երկույթի պատճառը այն էր, որ նախ պետութիւնը պարսկական էր (իրանական), եւ որ պարսիկ էին անուանում նրանց նաեւ կրօնական պատկանելիութեան հանգամանքով, որովհետեւ պարսկահպատակ թուրքերի, աղբրեջանցիների մեծադոյն մասը, պարսիկներին նման, շիա-մուսուլմաններ էին:

Անշուշտ թուրքական ծագումի իրանական հարստութիւնները՝ սեֆեան, զենդեան, աֆշար, դաշար, բոլոր դժերով վարում էին զուտ իրանա-պարսկական քաղաքականութիւն, ուր իշխող պետական լեզուս եւս պարսիկէնէն էր: Սակայն չի կարելի անտեսել, որ պետական, ռազմական կեանքը, ռազմա-վարչական մեքենան գերազան-

ցօրէն դռնուժ էր թուրքախօս ցեղապետերի, խաների, բեկերի եւ այլ եռանդուն, դործիմաց պաշտօնեաների ձեռքում :

Իրանի հիւսիսային տիրոյթները, մանաւանդ Ասորպատականը եւ Անդրկովկասը, բացառութեամբ Արեւելեան Վրաստանի, դռնուժ էին ոչ միայն շատ յաճախ կեդրոնի դէմ ըմբոստացող եւ աւելի շատ ժառանգարար իշխող թուրք խաների կամքին ենթակայ, նրանց ոտքերի տակ, այլեւ՝ զրեթէ ինքնակամ, բեկերի իշխանութեան տակ : Արանց դռնաբուժ էին, աւելի սանձարձակ, բազմաթիւ թուրք եւ քուրդ զինուած քոչուոր տոհմերի անվերջ ու անպատասխանատու խժոճութիւնները : Չէր օչնում նոյնիսկ երբեմն սրանց դէմ խաների կիրառած վարչական խիստ պատիժները : Ամբան եւ աշնան ամիսներին լեռների վրայ իշխող հազարաւոր ռազմիկ խմբեր, նոյնիսկ զարապութիւնից հերոսութիւն խաղացող», ձրի վաստակի եւ թրի ուժով ուրիշի ամէն ինչը իւրացնելու սովոր, ասպատակում էին զիւղերն ու ամառանոցները, աւարի ենթարկում անզէն հայ զիւղացու ինչքը, անասունները, բռնութիւններ կատարում, աղջիկ առեւանդում եւ զրեթէ միշտ մնում անպատիժ : Դժուար էր նրանց գտնելը եւ աւելի վտանգաւոր էր՝ հետապնդելը : Հոյուից մինչեւ բեկը եւ խանը անարդեւ կարող էին դիմել ամէն տեսակի եւ չափի կամայականութեան, մանաւանդ, եթէ դէմը կանգնած էր «անհաւատ քրիստոնեան», անզէն կեպուրը, երբ նման վարմունքից երբեմն սպահով չէր նաեւ իր ցեղակից, յատկապէս նստակեաց մահմետական զիւղացին :

Աւելի անտանելին, քան կողոպուտն ու ամէն կարգի ստորացումներն էին, այդ սովորական դարձած բռնի դաւանափոխութեան իրաւունքի կիրառումն էր, ինչպէս թուրքեիսայում, այնպէս եւ Իրանի՝ մանաւանդ հայրենակ ծայրամասերում : Դիմադրողները, հարիւրներով, հազարներով, յատկապէս կանայք, նահատակուել, մարտիրոսացել են :

Որոչ չըջահայեաց, խաղաղասէր, շինարար պետական դործիչների՝ խաների, փաշաների, բեկերի կարգապահական խտուրթիւնները, նրանց պայքարը չարադործութիւնների դէմ, մանաւանդ սակաւ հանդիպող խաղաղ պայմաններում, երջանկութիւն ու երջանիկ տարիներ եւ տասնամեակներ են համարուել հայ ժամանակազիրների կողմից :

Անհնարին էր օրեր ու շաբաթներ տեւող քոչերի շարժումների հսկել նոյնիսկ ցերեկները : Օրէնքն ու կարգը ուժի եւ թրի վրայ դրած այդ հազարներին ետ պահել ասպատակութիւններից, խժոճութիւններից, ուղղակի անկարելի էր, մանաւանդ որ այդ նրանց կենցաղի աւանդական պարտադիր մասն էր : Շատ մեծ դժուարութեամբ, այն էլ որոչ չափով միայն, նրանց կարգի էին հրաւիրում ցարակուն՝

ուուսական վարչական իշխանութեան կիրառած օրինական խտուրթիւնները, 19-րդ դարում եւ 20-րդ դարի սկզբներին :

Հայաստանի արեւելեան՝ պարսկական մասում, յատկապէս լեռնային գաւառներում, հակառակ Թուրքիայի, հայերը իրաւունք ունէին ամէն տեսակի զէնք կրելու եւ մասամբ կարողանում էին պաշտպանուել փոքր յարձակումներից :

Ամբողջ հարեւրամեակներ այս պայմաններում է ապրել. ստեղծադրածել, նոյնիսկ դիտական եւ արուեստի նուաճումներ կատարել, եռապատիկ հարստահարուած հայ ժողովուրդը :

Եթէ հայ երկրագործի, վարպետի եւ վաճառականի պիտանի անհրաժեշտութիւնը չլինէր, անշուշտ շատ աւելի ծանր կը լինէր նրա դոյալիճակը : Ինչպէս նկատեցինք սկզբից՝ եթէ քաղաքում հանդուրժուած էր հայը, աւելի տուրք, հարկ եւ մաքս վճարելով, որ դրեթէ բացառապէս նրա վրայ էր կըթնած երկրի արտաքին առեւտուրը, ներքին առեւտրի մեծադոյն մասը, հայաբնակ մարդերի, վայրերի բոլոր կարեւոր արհեստները, երկրի ընդհանուր հարկերի զգալի մասը, բանակին սպասարկելը : Հարկերի մէջ ծանր էր նաեւ միայն հայերից (եւ հրեաներից) դանձուող հին ջիլդիան (դլխահարկը) ու տեղ-տեղ հաւաքուող նաեւ հաւատի հարկը : Եթէ առաջինը թերեւս դիմուր չտալու հարկ կարելի է դիտել, ապա վերջինը՝ յուսկեալ ստորացում եւ կողոպուտ էր միայն :

Հայ դիւրը արտադրում էր այն բոլոր բարիքները, որոնք ընամվճարով պէտք էին ոչ միայն պետութեան եւ Ֆէոտալական բարձր աստիճանին կանգնած իշխողներին, այլև տասնեակ հազարաւոր քոչուոր ընտանիքների, որոնք կաթնեղէնից, մսից եւ բրդից բացի ոչինչ ունէին : Եւտ քոչուոր-թարաքամաներ եւ քուրդ քոչուոր ցեղեր ու տոհմեր իրենց այդ բարիքները, քոչուորական արտադրանքները փոխանակում էին հացի եւ նստակեաց դիւրացիութեանը յատուկ այլ բարիքների հետ, որով աւելի էին զգում հայ դիւրացու դոյութեան անհրաժեշտութիւնը :

Այսպիսին է եղել հայ ժողովրդի դոյալիճակը մինչև 19-րդ դ., մինչև Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին : Եւ եթէ հայ պատմադրութեան մէջ հիմնականում իրանական տիրապետութեան շրջաններում են փնտռել հայ ժողովրդի պատմութեան ճակատադրական մոայլ էջերը, ապա իրականում Հայաստանի մեծադոյն դժբախտութիւնը ռազմիկ քոչուոր ցեղերի թափանցումն է երկիր՝ ոչ միայն որպէս նուաճող, այլև որպէս հաստատուն բնակիչ ու հետզհետէ նստակեաց դերիշխող տարր :

IRANO-ARMENIAN RELATIONS

MOROUS HASRATIAN

(Summary)

The Armenians have lived for over two thousand years out of their history of three thousand years, fighting for their independence or under foreign domination. Of these foreign dominations the most durable and the most significant was that of Iran. This domination embraced rule of the Achamenian, Parthian, Sassanian and Sefavid dynasties. The Iranian rule was comparatively more benevolent than the rest. It has left its positive imprint and has contributed in the evolution of the Armenian people.

Inspired by her own political, strategic and financial considerations, Iran throughout her history has shown a friendly attitude towards Armenia and Armenian people.

In the centuries of Irano-Armenian relations a few significant events — such as the Vartanantz battle of 451 and the forced deportation of the Armenian people in 1604 by Shah-Abbas — have been painted with the darkest colors in Armenian historiography. This fact has cast its shadows on the objective evaluation of Irano-Armenian relations. A serious and scientific approach to study of the matter will bring us to a more positive conclusion concerning the period of Iranian domination of Armenia.

Աղուանից կաթողիկոսութեան ստեղծման հանգամանքների հարցի շուրջը

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ

Հայ ժողովրդի պատմութեան վաղ-միջնադարեան շրջանի քիչ ուսումնասիրուած, կամ աւելի ճիշդ, անբաւարար պարզաբանուած հարցերի մէջ իւրապատուկ տեղ է դրուում Հայ Առաքելական եկեղեցու կեանքը, իսկ այստեղ էլ նրա մի թեւի՝ Աղուանից կոչուած եկեղեցու նուիրապետութեան ստեղծման պարագան: Վերջինս՝ առաջին պահ, մանաւանդ շնախապաշարուած հայեացքի համար, պարզ է ու հասկնալի, սակայն ըստ էութեան դարձել է խճճուած մի կծիկ, քանի որ հետազօտողներն ամէն անգամ հարցին մօտեցել են ոչ թէ առկայ աղբիւրադիտական նիւթը համապարփակ քննութեան ենթարկելու պատրաստակամութեամբ, այլ այդ նիւթը դոյուլթիւն ունեցող շնախապաշարումներին ու մակերեսային պատկերացումներին յարմարեցնելու միտումներով: Եւ, ցաւօք, այնպիսի պատկեր է ստացուել, որ հարցն այժմ առաւել մութ ու խճճուած է, քան այն ժամանակ, երբ դեռ չէր ենթարկուած ոչ մի քննութեան կամ ուսումնասիրութեան:

Բացի այն դէպքերից, երբ ուսումնասիրողները Հայ ժողովրդի ու Հայոց եկեղեցու պատմութեան դրուագները քննելիս իրենց կարծիքներն են յայտնել Աղուանից կաթողիկոսութեանը վերաբերող հարցերի առթիւ, այդ կաթողիկոսութեան պատմութեան շուրջ հետազօտութիւններ են կատարել կամ իրենց ուսումնասիրութիւններ

բում Աղուանից եկեղեցու նուիրապետութեանը յատուկ գլուխներ են նուիրել Ս. Զալալեանցը, Յովհ. Շահխաթունեանցը, Մ. Բարխուտարեանցը, Մ. Օրմանեանը, Ն. Ալինեանը եւ Ա. Տէրոյնցը (1) :

Սկզբից եւ եթ ասենք, որ յիշեալ բոլոր հետազոտողներն էլ Աղուանից կաթողիկոսութեան հին շրջանի (հնադոյն ժամանակներից մինչև 10-րդ դ․) պատմութեան համար հիմնական աղբիւր են ընդունել Մովսէս Կաղանկատուացու անունով յայտնի, սակայն չարայարող Մովսէս Դասխուրանցու գրչին պատկանող «Աղուանից Աշխարհի Պատմութիւնը» : Ամէն պարագայի՝ այդ երկի ներկայացրած կաթողիկոսաշարն է հիմք հանդիսացել Աղուանից կաթողիկոսների ցանկերի համապատասխան մասը կաղմելիս : Ծիշդ է, Դասխուրանցու այդ կաթողիկոսաշարի առանձին օղակներ ենթադրուել են քննադատութեան դեռևս մեր միջնադարեան մատենագիրների կողմից (2) : Սակայն կաթողիկոսաշարն ընդհանրապէս, իսկ նրա ակունքները մասնաւորապէս՝ երբեք կասկածի տակ չեն առնուել :

1. Ս. արքեպս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Ա. մաս, Տփղիս, 1842, Բ. մաս, Տփղիս, 1858 : Յովհ. եպս. Շախխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի եւ Հինդ Գուառոց Արարտայ, Բ. հտր. Էջմիածին, 1842, էջ 333-344 : Մ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, Ա. հտր., վաղաքաղատ, 1902. Բ. հտր., Թիփլիս, 1907 : Մ. արքեպս. Օրմանեան, Աղջապատու, Ա. Գ. հտր., Պէյրուք, 1959-1961 : Ն. Ալինեան, Մովսէս Դասխուրանցի (Կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970, էջ 152-240, 269-378 : Ատուր Տերոյնց, Հայոց Քուականն ու Տոմարագիր Հայրապետը, Աղուանից հայրապետներում ժամանակագրական ցուցակին եւ իշխանաց ստեմացոյցին յաւելածով, պատմական ու քննական ուսումնասիրութիւն (ձեռագիր), (տես՝ Ներշնչ. Զբոսնքի ամուսն Գ. Ա. Թ., Ա. Տերոյնցի դիւան, վաւերագիր քիւ 1) : Նման մի ձեռագիր էլ պահպանուում է Մաշտոցի ամուսն Մատենադարանում : Տեղագրութեան է Ալ. Նրիցեանի դիւանի քիւ 157 քաղապանակում (վա. քիւ 1, 19 մեծագիր քիւ 1) գրուած երկու էջով) : Սակայն դժուար է որոշել հեղինակի ով լինելը : Այն համբաւանակից մի ուսումնասիրութիւն է՝ Յուրիուս Աղուանից կաթողիկոսութեան Գամաասարի շրջանին, սկսած 1450-ական քուականներից, եւ աւարտում է՝ 1779 թ. հակաքոռ երկու կաթողիկոսների կռիւների մկարգութեամբ :

2. Յիշեալ կաթողիկոսաշարն, առանց առարկութեան, առաջին անգամ կրկնել է Մխիթար Գաշը (տես՝ Մխ. Գաշ, Կաթողիկոսք եւ Դէպք Աղուանից Աշխարհին ի Մէջ ԺԲ. Դարու, Դ. Ալիշան, «Հայապատում», Բ. հտր., Վենետիկ, 1901, էջ 384-385) : Սակայն նրա մասին խօսող մեր յաջորդ պատմիչը՝ Կիրակոս Գամաակեցիին մկատել է որ ցանկի առաջին ամուսններից մէկը՝ Շուփեաղիշան գտնուում է անյարմար տե-

Ընդհանուր առմամբ յայտնի են հետազոտողների բոլոր փորձերը՝ քննելու Աղուանից կաթողիկոսութեան վաղ շրջանի վիճակի հետ կապուած հարցերը: Եւ չդիտենք ոեւէ դիտնականի, որ կասկածի տակ առած լինէր Մովսէս Գասխուրանցու կողմից ներկայացուած Աղուանից առաջին կաթողիկոսների (1—4-րդ դդ.) ցանկը: Ժիլզէ է, ոմանք կաթողիկոսաչարի առանձին օղակները վերաբերութեամբ բաժանել են մեր մատենադրութիւնից եկող թերահաւատութիւնը: Սակայն նման թերահաւատութիւն, առաւել եւս՝ ժխտողական վերաբերմունք, երբեք չի տարածուել ամբողջ ցանկի վրայ: Եւ ահա Ս. Տ. Երեմեանը, թէպէտ եւ թուուցիկ, սակայն որոշակի ու կտրական իր կարծիքն է յայտնել տուեալ ցանկի անհիմն լինելու մասին: Անմիջապէս նշենք, որ միանգամայն իրաւացի է դիտնականը, երբ պնդում է, թէ Չողում հնուց ի վեր, իբր թէ, գոյութիւն ունեցած Աղուանից կաթողիկոսութեան վարկածը «չի համապատասխանում պատմական իրականութեանը» (3):

Ս. Տ. Երեմեանի այս կարծիքը ժամանակին ընդունել եւ պաշտպանել է Մ. Ի. Արտամոնովը՝ դանելով, որ Չողի եպիսկոպոսական աթոռը կաթողիկոսական է վերածեւուել զրոյցի մէջ (4):

զում եւ այդ առիւ գրել է. «... վասն այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գայ մեզ. զի որ գրեաց զպատմութիւնն Աղուանից, գայս անուս կարգէ յաւուրս վաչագամայ Բարեպաշտի լեալ...» (Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Միլիք-Օհանջանեանի, Երևան, 1961, էջ 194):

3. Ս. Տ. Երեմեան, *Աղուանքի Գաղափարախօսութիւնն ու Մշակոյթը*, Գ-է. դդ., «Ակնարկներ Գ-Ք. դդ. ՍՍՀՄ-ի Պատմութեանց, Մասկուս, 1958, էջ 324 (առւերէմ): Այստեղ գիտնականը լայն տարածում գտած վարկածի կաթողիկոսամետ է համարում «Չոր կամ Չուլս քաղաքը, Դերբենդից հարաւ», որ կարիք ունի նշգրտուելու. Չորը եւ Դերբենդը նոյն քաղաքի տարբեր անուններն են: Ապա՝ կարծում է՝ Չողը կաթողիկոսամետ է յայտարարուել այն ճակատակով, չորպէսզի սուրբ լուսապատկով շքեպատուի այն տեղը, ուր ճեհատակուել է սուրբ Գրիգորիքը (Նոյնը): Սակայն Գրիգորիքը ճեհատակուել է ոչ թէ Չողում (Դերբենդ), այլ՝ վատնեան դաշտում: Եւ տարածուած այդ յաւակնուտ վարկածը հիմնականում ունեցել է Աղուանից եկեղեցին ըստ հնարարին բարձրացնելու, առաջնակամ (եղիշէ «առաջնալի» կողմից հիմնադրուած) լինելը հաստատուել կէտ-ճակատակ:

4. Մ. Ի. Արտամոնով, *Խաղաքների Պատմութիւն*, Լենինկրատ, 1962, էջ 124 (առւերէմ): Այստեղ հեղինակը կրկնում է Յաւուր Ս. Տ. Երեմեանի պնդումն այն մասին, թէ Աղուանից կաթողիկոսութիւնն ստեղծուել է «Դուիմի 551 թ. ժողովից յետոյ, երբ միաբնակ եկեղեցին վերջնականապէս ասեմանագատուել էր բիզանդական քաղկեդանական եկեղեցուց» (նոյնը, էջ 124-125, հմմտ. Ս. Տ. Երեմեան, 52.

Այժմ տեսնենք, ո՞րն է Աղուանից կաթողիկոսութեան առաջին գահակալների ցանկը՝ ըստ պատմիչ-շարադարողի, որո՞նք են այն աղբիւրները, որ նա է վկայակոչում ի հաստատումն իր ցանկի, և որքա՞ն են իրար համապատասխանում յիշեալ ցանկի մանրամասներն ու վկայակոչուած աղբիւրների տեղեկութիւնները:

Բացի առանձին բազմաթիւ դէպքերից, երբ «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» առաջին զբաղում Աղուանքի կաթողիկոսներն են յիշուած Եղիշէից (Քարոզիչ, Ա. դար) մինչև Աբասը (552-596 թթ.)՝ թուով 14 հոգեւորական, «Պատմութեան» վերջին դուրսը նուիրուած է անուանց «Հայրապետացն Աղուանից», որոնց առաջին 14-ը ներկայացուած են հետեւեալ կարգով.

«Աուրբն Եղիշայ՝ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Քաղէօսի, որ ձեռնադրեցաւ յերուսաղէմ ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ: Սա եկն լուսաւորիչ երից աշխարհացս՝ Չորայ, Լիւնաց և Աղուանից, և ի սոյն կատարեցաւ վկայութեամբ:

«Աուրբ մանուկն Գրիգորիս՝ թոռ սրբոյն Գրիգորիս Լուսաւորչին Հայոց:

«Աուրբն Շուխհաղիշա Աղուանից արքեպիսկոպոս:

«Տէր Մատթէոս:

«Տէր Սահակ:

«Տէր Մովսէս:

«Տէր Պանդ:

«Տէր Ղազար:

աշխ., էջ 321): Յայտնի է, սակայն, որ հայոց եկեղեցու օրարմատումը բիզանդական փաղկեղանակամութիւնից տեղի է ունեցել Դուիմի յիշեալ ժողովից աւելի առաջ: Ճիշդ է, Գաղկեղանի ժողովին (451 թ.), շատ հասկնալի պատճառներով չէին մասնակցում հայերը և ժողովից յետոյ էլ տասնամեակներ շարունակ չէին կարողանում իրենց վերաբերմունքն արտայայտել որս Ակատմամբ: Սակայն 480-ական բուականներին այն դատապարտեցին եկեղեցական մի շարք գործերով, ապա 506 և 507 թթ. Դուիմի ժողովներում, Բաբելէն կաթողիկոս Ա. Որմանցու գլխաւորութեամբ, դատապարտեցին մայն երկարամեակութեամբ հիմք մետոքականութիւնը, ապա՝ և փաղկեղանակամութիւնը (տես՝ «Թուրք Հայոց ի Պարսս, առ Ուղղափառ» վերնագրով երկու մամակները. Գրքք Թղթոց, էջ 41-51: Նաեւ տես՝ Մ. Օրմանեան, Ազգապատմ., § 328-343): Իսկ Դուիմի 551 թ. ժողովը մուրաւուած է եղել դարձեալ մետոքականութեամբ դատապարտումին, և մրան վերաբերող փաստաթղթերում և այլ սկզբնաղբիւրներում ոչ մի բառ չկայ փաղկեղանակամութեամբ մասին (համեմատման օրէն տես՝ Մ. Օրմանեան, Ազգապատմ. § 369, 370):

«Տէր Գրիգոր :

«Տէր Չաքարիա :

«Տէր Դաւիթ :

«Տէր Յովհանն :

«Տէր Երեմիա : Դ սորա աւուրս արար զիր Աղուանից երանելին Մեհրոպ, որ եւ Վրաց ետ նշանադիր ջանիւ մեծաւ :

«Տէր Աբաս, որ ի սկզբան թուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ Հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտաւ՝ կալեալ ամս քառասուն եւ չորս, յեպիսկոպոսութենէն Մեծիրանց կոչեցեալ : Առ սովաւ կալան սովորութիւն զբել ի պատրուակի (5) Թղթոյն «Աղուանից, Լինաց եւ Չորայ կաթողիկոսի»...» (6) :

Ի՞նչ աղբիւրներից են քաղուած այս անունները եւ ի՞նչ սկզբունքով է կտրմուած ցանկը : 10-րդ դարում պատմութիւնը շարայարող Մովսէս Դասխուբանցին ոչինչ չի ասում այս առթիւ : Երբ պատմութեան նախորդ էջերում բազմիցս զանդատուել էր, թէ անօրէններն ու բարբարոս ասպատակիչները հրկիղել են վանքերն ու եկեղեցիները, կտակարաններն ու սրբազան միւս զբքերը, եւ տեղեկութիւններ չկան Աղուանքի հին օրերի դէպքերից ու դէմքերից, բացի այն կըցկտուր տուեալներից, որ պարունակում են յայտնի պատմիչների երկերը : Այսպէս թէ ասպէս, շարայարողն իրեն յայտնի բոլոր տուեալները տեղադրել է պատմութեան հիւսուածքի մէջ, եւ, ընտանաբար, մենք կարող ենք սոսկ այդ տուեալները քննելով էլ շօշափելի երդակացութեան յանգել կաթողիկոսաշարի մասին : Այդ տուեալների մէջ Թադէոս անաքեալի աշակերտ Նիլընն միայն քարոզիչ է ու նահատակ եւ՝ երբեք կաթողիկոս (7) : Հետեւապէս ոչ մի հիմք չկայ Աղուանից կաթողիկոսութեան սկիզբը մեր թուականութեան առաջին դարից սկսելու :

Երկրորդ անունը Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսինն է :

5. Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան քիֆիսեամ (1912) ու մոսկովեամ (1880) հրատարակութիւններում սպազրուած է զպարուակիք, իսկ Գռչի վերոյիշեալ ժամանակագրութեամ մէջ (էջ 384)՝ զպարիսակիք : Ճիշդը զպարուակիքն է (տես՝ Փարիզի հրատարակութիւն, Բ. հտր., 1880, էջ 72) : «Պատրուակ» նշանակում է ֆոլ, ծածկոյթ, նաեւ ծրար (տես՝ Հր. Ամառեամ, Հայերէն Արամատական Բառարան, Ե. հտր., Երեւան, 1931, էջ 951 : Ս. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Գ. հտր., էջ 75) :

6. Մ. Կազանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 391-392 :

7. Նոյնը, էջ 16-17 եւ հոգ. :

Նրա մասին մատենագրական բաւականին տեղեկութիւններ կան, եւ դրանց հիման վրայ կարող ենք պարզել, թէ որքան իրաւացի է շարայարողը, երբ «զմանուին Գրիգորին» համարում է կաթողիկոս :

Վերը՝ Խորենացու տեղեկութիւնից իմացանք, որ նորահաւատ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան նահանգների աշխարհիկ տէրերը Տրդատ Թաւառի մօտ են գնացել ու խնդրել, որ նա իրենց կողմերի համար նշանակի «եպիսկոպոս ի զաւակէ սրբոյն Գրիգորին» (8) : Եւ ահա Տրդատն էլ նրանց կողմերի եպիսկոպոս է առաքել Գրիգորիսին : Յայտնի է նաեւ եպիսկոպոսական աթոռանիւտը՝ Ամարաս աւանը Փոքր Սիւնիք կամ Արցախ նահանգի Միւս Հարանդ զաւառում (9) : Ուրեմն, Գրիգորիս եպիսկոպոսը նշանակուած էր Արցախի թեմի առաջնորդ :

Այդ հետագայում, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հայոց ու Վրաց եկեղեցիների բաժանման խառնակ օրերին է եղել, որ միութեան ու միասնութեան նախանձախնդիր Հայ հոգեւորականները, Հայոց, Վրաց ու Աղուանից եկեղեցիների կապերի համար հին յիշատակներ որոնելիս, յօրինել են նաեւ մի աւանդութիւն, որի համաձայն՝ Գրիգոր Լուսաւորչից սերուած Գրիգորիսը ոչ թէ Արցախի եպիսկոպոսն է եղել, այլ կաթողիկոս Վրաց ու Աղուանից : Եւ հենց այս աւանդութիւնն է, որ ըստ երեւոյթին հետագայում մուծուել է նաեւ Փաւստոսի պատմութեան մէջ՝ Գրիգորիսին հռչակելով կաթողիկոս... «կողմանցն Վրաց ու Աղուանից» (10) :

Կաթողիկոսաւարի մէջ Գրիգորիսին (4-րդ դարի առաջին կէս) անմիջապէս յաջորդում է Եռուհաղիչան (5-րդ դ. Վերջ), որի տեղն այնպէս անյարմար է թուացել նոյնիսկ Կիրակոս Գանձակեցուն :

8. Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Տփղիս, 1913, էջ 250 :

9. Մ. Խորենացի, էջ 260 : Փաւստոս Բիւզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1912, էջ 23 :

10. Փ. Բիւզանդ, էջ 21 : Մ. Բրոսսէմ բնակաւոր ուշադրութիւն է դարձրել Փաւստոսի պատմութեան մէջ մտած այս մաթաղաւորութեան վրայ եւ, մաթաղաւորութեան վրայ վերադառնալով, հաւանական էր համարում թէ վրաստամը իր եկեղեցու սեփական գլխաւորն ուներ, հաւանական էր համարում թէ վրաստամը, այլ այդ երկրի մեր ազգիւրը հասկանալի պիտի լինէր ոչ թէ բուն վրաստամը, այլ այդ երկրի այն մասը, որ մերք-Հայքին էր պատկանում, մերք Վիրքին, այսինքն՝ Սոմխէթը եւ այն երկրամասը, որ երեսօգայում կոչուեց Կախք (M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, t. I, St. Pétersbourg, 1849, p. 194) : Սակայն Փաւստոսի լրմիտ ընթերցողը չի կարող չմկատել, որ երկրակը Վիրք անելով չի կարող հասկանալ Սոմխէթ կամ Կախք, իսկ Ազուամքի վերաբերեալ էլ այն կարծիքին է, թէ նրա տարակերպ

Մենք արդէն առիթ ունեցել ենք քննելու Շուխհաղիչայի ինքնութիւնը եւ Հնեց Աղղուանից Աշխարհի Պատմութեան» տեղեկութիւններէ հիման վրայ պարզել ենք, որ նա եղել է Պարտաւի եպիսկոպոս եւ ոչ թէ Աղղուանից կաթողիկոս (11): «Պատմութեան» մէջ, կաթողիկոսաւար-ցանկից առաջ, Շուխհաղիչան երկու անգամ յիշատակուած է իր տիտղոսով, մէկ՝ երբ նա Վաչազան Բարեպաշտի հետ մասնակցուած էր Գրեղորիսի նշխարներէ դիւտի առթիւ կազմակերպուած արարողութիւններին, մէկ էլ՝ Աղղուանի ժողովին նրա մասնակցութիւնն արձանագրելիս:

Առաջին դէպքում Շուխհաղիչան, իբր, աւազ եպիսկոպոսապետ («Եւ առեալ թաղաւորին ընդ ինքեան զաւազ եպիսկոպոսապետն Շուխհաղիչոյ զնայր») (12), երկրորդ դէպքում՝ «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» (13): Պարզ երեւում է, որ Վաչազանին վերաբերող պատմութիւնն իր երկի մէջ առնելիս շարայարողը Շուխհաղիչայի տիտղոսի վերահաստեղծութիւններ է կատարել՝ առաջին դէպքում «եպիսկոպոս»ին աւելցնելով «պետ»ը, երկրորդում՝ «արք»ը: Աւազ եպիսկոպոսը՝ հասկանալի է. հնարաւոր է, որ Պարտաւի եպիսկոպոսը որոշ առանձնաշնորհումներ ունեցած լինէր երկրամասի միւս եպիսկոպոսների հանդէպ, որի շնորհիւ էլ նրան՝ կոչելին աւազ: Վերջապէս, չենք կարող մոռանալ, որ խօսքը Վաչազանի թաղաւորութեան ժամանակին է վերաբերում, մարզպանութեան շրջանին, երբ Աղղուանքի մարզպանութեան մէջ մտնող Հայկական նահանգները վարչական ու հոգևոր տեսակէտներից անջրպետուած էին մայր երկրից, եւ այդ նահանգների հոգևոր կեանքը մի ընդհանուր շրջանակի մէջ պահելու համար եպիսկոպոսներից մէկը կարող էր «աւազ» դառնալ: Սակայն «աւազ եպիսկոպոսապետն» անիմաստ է, անհմուտ ձեռքով սարքուած:

Այդպէս է նաեւ «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» յորջորջումը: Արքեպիսկոպոսը կը լինէր «Աղղուանից» եւ ոչ թէ «Պարտաւայ»: Իր

խառնիմաստն ցեղերը Գրիգորիսի եպիսկոպոսութեան օրերում դեռեւս այնքան անազարք են եղել քրիստոնէութեան, որ չէին կարող ունենալ ոչ կաթողիկոս, ոչ էլ մայրիկ եպիսկոպոս: Նրանք կարիք ունէին միայն քարոզչի, որին եւ նահատակեցին իրենց իրկրի մէջ՝ վատեմեան դաշտում:

11. Բ. Ուլուբաքեան, Գարձեալ Աղղուանի ժողովի Գումարման Տարեթուի Մասին, «Էրպեր շատարակամ Գիտութիւնների», (Երեւան), 1969, քիւ 6, էջ 55-56:

12. Մ. Կաղամկատուացի, էջ 92:

13. Նոյնը, էջ 98:

ցանկի խորագիրն արգարացնելու համար շարայարողն այստեղ էլ շարքն է աւելացրել՝ Պարտաւի եպիսկոպոսի տիտղոսի աղաւաղման դնով:

Յաջորդ ինն «կաթողիկոսներէ» անունները (Մատթէոս, Սահակ, Մովսէս, Պանդ, Ղազար, Գրիգոր, Ջաքարիա, Դաւիթ, Յովհանն) միայն անուններ են եւ իրենց գոյութիւնը ոչնչով չեն արդարացնում ոչ Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» մէջ, ոչ էլ ուրիշ աղբիւրներում: Իսկ եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն հանգամանքը, որ այդ անունները շարուած են Շուփհաղիշայից (5-րդ դ. վերջ — 6-րդի սկիզբ) յետոյ եւ Երեմիայից (5-րդ դ. սկիզբ) առաջ, ապա պարզ կը լինի, թէ որքան անուրջ վիճակում են գտնուած նրանք՝ իրենց չունեցած «կաթողիկոս» տիտղոսով (14): Ն. Ակիւնեանը փորձել է իննից մէկի՝ Գրիգորի պատմականութիւնը հաստատել Արաս կաթողիկոսի՝ Յովհաննէս Բ-ին դրած պատասխան թղթով, որ յիշում է «Երանելի եպիսկոպոսն, որ յառաջ քան զիս՝ Պետրոս եւ Գրիգոր այսպէս ասէին...»: Մէջբերելով սոյն նախադասութիւնը, Ն. Ակիւնեանն իրաւամբ մտածում է, որ խօսքն Արասին նախորդած պաշտօնակիցներ յասին է, եւ գտնում է, որ «այս երկու անուններէն երկրորդն ունինք ցանկիս մէջ, Թ. 8, եթէ կարելի է նոյնացնել» (15): Սակայն, դժբախտաբար, գիտնականը չի նկատել, որ մէջբերուած նախադասութեան մէջ Պետրոսն ու Գրիգորը եպիսկոպոսներ են եւ ոչ կաթողիկոսներ:

Յաջորդ անունը Երեմիայինն է, մեր մատենադրութեան մէջ սկզբնապէս յիշատակուած ականատես ու քաջատեղեակ հեղինակի կողմից, որի վկայութիւնն էլ բաւական է հարցը վերջնականապէս

14. Կիրակոս Գամակեցիցի, երեւի այս անունները հիմնաւոր դարձնելու նպատակով ցանկում վերագաստորութիւններ է կատարել, անուններից իրաքմանչլուրիւ, չգիտես որտեղից, գահակալութեան տարիներ նշանակել: Եւ այսօրինաց յետոյ ցանկի անվաւերակամութիւնը դարձել է առաւել ցայտում (տես՝ Կ. Գամակեցի, էջ 194-195): Այնուհ, օրինակ, Եղիշէի եւ Գրիգորիսի միջեւ հիմք անուններ են տեղադրուել՝ իրենց գահակալութեան քուերով (պարզ է՝ երկու դարի պարապը լցնելու համար), իսկ Երեմիայիմ էլ (400—430 թթ.) ամբիբապու յաջորդում է Արսար (552—596 թթ.): Այսպիսով, իմէք՝ Կիրակոս պատմիչը, մի նուփեաղիշայի տեղի ամհամոզութեան դէմ դժգոհելով, յառնել է միւսները, դարձրել ամբիբակամ ու առաւել ամհամոզիչ մի անուանաշար:

15. Ն. Ակիւնեան, Ե. շ. աշխ., էջ 156. քաթի հրատարակութիւնը տես՝ G. Garitte, *La Narratio de Rebus Armeniae*, Louvain, CSCO., 1952, p. 38.

լուծելու համար: «Պատմութեան» մէջ թիւրիմացութիւն չկայ Երեմիայի ցուցիչի տեսակէտից. դա այն Երեմիան է, որի օւնութեամբ Մեսրոպ Մաշտոցը գիր ստեղծեց Աղուանքի համար: Իսկ այստեղ մեզ համար գերազօրյն դատաւոր կարող է լինել միայն Մաշտոցի կենսագիր Կորիւնը: Նա հնարաւոր մանրակրկիտութեամբ տեղեկացնում է Մաշտոցի՝ բուն Աղուանքում կատարած դործի մասին: Մաշտոցին դիմաւորել էին Չողում, Մաղբուտ (Աղուանից) Արշակունի թաղաւորների դահանխատում: Եթէ այդ ժամանակ Աղուանքը կաթողիկոսական աթոռ էլ է ունեցել, ապա այն պէտք է լինէր Չողում: Եւ այս աթոռի դահակայն էլ պէտք է լինէր Մաշտոցի օչնականը: Այսքանի մասին Կորիւնը հետեւեալն է հաղորդում. «Եւ երթեալ (Մաշտոցը — Բ. Ու.) իջանէր յաշխարհն եւ հասեալ ի թաղաւորական տեղիսն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թաղաւոր, որում Արսիւղ էր անուն...» (16):

Ժամանակակից միակ ազդիւրը՝ Կորիւնի գիրքը, Երեմիային դիտէ իբրեւ եպիսկոպոսի:

Սրանից յետոյ արդէն դատողութիւններն աւելորդ են:

Երեմիան, ուրեմն, Մաշտոցի ժամանակակիցն է եղել: Իսկ յաջորդ անունը Արսան է, աթոռակալած 552-596 թթ.: Ընդմիջումն աւելի քան մէկ դար է, մի ժամանակաշրջան, որ յայտնի է քաղաքական բարդ իրադարձութիւններով: Հենց միայն 428 թ. ստեղծուած «Աղուանք» մարզպանութեան փաստը բաւական է՝ պատկերացնելու համար քաղաքական, հասարակական-տնտեսական ու հոգեւոր-մշակութային այն դժուար կացութիւնը, որին ենթարկուեցին մայր երկրից կտրուած ու մարզպանութեանը ենթարկուած հայկական երկու նահանգները՝ Ուտիքն ու Արցախը:

Մենք չափազանց քիչ տեղեկութիւններ ունենք այդ մարզերի եւ յատկապէս բուն Աղուանքի նախամարզպանական շրջանի եկեղեցական դործերի մասին: Եղել են եպիսկոպոսութիւններ եւ նրանք ենթարկուել են Հայոց կաթողիկոսութեանը: Այդպէս է եղել հայկական նահանգներում, անշուշտ՝ նաեւ բուն Աղուանքում: Մեսրոպ Մաշ-

16- Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1941, էջ 70 (ընդգծումը մերն է. Բ. Ու.): Այս տեղեկութիւնը միայն Կորիւնից քաղած մեր հետազոյի պատմիչների երկերում արդէն չեպիսկոպոսը յամիրաւի դարձել է չեպիսկոպոսապետս կամ շաղիկոսս, որ, հաւանաբար, պէտք է բացատրել «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» աղբյուրեամբ: Նախընթացի մտանձազրակամ աղբիւրներում (օրինակ, Մ. Խորենցի, էջ 329) մտան վնասիւթիւնը կարող էր կատարուել միայն հետագայում, գրչական-խմբագրական միջամտութիւններով:

տոցին խոնարհարար ընդունեցին ու ցոյց տուեցին ամենայն օփանդակութիւն բուն Աղուանքի Չող ու Բաղասական մարդերում, առաջին հերթին, իրբու հայոց եկեղեցու եւ նրան դերագոյն նուիրապետութեան ներկայացուցչի: Սա այլ բան չի նշանակում, քան այն իրողութիւնը, որ բուն Աղուանքի եկեղեցական թեմերը ենթարկուած էին Հայոց կաթողիկոսութեանը:

Չպէտք է կարծել, թէ մարդպանութեան առաջին տասնամեակներում քրիստոնէական եկեղեցին բարօք վիճակում է եղել բուն Աղուանքում, կամ՝ թէկուզ եւ նրա մէջ մտնող հայկական նահանգներում: Պարսից քաղաքական ազդեցութեան ուղեկցութեամբ այդ մարզն էին թափանցել ինչպէս կոնապաշտութիւնը, այնպէս էլ զանազան աղանդներ, որոնց մասին բացայայտ տեղեկութիւններ է թողել Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակագիրը: Ըստ նրա պատմածների, որոնք իրենց հիմնական մասով արժանի են վստահութեան, պարզուած է, որ պարսից տիրապետութեան առաջին շրջանում բուն կերպով մոզութեան են դարձել ոչ միայն հասարակ մարդիկ, այլեւ ազատներն ու նախարարական տներէ ներկայացուցիչները («...նախարարս, որք միանդամ մոզութեամբն աղտեղացուցեալ էին դժողւոյն խոհականութիւն դիցն դարչելի պաշտամբ եւ զմարմինս պղծալից պոռնիկութեամբ խենեշացեալ...» (17):

Յազկերտ Բ-ի դատան ժամանակն էր այդ, պարսկական արքունիքի վարած քաղաքական ու կրօնական ամենածանր ճնշման շրջանը, որի բնական արդիւնքը եղաւ Վարդանանց ազատագրական շարժումը՝ Աւարայրի սրբազան ճակատամարտ-վերջարանով: Աւարայրից յետոյ էլ աւելի քան երեսուն տարի մարդի անիշխանութեան պայմաններում իր հողեվարքն էր ապրում քրիստոնէական եկեղեցին: Եւ միայն Պերողի մահից յետոյ, Վաղարշի (484-488 թթ.) հանդուրժողական քաղաքականութեան շնորհիւ քրիստոնէութիւնը վերստին դրանց իր դիրքերը, Վաչագանի կտրակնի միջոցառումներով արձատուորուեց, հաւանարար դուրս մղելով միւս բոլոր ազանդներն ու հերձուածութիւնները: Դարձեալ Վաչագանի ժամանակադրից ենք իմանում այդ աղանդների անունները՝ մասնահատութիւն, դեղատուութիւն, դիւսպաշտութիւն եւ այլն (18), որոնց դէմ Վաչագանն ու նրա գործակալները պայքարեցին ամենամոզող դատանութեամբ:

Արցախն էր Վաչագանի միջավայրը: Արցախեան Առանշահիկ

17. Մ. Կազմկատուացի, էջ 56:

18. Նոյձը, էջ 62-64:

նախարարական տան ներկայացուցիչն էր նա՝ Արցախամուր աշխարհին տիրելու ժառանգական իրաւունքով: Սակայն, օգտուելով քաղաքական բարենպաստ պայմաններից, իր տիրապետութիւնը տարածեց նաեւ Հայարնակ միւս դաւառների վրայ (Ուտիք, Կամրեճան) եւ ամբողջ այդ տարածքում էլ կարողացաւ իրականացնել իր քրիստոնէական ու քաղաքական բարենորոգչութիւնները: Այս առթիւ եւս ժամանակագիրը թողել է ստոյգ վկայութիւն. «Հրաման տայր այնուհետեւ Արցախամուր աշխարհին յիւրում ծառայութեանն ի րաց լքանել թողուլ զգիւսպաշտութեան կարգս կարգս զաղտեղի դիցն զոհամատոյց պաշտամունս. յոյժ բարեմիտ եւ աշխարհաշէն եւ խաղաղաւէր եւ հրամանատար ամենայն կողմանց իւրոյ թաղաւորութեանն, զորոց շարին Պիւղղի վթաղաւորութիւնն հանեալ էր եւ իշխանաց զրնիկ իշխանութիւնն բարձեալ՝ անդէն առ իւրաքանչիւրսն դարձուցանէր զուէրութիւնն» (19):

Վաչագան Բարեպաշտի հաւատանպաստ եռանդուն քայլերից առանձնայատուկ ուշադրութեան են արժանի եկեղեցիների ու վանքերի բուն շինարարութիւնը, սրբերի շարքն անցած հայ հողեւոր ու մշակութային զործիչների մատուցների զիւտերն ու այդ զիւտերի շուրջ ծաւալած համաժողովրդական ցնծաղին արարողութիւնները («եւ յօր աւուր յսրբորելով յաստուածասէր պաշտամունս՝ անձանձրոյթ յիշատակս սրբոց կատարէր») (20) եւ այլ միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր բարձրացնել հայ քրիստոնէական եկեղեցու վարկը, արմատաւորել նրա նուաճումները, եկեղեցու օժանդակութեամբ ամրապնդել իր նորաստեղծ թաղաւորութեան հիմքերը: Այստեղ էլ ժամանակի հայ քաղաքական ու հողեւոր կեանքի ընդհանուր մակարդակի վրայ բարձրանում են Վաչագանի ընդունած «Սահմանադրութիւն Կանոնական» անունով յայտնի կանոնները, որոնք առաւել պէտք է ամրապնդէին երկրամասի քաղաքական ու կրօնական հաստատութիւնների հիմքերը:

Վաչագանի դործունէութեանը վերաբերող աղբիւրը («Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի» Ա. դրքի դլ. ԺԶ.—դլ. ԻԶ.), հանդամանօրէն ներկայացնելով իր հերոսի եկեղեցաշէն դործի բոլոր մանրամասները, ցոյց է տալիս թէ ինչպէս նրա թագաւորութեան ներքոյ դանուող եկեղեցիների հետ հաշտ ու համերաշխ են նաեւ անդրկուրեան կամ բուն Աղուանքի թեմերը: «Սահմանադրութիւն Կանոնական» ընդունելու համար Աղուենում գումարուած ժողովին ներկայ

19. Նոյմը, էջ 57:

20. Նոյմը:

էին միայն Արցախի եւ Ուտիքի աշխարհիկ տէրերը, իսկ հողերը առաջնորդներ էին ժամանել ոչ միայն յիշեալ Հայաշխարհից, այլեւ բուն Աղուանքի այնպիսի թեմերից, ինչպէս Կապադակիը, Հաշուն, Յոնի եւ այլն (21) : Այս պայմաններում անգամ ոչ մի խօսք չկայ հողերը կեդրոնացուած դեկլավարութեան, այսինքն՝ կաթողիկոսութեան մասին : Այդ պարագան իսպառ բացակայում է նաեւ ժամանակի ամենակարեւոր փաստաթղթի՝ Վաչագանի կանոնների մէջ : Այստեղ արտայայտութիւն են դտել եկեղեցու պաշտօնական բոլոր աստիճանները՝ քահանայից մինչեւ եպիսկոպոս, սակայն ոչ մի ակնարկ կաթողիկոսի (կամ նրա դերը կատարող ոեւէ այլ տիրոջսւոր պաշտօնեայի՝ արքեպիսկոպոս, եպիսկոսպետ, Հայրապետ, պատրիարք եւ այլն) մասին : Եկեղեցական կեանքի ամենարարձրագոյն դերը, ամենպատասխանատու վճիռներ հանելու իրաւունքը վերապահուած է եպիսկոպոսին, մի ճշմարտութիւն, որ իր դրսեւորումն է դտել Վաչագան Բարեպաշտի «Սահմանադրութեան» Ա., Ը., Ժե., Ժէ., Ի., ԻԱ., կանոններում (22) : Վերջում էլ արձանագրուած է. «Ձայս պայման արարին եպիսկոպոսքն եւ քահանայք եւ ազատ մարդիկ առաջի արքային, թէ ի մեր եպիսկոպոսաց եւ յերիցանց եւ յեկեղեցոյ բերանոյ՝ օրհնեալ եղիցի թագաւորն թագուհեան եւ դաւականն հանդերձ...» (23) :

Նման փաստաթղթի մէջ ոչ մի դէպքում եւ ոչ մի կերպ չէր կարող անուշադրութեան մատուել կաթողիկոսի անունը : Եւ այստեղ էլ այն չկայ : Հետեւապէս կատարելիք միակ եղբայրացութիւնն այն է, որ ո՛չ Վաչագան Բարեպաշտից առաջ եւ ո՛չ էլ նրա օրերում Արցախ-Ուտիքեան Հայաշխարհում ու բուն Աղուանքում կաթողիկոսութիւն չի եղել :

Սակայն չի կարելի մոռանալ, որ մարդպանութեան դարն էր այդ, Հայաստան աշխարհի քաղաքական մասնատուածութեան շրջանը : Դուրիւմ նստող հողերը նուիրապետը չէր կարող իր մշտական ու անթարթ հայնացքի տակ պահել Արեւելեան Հայաստանից

21. Նոյնը, էջ 98 :

22. Նոյնը, էջ 98-102 :

23. Նոյնը, էջ 103 : Այս համգամաբն իմքնին ապացուցում է որ «Սահմանադրութիւն Կանոնակաճ»-ի ներածակամում «Շուփիազիշայ եպիսկոպոս Պարտաւայ»-ը հետագայում Մոսկու Դասխարանցու կաթողիկոսաշարի ազդեցութեամբ է դարձել «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» : Հակառակ դէպքում այդ «արքեպիսկոպոս» տիտղոսն ու պաշտօնն ամպայման արտայայտութիւն կը գտնէին ընդունուած կանոններում եւ երբափակիչ խօսում :

կազմուած մարզի սահմաններից դուրս դտնուող եւ մի այլ մարզպանութեան մէջ մտնող այն նահանգների հողեւոր թեմերը, որոնք իրենք ամէն անգամ առիթ էին փնտռում անջատուելու, ինքնուրոյն ու ինքնաշարժութեամբ վարելու իրենց կեանքը:

«Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» տուեալների համաձայն՝ այս վիճակի արդիւնքն այն է եղել, որ հայկական թուականութեան առաջին տարում (552 թ.) Աղուանք մարզպանութեան տարածքի հողեւոր թեմերը միաւորել ու ստեղծել են իրենց նուիրապետութիւնը, որի դահակար կոչուած էր «կաթողիկոս Աղուանից, Լփնաց եւ Չորայ» (24):

Աղուանք մարզի ինքնուրոյն հողեւոր նուիրապետութիւնը ժամանակի հրամայական սահմանքն էր: Առանց նրան անասելի ծանր պէտք է լինէր հայկական նահանգների թեմերի վիճակը, քանի որ, կտրուած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ամենօրեայ հսկողութիւնից, այդ թեմերը ենթակայ էին ամէն տեսակ վտանգների: Մի դար առաջ տեղի էր ունեցել Քաղկեդոնի ժողովը, որի հեղինակներն ու կողմնակիցները որս էին փնտռում այդ ժողովի նորմերը չընդունած եկեղեցիների ոլորտում: Անպաշտպան, անօղնական մնացած Ուտիքի ու Արցախի եկեղեցիներն ամենայն դիւրութեամբ կեր պիտի դառնային քաղկեդոնականութեանը: Իսկ դրանից յետոյ արդէն ոչ մի դժուարութիւն չէր ներկայացնի նաեւ հայ բնակչութեան ուժացումը:

Ստիպան Աղուանք մարզի թեմերը՝ ե՛ւ հայկական, ե՛ւ բուն աղուանական, արդէն մերժել էին Քաղկեդոնի ժողովն ու վերջինիս հետ համերաչխ նեստորականութիւնը: Նորադոյն ուսումնասիրութիւնների համաձայն՝ այդ կատարուել է սկսած 480-ական թուականներից, երբ հայերէն թարգմանուեց Տիմեթէոս Կուզի «Հակաճառութիւնը», ստեղծուեցին քերթողահայր Մովսէս Սորենացու, Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսի թղթերը եւ հակաքաղկեդոնական այլ նւթեր, որոնց առկայութեամբ արդէն հայկական եկեղեցին վճռականօրէն սահմանադատուեց քաղկեդոնական կամ երկարակ վարդապետութիւնից:

Աղուանքի պատմութեան համաձայն՝ հայ թուականութեան առաջին տարում, 552 թ., կազմուել է «Աղուանք» մարզպանութեան տարածքի թեմերն ընդգրկող կաթողիկոսութիւն, որի դահական է դարձել Արցախի Մեծառանք դաւառի եպիսկոպոս Աբասը: Աբասը դահ էր հաստատել Պարտաւում եւ իր համար ընդունել հետեւեալ տիտղոս-

որ՝ «կաթողիկոս Աղուանից, Լիմաց եւ Չողայ» (25) : Նշուած տեղանուններով, տիրազոսն իր տակ էր առնում ամբողջ մարդպանութեան տարածքը, այն ժամանակներում Աղուանք էր կոչուում աշխինեակի հայկական երկու մարզերի տարածքը : Հնուց ի վեր Լիմիք էր կոչուում ձախափնեակի կամ բուն Աղուանքի արեւմտեան մասը, իսկ Չող՝ նոյն բուն Աղուանքի արեւելեան մասը (26) :

«Աղուանքի Պատմութեան» շարադրողը պնդում է նաեւ, թէ Արասը եղել է Աղուանքի կաթողիկոսական դահլի ոչ թէ առաջին տէրը, այլ վաղուց դոյութիւն ունեցած այդ նուիրապետութիւնը Չող-Իերբենդից Պարտաւ փոխադրողը : Ուսումնասիրողները մեծ մասը, ինչպէս վերն ասուել է արդէն, հաւատում է այս յայտարարութեանը : Միայն Ն. Ալիմեանն է կասկածով վերաբերուել [«Թէ ինքը (Արասը) Ու. Ու. Աղուանից նախապահական աթոռը ըի Չողայ՝ Պարտաւ փոխադրած է, կը մնայ խնդրահան»] (27), չնայած հաւատում էր, թէ Արասից առաջ էլ Աղուանքը կաթողիկոսական դահ ու դահակներ է ունեցել (28) : Մէկ էլ Ս. Տ. Երեմեանն ու Մ. Ի. Արտամոնովն են, որ չեն հաւատում այդ կաթողիկոսութեան դոյութեանը՝ նախ քան Արասի աթոռակալելը (29) :

Վերը կատարուած քննութեամբ պարզեցինք, որ հիմնադուրի է Արասից առաջ, իբր թէ, դոյութիւն ունեցած Աղուանից կաթողիկոսութեան պնդումը՝ կաթողիկոսութեան առաջին դահակալ Համարեն Եղիշէի²⁵, թէ՞ Գրիգոր Լուսաւորչի թո՞՞ Գրիգորիսին : Հիմնադուրի է, որովհետեւ, նախ, աղբիւրները, ինչպէս տեսանք, երկրամասի հոդուոր-եկեղեցական կեանքի միանդամայն այլ պատկեր են մեղ ներկայացնում : Եւ, երկրորդ, նոյն երկրամասի քաղաքական-վարչական կեանքը հոդուոր նման նուիրապետութեան համար հող չէր կարող հանդիսանալ :

Արասը «Աղուանքի Պատմութեան» կաթողիկոսաշարի առաջին ներկայացուցիչն է, որին ճանաչում են նաեւ այլ աղբիւրներ : Այսպէս. ժամանակակից երկու եկեղեցական խոշոր դործիչներ նրան յղել են թղթեր, որոնց օղնութեամբ հնարաւոր է դառնում լրացնել Աղուանից աշխարհի պատմութեան հաղորդած տեղեկութիւնները՝

25. Նոյնը, էջ 133, 392 :

26. Բ. Ուլուբաբեան, «Այրանիա», «Աղուանք» եւ «Առան» Տեղանունները, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», (Երեւան), 1971, քիւ 3, էջ 122-124 :

27. Ն. Ալիմեան, Մոզէս Դասխուրեանցի, էջ 161 :

28. Նոյնը, էջ 152-159 :

29. Ս. Երեմեան, Նշ. աշխ., էջ 324 : Մ. Ի. Արտամանով, Նշ. աշխ., էջ 124 :

Արասի համեմատաբար ամբողջական կերպարն ստեղծելու համար :

Թղթերից մէկին ստորագրել են Յովհաննէս Բ. Գարեղեան կաթողիկոսը եւ Հայաստան մարզի մի շարք նահանգների եպիսկոպոսներ՝ հասցէագրելով «Արասու Պարտաւայ եպիսկոպոսի, Մովսէսի Բախադատու եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապաղահայ եպիսկոպոսի, Հոռմկայ Ամբաստայ եպիսկոպոսի, Տիմոթէի Բաղասականոյ եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Շաքիոյ եպիսկոպոսի, Յոհաննէս Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Ղևոնդեայ Մեծկողմանց եպիսկոպոսի» (30) :

Արասը «Պարտաւայ եպիսկոպոս» է կոչուած «Գիրք Թղթոց»-ում եւ «Աղուանից կաթողիկոս»՝ Աղուանքի պատմութեան՝ մէջ (31) : Մեզ թւում է՝ առաջին տիտղոսով է նա «չոյուած» այն պատճառով, որ Դուինի կաթողիկոսներն սկզբնապէս սիրով չպիտի ընդունած լինէին Աղուանքում սկզբնաւորուող կաթողիկոսութիւնը : Հետագայում կը տեսնենք, որ հենց այս տիտղոսն ու տիտղոսի ուսմով ներկայացող յաւակնութիւնները միշտ էլ անհանգստացրել են Ամենայն Հայոց Հայրապետներին, եւ, բնականաբար, այդ հայրապետները միանգամից ու հաճոյքով պիտի չընդունէին ասպարէզ նստուած «կաթողիկոս Աղուանից, Լիմնաց եւ Չողայ» տիտղոսը :

Հետաքրքիր է, որ Արասին կաթողիկոս չի կոչուած նաեւ երկրորդ թղթի հեղինակը՝ Յովհաննէս Երուսաղէմացի եպիսկոպոսը, չնայած սա դոնէ սիրաչահելու համար պէտք է որ բաց չթողնէր նման առիթը : Նրա թղթում էլ Արասը կոչուած է «եպիսկոպոս Աղուանից» (32) :

Սակայն «եպիսկոպոս Աղուանից» արտայայտութիւնն ինքնին արդէն կարեւոր նշանակութիւն ունի : Չէ՞ որ Աղուանք մարզը մէկ եպիսկոպոսութիւն չէր ներկայացնում, որպէսզի նրա Հայրապետն էլ կոչուի «եպիսկոպոս Աղուանից» : Մանաւանդ որ նախապէս Արասը եղել է ոչ թէ բուն Աղուանքի որեւէ թեմի, այլ Արցախի Մեծառանք դատաւի եպիսկոպոսը : Նշանակում է, այդուամենայնիւ, թղթի հեղինակն ընդունում էր, որ Արասն ամբողջ Աղուանք մարզի եկեղեցու ղլխաւորն է : Այս դէպքում Արասը պէտք է ունենար նաեւ

30. Մ. Կաղանկատուացի, էջ 137-138: Գիրք Թղթոց, էջ 81: Ամմանուանքն ու տեղանունները, այլ ազբիւրների օժանդակութեամբ, տեղ-տեղ շտկելի ենք :

31. Տես՝ Մ. Կաղանկատուացի, էջ 137: Նոյնի փարբի քրատարակութիւնը, էջ 224: Նոյնի ռուսերէմ քարգմանութիւնը, էջ 97:

32. «Արարատ», (Վաղարշապատ), 1896, էջ 252: Ն. Ալիմեան, նշ. աշխ., էջ 188:

համապատասխան տիտղոս, որ չէր կարող լինել «եպիսկոպոս»: Ուրեմն, նաև Հնարաւոր է մտածել, որ Թղթի հեղինակն այդ տիտղոսն էլ դրած պիտի լինէր, եւ Թերևս հետագայում միայն Թղթի մէջ այդ տիտղոս կոչումը զրչական կամ խմբադրական շտման է ենթարկուել Աղուանից կաթողիկոսութեան յաւակնութիւնները շնորհունդների կողմից:

Ե՞րբ են գրուել վերոյիշեալ Թղթերը եւ ի՞նչ առիթներով:

Յովհաննէսի Թղթի մէջ թուական չի յիշուում, բայց պարզ է, որ եղել է հեղինակի դահակալութեան տարիներին՝ 557-574 թթ. միջում:

Առիթն Աղուանից թեմերը թափանցած նեստորական-քաղկեդոնական քարոզչներն էին, որոնց նկատմամբ, հաւանաբար, Արատը ներողամիտ էր եղել: Եւ ահա Գուրինի կաթողիկոսն ու բնակչութիւն մի շարք եպիսկոպոսներ Աղուանք մարդի իրենց ազդակիցներին ու հաւատակիցներին գրում-ղուչացնում են, յանձնարարում ի բաց վանել չար որո՞՞մբ, հայրենի հաւատը մաքուր ու անաղարտ պահել, ինչպէս անաջներում անում էին երկու կողմերի հաւատակից ու իրար հաւատարիմ հայրերը: Նամակի սկզբում հերձուածողները («դայլք յափըշտակողք զգեստիւք ոչխարաց») նեստորականներն են («զչար որո՞մն նեստորի անարգելարար սերմանել ի հոգիս անմեղաց...») (33), սակայն վերջում բանադրական խօսք կայ ժամանակի այլազան հերձուածութիւնների դէմ. «Նմանապէս եւ մեք նզովիմք զհին դամենայն եղեալ հերձուածողսն եւ զնորս, զՊօղոս Սամոսացի, զՄանի եւ զՄարիկոն, զնեստոր եւ զԹէոդորիտոս եւ զնոտի չար ժողովն Քաղկեդոնի եւ զՏէական տումարն Լեւոնի, որք լրբարար յանդգնեցան ասել երկու բնութիւնս եւ երկու դէմս ի վերայ միոյ Քրիստոսի Աստուծոյ...» (34):

Թղթի մէջ այս հերձուածութիւնները զնահատուում են որպէս հայոց կողմից դատապարտուած ու մերժուած ազանդներ: Հակահանալի է, որ հենց նոյն ժամանակ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեանը յղուած Թղթում առաւել պարզ նշուում է այդ մասին. «...եւ միարանութեամբ՝ զպիղծ նեստորիանոսս, եւ զՔաղկեդոնիտս եւ զայլ հեր-

33. Մ. Կազամկատուացի, էջ 138-139: Գիրք Թղթոց, էջ 81:

34. Մ. Կազամկատուացի, էջ 141: Գիրք Թղթոց, էջ 83: «Աղուանից Քատմութեան» քիֆիսեան հրատարակութիւնից զուրս է մնացել ընդ զմնտի չար ժողովն Քաղկեդոնի եւ զիւլական տումարն Լեւոնի», որ կայ «Գիրք Թղթոց»-ում (էջ 83) եւ փարիզեան հրատարակութեամ մէջ (էջ 228):

ձուածոցս ի մեր սուրբ եկեղեցւոյս, նդովիւք Հալածական արարք...» (35) :

Այստեղ, անկասկած, խօսքը Դուինի 554 թ. ժողովի մասին է, որ վերստին մերժել է վերոյիշեալ ազանդները եւ ընդունել նոր կանոններ, որոնք աւելի էին ամրապնդում Հայոց միաբնակ եկեղեցու Հիմքերը: Ն. Ալիինեանը Համաձայն չէ յիշեալ թղթերում քաղկեդոնականութեան մասին եղած խօսքին եւ դրում է, թէ Դուինի «Այդ ժողովի դործը Հասած է մեղի. Հոն խօսքը խուժիկ-նետորականներու, այսինքն՝ Պաղիկեաններու մասին է եւ որեւէ ակնարկութիւն չէ եղած «Քաղկեդոնիտներու եւ այլ Հերձուածողներու» մասին» (36) :

Սա թիւրիմացութիւն է, քանի որ ժամանակի Հայ վարդապետների շուրթերին նետորականութիւնը եւ քաղկեդոնականութիւնը Հնչում էին նոյն իմաստով, եւ այդ բառերից մէկի կամ միւսի բացակայութիւնը բոլորովին էլ չի նշանակում, թէ զոյութիւն է ունեցել բարեացակամ վերաբերմունք բացակայողի նկատմամբ: Վերը տեսնք, թէ ինչպէս Հայ վարդապետները բոլոր Հերձուածողներին՝ Պօղոս Սամոստացուց մինչեւ Լեւոնի տոմարի կողմնակիցները, դէտում էին իրրեւ երկրնակների, «որք լրբարար յանդգնեցան ասել երկու բնութիւնս...» :

Ի՞նչ եղաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի թղթի պատասխանը :

«Աղուանից Պատմութեան» մէջ Հաստատում է, որ Աբարի օրօք խկապէս քաղկեդոնականութեան վարակը տարածուել էր նաեւ Աղուանքի թեմերում: Եւ երկրամասի Հոգեւոր Հայրապետը, Յովհաննէս կաթողիկոսի թուղթն ստանալուն պէս, «յոյժ քննութիւն առնելով իւրով եպիսկոպոսօք, որք վերնադոյնդ կան ի զբի, նոքօք Հանդերձ Հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ դիժովմասն եւ զՆդիացն եւ զԲնոտն եւ զԻբաս եւ զայլս ընդ նոսին զմամոզս նոցին արար տարարնակ ի Հեռաւոր վայրս: Եւ այնու եղեւ խաղաղութիւն ուխտի եկեղեցւոյ» (37) [Աղուանից] :

Ովքե՞ր են թովմասը, Նդիան, Բնոտը եւ Իբասը :

Կաթողիկոսի թղթում Աղուանքում խժդժութիւն տարածող ազանդաւորները եկած են Համարում զի վանաց պղծոյն Պետրոսի, որ անուամբ աղքատասէր կուչին եւ դործովք քրիստոսատեաց եւ ուրացող զսուրբ Երրորդութիւնն...» (38) :

35. Գիրք Քղթոց, էջ 79:

36. Ն. Ալիինեան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 183:

37. Մ. Կազամկատուացի, էջ 143:

38. Նոյնը, էջ 138: Սոյն հատուածն այստեղ տպագրուած է աղաւազ վիճա-

Որտե՞ղ էր գտնուում պիղծ Պետրոսի վանքը՝ նամակից ղժուար է որոշել: Մակայն հարցը պարզելուն օգնում է մի այլ նամակ, որ Արասին գրել է Երուսաղէմի եպիսկոպոսապետ Յովհաննէսը:

Այնտեղ թուժասը կամ թովմասը Երուսաղէմի Պանդա վանքի կրօնաւոր է, եւ քանի որ այս վանքն էլ յայտնի է իրրեւ քրիստոնէական օրբանում գտնուող Աղուանից հոգեւոր զլխաւոր կեդրոններից մէկը (39), ապա թուժասն իր պարտքն էր համարում կենդանի կապ պահպանել Աղուանից նորաստեղծ կաթողիկոսութեան հետ: Յովհաննէս հայրապետի սոյն թղթից իմանում ենք, որ նա յաճախ է այցելել Աղուանք, այնտեղի հոգեւոր հայրերին է տարել Յովհաննէսին նախորդած երկու հայրապետներին՝ Մակարի ու Եւսեպիի թղթերը (անշուշտ՝ քաղկեդոնական յորդորներով): «Եւ ընկալար թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւսեպայ ի ձեռն բարեպաշտի եւ աշխատասիրի թուժասու, որ ոչինչ պէտս ունի ի ձէնջ պատուի եւ մեծութեան, բայց միայն ողոց ձերոց փրկութեան», — իր թղթում հաղորդում է Յովհաննէս հայրապետը, ապա աւելացնում, որ իրեն եւս նա էր խնդրել՝ գրելու համանման թուղթ, որի համար էլ ահա գրում է. «Վասն որոյ զիս թախանձեաց գրել ըստ օրինակի նոցա...» (40):

Ն. Ալիքեանը, առանց աղբիւր նշելու, Յովհաննէս հայրապետի գահակալութեան սկիզբ է համարում 575 թուականը (41): Ուրեմն, նամակը կարող էր գրուել 575 թ.ից յետոյ: Այնտեղ խօսում է քաղկեդոնական վարդապետութեան այն քարոզիչը, որ լուր է առել Արասի հաւատի յեղյեղուկութեան մասին (բայց վասն զո երանութեանդ լուաք, եթէ կամակից ես բարւոյճ) եւ փորձում է նրան պոկել հայոց միաբնակութիւնից ու միաբանութիւնից: Մակայն որքան կարելի է դատել ղէպքերի հետագայ ընթացքից, Արասը չենթարկուեց քաղկեդոնական քարոզչի յորդորներին, «հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ ղթովմասն եւ զՅիլայն եւ զԲնտան եւ զԴրաս եւ զայլս ընդ նոսա զնմանողս նոցին արար տարանակ ի հեռաւոր վայրս» (42):

Այս տեղեկութիւնից կարելի է եղբակացնել, որ Երուսաղէմից եկածներին յաջողուեւ էր իրենց կողմը գրաւել տեղացիներից ոմանք,

կում, ուստի օգտուել եմք փաբիզեմ հրատարակութիւնից (էջ 225): Հատուածը պակասաւոր է ման ճփիք թղթոց»-ում (էջ 81):

39. «Արարատ», (Վաղարշապատ), 1896, էջ 255:

40. Ն. Ալիքեան, Մովսէս Դախուրանցի, էջ 192:

41. Նոյնը, էջ 187:

42. Մ. Կազմկատուացի, էջ 143:

որոնց (զգնմանոցս նոցին») և Արասն արտաքսեց իր երկրից :

Ն. Ակինեանի կարծիքով, աներկրայելի է, որ Արասը յարել է քաղկեդոնականութեան և չի միարանել հայոց հետ : Նրա այս թիւր տեսակէտը խարստուած է հետագայ մի շարադրանքի վրայ, որի հաւաստիութիւնը առնուազն խիստ կարիք ունի ապացոյցի՝ մինչև ընդունելի դառնալը : Ահա շարադրանքի այն հատուածը, որ վերաբերում է Արասին ու նրա թեմերին : Իբր թէ 560-ական թուահաններէ հակապարսկական (Սուրէն մարզպանի դէմ) ընդվզումներից յետոյ հայերը, երբ ձախողուեցին Բիւզանդիայից խնդրած իրենց օղնութեան մէջ եւս, և Յովհաննէս Գաբղենեցի կաթողիկոսն էլ կոստանդնուպոլսում՝ բանակցութիւնների ապարդիւն աւարտին՝ կնքեց իր մահկանացուն, հայերին ոչինչ չէր մնում, քան վերադառնալ և հայրենի հողի վրայ սեփական ուժերով վճռել երկրի ճակատադրի հարցը : Ահա այստեղ էլ վերստին արծարծուած է հաւատքի խնդիրը : Դուռնի կաթողիկոսութիւնից, իբր, զրում են Արասին՝ առաջարկելով՝ «Եկ, միարանեայ ընդ մեզ ի հաւատս . ասա՛ զմի բնութիւն Գրիստոսի Աստուծոյ և [յաւել] ի Սուրբ Աստուած անդր զմը խաչեցար վասն մեր : Այլ նա չա՛ն յանձն և անդրէն պատասխանի արար . Պետրոս և Գրիգորիոս (43), որք յառաջ քան զինն կացին, այսպէս ասէին . ե՛ւ ես ոչինչ յաւելից ի վերայ և ոչ բարձից ինչ ի բայ : Գրեցին զնոյն օրինակ և առ Վերս (և առ Սիւնիս) : Սակայն և նոքա յաճախազոյն ընդդէմ բարբառեալ՝ չառին յանձն . բայց միայն Ուտիք, այս ինքն դաւառք (կոչեցեալք) ըստ բարբառոյն Հայոց՝ Տաշիրք, Զորափոր, և Գարդմանք, և ոմանք յԱրձախայ [հաճեալ հաւանեցան]» (44) :

Անկասկած սա հետագայում յօրինուած ոչ վաւերական մի զրութիւն է, որի հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է Յովհաննէս Գաբղենեցի կաթողիկոսի թուղթը առ Արաս, որի մէջ խիստպէս խօսք կայ Գրիստոսի մէկ բնութեան և ռոր խաչեցար վասն մեր» մասին,

43. Յօրինողը ձեռքի տակ ունեցել է նաև Մովսէս Դասխուրամցու կաթողիկոսաշարը, բանի որ միայն այնտեղ է որ Գրիգոր յաբորդ (այսինքն՝ կաթողիկոս Աղուամից) կայ եւ այն էլ Նրեմիայից (Մաշտոցի ժամանակակից) երբ ամուսն առաք : Բայց այդ չեղեալ հայրապետի օրօք ո՞վ էր եղիլ ժմաբանակ - երկարակնք վե՛մ յարուցողը՝ ամենայն է պատասխամ գտնելի : Այստեղից, Դասխուրամցու երկի օգտագործմամ փաստից որոշակի երեւում է միայն յօրինմամ ժամանակը՝ 10-րդ դարից յետոյ :

44. Ն. Ակինեան, Մովսէս Դասխուրամցի, էջ 105-106 : «Հանդէս Ամսօրեայ», (Վիեննա), 1953, էջ 470 :

ինչպէս նաեւ առաջարկ, որ Աբասի կողմից երեք կամ աւելի եպիսկոպոսներ զման Դուին՝ լսելու ըի մէնջ յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւն» (45) : Սակայն այս թղթի հանդամանքները նա վերադրել է մի այլ թղթի, որն, իբր, գրուել է Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից (573/4) եւ հայերի Կոստանդնուպոլսից ձեւնունայն վերադառնալուց յետոյ : Բայց չէ՞ որ առեալ հարցի համար առաւել արժանահաւատ աղբիւրը՝ «Աղուանից Պատմութիւնը», հազորդում է, որ Յովհաննէսի թղթից յետոյ Աբասը հաւաքել է իր եպիսկոպոսներին, քննութեան առել թուղթը, ապա հերձուածողներին ի բաց քշել ըի տանէն Աղուանից» (46) :

Եւ, վերջապէս, եթէ միաբնակութեանն էին յարում Ուտիքի հիմնական գաւառները՝ Տաշիր, Զորափոր, Գարդմանք, ճեւ ոմանք յԱրցախայ, ապա է՞լ ով մնաց, բուն Աղուա՞նքը : Դրա առթիւ արդէն ոչ մի տեղեկութիւն չունի անվաւերական թղթի յօրինողը : Հաւանաբար նա շատ ուշ շրջանի, այսինքն՝ այն ժամանակներէ մարդ է, երբ Աղուանից եկեղեցին հիմնականում իր թեւերի տակ ունէր աջակցեալ նահանգները :

Քանի՞ եպիսկոպոսական թեմ ունէր նորաստեղծ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը. աղբիւրադիտական տուեալների պակասութեան

45. Գրբբ թղթոց, էջ 83-84 : Մ. Կազանկատուացի, էջ 141-142 :

Կարծում եմք՝ գրչական սխալ կայ հետեւեալ հատուածի մէջ. «Արդ վստգի ձեր հաւատակից էին հարցն մերոց, եւ դուք՝ մեզ, համոյ բուեցաւ զայլ ձէնջ այսր եպիսկոպոսաց երից կամ աւելեաց՝ լսելով ի մէնջ յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւնն, զի մի ոք կորիցէ ի հովուաց կամ հօտից...» :

Թիֆլիսեան եւ փարիզեան երատարկութիւններում՝ «լսելով ի ձէնջ» փյւզւելով ի մէնջ» :

Ճիշդ չի հասկացուել մաքս քարգամնիչների կողմից : Պատկանեանը վերջն մտքը ուսերէնի քարգամանի է այսպէս. «... ապա համելի էր լսել, քէ ինչպէս ձեր կողմից եկած երեք կամ աւելի եպիսկոպոսները քարգում էին ճշմարիտ վարդապետութիւնը» (Մոսկուա, 1861, էջ 96-97) : Իսկ վ. Աւաքիւսեանի քարգամութեամբ՝ «... որ ձեր կողմից եկան այս երեք կամ աւելի եպիսկոպոսները՝ մեզանից դէմ յանդիման լսելու... (Մ. Կազանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, քրգ. վ. Աւաքիւսեանի, Երեւանի, 1909, էջ 95) : Մի՞նչո՞ւ պէտք է լինի. «Արդ, քանի որ ձեր հայրերը իաւատակից էին մեր հայրերին եւ դուք էլ՝ մեզ, [մեզ համար] համելի կը լինէր, որ ձեր կողմից գային այս (այսինքն)՝ քրգի սկզբում բուարկուած, Բ. Ու.) եպիսկոպոսներից երեքը կամ աւելին՝ դէմ յանդիման մեզմից լսելու ճշմարիտ վարդապետութիւնը» :

46. Մ. Կազանկատուացի, էջ 143 :

պատճառով դժուար է որոշել: Ս. Տ. Երեմեանը, յենուելով բացառապէս Յովհաննէս Բ. Գարեղենեցի կաթողիկոսի թղթում յիշատակուած անուններէ վրայ, դտնում է, որ Դ-րդ դ. սկզբին Աղուանից կաթողիկոսութեան ենթակայ ութ եպիսկոպոսութիւններ են եղել (47): Սակայն սա թիւրիմացութիւն է, որովհետեւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի թղթում յիշատակուած են Աղուանքի մի քանի եպիսկոպոսական թեմերի եւ ոչ թէ բոլորի առաջնորդները, ինչպէս որ հակառակ կողմից՝ բուն Հայաստանից էլ յիշուած են միայն տասնմէկ եպիսկոպոսներ: Թղթում թուարկուած ութ եպիսկոպոսական աթոռներէց բացի, նոյն ժամանակներին վերաբերող աղբիւրներում յիշուած են, օրինակ, Մեծատանից թեմը, որտեղից էր ինքը՝ Արասը (48), Գոշա թեմը, Դաղէ վանքը, բուն Աղուանքից՝ Չողը եւ այլն:

Ասենք, որ միայն հայկական Աղուանքում կամ Արցախ-Ուտիք հայաշխարհում դոյութիւն ունեցած քան դաւաններից (ըստ Աշխարհացոյցի) իւրաքանչիւրը պէտք է ունենար իր եպիսկոպոսութիւնը: Տասնեակ թեմեր կային նաեւ Անդրկուրեան կամ բուն Աղուանքում: Նրանք բոլորն էլ ենթակայ էին վեցերորդ դարի Երկրորդ կէտի արշարլոյսին կազմուած կաթողիկոսութեանը, որն էլ, իր հերթին, ենթարկուած էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեանը: Վերջինիս դահակալներն էին ձեռնադրում Աղուանքի հայրապետներին: Եւ զայսու կատնաւ կացին աշխարհն Հայոց եւ Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ եւ անջակ ուխտիւ մինչեւ ցայսօր» — հաստատել է՝ «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» վերջնական հեղինակը (գիրք Ա., դւ. Թ.): Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին, նոյն աշխարհի ձեռնդր եւ հին օրերի լաւագոյն դիտակը, Աղուանքի բնակչութեանը ճանաչում էր որպէս «զազդայնոց եւ դճաւատակցաց մերոց», առաջնորդները՝ «հայալեզուք, հայերէնախօսք», եպիսկոպոսները, ապա եւ կաթողիկոսները՝ «ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ եւ յաթոռակալաց

47. Ակնարկներ Գ-թ դդ. ՍՍՀՄ-ի Պատմութեան, էջ 324, էջատակի յղումն է. «Գիրք Թղթոց»-ի էջ 81: Այստեղ ուսումնասիրողի կողմից Ամարասն տեղադրում է ժամանակակից Դիզակում (որպիսի տեղանուն չկայ) ու ոչ թէ Մարտունու շրջանում, Բազասկանք, որ գտնուել է Կուրի ձախափնեակում, նոյնացնում է Փայտակարանի կամ Բայլակամի հետ, որոնք տարբեր տեղանուններ են, առաջինը կազուած Արասի աջափնեակի, երկրորդը՝ ձախափնեակի հետ, Մեծկվեմքը, որ Թարթարի վերին աւազանն է եղել, տեղադրուած է ժամանակակից Իջևանի շրջանում, որ մտնում էր Ուտիքի կազմի մէջ:

48. Մ. Կազակատուացի, էջ 392-393. «Տէր Արաս... Մեծիրանց յեպիսկոպոսութեանէն կոչեցեալ...»:

նորա»։ Բոլոր այս ի հիմանց հիմնաւոր պատճառներով էլ Կիրակոս պատմիչը գտնում էր, որ Աղուանից կաթողիկոսութիւնն իբրև կենդանի մարմին իր բոլոր բջիջներով կապուած ու մերուած է եղել Հայաստանեայց Եկեղեցուն, ուստի եւ անքակտելիօրէն հիւսուած է նրա բազմադարեան պատմութեանը։

**PROBLEMS CONCERNING THE ESTABLISHMENT
OF THE (CAUCASIAN) ALBANIAN
CATHOLICOSATE**

BAGRAT OULOUBABIAN

(Summary)

One of the problems of the early medieval history of the Armenian people, which ought to be clarified, is the establishment of the Armenian ecclesiastical heirarchy in Albania. Despite the fact that some primary sources, and secondary literature speak of an independent Armenian church in Albania, with its independent catholicosate, founded in the first century of our era; historical documents come to prove that the Armenian catholicosate of Albania was founded in the middle of the fifth century, and the first catholicos was Abas (552-596). The historic evidence further proves that the Armenian catholicos of Albania was subordinate to the catholicos of all Armenians. Albanian catholicos were ordained by the supreme head of the Armenian church. It is a well established reality that the history of the Armenian church of Albania is an inseperable part of the history of the Armenian church as a whole.

Օսմանեան քանի մը հարկեր ըստ կանոնագրութիւններու

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Հայ-Օսմանեան փոխյարաբերութիւններու լուսաբանումին մէջ հիմնական դեր կը խաղայ բացայայտացումը այն հարկերուն եւ տուր-
քերուն, որոնց ենթակայ մնացին բոլոր ժողովուրդները Օսմանեան
կայսրութեան, եւ անոնց հետ՝ հայ ժողովուրդը մասնաւոր :

Եթէ այսօր անհրաժեշտ է գիտնալ ինչպէս ու ինչուն Օսմանեան
կայսրութեան հայութեան առօրեային, եթէ կ'ուզուի որ յստա-
կանան կարգ մը հարցեր եւ անոնց տուն տուող պատճառները՝ նոյն-
քան անհրաժեշտ է եւ կարեւոր գիտնալ ինչպէս ու ինչուն հայու-
թեան տնտեսական առօրեային :

Պոլիսը գաւառ չէր : Որպէս մայրաքաղաք՝ Պոլիսը մնաց ան-
միջական հասոգութեանը տակ պետական իշխանաւորներուն — մա-
նաւանդ՝ որպէս բաց դուռ մը Եւրոպայի դէմ եւ կայքը անկէ եկող
զանազան դեպքաններու, եւ առ այդ՝ ուղղակի գտնուելով ձեռքին
տակ Եւրոպական դիւանագիտութեան՝ Պոլիսը ձեռով մը դուրս մնաց
օսմանեան աշխարհն իր կյանակին ներքեւ տրոբող տնտեսական աշ-
խարհավարութեան մը : Այդ վերջինը լրիւ ընկալել կարեւորու համար՝
պէտք է երթալ անդին մայրաքաղաքէն, հասնիլ մանաւանդ արեւել-
եան եւ հարաւային շրջանները կայսրութեան եւ սերտել մասնաւոր
առօրեայ հոն գտնուող բնակչութեան եւ ապա՝ գործադրումը օրէնքներուն
եւ գործելիութիւնն անոնց, եւ հուսկ ուրեմն՝ նկարագրելը օսմանեան
վարչամեթոտային, պաշտօնէութեան, բանակին, եւ քուրք, փարս
ու քիւրմեն ատատպետներուն :

Մեմէ՛ չեմք նպատակադրեր քննութեան առնել այս բոլորը, ընդ-
հակառակը, կը բաւարարուինք վեր առնել հարկային քանի մը տա-
րագ լռի, եւ լոյսին համել ներքին բովանդակութիւնն ամոնց՝ միշտ ալ
հիմնուելով օստանեան կամոնագրութիւններու եւ այլ սկզբնաղբիւր-
ներու տուեալներուն վրայ:

Ի դէպ՝ քանի մը այս էջերը կը վերցուին *Հարկերը Օսմանեան
եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն Մէջ, ԺԵ-Ի. ՂԳ*: ընդհանուր
վերնագրիքին ներքեւ ինկող հարկային բառարանէ մը, որ իր աւար-
տին չէ հասած տակաւին:

ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԻ՛Է (عوارض دانی) — Արարերէն՝ ա-
վարիտ — պատահարներ, արկածներ, արդեւքներ, եւ պարսկերէն՝
տիվան-զիւան, ատեան, դուռ, խորհրդարան, դատարան, եկամուտ
բառերէն (1) կազմուած հարկային տարագ: Թրքերէնին անցնելով՝
ավարիտը պահած է զժրախտութիւններ, արկածներ իմաստները (2),
իսկ տիվանը՝ պահելով հանդերձ պարսկերէնի բովանդակութիւնը՝
ստացած է նաեւ պալատ, արքունիք եւ զերազոյն ժողով իմաստները
(3): Ըստ Գաւուսի՝ տիվանին այն է, որ կը պատկանի արքունիքին
կամ աղերս ունի անոր հետ (4), իսկ տիվանիէն կ'ըլլայ այն վճարու-
մը կամ դուռարը, որ կը պատկանի արքունիքին կամ պետութեան:
Արդէն՝ ավարիտի տիվանիէն կը հաւաքէր պետութիւնը (5):

Թէպէտեւ հարկային այս տարագը իր բառային թարգմանու-
թեամբ կը մնայ անիմաստ՝ սակայն ներքին բովանդակութեամբ ա-
նրկա կը վերածուի անունին այն հարկին, որ կը պատկանի պետու-
թեան եւ կը դանձուի պատահարներու, արկածներու, զժրախտու-

1. A. de Biberstein Kazimirski, **Dictionnaire Arabe-Français**, tome
deuxieme, Beyrouth, 1971, p, 221. սակէ ետք կը ճշուի որպէս Քազիմիրսկի, Բ:
F. Steingass, **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, Beirut, 1970, p.
555. սակէ ետք կը ճշուի որպէս Սրայմկաս: 2. Անտոնան, *Արժասական Բառարան*,
Ա. հոր., Երևան, 1971, էջ 671:

2. Diran Kélékian, **Dictionnaire Turc-Français**, Constantinople, 1911,
p. 863. սակէ ետք կը ճշուի որպէս Քելեկեան:

3. Նոյմը, էջ 601:

4. Նոյմը, էջ 602:

5. Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanli Tarihi Deyimleri ve Terimleri
Sozlugu**, I, Istanbul, 1971, s, 114. սակէ ետք կը ճշուի որպէս Քափալին, Ա.:

թիւններու եւ պատուհաններու պարագային. առ այդ՝ անիկա կը վերածուի պետութեան տրուած նիւթական եւ այլ տեսակի օժանդակութեան, թէպէտեւ փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ Գարա Մուսթաֆայի ատեն Բուսելիի վիլայէթին մէջ ստեղծուեցաւ ավարիդ անուանով ծովային հարկ մը, եւ դանձուեցաւ ժողովուրդէն (6) :

Հարկային տարազն ընդհանուր անունն էր սովորութային այն հարկերուն, որոնք Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ կը դանձուէին իշխանութիւններուն կողմէ արտակարգ պատահարներու ատեն : Արեւելեան Անատոլիոյ մէջ այս տարազին ներքեւ կ'իյնային կարգ մը հարկեր օսմանեան դրուումէն առաջ իսկ եւ վաւերադիրներու, սկզբնաղբիւրներու եւ զբաղանութեան մէջ յաճախ կը յիշուին թեքլալթի տիվանիէի եւ խարածի հետ միասին (7) : Ըստ Փափազեանի՝ «այս տերմինի տակ հասկացուած էր ըսյաթները պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ» (8), որ, ինչպէս կը ճշդեն Մաֆրաստեանն ու Զուլալեանը, «յատկապէս պատերազմի ժամանակ, հպատակների կատարած տարբեր պարհակային աշխատանքներէ կը բաղկանար (9) : Այլ տեղ՝ Փափազեան կ'ընդունի անոր ռազմական արտակարգ պարտաւորութիւն մը ըլլալն ալ (10) : Բայց անհասկած որ ասիէ աւելի բան մըն էր անիկա. ըստ Բաքալիների, հակառակ որ օրինականօրէն կը դանձուէր հողալու համար ծախսերը պատերազմի մը՝ ավարիդ-ի տիվանիէ կը դանձուէր նաև գիտնականներուն, աղօթարարներուն, բերդապահներուն, քաղաքապետութեան եւ հետազային՝ կրթական նախարարութեան ալ ծախսերը հողալու համար (11) : Աւելին՝ անիկա տակաւին կը դան-

6. Նոյմը, էջ 113 :

7. Nicoara Beldiceanu, **Les Actes des Premiers Sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris**, vol. II, **Règlements miniers**, 1390-1517, Paris / La Haye, 1964, p. 292. ասիէ ետք կը մշտի որպէս Պիտիւեմու, Բ. :

8. Յ. Գ. Փափազեան, *Մասնազարանի Պարսկական Վաւերադիրքը*, Ա. հտր., *Հրովարտակներ*, պրակ առաջին, Երևան, 1956, էջ 105, 108. ասիէ ետք կը մշտի որպէս *Հրովարտակներ*, Ա. :

9. Ա. Խ. Մաֆրաստեան եւ Մ. Կ. Զուլալեան [բրգմ.] *Օսմանեան Օրէնքները Հայաստանում (XVI-XVII դդ.)*, *Կանոնադրութիւններ*, Երևան, 1964, էջ 120 : ասիէ ետք կը մշտի որպէս *Կանոն.* :

10. Լեօ, *Երկրի ժողովածու*, Գ., հտր., *Հայոց Պատմութիւն*, Գ. հտր., Ա. գիրք, Երևան, 1960, էջ 482, 487. ասիէ ետք կը մշտի որպէս *Հայոց*, ԳԱ. :

11. Բաքալիան, Ա., էջ 113-114 :

ձուէր ցամաքային եւ ծովային ուժերուն, սպաներուն եւ պաշտօն-
 ևաներուն բնակութեան, բնակարանին եւ հանդիստին ատեն ըլլա-
 լիք ծախսերուն (12)՝ ինչպէս նաեւ հրդեհներու եւ աղէտներու հա-
 մար (13) :

Ըստ Պելտիսէանուի՝ հարկային այս տարազին ներքեւ ինկող
 պարտաւորութիւնները կը բաղկանային ոչ միայն պատերազմական
 արտակարգ հարկերէն եւ պարտաւորութիւններէն՝ այլ նաեւ բանա-
 կին համար պաշարի, պարէնի եւ սաղմամթերքի փոխադրութենէն,
 բերդերու եւ կամուրջներու կառուցումէն, ճամբաներու շինութենէն
 ու նորոգութենէն, եւ պարհակային այլ աշխատանքներէն (14), ու-
 ընթ, ըստ հասկացողութեան, պիտի սկսէին պատերազմին հետ եւ
 հասնէին աւարտի՝ անոր վախճանով (15) . սակայն գրականութեան
 եւ փաստաթուղթերու յիշատակութիւններուն մէջ անոնց կարելի է
 հանդիպել խաղաղութեան շրջաններուն ալ :

Սկիզբները զուտ պարհակային պարտաւորութիւն մըն էր ա-
 վարիդի տիպանիէն (16), որ, սակայն, շուտով կորսնցուց իր այդ
 նկարագիրը եւ սկսաւ դանձուիլ պարէնով եւ դրամով (17) : Աւելին՝
 մանաւանդ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կարգ մը շրջաններ զայն կը
 հատուցէին միայն դրամով, երբ այլ շրջաններէն անիկա կը հաւաք-
 սէր հացով եւ սլարէնով (18) : Իսկ աւելի ուշ՝ անիկա վերածուե-
 ցաւ զուտ դրամական պարտաւորութեան մը (19), որ կը դանձուէր
 երբ զորամաս մը իջեալէր որեւէ վայր՝ դէպի ճակատ իր մեկնումի
 ընթացքին՝ չոն հոգալու համար զինուորներուն եւ անոնց ձիերուն

12. Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanli Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, Istanbul, 1972, s. 438. ասկէ ետք կը Յշուի որպէս Բաքալիմ, Գ. :

13. Բաքալիմ, Ա., էջ 114 :

14. Nicoara Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris*, vol. I, *Actes de Mehmet II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39*, Paris/La Haye, 1960, p. 137. ասկէ ետք կը Յշուի որպէս Պելտիսէանու, Ա. :

15. Հայկ Ղազարեան, *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական եւ Բարոյական կացութիւնը 1800-1870 թթ.*, Երեւան, 1967, էջ 103 :

16. *Հրովարտակներ*, Ա., էջ 105 :

17. Պելտիսէանու, Բ., էջ 275 :

18. Բաքալիմ, Ա., էջ 113 :

19. Հ. Ա. Ամասեան, Ժ. Դարի Ազատագրական Շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում, Երեւան, 1961, էջ 34 : Ղազարեան, էջ 103-104 :

կարիքները. անոր դանձուսին կ'ընկերանար պետերի նիւզուլ անունով ծանօթ հարկը (20) :

Այլարիւղ-ի տիվանիէի դանձումն սկսաւ Սուլթան Պէյազիտի օրով եւ կոչուեցաւ իմտատ-ը սեֆերիէ (21) : Ժամանակի ընթացքին ստացաւ նաեւ իմտատ-ը ճիհատիէ, իմտատ-ը հարպիէ, թեքիալիֆ-ի հարպիէ, սիւրսաթ, սուխրա, ճեպ աղչսի եւ այլ նորանոր անուններ : Սկզբնաղբիւրները մերթ պարզօրէն դայն կը յիշեն որպէս ավարիղ, ավարիղ աղչսի եւ ավարիղ պետելի : Ըստ Սուլթան Սիւլէյման Գանունիի շրջանէն եկող եւ Սիլխտրէի լիւային պատկանող կանոնադրութեան մը՝ ավարիւղ-ի տիվանիէն եւ իր տարատեսակները հողին կապուած հտրկեր էին (22), ու՝ կը կանձուէին պատահականօրէն, եւ անորոշ քանակով (23) : Ըստ թուրք պատմիչ Լուսթի Փաշայի Ասափնաւէին, այս հարկը կը դանձուէր շուրս-հինգ տարին անդամ մը (24), սակայն, ինչպէս կը ճշդէ Բաքալինը, «ավարիղ աղչսին ընդհանրապէս, եւ պատերազմի ցոյց տուած անհրաժեշտութեան եւ պահանջին վրայ, եւ ժամանակաւոր ըլլալով կ'որոշուէր եւ կ'օդտալործուէր : Եալուզի եւ Գանունիի շրջաններուն, ժամանակաւոր դրութեան մէջ եղող այս հարկը հետագային ստեղծուեցաւ ըստ նիւթական կարիքի, ենթարկուեցաւ մնայուն դիճակի մը, եւ կը դանձուէր որպէս յաւելուած՝ էմլաքի տուրքերուն վրայ» (25) : Սկիզբները՝ ավարիւղ-ի տիվանիէն կը հաւաքուէր Պուլսոյ, Անատոլիի եւ Բոսնիայի շրջաններէն եւ այդքան ծանր չէր ճշեր ընտանիքներու անտեսական կեանքին վրայ, երբ դանձնէի որոշուած դումարը համահաւասար կերպով կը բաշխուէր բոլոր ընտանիքներուն վրայ. բայց՝ երբ պատերազմներով եւ զանազան այլ պատճառներով քանդուող ընտանիքներու, երկրէն հեռացողներու, եւ ընդհանրապէս անհետացողներու բաժինն ալ աւելցաւ մնացողներուն վրայ, ստեղծուեցաւ ահաւոր եւ անկարելի դրութիւն մը, եւ, ըստ թուրք պատմիչ

20. Ա. Խ. Սաֆրաստեան [Երզն.] *Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անգրիովկոսի Միւս Փողովուրդների Մասին*, Բ. հտը., Երեւան, 1964, էջ 295. ակէ ետք կը նշուի որպէս *Թուրքական*, Բ. :

21. Բաքալին, Ա., էջ 113 :

22. Omer Lutfi Barkan, *XV ve XVIinci Asirlarında Osmanlı İmparatorlugunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, birinci cilt, *Kanunlar*, İstanbul, 1945, s. 227. ակէ ետք կը նշուի որպէս Պարֆան :

23. Բաքալին, Գ., էջ 15 :

24. Բաքալին, Ա., էջ 114 :

25. Բաքալին, Գ., էջ 15 :

Միւլէյման էֆէնտիի՝ պատճառ եղաւ Անատոլուի քանդումին (26) :

Ըստ տուեալներու՝ չորս-չինգ տարին անդամ մը դանձուող այս հարկը իւրաքանչիւր ընտանիքէ կը դանձուէր 20 ազնէի հաշիւով (27) : 1582 թ.ին քանակն արդէն իսկ կրկնապատուեալ էր եւ հասեր 40 ազնէի (28), բայց հետզհետէ յաւելում կրելով՝ 1807-1808-ի տարեւըջանին անիկա հասաւ 300 ազնէի պատկառելի դումարի մը (29) : Հետաքրքրական է, որ Սուլթան Մուրատ Դ.ի օրերուն, այսինքն՝ 1623-1640 թթ.ու շրջանին, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ավարիդ-ի տիվանիէն վճարող ընտանիքներու թիւը, ըստ հաշուարկումներու, կը հասնէր 120,000-ի, որմէ դերձ էին կացուցուած 20,000-ը գանազան պատճառներով (30) :

Ըստ կանոնադրութիւններու, վաւերադիրներու եւ զրականութեան՝ ավարիդ-ի տիվանիէն կը վճարէին բոլոր հպատակներն անխտիր : Բայց, կը թուի թէ շատ էր թիւը այս հարկին պարտաւորութիւններէն փախուստ տալ փորձողներուն, ահա թէ ինչու համար կարգ մը կանոնադրութիւններ յստակօրէն կը ճշդէին, թէ անոր ենթակայ էին բոլորը (31)՝ արքունական հրովարտակ ունենալին թէ ոչ (32) : Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ անոր ենթակայ էին այն սիփահէիները, որոնց հայրերը հող ունէին անցեալին՝ բայց ներկայիս չունէին իրենք (33), Պիղայի վիվայի կիսրարները՝ ըստ Սուլթան Մեհմետի հրովարտակին (34), իսկ Գարամանի վիլայէթին Տերենտէ կոչուած շրջանին կարգ մը կիսրարները եւ զիւղերը միւսին (35) : Աւելին՝ վաւերադիր մը նոյնիսկ կը խօսէր անոնց մասին, որոնք փախուստ տուած էին իրենց ցեղապետերէն եւ զիւղապետերէն՝ ազատիլ կարենալու համար ավարիդ-ի տիվանիէի պարտաւորութիւններէն (36) :

Բայց կը թուի թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային կարգ մը

26. Բաքալիմ, Ա., էջ 113-114 :

27. Նոյնը, էջ 112 : Բաքալիմ, Գ., էջ 15 :

28. Թուրքական, Բ., էջ 230 :

29. Բաքալիմ, Ա., էջ 112 : Ղազարեան, էջ 103-104 :

30. Բաքալիմ, Ա., էջ 113 :

31. Պարթաւ, էջ 307 :

32. Նոյնը, էջ 18, 250 :

33. Նոյնը, էջ 100 :

34. Նոյնը, էջ 20 :

35. Նոյնը, էջ 41 :

36. Նոյնը, էջ 249 :

մարդեր եւ ցեղախումբեր, որոնք ենթակայ չէին ավարիդ-ի ծանրութեան եւ անկէ յառաջացող պարտաւորութիւններու կատարումին, այլապէս կանոնադրութիւնները յականէ անուանէ պիտի չլիւնէին միւսեւրոպայի, եսպերները, եամաքները, զիւրեմները եւ տողանները (37) ուրիշներու կարգին, որոնք ենթակայ էին ավարիդ-ի տիրանիչի պարտաւորութիւններուն: Աւելին՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը խօսէր կեղծ տողաններու մասին եւ կը պնդէր թէ անոնք ալ պիտի հատուցէին հարկին պարտաւորութիւնները (38): Վիդէի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ նախապէս ամուրի արձանագրուած բայց հարկային մատենի արձանագրութեանէն ետք ամուսնացողները պարտաւոր էին վճարելու պարտոն ու պատշաճը (39), երբ անդին՝ ավարիդ-ի տիրանիչի անունով ծանօթ պարտաւորութիւններն ստիպուած էին հատուցելու թրքական կարգ մը ցեղախումբեր, որոնցմէ կանոնադրութիւնները յականէ անուանէ կը յիշեն ճանապարհները, չինգիանները, տելեիզատները, եմպուրները, թաթարները, պոզայները եւ ալտաղները (40), որոնք ընդհանրապէս յիսունական ազգէ պիտի վճարէին պատերազմի ատեն (41), եւ կամ ալ՝ պիտի ծառայէին բանակին մէջ, մինչ, ինչպէս կը ճշդէր Բոթակա լիւայի կանոնադրութիւնը, անոնք պիտի վճարէին մէկական խարած թեմեշլարի պէյլիւպէյլիկին մէջ, այլարիդ-ի տիրանիչի իրխան՝ որ ծանօթ էր սեֆեր՝ Փլորիսի կամ սեֆեր խարճը անունով, եւ որուն քանակն էր 60 ազգէ (42): Նոյն էր դրութիւնը Սերեմի լիւային մէջ ալ (43):

Բայց հակառակ ավարիդ-ի տիրանիչի ամենապարզակ ըլլալուն՝ անկէ զերծ էին կացուցուած կարգ մը մարդեր եւ վայրեր, շրջաններ եւ հաստատութիւններ: Այսպէս՝ զերծ էին այս հարկէն Գարամանի վիլայէթին մէջ կիսարութեամբ հող մշակողները, որոնք իրենց ստացած բերքին կէսը կը յանձնէին պէյլիկին (44): Նոյն էր դրութիւնը Չուլուրապատի վիլայէթին մէջ բերքին երկու երրորդը վճարողներուն համար, մինչ կէս առ կէս վճարողները ստիպուած

37. Նոյնը, էջ 235, 276, 280:

38. Նոյնը, էջ 331:

39. Նոյնը, էջ 234:

40. Նոյնը, էջ 242, 244, 249, 260:

41. Նոյնը, էջ 244, 249, 260, 263:

42. Նոյնը, էջ 304:

43. Նոյնը, էջ 307:

44. Նոյնը, էջ 47:

էին Հատուցելու Հարկը (45) : Հարկէն զերծ էին տակաւին Սիսի լի-
վային կայսերական խստերուն եւ կալուածներուն մէջ բրինձ մշա-
կողները (46), էօզերի եւ Սիլիստրէի լիվաներուն բրինձի մշակնե-
րը (47), Սիլիստրէի լիվայի աղի վաճառականները (48), Գարամա-
նի վիլայէթի եւ Իջ Իլ լիվայի սիփաճիներն ու անոնց գաւակները, ու-
րոնք Հարկի փոխան զինուոր կու տային (49), Գարամանի եւ Շա-
մի վիլայէթներուն եւ Իջ Իլ լիվայի միւլգլիները, ճղնաւորներն ու
մենակեացները եւ իմամները, նոյնիսկ եթէ անոնք Հարկացուցակնե-
րու արձանագրութենէն ետք էր որ կրօնական էին դարձած (50),
Չուլարապատ վիլայէթի կրօնականները (51), Պոսիայի վիլայէ-
թին կարգ մը կառավարիչներն ու կուսակալները (52), Չմշկածաղի
լիվայի Փեր Հիւսէին պէյի կարգ մը աղաներն ու նէօքիտրները, ու-
րոնք չհինչն ի վեր բայա չէին արձանագրուած (53), Սեմենտրէի լի-
վայի գերդացիները (54), արհեստակցական քանի մը դոսեր Իմրոզ
կղզիին մէջ (55), էրզրումի վիլայէթի կանոնագրութեան մէջ յի-
շուած 23 գիւղերու այն բնակիչները, որոնք կ'աշխատէին պողլեղի
հանքերուն մէջ (56), Ենի Իլ գազայի խաս եղող հողերուն բնակիչ-
ները (57), Երուսաղէմի, Սալիլի [Երեբոյ] և կարգ մը այլ վայրե-
րու (58) պատկանող էփագֆները (59), Գարամանի վիլայէթին Գո-
նիա գազային վագֆ եղող գիւղերը (60), Միտիլի կղզիին բնակիչնե-
րը (61), Լեմնու կղզիին պահակները, գիւղերապահները, միւսեյլեմ-

45. Նոյմը, էջ 205:

46. Նոյմը, էջ 202:

47. Նոյմը, էջ 54, 228, 275:

48. Նոյմը, էջ 275:

49. Նոյմը, էջ 47, 50, 54, 55-56:

50. Նոյմը, էջ 47, 50, 227:

51. Նոյմը, էջ 206:

52. Նոյմը, էջ 400:

53. Նոյմը, էջ 191:

54. Նոյմը, էջ 325:

55. Նոյմը, էջ 239:

56. Նոյմը, էջ 72:

57. Նոյմը, էջ 85:

58. Նոյմը, էջ 219:

59. Նոյմը, էջ 226-227:

60. Նոյմը, էջ 41:

61. Նոյմը, էջ 333:

ները եւ նաւազները (62), Սիլիստրէի լիւսային կիրճերու պահանջները (63), Պոսնիայի վիլայէթին այն հազար մշակները, որոնք պարէնով կը հողային հոն դռնուող երեք բերդերու բերդապահներուն սպորուստը (64), եւ ապա՝ հաղճները, տողանճները, երկրի ճները, եամաքները, ուշաքները եւ ճերհուտները՝ Մորէայի, Գարամանի, Սերմի, Չինիանէի, Գոնաճրդի, Բումէլիի եւ Օխրիի լիւսաներուն ու վիլայէթներուն մէջ (65): Աւելին՝ ավարիդի տիւանիէի հարկէն եւ պարտաւորութիւններէն զերծ էին կացուցուած Պլուտոյ Հայոց Պատրիարքն ու անոր ենթակայ կրօնականներէն 15 հոգի (66), եւ շրջան մըն ալ՝ Տաթևի եւ Վաղարշէի վանքապատկան հողերն ու Կէօքչայի նահանգին հողեւորականները (67):

Բայց Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սպորինութիւններու տուն տուող հարկ մը մնաց ավարիդի տիւանիէն: Անոր դանձումի խըստութիւններուն առնթեր կար նաեւ օրէնքի բռնաբարում, եւ այդ մէկը այնքան բացայայտ կերպով, որ իշխանութիւնները յամախ ստիպուած եղան յայտարարելու թէ ավարիդի դանձումին համար տրուած հրահանգէն եւ որոշուած քանակէն աւելին պիտի չդանձուէր (68), եւ թէ՛ ոտնձգութիւն պիտի չկատարուէր ամէն անոնց հանդէպ, որոնք օրէնքով զերծ էին կացուցուած ավարիդի պարտաւորութիւններէն (69):

Ըստ թուրք պատմիչ Ահմետ Լուիթֆիլի՝ 1837 թթ. օսմանեան բարենորոգումներու ընթացքին, որպէս հակաօրինական՝ այլ հարկերու կարգին արդիւնեցաւ նաեւ ավարիդի տիւանիէն (70), հակառակ անոր որ անկէ առաջ ալ արդէն վերցուած էր անիկա: Ըստ Եղիազար Կաթողիկոսին յղուած նամակի մը՝ Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեան կը յայտնէր 1682 թ.ին, թէ ճխարածն եւ ավարիդն դադարեցաւ (71): Բայց հակառակ կրկնակ այս արդելքներուն, տակաւին

62. Նոյնը, էջ 238:

63. Նոյնը, էջ 276, 281:

64. Նոյնը, էջ 308:

65. Նոյնը, էջ 244, 246, 247, 263, 206, 331, 395:

66. Յ. Ճ. Սիբուսի, Պոլիս եւ Իր Դերը, Ա. հար., Պէտրոպ., 1965, էջ 283:

67. Հրոզարտականք, Ա., էջ 44:

68. Պարբան, էջ 270:

69. Նոյնը, էջ 246:

70. Ա. Խ. Սաֆրաստեան եւ Գ. Հ. Սամբուրճեան [Բրգմ.], Թուրքական Աղբիւրներ, Գ. հար., Երևան, 1972, էջ 49:

71. Մեսրոպ Աբեպա. Նշանեան [Երմ.], Օրադրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 415. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Օրադրութիւն:

Հոն էր անիկա 1915 թ-ին ու կը դանձուէր զանազան անուններու ներքեւ (72) :

ԱՆՂԱՐԻԷ (انگارت) — Յունարէն՝ ակկարէա — ձրի ծառայութիւն բառէն (1), որ ազաւազուելով թրքերէնի մէջ վերածուած է անղարիէի, եւ կը նշանակէ ձրի կամ բռնի աշխատութիւն, այլ խօսքով՝ կոռի պարտաւորութիւն (2), աշխատալծար եւ թատակ : Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հողագործին, գիւղացիին եւ նոյնիսկ քաղաքարնակին կողմէ պետութեան կամ հողատիրոջ հաշտոյն կատարուող ձրի, պարտադիր եւ տարապարհակ աշխատանքն էր անղարիէն, որ օրինականօրէն 3-5 օրուան աշխատանք մը կ'ենթադրէր, կամ ալ անոր համարժէք դումարը (3) : Ըստ սկզբնաղբիւրներու եւ կանոնադրութիւններու՝ անղարիէն կը պահանջուէր ճամբաներու, բերդերու, կամուրջներու, պետական եւ զինուորական կառոյցներու եւ շէնքերու շինութեան, դաշտերու, պարտէզներու եւ արտերու աշխատանքներուն, պատերազմի ատեն խրամատներու պեղումին եւ զինամթերքի փոխադրութեան համար : Հետաքրքրական է, որ անղարիէն կը պահանջուէր նոյնիսկ կառուցումին համար մզկիթներու, որուն համար կարգ մը շրջաններու մէջ հայեր ստիպուած էին տրամադրել իրենց աշխատաւորական ոյժը, իրենց բռնատար անասունները եւ սայլերը (4) : Տարօնի եւ շրջակայքի մէջ, ուր օրինականօրէն անղարիէն 4 օր էր միայն՝ հայերն ստիպուած կ'ըլլային աշխատելու 24 օր՝ «15 տարեկանէն սկսած մինչեւ 60 տարեկան» եղողները, ինչպէս կը նշէր անկէ Պատրիարքարան հասած տեղեկագիր մը (5) :

72. Զաւէն Արքեպօ. [Երիւանդ], Պատրիարքական Յուշերս — Վաւերագրեր եւ Վկայութիւններ, Գաիքէ, 1947, էջ 57 :

1. Հր. Ամառեան, Հայերէն Արժատական Բառարան, Ա. հար., Երևան, 1971, էջ, 188 : G. W. H. Lampe *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961, p. 9.

2. Քեյսեբեան, էջ 39 :

3. *Տեղեկագիր Դերջանի*, «Իրօշակ», քիւ 6, Յունիս, 1895, էջ 10. սակե ետք կը ճշուի որպէս Դերջան :

4. *Պաշտօնական Տեղեկագիր*, «Իրօշակ», ԺԱ. տարի, քիւ 1 (112), Յունուար, 1901, էջ 25 :

5. *Տեղեկագիր Գարօնի եւ Շրջակայքի*, «Իրօշակ», քիւ 3 (83), 31 Մարտ, 1898, էջ 26 :

ԹեքիայիՖ-ի էօրֆիէի դասին պատկանող այս հարկը (6), սկզբնական շրջանին՝ օղուղներու եւ թուրքմեններու օրով, կ'արտոյալուէր երկու ձեւով. նախ՝ որոշ թիւով անասուն կը յատկացուէր ւաւատատիրոջ, կամ ցեղի ու տոհմի առաջնորդին, զայն պահելու եւ անկէ ստացուած կաթն ու մորթին հատուցելու կենդանիներուն տիրոջը, եւ ապա՝ ւաւատատիրոջ հաշտոյն ձրի կերպով կ'օղտադործուէր շուշուր այս ցեղատուներուն աշխատանքը հովուութեան, բուրդի, կաշիի եւ մորթի, մսեղէնի եւ այլ նիւթերու պատրաստութեան համար (7) : Բայց ժամանակի ընթացքին փոխուեցաւ այս դրութիւնը, բերեղացաւ, եւ երկու ձեւերէն մնաց միայն վերջինը, որ, իր կարգին, կարգ մը շրջաններու մէջ վերածուեցաւ նիւթական վճարումի : Այսպէս՝ Դերվանի շրջանին մէջ անդարիէի փոխան ւաւատտէրերը տարեկան 2՝ դրուշ կը դանձէին 19-րդ դարու վերջաւորութեան (8) :

Հետագրքրական է, սակայն, որ մինչեւ 20-րդ դարու սկիզբը տեւող անդարիէն (9)՝ 1846 թ.ի պետական բարենորոգումներու ատեն վերցուեցաւ օրինականօրէն (10) . բայց որովհետեւ անիկա կը շարունակէր աւելի սրպէս ապօրինութիւն, 1876 թ.ին արդիւնեցաւ անգամ մը եւս (11) : Բայց հակառակ 1876 թ.ի Միտհատեան Սահմանադրութեան 24-րդ յօդուածին՝ անդարիէն հոն էր տակաւին 1915 թ.ին, երբ ամենայն խստութեամբ եւ բրտութեամբ պահանջուեցաւ հայ զուլայիներէն եւ հայ բանակայիներէն տարապարհակ եւ անվճար աշխատանք կատարել զինուորական եւ քաղաքային ճամբաներու շինութեան եւ ռազմաթիւրքի փոխադրութեան համար (12) :

Յաճախ անհատական պարտաւորութիւն մըն էր անդարիէն, որ կը կատարուէր անհատ ւաւատատիրոջ, իշխանութիւններուն եւ քիւրտ

6. Բագրլիմ, Գ. էջ 437 :

7. Գ. Ե. Նիւմէի, Թուրքերի Մազուր, Երեսմ, 1975, էջ 103 :

8. Դերվան, էջ 10 :

9. Ա. Ս. Համբարձեմ, Ազրբայի Յարարութիւնները Արեւմտեան Հաստատում, 1854-1914, Երեսմ, 1965, էջ 313 : Համբարձում Պերպերեմ եւ Խորձ Աւագ Բնյ. Ներսէսեմ, Յուլամատեան Քիլիսի Հայոց, Պէյրուք, 1969, էջ 23 : Ամագ Բնյ. Ներսէսեմ [Խմբ.], Յուլամատեան Քիլիսի Հայոց, Պէյրուք, 1969, էջ 23 :

10. Great Britain, Foreign Office, **British and Foreign State Papers**, 1846-1847, vol. XXXIII, London, 1860, p. 1156 .

11. Ընդարձակ Օրացոյց Ազրայի Հիւանդանոցի, Կաստանուպոլիս, 1909, էջ 229 :

12. Ա. Ս. Համբարձեմ, Նշ. աշխ., էջ 313 :

անոպաներուն համար: Մերթ սակայն, անիկա կը կատարուէր հաւաքական ուժերով, եւ այդ պարագային կը կոչուէր անդարիէ ուժու-միէ (13):

Բովանդակութեամբ՝ անդարիէն համանման կը մնայ զուլլու-զին, բիզարին եւ սուխրային:

էՕՇԲ-ի ՄԱԼԻՔԱՆԷ (عشر مالكان) — Արաբերէն՝ էօշր — տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը, զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն, եւ մալիքա — սեփականատէր բառերէն (1) յաւաքացած հարկային տարազ: Արաբերէն մալիք բառին վրայ պարսկերէն «անէ» մասնիկին յաւելումովը կազմուած բառը կը նշանակէ իշխանական, աւատատիրական, սեփականատիրոջ պատկանող (2): Թրքերէն Գամուսը մալիքանէին համար տալէ ետք այս բոլոր իմաստները, զայն կը բացատրէ նաեւ որպէս մեծ ստացուածք, աւատ, եւ հարկազերծուած հողամաս (3): Պելտիսէանու բառը կը թարգմանէ որպէս «ցլեկան կապալով տրուած հողամաս» կամ «ցլեկան շահագործումի համար տրուած հողամաս» (4): Այլա՝ բաղադատելով միւլք եւ մալիքանէ սեփականատիրական տարազները, չիոթ մը կը գտնէ այդ երկուքին միջեւ (5), որովհետեւ միւլք եղող հանգալայր մը, ինչպիսին էր Ջիրինճէն, օսմանեան տեղեկազիբի մը մէջ կը կոչուի մալիքանէ (6):

Իր կարգին, սակայն, Բաքալինի կը յայտնէ թէ մալիքանէ կը կոչուէին բոլոր այն հողամասերը, որոնք տրուած էին պետութեան մեծապէս օգտակար հանդիսացած հրամանատարներու, պաշտօնեաներու, պաշտօնատարներու եւ այլոց՝ որպէս ստացուածք օգտագործուելու համար անոնց կողմէ: Յանճնուող այս հողամասերը սեփականութիւնը չէին զանոնք ստացողներուն՝ թէպէտեւ անոնք ունէին սեփականութեան իրաւունք անոնց վրայ: Չանոնք կ'օգտագործէին տեղւոյն բնակիչները, միայն թէ անոնցմէ՝ այդ հողերէն ստացուելիք տասանորդները, խարաճները եւ այլ եկամուտներ կը պատկա-

13. Քելեֆեամ, էջ 39:

1. Քազիմիրսի, Բ., էջ 261:

2. Սքայնկաս, էջ 1143:

3. Քելեֆեամ, էջ 1095:

4. Պելտիսէանու, Բ., էջ 88:

5. Նոյմը, էջ 93:

6. Նոյմը, էջ 200:

նէին պետութենէն Հողն ստացած Հողատիրոջ, կալուածատիրոջ կամ սեփականին: Ըստ Բաքալինի՝ Հողի օդտաղործումին այս ձեւը օսմանցիներուն մօտ սկսաւ 1386 թ.ին (7):

Այս բոլորէն, սակայն, մալիքանէն քիչիկ մը տարբեր ձեւով կը տարազեն Սաֆրաստեանն ու Զուլալեանը, ըստ որոնց՝ անիկա ունի իրարմէ տուրբեր՝ այլ իրարու առընչուող երկու իմաստ, նախ՝ անիկա կը նշանակէ ժառանգական աւատ, հող, եկամտաբեր ստացուածք կամ ցանքատարածութիւն, որ սեփականութեան իրաւունքով կը տրուէր բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն, սպաներուն եւ վաստակաւոր այլ անձերու՝ որպէս ստացուածք օդտաղործելու Համար զայն: Եւ ապա՝ կը նշանակէ նաեւ այն հարկը, որ կը վճարուէր աւատատէր Հողատիրոջ՝ հողը շահագործող հողամշակներուն կողմէ (8):

Հարկային տարազի բաղկացուցիչ վերջին հատուածին տրուած այս բոլոր ծանօթութիւններէն ետք՝ յստակ կը դառնայ որ տարազը բառացի կը նշանակէ աւատի տասանորդ. եւ արդէն՝ էօշը-ի մալիքանէն ալ Հողի արտադրութենէն դանձուող տասանորդ մըն էր լոկ, ինչպէս որ զայն կը Հաստատեն նաեւ Հայկական սիզընադրիւրները: Ըստ 1480-ական թուականներուն Վանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին՝ «զմլքանէն տասնէն մէկ առնուն» (9): Իրականութեան մէջ՝ Հայկական ադրիւրներէն տարբեր քանակ մը ցոյց չեն տար օսմանեան կանոնադրութիւններուն տուեալներն ալ, միայն թէ՛ անոնք կը նշեն որ էօշը-ի մալիքանէին հետ կը դանձուէր նաեւ երկրորդ եւ մերթ երրորդ տասանորդ մըն ալ՝ տիվանի, տիվանիէ, տիվանի էօշիւր, տիվանճեք, կամ՝ տիվանպէյլիք անունով. Սիսի լիվայի կանոնադրութեան Համաձայն՝ այդ մէկը ծանօթ է նաեւ որպէս պեկեվանի (10):

Ըստ Ամասիոյ, Սերաստիոյ, Տիվրիկի, Քեմալի, Մալաթիոյ եւ Սիսի լիվաներուն, եւ Կարինի ու Երզնկայի վիլայէթներուն կանոնադրութիւններուն՝ էօշը-ի մալիքանէն կը Հաւասարէր արտադրուած բերքին մէկ տասանորդին (11), թէպէտեւ Բաբերդի վիլա-

7. Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanli Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sozlugu**, II, Istanbul, 1971, s. 395-396.

8. Կանուն, էջ 134:

9. Լ. Ս. Խաչիկեան ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն երկրորդ, 1451-1480 թթ., Երևան, 1958, էջ CXX:

10. Պարբան, էջ 201:

11. Նոյնը, էջ 64, 73-74, 115, 118, 201, 300:

յէթին կանոնադրութեան համաձայն էօջը-ի մալիքանէն կը հաւասարէր տիվանիի եւ էօջը-ի մալիքանէի անունով տասներեք զիւլէի վրայ դանձուող չորս զիւլէն միայն մէկ զիւլէին (12)։ Մարտինի լիվայի կանոնադրութիւնը, սակայն, կը ճշդէր թէ հողային արտադրութեանէն վերցուող կրկնակ էօջիւրէն վազֆին պէտք էր հատուցել մէկ չորրորդը, որմէ ետք մնացեալը կը դառնար էօջը-ի մալիքանէ (13)։ Այս ձևով անիկա կը հաւասարէր հողային արտադրութեան հարկւրին տասնհինգին․ անդին, սակայն, Երզնկայի վիլայէթին վազըֆնեբու կանոնադրութիւնը կ'ըսէր թէ, թէպէտեւ օրինականօրէն պէտք էր դանձել երկու էօջիւր՝ մէկը տիվանի եւ միւրը՝ էօջը-ի մալիքանէ անունով՝ յաճախ, սակայն, հողատիրոջ կամ կալուածատիրոջ վճարուող այս հարկին քանակը (14) կը դառնար փոփոխական, որովհետեւ հողէն կատարուած դանձումին քանակը կրնար տարբերել մէկ չորրորդէն մինչեւ կէսի միջեւ (15)։

Վաւերադիրններու տուեալներուն համաձայն՝ մալիքանէն ընդհանրապէս կը դանձուէր ընդեղէններէն եւ երկրագործական այլ արտադրութիւններէն (16)։ Էրկանիի լիվայի 1518 թ.ի կանոնադրութիւն մը հարկելի նիւթերու վրայ կը յաւելու նաեւ բամպակը (17)։ Մալաթիոյ, Կարկառի եւ Տիվրիկի վազֆնեբու պատկանող կանոնադրութեան մը տուեալներով՝ էօջը-ի մալիքանէն կը դանձուէր վազֆնեբու եւ միւլքեբու ցանքերէն, արտերէն, դաշտերէն, պարտէզներէն, բանջարանոցներէն, ծառերէն եւ տասանորդի ենթակայ հողային այլ արտադրութիւններէ, այլ խօսքով՝ դիւղական արտադրութիւններէն՝ ինչպէս կը գրէ կանոնադիրը (18)։ Գրեթէ նոյն դրութիւնը կը տիրէր նախ Իլ դաղային մէջ ալ (19)։ Բարբրդի վիլայէթին կանոնադրութեան համաձայն՝ էօջը-ի մալիքանէ կը դանձուէր բոլոր այն նիւթերէն, որոնցմէ կ'առնուէր պահանջ (20), երբ

12. Նոյնը, էջ 182։

13. Նոյնը, էջ 158-159։

14. Թ. Դ. Փափագեւան, *Մասնադարանի Պարսկական Վաւերագրերը, Բ., Կալուածագրեր, պրակ առաջին, Սրբւան, 1908, էջ 191. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Կալուածագրեր, Ա.։*

15. Պարբան, էջ 73-74։

16. Նոյնը, էջ 118, 300։

17. Նոյնը, էջ 152։

18. Նոյնը, էջ 110։

19. Նոյնը, էջ 77։

20. Նոյնը, էջ 182։

քել մը անդին դտնուող Երզնկայի վիլայէթին մէջ անիկա կը դանձուէր բոլոր եկամուտներէն (21), առանց որ, սակայն, կանոնադրութիւնը ճշդէր թէ այդ եկամուտները Հողայի՞ն էին թէ ոչ: Այս շրջաններուն անմիջապէս մօտիկը դտնուող Մալաթիոյ լիվայի 1559 թուակիր կանոնադրութիւնը, միւս կողմէն, կը յայտնէր թէ հօշոր-ի մալիքանէն կը դանձուէր «յիշեալ լիվային մէջ դտնուող դիւղերուն, ցանքերուն եւ ցանքատարածութիւններուն մեծամասնութենէն» (22): Այս մէկն արդէն կը նշանակէ թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, որոնք դուրս կը մնային այս հարկին հասողութենէն:

Ըստ վաւերադիրներու՝ շերիթական այս հարկը կը հատուցուէր արտադրութեամբ, թէպէտեւ Բարբրդի վիլայէթին կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ կարգ մը դիւղերու պարազային՝ հարկը կը դանձուէր կանխիկ դրամով՝ «Բարբրդ քաղաքի մեսճիտներուն եւ մետրեսներուն համար» (23): Ընդհանրապէս հարկը կը դանձուէր միւլքերու եւ վազֆներու տէրերուն (24), վազֆներու պատկանող մեսճիտներուն եւ մետրեսներուն (25), կալուածատէրերուն, հողատէրերուն, կամ ալ՝ թիմարի տէրերուն կողմէ (26), իսկ Գերբուքի մէջ անիկա իրաւունքն էր պետութեան (27). դայն կը հատուցէին ընդհանրապէս Հողամշակութեամբ զբաղող բայաները, թէպէտեւ վաւերադիրները կը յայտնեն թէ անիկա կը վճարուէր նաեւ կրօնական հաստատութիւններու կողմէ (28):

Հօշոր-ի մալիքանէի դանձումը կը կատարուէր ըստ մատեանի արձանադրութեան (29), հին սովորութեան, հինէն ի վեր եղած օրէնքին (30), կամ ալ՝ նախկինին պէս (31):

Օսմանեան եւ պարսկական կանոնադրութիւններն ու վաւերագիրները հօշոր-ի մալիքանէն կը յիշեն մերթ պարզօրէն որպէս մա-

21. Նոյմը, էջ 73:

22. Նոյմը, էջ 115:

23. Նոյմը, էջ 182:

24. Նոյմը, էջ 77, 110, 158-159, 201, 300:

25. Նոյմը, էջ 182:

26. Նոյմը, էջ 64: Կալուածագրեր, Ա., էջ 191:

27. Պարթամ, էջ 195:

28. Հրովարտականք, Ա., էջ 63:

29. Պարթամ, էջ 194:

30. Նոյմը, էջ 110, 115, 182:

31. Նոյմը, էջ 182:

լիքանէ, երբեմն՝ որպէս պահաւելէ-է մալիքանէ, ու մերթ ալ՝ որպէս միւլուքանէ :

Բովանդակութեամբ անիկա կը նոյնանայ աշարին հետ, եւ առաւելարար կը դանձուէր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ :

էՕՇԲ-ի ՄէՅՎէ (عشر آية) — Արարերէն՝ էօշը — տասաներորդ, մէկ տասաներորդ, այն մէկ տասաներորդը, զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն, եւ պարսկերէն՝ միվէ — պտուղ բառերէն (1) կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ պտուղի տասանորդ: Իրականութեան մէջ ալ՝ անիկա այն տասանորդն էր, որ կը հաւաքուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արտադրուած պտուղներէն (2), թէպէտեւ Փափագեան տեղ մը կը յայտնէ թէ անիկա կը դանձուէր պտղատու պարտէղներէն (3): Վաւերագրիչներու աւելի մօտ քննութիւն մը երեւան կը հանէ որ էօշը-ի մէյվէն՝ պտղատու ծառերէն եւ ուղղակի անոնց արտադրած պտուղներէն հաւաքուող հարկ մըն էր: Թէպէտեւ առաջին պարագային անիկա կը յիշուի որպէս էշճար նարխը կամ խարած-ը էշճար՝ վերջին պարագային անիկա կը յիշուի որպէս էօշը-ի մէյվէ, եւ բովանդակութեամբ, օրինակաձօրէն, հաւասար էր տասանորդի:

Գոճա Իլի, Կիլիսիոյի, Սիլիստրէի, Այտընի, Սիսի, Չուզուրապատի եւ Սոֆիայի վիլայէթներուն, Նին Իլ դագային, Ուլվարի էյալէթին, Իմրոզ կղզիին եւ Պալքաններու մէջ գտնուող Սինկեյ եւ Պրին կոչուած հանքավայրերուն մէջ (4) ուղղակի կը հաւաքուէր մէկ տասաներորդ արտադրուած պտուղին: Սուլթան Մեհմետ Ե-ի 1488 թ-ի կանոնադրութիւնն ալ կը պնդէր, թէ պտուղէն տասանորդ պիտի դանձուէր լսիկ (5): Բայց հակառակ այս ընդհանուր օրինակաձեւութեան եւ սուլթանական կանոնադրութեան՝ Երզնկայի վիլայէթին եւ Պարբերդի, Ջերմուկի եւ Մարտինի վիլաներուն մէջ մահմետականներէն կը դանձուէր բերքին մէկ եօթներորդը, մինչ ոչ-

1. Քազիմիրսի, Բ., էջ 261: Սքայնկա, էջ 1365:

2. Ե. Գ. Փափագեան, Վաղարշապատ Գիւղի 1725 եւ 1728 թթ. Քուրքական Հարկացուցակները, «Բաղնիք Մատենադարանի», քիւ 5, Երևան, 1960, էջ 441. ասկէ կը ճշուի որպէս Վաղարշապատ:

3. Հայոց, ԳՍ., էջ 486:

4. Պարբան, էջ 11, 34, 79, 200, 204, 228, 235, 239, 253, 270, 284, 313: Պելտիսէմու, Բ., էջ 223:

5. Պարբան, էջ 391:

մահամետականներէն՝ մէկ հինգերորդը, թէպէտեւ Զերմուկի մէջ ոչ-մահամետականները կը վճարէին այլ ձեւով (6) : Շամի վիլայէթին մէջ ձիթադուղին կէսը կ'իւրացուէր հողատիրոջ կողմէ, իսկ Պուրոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խոտերուն մէջ, ուր հողը կը մշակուէր կամ վարձու կը վերցուէր կ'իւրարուժեամբ՝ ամիրը կը դանձէր նոյն քանակը արտադրուած բոլոր տեսակի պտուղներէն (7) : մինչդեռ Հալէպի վիլային մէջ պտղատու ծառերէն հաւաքուած հարկը բաժնելով հինգի՝ երկու հինգերորդը կը յանձնուէր վագֆին տիրոջը, իսկ մնացեալ երեք հինգերորդն ալ՝ տասանորդին տիրոջը : Փոքր հաշուարկում մը ցոյց կու տայ, որ առաջինը կը ստանար չորս տասներորդը, իսկ երկրորդը՝ վեց տասներորդը տասանորդին (8) :

Փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, սակայն, որ ամէն կողմ նոյնը չէր դուրսբերուել, եւ տեղէ տեղ ի գորու էր հարկի դանձումի տարբեր ձեւ : Արդարեւ, Մալաթիոյ վիլային մէջ մազթու մըն էր էօշը-ի մէյլէն եւ առ այդ կը վճարուէր կանխիկ դրամով (9), մինչ երուսաղէթի վիլային մէջ էօշը-ի մէյլէն նախապէս դասըմ արձանագրուած ըլլալով՝ կը շարունակուէր դանձուել այդ ձեւով ալ (10) :

Բայց պտուղներէն դանձուող շերիաթական այս հարկը (11), զոր Պելտիսէանու կը դասէ սովորութային հարկերու կարգին (12)՝ կը դանձուէր տակաւին ըստ տունի կամ ծառի քանակին (13) : Այս պարագային՝ անիկա կը նոյնանար էչճար նարխըն հետ եւ կը հաւասարէր մէկ աղչէի՝ մէկէն մինչեւ հինգ ծառէ (14) : Աւելին՝ պտուղներու այս հարկը կը դանձուէր նաեւ շուկան վաճառուելու բերուած պտուղներէն՝ ըստ կառքի, բոսի, պաթմանի եւ դանթարի (15), ու մերթ նաեւ՝ վաճառելի պտուղին դրամական արժէքին վրայ սովորային դրուժեամբ (16) :

6. Նոյնը, էջ 158, 165, 170, 180 :

7. Նոյնը, էջ 220 : Պելտիսէանու, Ա., էջ 123 :

8. Պարբան, էջ 210 :

9. Նոյնը, էջ 115-116 :

10. Նոյնը, էջ 217 :

11. Նոյնը, էջ 230 : Բաքալիմ, Գ., էջ 441 :

12. Պելտիսէանու, Բ., 303 :

13. Նոյնը, էջ 152, 194 : Պարբան, էջ 170, 207, 215, 217, 220, 229 :

14. Պելտիսէանու, Բ., էջ 194 :

15. Նոյնը, էջ 186, 195, 203, 208, 220, 237, 240 : Պելտիսէանու, Ա., էջ

136 : Պարբան, էջ 32, 38, 138, 195, 218, 295, 315, 392, 400 :

16. Պելտիսէանու, Ա., էջ 129 :

էօշըր-ի մէյվէի հատուցումին վերջին այս ձեւերը զայն կը վերածէին բաճի, գարա բաճի, կամ բաճ-ը սիւհի (17), թէպէտեւ այլ պարազաններու՝ հարկը կը նոյնանար խարաճի կամ խարաճ-ը էշճարի հետ (18)։ Իսկ երբ անիկա կշտուէր դանթարով եւ վաճառուէր շուկային մէջ՝ անկէ դանձուող հարկը կ'ըլլար լոկ դանթար բեամին (19)։

Օսմանեան կանոնադրութիւնները ցոյց կու տան որ սիւհի-հին, հողատէրը, վազֆին տէրը եւ շրջանի մը պէյը կամ ամիրը կը դանձէր էօշըր-ի մէյվէն։ Կանոնադրութիւնները կը յայտնեն նաեւ, թէ տասանորդին տէրն էր որ կը դանձէր հարկը (20) մերթ պտուղով ու երբեմն՝ դրամով։ Գանձումի առաջին ձեւը ի զօրու էր Տիգրանահերտի եւ Բարբրդի վիլայէթներուն, Երուսաղէմի լիվային, Պոսոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խասերուն եւ Պալքաններու մէջ դոնուող Սինկեյի եւ Պրինի հանքավայրերուն մէջ (21), իսկ դանձումի երկրորդ ձեւին կարելի է հանդիպել Տիգրանահերտի վիլայէթին մէջ կարգ մը պտուղներու պարազային, Երզնկայի վիլայէթին եւ ննի իլ վաղային մէջ, ուր հաշուելով պտուղին արժէքը ըստ պաթմանի՝ կը դանձուէր երկու ադչէի դումար մը՝ իւրաքանչիւր պաթմանէն (22)։

Այս բոլորէն ետք տակաւին կար դանձումի տոկոսային դրութիւն մըն ալ, որ ի զօրու էր Պոսոյ եւ Կալաթայի շրջաններուն մէջ. ըստ անոնց տրուած կանոնադրութեան մը՝ կը դանձուէր հարկւրին մէկը վաճառուած պտուղին, որուն կէսը կը վճարուէր վաճառողէն, եւ միւս կէսն ալ՝ դոողէն (23)։

Սիլվանադրութիւններու եւ կանոնադրութիւններու համաձայն՝ էօշըր-ի մէյվէն կը հատուցուէր երբ ժամանակը գար (24), այլ խօսքով՝ պտղահաւաքի ատեն (25), ըստ արձանադրութեան, ըստ նախկին սովորութեան, ըստ հինէն ի վեր դործադրուող դրութեան եւ ըստ Մարգարէի շերիաթական օրէնքին (26)։

17. Պելտիսէամու, Բ., էջ 186, 195, 203, 208, 220։

18. Պարքամ, էջ 207, 210, 220։

19. Պելտիսէամու, Ա., էջ 136։

20. Նոյմը, էջ 123, 136։ Պարքամ, էջ 210, 220, 269։

21. Նոյմը, էջ 138, 187, 218։ Պելտիսէամու, Բ., էջ 123, 223։

22. Պարքամ, էջ 85, 138, 182։

23. Պելտիսէամու, Ա., էջ 129։

24. Պարքամ, էջ 11։

25. Նոյմը, էջ 115-116, 269, 284։

26. Նոյմը, էջ 34, 204, 239։

Մակայն հակառակ առկայութեանը կանոնադրութիւններու՝ միշտ ալ ապօրինութիւններու եւ խտրական ոգիի մը արտայայտութեան ծնունդ տուող հարկ մը մնաց էօջր—ի մէյյվէն: Արդարեւ՝ Երզնկայի վիլայէթին եւ Խարբերդի ու Մարտինի լիվաններուն մէջ մահմետականները կը վճարէին ստացուած բերքին մէկ եօթներորդի համեմատութեամբ, մինչ ոչ-մահմետականները՝ մէկ հինգերորդի (27): Անդին՝ Սիլիստրէի լիվային մէջ երբ ոչ-մահմետականը օրէնքով կը հատուցէր լրիւ տասանորդ, մահմետականը՝ օրէնքով կը յայտարարուէր հարկազերծ (28): Իսկ արեւելքի մէջ, Ջերմուկի լիվայի կանոնադրութեան համաձայն՝ մահմետականը կու տար հարկը մէկ եօթներորդի համեմատութեամբ, երբ ոչ-մահմետականը կը վճարէր հինգ ազէի դումար մը իւրաքանչիւր հարիւր տունկի համար (29): Հաշուարկումները ցոյց կու տան թէ ոչ-մահմետականն այս ձեւով շատ աւելի կը վճարէր մահմետականէն: Հետաքրքրական է որ շուկան դանձուող հարկին քանակը կ'ենթարկուէր որոշ փոփոխութեան ու կ'իջնէր կէս ազէի, երբ պտուղը վաճառուէր ոտքի վրայ, այլապէս՝ խանութի մը մէջ վաճառուող պտուղի բեռէն կը դանձուէր մէկ ազէ (30):

Օսմանեան իշխանութիւնն ինք ցոյց կու տար խտրական ոգի իր իսկ յայտարարած կանոնադրութիւններով, ըստ որոնց՝ պտղահարկէն զերծ էին կացուցուած այն բոլորը, որոնք պտուղը շուկայ կը հասցնէին կանախի վրայ կամ դուխի, ու կը ծախէին դայն (31): Սիլիստրէի լիվայի կանոնադրութիւնը հարկէն զերծ կը յայտարարէր բոլոր մահմետականները (32), մինչ Պալքաններու մէջ դտնուող Պելասիքայի հանքավայրը հարկազերծ կը կացուցանէր ամբողջ ժողովուրդը (33)՝ անկախ անոր կրօնական պատկանելութենէն:

Ընդհանրապէս կը կեղեքուէր ժողովուրդը կատարուող ապօրինութիւններուն պատճառով, որովհետեւ էօջր—ի մէյյվէն կը դանձնէին ոչ միայն օրինականօրէն իրաւունք ունեցողները, այլ նաեւ՝ չունեցողները: Օրինակ՝ Կարինի վիլայէթին մէջ քաղաքին միւհթե—սիպները դուրս դալով քաղաքէն՝ կը շրջէին դիւղէ գիւղ, եւ անիրա-

27. Նոյնը, էջ 158, 165, 180:

28. Նոյնը, էջ 284:

29. Նոյնը, էջ 170:

30. Նոյնը, էջ 32:

31. Նոյնը, էջ 301, 315, 318:

32. Նոյնը, էջ 284:

33. Պիտիււտաճու, Բ., էջ 201:

ութեամբ տասանորդ կը գանձէին զանազան պտուղներէ, եւ բան-
ջարանդներու, փեթակներու, դաշտերու եւ արտերու այլատեսակ
արտադրութիւններէն (34), երբ աշխարհ պաշտօնապէս կը գանձէր
հարկը: Իսկ այս վերջինը աւելի լաւ չէր միւհթեախաներէն, ան ալ, իր
կարգին, կը կատարէր բազում արարքներ ապօրինութեան, ու կը
գանձէր օրէնքին իրեն սահմանածէն շատ աւելին: Ահա թէ ինչո՞ւ
համար կանոնադրութիւնները յաճախ կը հրահանգէին մասնաւոր
Հալէպի լիւսային ու Թրիփոլիի վիլայէթին մէջ աւելի չգանձել (35):

Սիզիանադրութիւնները ցոյց կու տան որ բաւական մեծ դումար-
ներու կը հասնէր էօշր-ի մէյվէի անունով գանձուող հարկը: 1595
թ.ին Ախայցխայի մէջ գանձուեցաւ հինգ հարիւր ազնէ. նոյն դումար-
ըր գանձուած կը գտնենք հայկական Վաղարշապատ գիւղէն ալ՝ 1778
թ.ին (36):

Վաւերագիրներու եւ դրականութեան մէջ էօշր-ի մէյվէն կը
յիշուի նաեւ որպէս պաղչէ էօշրիւ, խարած-ը էշճար, բեռմ-ի Ֆեմա-
քիհի, եւ երբ կը գանձուի անիկա չոր պտուղներէն՝ խոշկեպար,
մինչ հայկական դրականութեան մէջ անիկա մերթ կը տրուի որպէս
ուշր-ի միւլէ (37):

էՕՇՐ-ի ԿէՕՆԻԻԼ (عشر كوكري) — Արաբերէն՝ էօշր — տա-
սանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը, զոր կ'առնեն
բերքէն կամ հօտէն, եւ լատիներէն՝ քուքուլուս — գլխու ծածկոց,
կնդուղ բառերէն (1) յառաջացած հարկային տարազ, որ բառացի կը
նշանակէ կնդուղի տասանորդ: Օսմանեան կանոնադրութիւններու
պարբանեան ընթերցումով տրուած թրքերէն կէօնիւլ բառին համար
թրքերէն Դամուսը կու տայ զըացում, դուրդուրանք, զդուանք, սէր,
փափաք, կամք, խիզախութիւն, դոռողութիւն, յոխորտանք, ար-
համարհանք իմաստները (2), որոնցմէ եւ ո'չ մէկը կը համընկնի
կանոնադրութիւններու բովանդակութեան: Միւս կողմէ, ըստ Պար-
քանի, զօրական դարմանի իմաստով դործածուած, սակայն հնչա-

34. Պարթաւ, էջ 89:

35. Նոյնը, էջ 207, 215:

36. Կանոն., էջ 8: Վաղարշապատ, էջ 441:

37. Հայոց, ԳԱ., էջ 486:

1. Քազմիքսքի, Բ., էջ 261: Charlton T. Lewis and Charles Short,

A New Latin Dictionary, Oxford, 1879, pp. 486-487.

2. Քնիքիքաւ, էջ 1057:

կան ձեւը ճշդեւ չկարողացուած բառ՝ մըն է անիկա (3) : Պարքան գուցէ այս կերակացութեան կը հասնի անոր համար որ կուկուլ բառը միշտ ալ դործածուած կը դանձ հողային արտադրութիւններու կողքին, որոնք ենթակայ են տասանորդի՝ ըստ կանոնադրութիւններուն :

Իրականութեան մէջ բառը ոչ կէօնիլ է եւ ոչ ալ անոր իմաստը՝ դարման : Պարքան՝ կուկուլը, հնչափոխութեամբ վերածեր է օսմաներէն կէօնիլի, եւ ապա՝ անոր տուած սխալ բովանդակութիւն : Մինչդեռ կուկուլը լատիներէն է, եւ թրքերէնին փոխանցուած է հայերէնի միջնորդութեամբ : Կուկուլի հայերէն ձեւն էր կուկուլայ, եւ ըստ Մալխասեանցի՝ կը նշանակէր՝ «1. Գլխանոցի մի տեսակ, բաշլըղ, որ լազերը ծածկում են ձմեռ ժամանակ : 2. Ծերամի բոժոժ» (4) : Օսմաներէնը՝ կուկուլան աղաւաղելով, վերածեր էր կուկուլի :

Կէօնիւլ բառին տրուած այս բացատրութիւնը երբեք ալ հեռու չէ բառին իսկութենէն : Արդարեւ՝ Պարքանն ինքն է որ բառը կը կարդայ կէօհիւլ, եւ փակադիծի մէջ անոր քոյիկն ալ կը դնէ կէօնիւլը՝ Իմրոզ կղզիի կանոնադրութեան իր ընթերցումին մէջ (5), առանց սակայն անդրադառնալու, որ կէօհիւլ-ով աւելի կը մօտենայ ճշմարտութեան :

Արդ, այս բոլորէն ետք՝ անհրաժեշտ է սրբադրել Պարքանի մօտ սպրդած սխալը եւ յայտարարել, որ այս հարկային տարազին ուղիղ ձեւն է էօըր-ի կէօհիւլը, որ կը պատկանէր շերիաթական հարկերու կարգին եւ բառացի կը նշանակէր շերիաթի բոժոժի տասանորդ : Արդարեւ, օսմանեան կանոնադրութիւններու մէջ քանի մը հեղ յիշուող այս հարկը, հիմնականին մէջ մետաքսի հարկ մըն էր լոկ, եւ որպէս արտադրութիւնը թուփի տերեւին, այսինքն բուսականութեան՝ միշտ ալ կը յիշուի հողային արտադրութիւններու հետ (6) : Այլ տասանորդներու նման, Մորէայի, Նիկիպոլուի եւ Ալբրիպոլի վիլայէթներու, Ալեքսանդրիոյ լիվային ու Հոսոլոս, Իսթանբուլի եւ Իմրոզ կղզիներուն մէջ զայն կը վճարէին բոլոր մետաքս արտադրողները՝ առանց կրօնական խտիրի (7), եւ զոր կը դանձէին ա-

3. Պարբան, էջ 539 :

4. Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Բ. հտր., Պէյրուք, 1955, էջ 482 :

5. Պարբան, էջ 239 :

6. Նոյնը, էջ 239, 270, 292, 293 :

7. Նոյնը, էջ 341 :

ւատատէրերն ու հողատէրերը (8) : Հարկային այս տարազին ստորո-
դումն խսկ ցոյց կու տայ որ անոր քանակը պարզօրէն տասանորդ մըն
էր, թէպէտեւ Սուլթան Մեհմետ Բ-ի կանոնադրութիւնը կը յայտնէ
թէ մետաքսի այս հարկը սաչարիէն էր, եւ կը հաւասարէր տասն մէ-
կի (9), մինչ Օթմիրի վիլայէթին կանոնադրութեան համաձայն՝ հարկ
էէր դանձուէր մետաքսէն (10) :

Բայց մինչ օսմանեան վաւերադիրները ընդհանուր խօսքերով
կը ներկայացնեն էօշը-ի կէօնիւլը՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնա-
դրութիւնը բաժանումի յտակ զիծ մը կը քաշէ անոր եւ էօշը-ի հա-
րիւրի միջեւ : Արդարեւ ըստ այդ կանոնադրութեան, երբ վիլայէթին
կարգ մը շրջաններուն մէջ մետաքս պատրաստուէր խողակէն, ար-
տադրութեան կը դանձուէր տասանորդը, որ էօշը-ի հարիւրն էր
լոկ, իսկ երբ խողակն արտահանուէր այլ տեղ մետաքսի վերածուե-
լու համար՝ որովհետեւ անոր արտադրուած վայրին մէջ չկային մա-
նարաններ, կամ ալ պարզօրէն վաճառուելու համար, այդ պարագա-
յին կը դանձուէր էօշը-ի կէօնիւլը (11) : Կանոնադրութեան նոյն յօդ-
ուածին մէջ էօշը-ի հարիւրին եւ էօշը-ի կէօնիւլին առկայութիւնն
արդէն բաւարար փաստ է պնդելու անոնց տարբերութեան վրայ :

تحتك حتى (ارجك حتى) — Թրքերէն՝ էօլէէք — քա-
նակի չափ մը, չոր սպրանք, մանաւանդ ընդեղէն եւ հացահատիկ չա-
փելու համար, կոտ, եւ արարերէն՝ հողգ — իրաւունք, հարկ, պար-
տականութիւն, ճշմարտութիւն բառերէն (1) կազմուած հարկային
տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կոտի հարկ : Համբարեան զայն կը
թարգմանէ չափելու վարձք (2), որուն թրքերէն թարգմանութիւնը
պիտի ըլլար էօլէմէք իճրասը : Ինչպէս որ ալ թարգմանուի հարկա-
յին այս տարազը, անիկա այն հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրու-
թեան մէջ հողագործ զիւղացիներէն կը դանձէին շահնաները եւ
միւլթեգիմները (3) : Ըստ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի Գաւառա-

8. Նոյնը, էջ 292 :

9. Նոյնը, էջ 301 :

10. Նոյնը, էջ 293 :

11. Նոյնը, էջ 320 :

1. Փեղեքեան, էջ 200. A. de Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-
Français*, tome premier, Beyrouth, 1971, p. 464.

2. Համբարեան, էջ 316 :

3. Նոյնը, էջ 120 :

կան Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովի 1871 թ.ի սեղեկադիրին՝ «չահանլըխ կամ էօլչէկ հաղդը ըսուած արդիւեալ տուրք մ'ալ կայ, որ բերքին 1/6-ն է, երբեմն ալ աւելի, զոր եթէ հողազործը չտայ, շահնան շատ միանաներ կը հասցնէ անոր» (4) : Սոսիալութային՝ այլ ապօրինի այս հարկը, ըստ Սաֆրաստեանի եւ Զուլախանի, ստեղծուած էր սանձազղէյերուն եւ անոնց մարդերուն կողմէ (5) :

Սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն համաձայն՝ էօլչէք հաղդըն կը դանձուէր տասանորդէն անկախ, շահնային ընդեղէն չափելու համար օգտաւործած կոտին անունով, եւ փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ դանձիչի, հակառակ անոր, որ էօլչէքն սենէր մնայուն ծաւալ եւ առ այդ՝ նաեւ մնայուն եւ մեկին կշիռ. ըստ դրականութեան եւ հաշուարկումներու՝ մէկ էօլչէքը կը հաւաւարէր հինգ օդայի, իսկ մէկ օդան՝ 1.282 քի.—ի, առ այդ՝ մէկ էօլչէքի պարունակը կը կշռէր 6.410 քի., թէպէտեւ թրքերէն Գամուսը կու տայ 6.420 քի.—ի ծանրութիւն մը անոր (6) : Միւս կողմէ, սակայն, կանոնադրութիւնները լոկ համեմատական քանակ մը կու տան այս հարկին համար : Արդարեւ՝ էրկանիի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը յայտնէ թէ էօլչէքը կը հաւասարէր պահարայի համար դանձուող երեւտուս երկու քիլէի մէկին (7), մինչ Արարիկըի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը ճշդէ, թէ անիկա այդ քիլէին դինն էր (8) : Պեհեսնէի լիւլայի կանոնադրութեան համաձայն՝ կը դանձուէր մէկ ութերորդի չափով (9) : Ամիտի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը շեշտէ, թէ անիկա կը հաւասարէր Ամիտի մէկ քիլէին մէկ չորրորդին (10), մինչդեռ Մալաթիոյ լիւլայի կանոնադրութիւնը կը պնդէ թէ անիկա կը դանձուէր կոտի վրայ մէկ ազէի հաշիւով (11) : Հետագային, սակայն, տասնիններորդ դարու երկրորդ կէսին՝ այդ դումարը հասեր էր եռապատիկի, եւ կը դանձուէր կայսրութեան դրեթէ ամբողջ տարածքին վրայ (12) : Նոյն ժամանակաշրջանի եօթա-

4. Ատենադրութեանք Ազգային Ժողովոյ, 1871, էջ 471. ասկէ կը Յշուի որպէս Ատեն. :

5. Կանուն, էջ 131 :

6. Քիլիքեման, էջ 200 : Պիլտիսեման, Ա., էջ 177 :

7. Պարքան, էջ 149, 151 :

8. Նոյմը, էջ 171-172 :

9. Նոյմը, էջ 118 :

10. Նոյմը, էջ 138 :

11. Նոյմը, էջ 114 :

12. Համարքեման, էջ 106 :

նասունական թուականներուն շահնաններուն կողմէ դանձուող էօլլէք հազդըն ընդհանրապէս կը հաւասարէր մէկ տասնվեցերորդի (13), թէպէտեւ 1871 թ. տեղեկագիր մը զայն ցոյց կու տայ որպէս մէկ վեցերորդ (14): Յետակ է, որ այս վերջինը արդիւնք է տպագրական սխալի մը:

Բայց սկզբնաղբիւրները ցոյց կու տան, որ էօլլէք հազդըն կամ նոյնանման այլ հարկեր, կը դանձուէին ոչ միայն հացահատիկներէն եւ ընդեղէններէն, այլ կարգ մը պարագաներու՝ նաեւ հանքավայրերու հանածոներէն: Այսպէս էր դրութիւնը Նոյօ Պրտոյի հանքավայրին մէջ (15): Անդին, կարգ մը այլ հանքավայրերու մէջ օդտափորձուող օսմանեան կանոնադրութիւն մը, որ ծանօթ էր Սաքսոնեան կանոնադրութիւն անունով, գրեթէ բառացի կերպով կը կրկնէր Նոյօ Պրտոյի կանոնադրութիւնը (16): Հետաքրքրական է, սակայն, որ հոս հարկը վճարողն էր հանքավայրի կապալաւուս, եւ անոր դանձիւր՝ ուրպարարը, որ չափողն էր հանքահորերու խորութեան եւ երկարութեան, մերթ զատուորը անոնցմէ ծաղած հարցերու, եւ մերթ՝ նաեւ ներկայացուցիչը սուլթանին (17): Ընդհանրապէս հարկը կը հաւասարէր ութսուն աղէէի՝ ինչպէս կը նշէ Քրաթոյայի հանքավայրին կանոնադրութիւնը (18):

Կանոնադրութիւններու քննութիւն մը ցոյց կու տայ սակայն, որ կոտի եւ չափի այս հարկը ապօրինի էր կարգ մը շրջաններու մէջ, եւ օրինական՝ ուրիշ տեղեր: Հոն, ուր օրինական էր անիկա, ոչ մէկը զերծ կացուցուած էր անկէ, թէպէտեւ Ամիտի լիվային մէջ սիփահիներն ու քաղաքացիները զերծ էին անկէ՝ երբ հացահատիկը դնէին իրենց անձնական օդտափորձումին համար (19): Այս մէկ տուեալն իսկ բաւարար է փաստելու համար թէ էօլլէք հազդըն կը դանձուէր ոչ միայն յաշտերու արտադրութիւնը չափելու առնէն, այլ նաեւ շուկայի մէջ այդ արտադրութեան վաճառքի պահուն: Հոն, ուր ապօրինութիւն մը կը նկատուէր անիկա՝ արդիւրուեցաւ յաճախ: 1541 թուակիր եւ Չմչկածագի լիվային պատկանող կանոնադրութիւն մը կը յայտնէ թէ անիկա կը դանձուէր ըստ քրտական սովորութեան՝ կարգ

13. Ատեհ., 1872, էջ 505:

14. Ատեհ., 1871, էջ 471:

15. Պելտիսէմու, Բ., էջ 253:

16. Նոյմը, էջ 265:

17. Նոյմը, էջ 180-183, 193-194, 243-253, 258-265:

18. Նոյմը, էջ 194:

19. Պարթամ, էջ 138:

մը ապօրինի այլ հարկերու հետ, եւ որովհետեւ բռնութիւն մըն էր անիկա՝ «բարձրագոյն հրամանով բոլորովին կը վերցուի», ինչպէս որ «հին մասեանին մէջ բոլորովին վերցուած ըլլալով կրկին նոյն ձեւով պահուեցաւ» (20) : Բայց հակառակ այս իրողութեան, անիկա շարունակեց դանձուիլ մինչեւ անկումը Օսմանեան Կայսրութեան, ու կը դանձուէր պետական սլաշտօնեաներու, կապալառուներու եւ անոնց մարդերուն, ու քիւրտերու կողմէ (21) :

Սկզբնաղբիւրներու եւ դրականութեան մէջ էօլջէք հազդըն կը յիշուի նաեւ որպէս շահ կամ շահնեկի, շահանլըզ եւ շահնեկթ, բնամ-ի շահնեկի, էօլջիւճիւլիւք, ուրուպար հազդը, բնամ-ի զէյնալիէ, էօլլիւ բնամ-ի, զիլէ փարասը, զիլէ բաճը, զիլէ հազդը, զիլէ բնամի, եւ նոյն բովանդակութիւնը ունեցող հարկային այլ տարազներու անուններով :

ԲԵՆՃ-ԵՔ (بندك) — Պարսկերէն՝ բանճ — Հինգ, եւ եք — մէկ բառերէն (1) կազմուած հարկային տարազ : Բառացի կը նշանակէ Հինգէն մէկ : Իրականութեան մէջ սակայն, անիկա այն հարկն էր, որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ոչ-մահմե-տականներէն :

Նետաքրքրական է, սակայն, որ հարկային այս տարազը կը յիշուի Պարքանի հրատարակած հարիւր եօթը վաւերադիրներէն եւ ո՛չ մէկուն մէջ, մինչ Պելտիսէանու ունի միայն մէկ յիշատակութիւն՝ իր հրատարակած ինիսուն երեք վաւերադիրներուն մէջ : Ըստ այդ յիշատակութեան՝ «ամիլները պիտի ձեռք առնեն ամէն նախադուշութիւն՝ որպէսզի ոչ մէկը փախուստ տայ մաքսի եւ բենճ-եքի հարկերէն» (2) :

Թրքերէն Գամուսն ալ չունի բենճ-եքը : Ընդհակառակը՝ անոր փոխան կը դաննեք բենճիքը, որ կը բացատրուի որպէս «ստրկատիրոջ մը տրուած վկայագիր», կամ ալ՝ «չուկայ տարուած ստրուկի մը վիզէն կախուած յատկանշող պնակիտ, որուն վրայ արձանագրուած են անոր անունը, հայրենիքը, եւլն.» (3) :

20. Նոյմը, էջ 189 :

21. Ծանոմ Ծանրիման, Հայկական Հարցին Ծագումը, Ա. հտր., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 73-87 :

1. Սքայմկաս, էջ 256, 1532 :

2. Պելտիսէամու, Ա., էջ 153 :

3. Քելիքեմ, էջ 324 :

Յենեղով զերման պատմարան Համմերի տուեալներուն՝ Պել-տիսէանու կը նոյնացնէ բենճ-եքն ու իսրենճը, ու կը յայտարարէ ուրիշներուն հետ, թէ Հարկային վերջին տարազը աղաւաղումն է բենճ-եքին (4)՝ առանց, սակայն, այդ աղաւաղումն ստուգարանել կարենալու:

Ըստ օսմանեան վաւերագիրի մը՝ բենճ-եք Հարկային տարազը առաջին անգամ հրապարակ եկաւ հիճրի 764 թուականին, որ կը համընկնի 1362-1363 թ.ին (5): Մուրատ Ա.ի իշխանութեան օրերուն էր որ Հարկը ստեղծուեցաւ զարամանցի օրէնսդիր Գարա Բիւսթմի խորհուրդով:

Մկրտչները երբ շատ չէր ստրուկներուն թիւը Օրմանեան Կայսրութեան մէջ՝ պատերազմական զերիները նկատի ունենալով որպէս աւար՝ անոնցմէ կ'առնուէր հինգին մէկը սուլթանին համար: Այս ձեւով իւրացուած ստրուկները կը զրկուէին անձի օղլաններուն զօրանոցները՝ չոն որպէս զինուոր դաստիարակուելու, մարզուելու եւ պատրաստուելու համար տեղւորմէներուն հետ: Բայց կը թուի թէ Մուրատ Ա.ի օրերուն բազմացած էր թիւը պատերազմական զերիներուն, որոնք արդէն իսկ ողողելու սկսած էին Պոլսոյ, Էտիւնէի եւ գլխաւոր այլ քաղաքներու էսիր բազարները: Նոր չէր ստրկավաճառութիւնը, որ կու դար նախօսմանեան օրերէն (6): Իսկ ստրուկի մը գինն էր լոկ 125 ազէ: Գարա Բիւսթմի խորհուրդով որոշուեցաւ արքունիքին համար դանձել բոլոր ստրուկներու վաճառքէն զոյացած գումարին մէկ հինգերորդը (7): Աւելին՝ նոյն ատեն որոշուեցաւ նաեւ ստրկուհիներու վաճառքէն ալ դանձել որոշ Հարկ մը. այդ վերջինները ծանօթ էին արդէն որպէս թիւխտնտեր (8), իսկ անոնց Հարկը կը հաւասարէր մէկ Փընտրզ ոսկիի:

Ըստ գրականութեան՝ բենճ-եքի վճարումէն ետք ստրկատէրը ամբողջական իրաւունք ունէր իր ստրուկին վրայ (9), եւ առ այդ կը ստանար վկայագիր մը՝ բենճիքը:

Շերիաթական այս Հարկին դանձումը տեւեց մինչեւ 19-րդ դա-

4. Պելտիսէամու, Ա., էջ 163:

5. Պելտիսէամու, Բ., էջ 290:

6. Պարքամ, էջ 132, 158, 163, 194, 195, 201:

7. Բաքալիմ, Գ., էջ 766-767:

8. Բաքալիմ, Ա., էջ 480:

9. Ա. Ի. Սափրաստեմ [Իրզմ.], Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի Միւս Ժողովուրդների Մասին, Ա. հար., Երևան, 1961, էջ 380: Օրագրութիւն, էջ 673:

րուն սկիզբը, երբ 1800–1801 թ.ին որոշուեցաւ որոշ փոփոխութիւն մը մացնել զրութեան մէջ, եւ էսիր բազարըներուն մէջ վաճառուող ստրկուհիներու վաճառքէն դանձել հարիւրին երեք ազէ, այս ձեւով՝ իշխանութիւնները կը յուսային վերցնել տարեկան 30,000 զրուշի եկամուտ մը միայն Պոլսոյ էսիր բազարէն (10) :

Օսմանեան բարենորոգումներու շրջանին ստրկավաճառութեան վերացումով՝ վերցուեցաւ նաեւ բենճ–եքը, եւ անոր հետ՝ նաեւ խրենճը :

Հայկական կարգ մը աղբիւրներ զայն կը ճանչնան լոկ որպէս փանջ (11) :

10. Բաճալիմ, Գ., էջ 767 :

11. Անսահմ, Նշ. աշխ., էջ 81, 389 :

SOME TAXES AND TRIBUTES ACCORDING TO THE OTTOMAN «KANUNNAME»S

LEVON VARTAN

(Summary)

The Ottoman Empire was politically a decentralized region, where the central government, the administrative machinery, as well as tribal chieftains, military officers and army contingents, kept their existence on the economic wealth of the population, especially on the non-moslem and non-Turkic elements.

To extort and rob what usually the *guiavur* (the Christians in the Ottoman Empire) produced and earned through tilling the ground or through commerce, the Ottoman administration published annually documents — **Kanunnames** — according to which taxes were farmed to such an extent that the people had to pay even their livelihood.

The author of these few pages discusses at length a few of the many taxes levied both by the central government and tribal authorities, making extensive use of the Ottoman **Kanunnames** published in Turkish, French and Armenian.

Սփիւռֆահայ քաղաքական խմորումներ համաշխարհային Բ. պատերազմի նախօրեակիւն (1933-1939 թթ.)

ԶԱԻՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Գերմանիոյ մէջ նացի կուսակցութեան պետ՝ Ատոլֆ Հիթլերի իշխանութեան դուրս դալէն (1933 թ.) հազիւ տարի մը ետք, Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսը կը ստանար Անկլիքան եկեղեցիի Կանոնիկոս Տակլըսի մէկ տեղեկագիրը, որ կը հաղորդէր թէ սովետները շատ առատաձեռն քաղաքականութիւն մը կը վարեն հայերուն հանդէպ, ազատ ձգելով դանոնք իրենց կրօնական պաշտամունքին մէջ, ու շմիջամտելով Հայց. Առաքելական Եկեղեցիի կազմակերպչական աշխատանքներուն: Այս իսկ պատճառով ժողովուրդը տակաւ կը համակրի սովետական վարչաձեւին: Այս տեղեկագրին կցուած Ֆորէյն Օֆիսի ատենադրութիւնը կ'ըսէր. «Գերմաններն ալ շատ ուշադրութիւն կը դարձնեն հայերուն ամենուրեք, ու բազմաժառանգ դրականութիւն մը հրապարակուած է, որ կը ջանայ փաստել թէ հայերը տեսողաններուն բնական ազգականներն են, եւ ուրեմն՝ արեւելք ցատկելու յարմար կոխման քար մը: Կը կարծեմ թէ սովետներն ալ նշմարած են այս դրականութիւնը» (1):

1. Translations of Crown-copyright records in the Public Record Office, London, appears by permission of the Controller of H. M. Stationery Office. F. O. 371/17834/E832.

Նացիներու հակահամայնափար քաղաքականութենէն քաջալերուած, Պրամիթէն (2)՝ 1934 թ.ի Յուլիսի 14-ին, Պրիւքսիլ մէջ կը կնքէր «Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտ»ը, որ կը համախմբէր վրացի, ադրպէյճանցի, եւ Հիւսիսային կովկասեան տարրեր: Նայեր մաս չէին կազմեր այս համախմբումին, թէեւ՝ Պրիւքսիլի Ուխտին վեցերորդ յօդուածը բաց տեղ մը կը թողուր հայոց համար վերոյիշեալ համադաշնակցութեան մէջ:

2. «Պրամիթէն» կովկասեան տարագիր հակա-սովետ տարբերու կազմակերպութիւնն էր, որուն հիմնական նպատակն էր «Միութիւն» կովկասի աուս-թուշերիկեան բանագրաման դէմ կռուելու համար»: Այս կազմակերպութիւնը, Բարիզի մէջ, 1927 թ.ին կը սկսէր հրատարակել «Պրամիթէ» ամսնոյ վամագիր մը՝ «Օրկան կովկասի եւ Ուկրաինայի ժողովուրդներու ազգային պաշտպանութեան» մակերթով: «Պրամիթէ»ի առաջին քիւրմի իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին վրացի մեծշնչիկ Նոյ Ռամիշվիլի, Մուսավաքի ղեկավար դէմքերէն՝ Ռասուլ Ջատ, տապաւանացի Հայտար Պամմար. ադրպէյճանցի Ազգային-Դեմոկրատ կուսակցութեան հիմնադիր, եւ Ղարաբաղի նախկին կառավարիչ՝ Տոքթ. Խոսրով Սուլթանով, վրացի ազգային-դեմոկրատ Գ. Գուազաւան, եւ ուրիշներ: Ըստ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հրատարակագիրներէն Գ. Լազանի՝ ««Պրամիթէ»ին չմասնակցեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ ոչ ալ ուրիշ հայ կազմակերպութիւն մը» (տես՝ Գ. Լազանի, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ, Գանիթ, 1957, էջ 324): Իսկ Ռ. Ա. կուսակցութեան պատմագիրներէն Գերսամ Ա. Խարոնեանի համաձայն, 1921ի կեսերուն, Թուրքիի մէջ, Սուլթանով, վրացեան եւ ուրիշներ զգալով համաձայնութեամբ հիմը դրած էին Պրամիթէին կամ «կովկասեան համադաշնակցութեան», եւ վնաս էին բրածնուի Ռուսաստանէն» ապակիներով թուրքիային» (տես՝ Գ. Ախարոնեան, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, Պէյրութ, 1964, էջ 173): «The Caucasian Quarterly»-ի 1937 թ. նոյեմբերի համարին մէջ, Զ. Աւալիշվիլի իր՝ «Սեան Սրեփմանյէն Պարսում (1878-1921)» յօդուածին մէջ (էջ 75) կը գրէ թէ 20 Մարտի, 1921 թ.ին՝ Զիսնկիլի. Սյրստով, Ախարոնեան եւ Խոսիսեան կ. Ե. Ժամը 3-ին վրաց կեդրոնատեղիին մէջ հանդիպած էին միւր ունենալով «Համադաշնակցութիւն մը կովկասի մէջ, Թուրքերու հեր գեմակցութեամբ»: Իսկ Ա. Խոսիսեան կը գրէ. «[Հայաստանի Համադաշնակցութեան] Պատուիրակութիւնը 1921 թ. Յունիս 10ին ստորագրեց «յայտարարութիւն» մը վրաստանի, Ասրպէյջանի եւ Հիւսիսային կովկասի երազական ներկայացուցիչներուն հետ միասին, որով կը յայտարարուէր, որ չորս կովկասեան համադաշնակցութիւններու ներկայացուցիչները ամբարժեշտ կը գտնեն իրարու հետ սերտ միութիւն՝ թէ՛ անտեսական եւ թէ՛ քաղաքական գեղնի վրայ... Անբող յայտարարութիւնը բաղկացած էր 10 կէտերէ» (տես՝ Ա. Խոսիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Մագուան ու Զարգացումը, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1968, էջ 345):

Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը, ինչպէս Պրոմէթէն: Կը նպաստակալէր Վիովկասի ուս-բուլլեիկեան բռնադրաման դէմ կռուիլ» (3):

1933-1934 տարիներուն, սփիւռքահայ, բայց մանաւանդ ամերիկահայ կեանքը կը խռովէր դրօշակի խնդրով, ու Ամերիկահայոց Առաջնորդ Ղեկնող Արքեպս. Գուրեանի սպանութեան պատճառով:

Ամերիկեան ու միջազգային քաղաքական կեանքն ալ կ'արձանադրէր մեծ փոփոխութիւններ: Ամերիկա կ'ունենար հանրապետութեան նոր նախագահ մը՝ յանձին Ֆրանքլին Ռուզվելթի, կը ճանշնար, ու դիւանագիտական յարաբերութիւններ կը ստեղծէր Սովետական Միութեան հետ: Թուրքիա՝ Ազգերու Լիկայի անդամ կ'ընդունուէր: Իսկ Գերմանիոյ մէջ իշխանութեան կը տիրանար նացի կուսակցութիւնը, եւ իր ղեկավարը՝ Ատոլֆ Հիթլեր, կը ստանձնէր վարչապետի պաշտօնը: Ատոլֆ Հիթլեր, որ իր գաղափարական, քաղաքական եւ ընկերային տեսակէտները պարզած էր իր «Ման Քամֆ» զիւրքին մէջ՝ նախքան իշխանութեան տիրանալը, ջնջապատական համոզումներով՝ կը հաւատար Արիական ցեղին դերակայութեան, եւ հակա-սեմական զօրաւոր զգացումներ կը տածէր:

Քաղաքական այս իրադարձութեանց մէջ, Գարեգին Նժդեհ, որ 1932 թ. ին Բարիդի մէջ դուստրուած Հ. Յ. Գաշնակցութեան 12-րդ ընդհանուր ժողովին կողմէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ զրկուած էր, հոն, 1933 թ. ին կը հիմնէր ամերիկահայ «ցեղակրօն» ուխտերը (4): Վերոյիշեալ «ցեղակրօն» ուխտերու ծրագիր-կանոնադրին համաձայն, անհրաժեշտ էր «ստեղծել ընդհանուր կեդրոն մը, որ հայ պատանեկուցութիւնն ու երիտասարդութիւնը դաստիարակուին համացեղային սկզբունքներով եւ նշխով» (5):

Նժդեհի «Յեղային Արթնութիւն» գրութեանէն հատուած մը, որ կը կրէ «Յեղակրօնութեան Հաւատամքը» խորագիրը, լաւագոյնս կ'արտայայտէր անոր շարժումին հաւատամքը.

«Յեղակրօնութիւն»,

«Լօզանում եւ Լօզանից յետոյ, անսպասելիօրէն վերաուած, զարնուած անարգանքի փոշիների մէջ, իր խորքի մէջ ապտակուած, ցնցուած հայ հողու ծնունդն է դա»:

3. Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, p. 221, f. n. 1.

4. Աւօ, Նժդեհ (Կեանքն ու Գործունէութիւնը, Նշխարներ, Վկայութիւններ), Լրատ. Յեղափոխական Ալպովի, Պէյրութ, 1968, էջ 235-241:

5. Նոյնը, էջ 242:

«Ձէ, այլեւս այսպէս ապրել կարելի չէ, ապրել առանց սեփական իրաւունքի, արժէքի եւ արժանիքի գիտակցութեան, առանց ներքին հպարտութեան — առանց սեփական կեանքի — չէ, այսպէս չէ ուզում ապրել նորահաս սերունդը:

«Անցեղաճանաչ՝ անզոր ու նուաստ է հիմք. մեզ պէտք է մտք հայը, որին սպասում ենք ցեղակրօնութիւնից: Մեզ պէտք է ցեղակրօն հայը, որ գորէր դիմամալ մերօրեայ քաղաքական աշխարհին:

«Յեղակրօնութիւն —

«Յեղիս մամաչումն է դա, մամաչումը մի գերիվերոյ ուժի, քութեան.

«Երկրորդ՝ այդ ուժ էութիւնից լինելու գիտակցութիւնն է դա.

«Ապա՝ այդ ուժ-էութեան ցմախ հաւատարիմ մնալու ուխտն է դա» (6):

Յեղակրօնութեան շարժումը ծրագրապէս դուրս մնալով մէկտեղ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուրումէն, կը վայելէր անոր քաջալերանքը: Դաշնակցութեան ծանօթ ղեկավարներէն՝ Նիկոլ Աղբալեան, Նժդեհի ուղղած իր 17 Յունուարի, 1934 թուակիր նամակով, ի միջի այլոց, կը գրէր.

«...Շարժումը հողերանական հիմունքներ ունի, որովհետեւ ազգային զգացումը իբր ցեղային զգացում զօրաւոր է հայ տարրի մէջ, շատերը կարող են յարել այդ շարժումին, որ ծրագրապէս դուրս է կուսակցութենէն, բայց իր խորքի մէջ խորապէս ազգային է, որով շատերը, որ կուսակցութեան ծրագրէն կը խրտչին անոր ընկերավարական հիմքերու պատճառով՝ դիւրութեամբ կրնան յարել այդ շարժման, որ ազգային է՝ ըլլալով ցեղային, բայց ընկերավարական չէ: Այդ շարժումի շնորհիւ կը ստեղծուի մէկ առողջ հայութիւն, ինչ որ անհրաժեշտ պայման է ամէն քաղաքական դործունէութեան...» (7):

Հակառակ այն հասկացողութեան որ ցեղակրօն շարժումը «ծրագրապէս դուրս էր կուսակցութենէն», Գ. Նժդեհ չէր դադարեւ նոյն այդ կուսակցութեան անունով յայտարարութիւններ կատարել: Անոր՝ «Դաշնակցութիւնը Եռադոյնը վերցուցած կ'ըսէ աշխարհին» — Հայրենիք կ'ուզեմ՝ խօսքը որպէս «պատերազմի յայտարարութիւն» կը դիմաւորուէր, արձակուած Սովետական Հայաստանի դէմ: Եւ այդ առիթով, ամերիկահայ Համայնավարներու օրկան «Բանուոր»ը,

6. Նոյնը, էջ 242-243:

7. Նոյնը, էջ 248—249:

իր 6 Հոկտ.ի, 1934 թ.ի համարին մէջ կը գրէր. «Մի՞թէ այս բացոր-
նոջ զօրակոչ մը չէ բոլոր դաշնակ շարքայիններուն, որպէսզի Եռա-
դոյնը եւ հրացանները շալկած՝ պատրաստուին Հայաստանի վրայ
յարձակելու: Մի՞թէ ասիկա պատերազմի յայտարարութիւն մը չէ
իջ. Հայաստանի դէմ, իշխանութիւնը տապալելու, երկիրը դրակե-
լու» եւ նախկին վարչաձեւը վերահաստատելու (8):

Ամերիկահայ հակամարտ ճակատներու բորբոքած տրամադրու-
թիւնը այդ օրերուն առաւել եւս կը բռնկէր Ղեւոնդ Արքեպօս. Գուր-
եանի սպանութեամբ: Եւ այդ արեւոյնով քարոզչական պայքարին կու
դար բարդուելու ցեղակրօն շարժումին տարած դադափարախօսական
արշաւը:

Ցեղակրօն ուխտերու Ա. պատգամաւորական ժողովը տեղի կ'ու-
նենար 1933 թ.ի Յուլիսի 16-ին, Պոսթընի «Հայրենիք»ի շէնքին մէջ,
ուր «Նախապատրաստական լայն աշխատանքներ տանելու նպատա-
կով» կ'որոշուէր «կազմակերպութեան առաջին պատգամաւորական
ժողովը գումարել» 1934 թ.ի Յունիսի 1-3: Նոյն օրը կը կայանար
նշանակուած ժողովը «Հայրենիք»ի սրահին մէջ, նախագահութեամբ
Գ. Նժդեհի: Առաջին այս համագումարին էր որ կ'որոշուէր կազմա-
կերպութիւնը Ցեղակրօն Ուխտեր կոչել: Հ. Յ. Գ. Ամերիկայի Կեդրո-
նական կոմիտէն «Ցեղակրօն Ուխտերու առաջին համագումարին» կը
նուիրէր Եռադոյն դրօշակ մը: Համագումարը կ'որոշէր «հեռագրել
Հ. Յ. Գ. Բիւրոյին, խոստանալով անոր, որ Ցեղակրօն Ուխտերը եւս
պիտի քայլեն Հ. Յ. Գ. Գ. Նշանակցութեան դժած ճամբով»: Յունուարի 14-ը
կը հռչակուէր Ցեղակրօն Ուխտերու Օր: Իսկ «Հայրենիք» շարաթա-
թերթը կը նկատուէր ցեղակրօններու օրկան (9):

Ցեղակրօններու շարժումը նացի Գերմանիոյ մէջ լաւ ընդունե-
լութիւն կ'ունենար: Նացի Գերմանիայէն դիւրքեր կը գրկուէին Ցե-
ղակրօն Ուխտերուն, ինչպէս՝ Հ. Վինգլըրի «Վիշապներու Աշխար-
հէն» գործէն 200 օրինակ: Պերլինի մէջ կը կազմուէր ցեղակրօններու
մասնաճիւղ մը: Գերմանիոյ Չեմնից քաղաքէն նացի մը՝ Հեւմութ
Լանկ, «Հայրենիք Ուրբի»ի 3 Մայիսի, 1935 թ. համարին մէջ կը
պատասխանէր ցեղակրօնի մը հարցումին՝ Հ. Յ. Գ. Նշանակցութեան
նպատակներուն հանդէպ Ռայխի ղրբքին մասին, գրելով. «Մենք՝
դերմաններս, կը կենանք ոչ միայն օտարի լուծի տակ ապրող դերման
մեր Հայրենակիցներուն ինքնորոշման սկզբունքներուն համար, այլ
նաեւ ռեւէ ազգի, որ նոյն ձեւով կը տառապի: ... Ազգային-ընկեր-

8. Նոյնը, էջ 256:

9. Նոյնը, էջ 250, 252:

վարութիւնը զլխաւոր նեցուկն է աղզային դաղափարին եւ վճռակամ հակառակորդը դերութեան: ... Մենք՝ դերմանացիներս, չենք կըրնար ձեր պահանջները իբր ամբողջապէս օրինաւոր չճանչնալ: ... Ձեր նպատակն է եւ պէտք է ըլլայ հայկական վերածնունդ մը՝ հայկական ազատութեան համար, հայկական ողիւն մէջ: Մենք՝ դերմաններս, կ'ուզենք մեր երկրացիները օտարի լուծէն ազատ տեսնել: Դուք որպէս հայ հայրենասէր մը կ'ողջէք Հայաստանը կրկին ազատ տեսնել: Կրնա՞ք մենք երկուքս ասկէ աւելի աղնիւ նպատակ մը ունենալ» (10):

Գ. Նժդեհ իր դրութիւններէն մէկուն մէջ կ'ըսէր. «Այսօր Գերմանիան եւ Իտալիան զօրաւոր են որովհետեւ իբր աղջ կ'ապրին եւ կը շնչին ցեղային նպատակներով» (11): «Հայրենիք»ի 1936 թ.ի 1 Նոյեմբերի թիւի խմբադրականին մէջ, ի միջի այլոց կը գրուէր. «Ով կրնայ երաշխաւորել որ Գերմանիա եւ Իտալիա իրենց լեհ ու հունպարացի եւ այլ դաշնակիցներով, կամ անոնցմէ անկախ, պիտի չփորձեն Անդրկովկասէն անդին ներթափանցել, ինչպէս դերմանները ըրին 1918 թ.ին: Ուրեմն, փոխանակ մեր ճակատագիրը կապելու Սովետական Միութեան «անպարտելի» բանակին, աւելի իմաստութիւն չէ՞ հայերուն որ մտածեն այն օրուան մասին, երբ այդ բանակը ճգմունք է, լքած է մեր մայր հայրենիքը, եւ անպաշտպան ձգած է մեր հայրենիքի ժողովուրդը» (12):

Այս բոլորը կը զուգարկայէին Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ նախապատերազմեան յաջողութիւններու շրջանին: Ֆաշիստ Իտալիան 1935 թ.ին կը յարձակէր Եթովպիոյ վրայ, Հիթլեր՝ 1936 թ.ին կը վերազինէր Հռենոսի աւազանը, իսկ Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմը կը բռնկէր Յուլիսին:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Նժդեհի փոխարարբերութիւնները սակայն սկզբնական շրջանի իրենց սիրալիւր ընթացքէն դուրս գալով՝ տակաւ կը վատթարանային: Դաշնակցական պատմադրող Սարգիս Աղամբանի համաձայն՝

«Այս երկիրը (ԱՄՆ, Չ. Մ.) հասնելէն անմիջապէս ետք, ան

10. Congressional Record, U. S. A., proceedings and debates of the 79th Congress, First Session, Extension of Remarks of Hon. Frank E. Hook of Michigan, in the House of Representatives, Friday, May 4, 1945. 653929/12451.

11. Նայք եւ «Hairenik Weekly», Boston, April 10, 1936.

12. Congressional Record, op. cit.

(Նժդեհ, Զ. Մ.) պատրաստուեցաւ երիտասարդութիւնը կազմակերպելու: Իր այս ֆայլին մէջ Դաշնակցութիւնը ամբողջական նեցուկ չնորհեց իրեն, եւ սակայն անակնկալի եկաւ, ու պատրաստուած չէր այն բանին, որ յաջորդեց: Նժդեհ համոզումով վիճեցաւ թէ բոլշեակի կայսրնապաշտութիւնը պիտի գահանայ մի միայն աշխարհի ամբողջական տիրապետումը: ... Ան շեշտեց թէ սովետական տիրապետութեան տակ ապրող իւրաքանչիւր ազգ պիտի կորսնցնէր իր ազգային ինքնութիւնը եւ մշակութային արժէքները: ... Բայց Նժդեհ շատ հեռուն դնաց: Ան քննադատեց Դաշնակցութիւնը իր «անփութութեան» համար, ու ջատագովեց կազմակերպումը հին օրերու զինուորական խմբակներուն, թափանցելու Սովետական Միութեան [սահմաններէն] ներս, խափանաբարելու ու խորտակելու համար բոլշեակիական կառավարութիւնը Հայաստանի մէջ: Ան ջատագովեց զինակցութիւնը ունէ ժողովուրդի կամ խմբակցութեան հետ, որ պատրաստ էր կռուելու սովետներուն դէմ: Ան բնաւ նացի մը չէր, սակայն բացայայտօրէն իր կարծիքները դրսևուորեց պաշտպանելով Սովետական Միութեան դէմ նացի ընդդիմութիւնը: ... Ան սկսաւ իրր առողջ ազգայնական մը, դայթեցաւ ազգայնամոլութեան մէջ, ու վատթարացաւ ցեղապաշտութեան մէջ: Դաշնակցութիւնը ընդդիմացաւ անոր դազափարներուն ու Ժրազիրներուն: Կազմակերպութիւնը, որուն համար այնքան աշխատած էր, թերեւս դժկամելով, արտաքսեց զայն» (13):

Սպանիոյ քաղաքացիական կռիւները (1936-1939 թթ.), որոնք համաշխարհային դալիք պատերազմին փորձադաշտը կ'ըլլային, իրեն «կը հրաւիրէին» նաեւ սփիւռքահայ ալ ու ձախ խմբաւորումները:

13. Sarkis Atamian, *The Armenian Community*, New York, 1955, pp. 389-390. Հ. Ծ. Դաշնակցութեան օրկամներէմ «Ազգակ», իր 19 Սեպտ.ի, 1963 քուակիր համարին առաջին էջին վրայ հրատարակելով Գ. Նժդեհի լուսամկարը, կը տեղեկագրէր. «Ամերիկայի Հ. Ծ. Դաշնակցութիւնը անցած փրակի օր, շքեղ համընթացութեամբ մը կատարած է Գարեգին Նժդեհի կիսամըրիին բացումը Հայաստան Քեմփին մէջ: Երիտասարդ Դաշնակցակամները իրենց հրատարակուած արտայայտած են հուսատար գործիչին, որ Միացեալ Նահանգներու մէջ վնասկամ դեր ունեցաւ գաղափարական սերունդի մը դաստիարակութեամբ գծով, հիմը դնելով ցեղակոմ շարժումին: Մեր պաշտօնակիցը՝ «Հայրենիք» այդ առթիւ բացատրի թիւ մը հրատարակած է, ոգեկոչելով Զանգեզուրի հերոսին յիշատակը: Ապա՝ «Ազգակ» նոյն համարի երկրորդ էջի վրայ կը հրատարակէր Համաստեղի մէկ յօդուածը՝ «Հատատուորը», նուիրում Գ. Նժդեհի: Այս բոլորը կու գամ հաստատելու թէ Նժդեհ վերաբրեւորում էր:

Նախկին դաշնակցական խմբապետ Թորոզովի առաջնորդութեամբ՝ Յունաստանի մէջ կը կազմակերպուէր կամաւորական խումբ մը, որ կը մեկնէր Սպանիա եւ ինքզինք կը դնէր Ջոր. Ֆրանքոյի տրամադրութեան տակ, ճակատելու համար երկրին հանրապետականներուն դէմ (14)։ Մինչ նոյն օրերուն, հանրապետականներու կողքին՝ Ֆրանքոյի ուժերուն դէմ կը կոուէին ամերիկահայ «Բանուոր» թերթի խմբագիրներէն՝ Վահրամ Գէորգեանի ղեկավարած «Ղոկատի հայ կամուխուտ բանուորները», որոնք ուշադրութիւն կը դրուէին յատկապէս Խարամայի եւ Կուտալախարայի կոխներուն։ Վ. Գէորգեան կը սպաննուէր ռազմաճակատի վրայ, 1937 թ.ի Յուլիսին (15)։

Գերմանացի ցեղապաշտ ու ռազմապաշտ փիլիսոփայ Ֆրետեբերի Նիցշէի միտքերը եւ խտլացի Փաշխտ զաղափարախօս Կապրիէլէ Տ'Անունցիոյի բանաստեղծութիւնները սկսած էին արձագանգ դառնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան մամուլի էջերուն մէջ, որուն ղեկավարներէն Արշակ Զամալեան յարմար կը նկատէր որ կուսակցական շարքերը աւելի ծանօթանան Իտալիոյ իրականութեան, «ուր ուսանելի շատ բան կայ մեզ համար» կը դրէր ան։ Զամալեան մինչեւ իսկ «Գլխավորներ կատարած էր Մուսոլինիի կառավարութեան մօտ» (16)։

1936 թ.ի Մայիսին, Բարիդի մէջ, նախաձեռնութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Արշակ Զամալեանի ու վրացի մենչելեիկ գործիչներու, կը կազմակերպուէր «Հայ եւ Վրացական Միութիւնը», որ կը պահանջէր «Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախութիւնը»։ Այս առիթով հրատարակած միացեալ կոչը, զոր կը ներկայացնենք յապաւումներով, կը յայտարարէ.

«Պատմական վայրկեանը զոր կ'ապրինք, հրամայականօրէն կը հրահանդէ հայ եւ վրացի ժողովուրդներուն՝ նորէն բռնել իրենց միութեան հին, վստահելի եւ փրկարար ուղին։

«Եւրոպական մայր ցամաքին վրայ ստեղծուած քաոսը եւ Հեռուոր Արեւելքէն առաջացող ռազմաշունչ փոթորիկը անխուսափելիօրէն կը մղեն աշխարհը դէպի մի նոր, հսկայածաւալ, թերեւս եւ համաշխարհային պատերազմ, որ կրնայ վերջանալ ահարկելունքու եւ

14. Հրաչիկ Սիմոնեան, Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Բարոքսական Պայթիւթի Ուղիներու մ, Երևան, 1968, էջ 415-416։

15. Նոյնը, էջ 416, եւ էջ 416 ծան. 3։

16. Տես՝ Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 415։ Է. Բարաքեան, Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր, Գահիրէ, 1980, էջ 60։ «Հայրենիք», (ամսագիր), Իրի 9, 1963, էջ 11-12։

սովահարութիւններու միջոցաւ կեանքի կոչուած ուսական խորհրդա-
դային Կայսրութեան փլուզումով :

«Պատմութիւնը կը վկայէ, որ հայերն ու վրացիները՝ հինէն ի
վեր կապուած իրարու ընդհանուր մշակոյթով եւ ընդհանուր քաղա-
քական ճակատադիրով՝ յաճախ միացեալ ուժերով պայքարեր են ի-
րենց ազգային զոյութեան պահպանման համար :

«... Այս միութիւնը տեւականացնելու եւ ամրապնդելու դոր-
ծին մէջ, առարկայական ազդակներ եւս, անշուշտ, ունեցեր են իրենց
դերը : Հայաստանը, շնորհիւ իր աշխարհազրական դիրքին, ընդհան-
րապէս պահակի դեր կը կատարէր Վրաստանի համար՝ առաջին հեր-
թին կուրծք տալով հարաւէն արշաւող ընդհանուր թշնամիներու
դէմ : Վրաստանն ալ, իր հերթին պատուար կը հանդիսանար Հայաս-
տանի համար՝ հիւսիսական հորդաններու դէմ եւ յաճախ ալ ապաս-
տան կու տար հարաւային թշնամիներէն հալածական հայ ժողովուր-
դին :

«Այս միութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ վրաց թաղաւորու-
թեան եւ անդրկովկասեան հայկական հողերու կցումը Ռուսաստա-
նին : Ռուսական իշխանութիւնը իր divide et impera (բաժանեա՛լ՝ զի
տիրեցես) քաղաքականութիւնով նենդօրէն իրար դէմ լարեց հայ եւ
վրացի ժողովուրդները եւ քայքայեց անոնց վաղեմի բարեկամու-
թիւնն ու միութիւնը : Եթէ այս դժբախտութիւնը չլինէր՝ յետպատե-
րազմեան դէպքերը չէին ունենայ այն հետեւանքը, որ Ռուսաստանը
նուաճէր կովկասեան անկախ հանրապետութիւնները, իսկ թուրքիան
ալ հաստատուէր հայկական եւ վրացական ընդարձակ նահանգներու
վրայ...»

«Աչքի առջեւ բերելով, թէ՛ անցեալի, թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ա-
պագայի դէպքերն ու հաւանականութիւնները, որոնք այնքա՛ն սպառ-
նալից են Անդրկովկասի համար, ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ
սրտալին կոչ կ'ընէ, առանց խմբակցական եւ կուսակցական խորու-
թեան, բոլոր Հայերուն եւ Վրացիներուն՝ լինեն անոնք հոն, հայ-
րենիքին մէջ թէ՛ այստեղ, արտասահման՝ որ ամէնքը, իրենց բարո-
յական, մտաւոր եւ նիւթական ուժերը մէկտեղելով՝ մէկ ամուր,
հայ-վրացական կուռան կազմեն՝ ինչպէս կ'ընէին իրենց հին նախ-
նինքը նման պարագաներու մէջ :

«ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ վստահ է նաեւ, որ Հայե-
րու եւ Վրացիներու բազմազարեան հարեւանները՝ Ադրբէջանցիք եւ
Հիււս. Կովկասի Լեռնականները՝ որոնց հետ անոնք ընդհանուր շա-
հեր եւ նպատակներ ունին, բացառիկ համակրանքով կը զիմաւորեն
հայերու եւ վրացիներու միացման գործը : Չէ՞ որ այս երկու ժողո-
վուրդներու բաժնուած լինելը պատճառներէն մին եղաւ, որ մենք,

մօտիկ անցեալին, կորսնցուցինք մեր ընդհանուր հայրենիքը՝ Ազատ Կովկասը: Մենք համոզուած ենք որ Կովկասեան ժողովուրդներու միացումը մեր օրերուն այլեւս անիրականանալի երազ չէ: Ասոր իր-բեւ ապացոյց կրնան ծառայել 1930ի դէպքերը, երբ, ըստ պաշտօնա-կան հաղորդապրութեան, Անդրկովկասի «Խորհրդային իշխման քեան դէմ միացել էին ամէմքը: Բանը հասեր էր հոն, որ Թուրքերու ապրտամբուքիւնը կը զեկավարէր հայ քահանայ մը, Դարալագեազի շրջանին մէջ հայերը կը կռուէին քուրժ զեկավարներու ձեռքին տակ, իսկ Շամքորի շրջանին մէջ իմամը կ'երդուրնցնէր շիաները, սիւն-նիւնները, լուսաւորչականները եւ օրբողոքները» («Քաղաւայ Բան-ուոր», 1930 թ. Յունիս 18):

«ՀԱՅ - ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ Հիմնական նպատակները պարզ են եւ կենսական: ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ, կովկասեան միւս հանրապե-տութիւններու կողքին, կը պահանջէ Հայաստանի եւ Վրաստանի ան-կախութիւնը ազգային հողերու այնպիսի սահմաններով, որ բաւա-րար լինին անոնց բնականոն պետական գոյութեան համար:

«ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ կը հետամտէ նաեւ որ Կովկասեան չորս ազատ հանրապետութիւնները սերտօրէն միանան եւ միահամուռ ուժերով պաշտպանեն իրենց երկիրները ամէն մի ոտնձուլութեան դէմ, ուրկէ ալ ան դալու լինի...» (17):

Սփիւռքի մէջ խմորուող վերոյիշեալ քաղաքական աշխարհայ-կացքներուն զուգահեռ, ուշադրաւ համեմատութեամբ կը շարու-նահուէր ներդաղթը՝ դէպի Սովետական Հայաստան:

1926-1929 թթ.-ուն՝ Յունաստանէն, Թուրքիայէն եւ Ֆրանսա-յէն մօտաւորապէս 6000 հայեր կը դաղթէին Հայաստան: 1931 թ.-ին՝ Հայաստանի մէջ պէտական որոշում կ'անցնէր «հայերի մասսայա-կան նոր ներդաղթ արտօնելու մասին»: 1932-1933 թթ.-ուն՝ Յունաս-տանէն, Պուլկարիայէն եւ Ֆրանսայէն աւելի քան 8000 հայեր կը ներդաղթէին, իսկ 1936 թ.-ին Ֆրանսայէն կը ներդաղթէին 1800 հա-յեր: 1926-1936 թթ.-ուն միջեւ երկարող տասնամեակին, հաշուած նաեւ «անհատական կարգով» շուրջ 7000 հայերու դաղթը հայրենիք, աւելի քան 42,000 հայ մարդ կը ներդաղթէր Սովետական Հայաս-տան: Դէպի Սովետական Հայաստան կազմակերպուած ներդաղթի այս աշխատանքին մէջ մեծ էր բաժինը Հայաստանի Օղնութեան Կո-միտէին (ՀՕԿ), որուն արտասահմանեան բաժանմունքներու թիւը 1936 թ.-ին կը հասնէր 200ի: 1936 թ.-ի Յուլիսին կը յայտարարուէր

17. Գաբրիէլ Լագեան, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերու-թիւններու Լոյսին տակ, էջ 332-333:

Սովետ. Միութեան Նախարարաց Խորհուրդի եւ ՀամԿ(Բ)Կ Կենտրոնի որոշումը «Հայաստանի ՍՍՀ ներդադրած հայերի համար յարմարութիւններ ստեղծելու միջոցառումներու մասին»: Այս ուղղութեամբ երբ կ'որոշուէր նախապատրաստական մեծ աշխատանքներ ձեռնարկել, «միջազգային դրութեան լարուածութեան եւ անհատի պաշտամունքի հետ կապուած մի շարք լուրջ դժուարութիւնների պատճառով հայրենադարձութիւնը դադարեց»: 1937 թ.ին, արտասահմանի մէջ կը դադրէին ՀՕԿ-ի դործունէութիւնները, որուն մասնակիցները Սովետ. Միութեան մէջ արդէն դադարած էին 1926 թ.ին (18):

1936-1937 թթ.ուն, սակայն, Հայաստան ոտք կը դնէ պատմական նոր հանդրուանի մը սեմէն ներս:

1936 թ.ի Յունիսի 12-ին կը հրապարակուէր ՍՍՀՄ-ի նոր սահմանադրութիւնը, որ նոյն տարուան Նոյ.ի 25-ին կը հաստատուէր ՍՍՀՄ-ի սովետներու 8-րդ համագումարին: Նոր սահմանադրութեամբ կը ֆնջուէր «Անդրկովկասեան Ֆեդերացիան», Հայաստանը, Աղբր-պէյճանը եւ Վրաստանը կը դառնային միութենական հանրապետութիւններ: ՍՍՀՄ-ի նոր սահմանադրութեան հիման վրայ, Հայկական ՍՍՀ-ի նոր սահմանադրութիւնը 1937 թ.ի Փետրուարին կը դրուէր համաժողովրդական քննարկման, իսկ նոյն թ.ի Մարտի 23-ին, ՍՍՀՄ-ի սովետներու 9-րդ արտակարգ համագումարին կը հաստատուէր Հայկական ՍՍՀ-ի նոր սահմանադրութիւնը (19):

Անդրկովկասեան հանրապետութիւններու համար ստեղծուած նոր իրավիճակը խանդավառութեամբ կը դիմաւորուէր խնդրոյ առարկայ հանրապետութիւններու ժողովուրդներուն կողմէ: Սակայն դժգոհ էին արտասահման հաստատուած կովկասեան հակա-սովետական խմբակցութիւնները, որոնք կը հետամտէին վարչաձեւի փոփոխութեան:

Սակայն նոր սահմանադրութեան իրագործումը կը հանդիպէր լուրջ դժուարութիւններու, որոնք կը յառաջանային «Ստալինի անձի պաշտամունքի հետ»: Ստալին խախտած էր հաւաքական ղեկավարութեան ճշմունքները, «ճանչցուած լուսադոյն կադրերի նկատմամբ թոյլ էր տալիս վարչարարութիւն, բռնութիւն եւ այլն»: «Անհատի պաշտամունքը մեծ վնաս հասցրեց նաեւ Անդրկովկասի ժողովուրդներին»: Շահադործելով Ստալինի հովանաւորութիւնը, Բերիան՝

18. Փրոֆ. Ե. Ռ. Յարութիւնեան, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Դ. հտր., Երեւան, 1970, էջ 272:

19. Նոյնը, 206-207:

«Իր դործակիցների հետ միասին շարքից հանեց կուսակցական ու պետական բազմաթիւ աշքի ընկնող դործիչներէ, զիտութեան, դրահանութեան ու արուեստի պահաւոր շատ ներկայացուցիչներէ: 1936 թ-ի Յուլիսին՝ Բերլինի կամայականութեան զոհ դարձաւ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար, Աղասի Պանջեանը: 1936-1937 թթ-ուն, մեծ թափով յառաջ քշուեցաւ «կազմերի ջարդը»: Որպէս թէ «կը յայտնարեռուէին» «նացիոնալիստական-տրոցկիստական», կամ՝ «Պանջեանական» խմբակներ, որոնց հետ զգաժան դատաստան» կը սարքուէր: Այսպէս՝ դաժանօրէն կը սպաննուէին Սարգիս Սրապիտեանը (Լուկաշին), Հայկ Յովսէփեանը, Սահակ Տէր Գարբիէլեանը, Սարգիս Կասեանը, Ալեքսանդր Բեկզաղեանը, Արամայիս Երզնկեանը, Դրաստամատ Սիմոնեանը, զօրբարձին Հրամանատար Յակոբ Աթոյեանը, տաղանդաւոր դրողներ՝ Եղիշէ Չարենցը, Ակսել Բակուցը, Վահան Թոթովեցը, և զիւր բազմաթիւ ուրիշներ (20):

Սովետական Հայաստանի մէջ Հայ Ժողովուրդի պահանջը այս պահանջերուն հանդէպ որդեգրուած վերոյիշեալ քաղաքականութիւնը չէր կրնար իր անդրադարձը չունենալ սփիւռքահայ կուսակցական-քաղաքական կեանքին վրայ: Ստալին-Բերլին ղեկավարութեամբ դործադրուած հակաժողովրդական այս վայրագութիւնները լուսադոյն առիթը կը ստեղծէին Կովկասէն արտասահման հատաստուած քաղաքական նախկին դործիչներուն եւ հակասովետ խմբակցութիւններուն, իրենց պայքարը սրելու սովետական իշխանութիւններուն դէմ: Արտասահմանի մէջ հակասովետական այս խմբուածները միաժամանակ պարբարտ հող կը դռնէին միջազգային քաղաքական վատթարացումին մէջ, ուր նացի քարոզչութիւնը մեծ թափով կը զարդանար:

Նացի դադաւիարախօսութիւնը իրեն համար հող կը դռնէր նաեւ բարիզահայ սեղմ շրջանակի մը մէջ: Նոյն այն շրջանակը կը հիմնէր «Հայ Երիտասարդաց Ակումբը», որուն անդամներէն ոմանք, աւելի ուշ՝ պիտի հիմնէին «Հայ Աղդայնական Միութիւն»ը, որ իր հերթին՝ Վիդէն Սեղրոսեանի (Շանթ) խմբագրութեամբ կը հրատարակէր «Աղդ» պարբերաթերթը: Թերթը՝ նացի ցեղապաշտական քարոզչութեան առընթեր, կոչ կ'ուղղէր ստեղծելու միացեալ ճակատ մը՝ բազկացած վրացիներէ, հայերէ, աղբալէյճանցիներէ ու հիւսիսային կովկասցիներէ, պայքարելու համար «ընդհանուր թըը-

նամիճին՝ բուլեւերի դէմ, յանուն «Միացեալ եւ Ազատ Կովկասի» : 1938 թ.ին կը դադրէր «Ազգ»ի հրատարակութիւնը, որուն շուրջ համախորհուած հայ ազգայնականներ, 1939 թ.ի սկիզբին, իրենք զիրենք կը դնէին «Կովկաս» խմբաւորումի տրամադրութեան տակ : Այս խմբաւորումին նպատակն էր Ռայիի հովանաւորութեամբ ստեղծել «անկախ կովկասեան պետութիւն [մը]՝ համադաշնակցային հիմունքներու վրայ» (21) :

Համալիարհային նոր պատերազմի մը բռնկումով՝ կովկասեան մտարանդի հակասովետական խմբակցութիւնները կը յուսային Սովետական Միութեան փլուզումը տեսնել, որմէ ետք, միանալով նացի Գերմանիոյ, կը յուսային իրենց կորսնցուցած իշխանութիւններուն վերատիրանալ՝ Գերման հովանաւորութեան տակ :

Կովկասեան այս խմբակցութիւնները, Բարիդի մէջ, տաղըստանցի Հայտարար Պամմաթի խմբագրութեամբ, 1937 թ.ի Նոյեմբերէն սկսեալ՝ «The Caucasian Quarterly» («Կովկասեան Եռամսեայ») անուն պարբերաթերթը կը հրատարակէին, որուն նպատակն էր «Կովկասի ազատագրումը օտարի տիրապետութենէն եւ ստեղծումը անկախ կովկասեան պետութեան մը, կովկասեան ժողովուրդներու համադաշնակցութեան հիման վրայ», ինչպէս կը յայտարարէր հանդէսը իր առաջին համարին մէջ :

Սոյն պարբերազիրքին ու անոր տեսակէտներուն շուրջ բողոքուած էին վրացի մենչեւիկ, ազրպէյճանցի մուսավաթական, տաղըստանցի եւ այլ հակասովետ կովկասեան տարրեր : Արծրունի անունով հայ մը կ'աշխատակցէր թերթին : Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս մաս չէր կազմեր այս խմբաւորումին :

Յաջորդական յօդուածներով, պարբերազիրքի հրատարակիչները, ու ապա՝ անոր ետին կանգնող խմբակցութիւնները կոչ կ'ուղղէին հակահամայնավար հայերուն, իրենց շարժումին միանալու : Հրաւէրը առաջին հերթին կարելի էր ուղղուած նկատել Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչպէս նաեւ սոյն կազմակերպութենէն անկախաբար դործող ավակողմեան ցեղապաշտ խմբակցութիւններու եւ անհատներու :

Թ. Էլեխոթի՝ պարբերազիրքի առաջին համարին մէջ, իր՝ «Կովկասը Հիւսիսի եւ Հարաւի Միջեւ. Հայկական Ոնդիրը» խորագրեալ յօդուածով ցոյց կու տար թէ՛ հակահամայնավար հայ կազմակերպութիւնները կարեւոր կը նկատէին Թուրքիոյ մէջ հայոց ու-

նեցած հողային պահանջներու նկատմամբ վերոյիշեալ կովկասեան տարրերու համախմբումին դիրքորոշումը ի նպաստ հայոց: Իսկ կովկասեան այդ տարրերը կը մերժէին նման դիրքաւորում մը:

Էլեխոթի կը դրէր. «Հայկական այն թելադրութեան, որ մենք Թուրքիոյ հետ մեր յարաբերութեանց մէջ պէտք է կառավարուինք թրքահայոց վրէժը առնելու հաստատմտութեամբ, եւ թէ պէտք է յայտարարենք թէ Թուրքիան Կովկասի թշնամին է, մենք կը պատասխանենք, ոչ»: Յօդուածագիրը ապա կը յայտնէր թէ՛ Հայաստան ըսելով իրենք միայն նկատի ունին Կովկասեան Հայաստանը, որ անբաժանելի մասն է Կովկասին. «Կովկասը կը պատկանի հայոց, ինչպէս մեր բոլորին, եւ մենք միշտ մեր պարտականութիւնը պիտի ընենք անոր հանդէպ»:

Անդրադառնալով «ներքին» հողերու հարցին, յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ ինք անսեղեակ է Բարիզ դտնուող վրացի եւ աղբյէյճանցի ղեկավարներու դիրքորոշումին: Հաւանաբար անոնք լուռ մտան այս խնդրին առնչութեամբ, քանի որ հարցին պատասխանը պէտք է դայ տեղւոյն ժողովուրդներու ղեկավարներէն: Ապա՝ Էլեխոթի կ'աւելցնէ թէ՛ կովկասեան համադաշնակցութեան մէջ, դոր իրենք կը մտադրեն ստեղծել, ներքին սահմանները քաղաքական-աշխարհագրական նշանակութիւն պիտի չունենան, այլ միայն՝ վարչական: «Համայն Կովկասի հողամասը բաց պիտի ըլլայ հայերուն եւ իրենց նախաձեռնող ոգիին»:

Էլեխոթի շարունակելով կ'ըսէ թէ՛ հայերը միայն խօսքով չեն դուռացած, այլ՝ Արշակ Զամալեան եւ Արշակ Զօպանեան փորձած են իրենց հայկական դաշափարները գործադրութեան դնել Կովկասի մէջ: Եւ որպէս փաստ յառաջ կը քշէ այն իրողութիւնը, որ Հայաստանի կոմկուսի Բ. Գարտուղար Ամատունիի համաձայն՝ Զօպանեան Բարիզէն Երեւան դալով, Աղասի Ռանջեանի հետ այս հարցերով խօսակցած է, եւ Զամալեանի անունով յայտնած է թէ Հ. Յ. Իսախանկութիւնը կը մնայ սովետական ուժին դէմ՝ իր դաշափարական հակաակութեան դիրքին վրայ: Յօդուածագիրը կ'աւելցնէ թէ Զամալեան կը յուսայ հայոց նպատակներուն հասնել Ռուսիոյ միջոցով: Ապա՝ Էլեխոթի կոչ կ'ընէ «Կովկասեան հայերուն» հրաժարելու իրենց արտասահմանի եզրայրներուն վրէժը լուծելու քաղաքականութենէն եւ վերադառնալու Կովկաս, միւս կովկասեան ժողովուրդներուն հետ կուռելու այն ինչին համար, որուն կարելի է հասնիլ, այսինքն, Կովկասի ազատագրումն ու անոր անկախութիւնը: Յօդուածագիրը եզրակացնելով կ'ըսէ թէ՛ Պր. Զամալեանի հայկական պահանջներուն մասին իրենց ըսելիքը ըսած են յստակօրէն, եւ դոր-

ծակցութեան ճամբան բաց կը մնայ իրենց հետ (22) :

Պարբերադիրքին խմբադիրը՝ Հայտար Պամմաթ, իր կարգին՝ «Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը եւ Հայաստան» խորագրեալ յօդուածով յտակօրէն կ'ըսէ թէ իրենց համադաշնակցութիւնը հակա-թուրք չի կրնար ըլլալ, այլ միայն բարեկամ թուրքերոյ, եւ ընդ-դէմ՝ Ռուսիոյ : Ապա՝ կ'աւելցնէ . «Հայերը պէտք է անդադառնան թէ իրենց ոչ-մասնակցութիւնը Կովկասի ազատագրութեան ծրարի-րներուն եւ աշխատանքներուն, եւ իրենց ձեռնպահութիւնը կովկասեան դադթականներու բոլոր քաղաքական գործունէութիւններէն՝ կրնայ մեկնարանուիլ, եւ արդէն իսկ կը դատապարտուի շատ մար-դոց կողմէ իր նոր որդեգրում մը ռուսական դատին, եւ ուրացու-մը իրենց կովկասեան դրացիներուն քաղաքական բոլոր յոյսերուն եւ ճիւղերուն» : Պարբերադիրքին խմբադիրը կ'աւելցնէ թէ թերթին սիւ-նակները հայոց արամադրութեան տակ են, որպէսզի անոնք իրենց տեսակէտները պարզեն (23) :

Թէեւ կարգ մը ծայրայեղ ավակողմեան հայկական խմբակցու-թիւններ որոշ համակրանք կը տածէին ռուսերէն լեզուով հրատա-րակուող «Քափքադ», եւ անոր Ֆրանսերէն ու անգլերէն տարբերակ-ներուն հանդէպ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան բիւրոյի օրկան «Յուսարե-ր»ը, իր 12 Յունուարի, 1938 թ.ի համարով դէմ կ'արտայայտուէր Պամմաթի յօդուածին : Ռ. Ա. Կուսակցութեան օրկաններէն՝ «Պայ-քար», իր 20 Փետրուարի, 1938 թ.ի համարով կը դրէր թէ «Յուսա-րեր»ի ընդլիզումը Պամմաթի յօդուածին դէմ կը փաստէր որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը «դէթ անգամի մը համար» որո-շած էր կատաղի ներքին պայքար մը մղել կովկասեան սոյն ղեկա-վարներուն դէմ, որոնք Կովկասը Ռուսիայէն բաժնելէն ետք, կ'ու-ղեն թուրքերոյ ազդեցութեան ենթարկել : Ռ. Ա. Կուսակցութեան Բարիդի օրկանը՝ «Ապադա», իր 12 եւ 19 Մարտի թիւերուն մէջ Պամմաթի կոչին դէմ բուն կերպով կ'արտայայտուէր :

Գերմանական «Deutsche Allgemein Zeitung» («Գերման Ընդ-հանրական Օրաթերթ») թերթը, իր 13 Ապրիլի, 1938 թ.ի համարին մէջ կ'ողջունէր կովկասեան խմբաւորումներու պարբերաթերթին՝

22. T. Elekhoti, *The Caucasus Between the North and the South: The Armenian Problem*, «The Caucasian Quarterly», Paris, November 1937, No. 1.

23. Haidar Bammate, *The Caucasian Confederacy and Armenia*, «The Caucasian Quarterly», Paris, November 1937, No. 1,

«Der Kaukasus»ի («Կովկաս») հրատարակութիւնը, յայտնելով թէ հրուելիքս ղէմ պայքարին առնչութեամբ՝ կովկասեան հարցը, կովկասեան ժողովուրդներու երազը՝ անկախ դաշնակցային պետութիւն մը ստեղծելու, ծայր աստիճանի յատկանշանական էր... մենք կ'ողջունենք այս նոր եռամսեային երեւումը» (24) :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռամկալար Ազատական Կուսակցութեան ղիրքերու նոյնութիւնը Պամմաթի յօդուածին նկատմամբ այլապէս ալ երեւան կու դար : 1938 թ.ի ամառը, Գահրէի մէջ դումարուող Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընդհ. պատգամաւորական ժողովը համերաշխութեան կոչ կ'ընէր Ռ. Ա. Կուսակցութեան : Կոչին կը յաջորդէին բանակցութիւնները : Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ բանակցութիւնները կը վարէին Արշակ Զամալեան, Տոքթ. Խաթանասեան եւ Գարրիէլ Լադեան : Իսկ Ռ. Ա. Կուսակցութեան կողմէ՝ Վահան Թէքէեան, Շաւարշ Սեյժնեան եւ Էօթէն Բարադեան : Այս մասին՝ Ռ. Ա. Կուսակցութեան օրուան կեդրոնական վարչութեան ղեկավարներէն Էօթէն Բարադեան իր յուշերուն մէջ կը գրէ. «Բանակցութիւնները սորողլ ամիս մը տեւեցին : Գոյացաւ սկզբունքային համաձայնութիւն մը, որուն բուն բնազդին ամբողջական բովանդակութիւնը արտօնեալ չեմ տալու, քանզի երկուստեք որոշած էինք որեւէ պարագայի տակ չհրապարակել զայն : Ժողովուրդը՝ յաջողութեան պարագային, արդիւնքէն է որ տակաւ առ տակաւ, իրազեկ պիտի դառնար բարեղէպ իրողութեան եւ դատէր անոր տարողութիւնը» : Ապա՝ Է. Բարադեան կու տայ միայն «չլիտար կէտերը, որոնց մէջ դաշնակցութիւնը տեղատուութիւն ըրած ըլլալ կը թուէր» (25) :

Ըստ Էօթէն Բարադեանի, պարագաները, որոնք մղած էին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը համերաշխական այս քայլը առնելու, առաջ կու դար Դեռոնդ Արքեպօ. Դուրեանի սպանութեան (1933 թ.) հետեւանքով Հ. Յ. Դաշնակցութեան (26) վարկի անկումէն, Շահան Նաթալիէ

24. «The Caucasian Quarterly», Berlin, 1930, p. 134.

25. Է. Բարադեան, *Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր*, էջ 56 :

26. 1937 թ.ի Նոյեմբերի 2-ին, Լոնտոնի քրքական դեսպանատունէն՝ Լիֆմէք Անի, Ֆորէյմ Օֆիսէմ տեղեկութիւններ կը պահանջէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ռուսմիոյ հայոց քեմի առաջնորդ Յուսիկ Արքեպօ. Զօհրապեանի Մեծմ Բրիտանիա կատարելիք այցելութեան, եւ հակաբուրք ֆիլիքի մը մասին : Լոնտոնի ռուսիկանութիւնը զագտնի տեղեկագիր մը կը պատրաստէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչպէս եւ արծարծուած հարցերում շուրջ : Տեղեկագիրը, ուրկէ կը ընդունին միայն մեզիսկապատակ հայոց անուններն ու անոնց հասցէները, կը յանձնուէր Անլիի, որ զատ երախտագարտ» կը մնար : Հոս ուշագրաւ է այս առիթով Ֆորէյմ Օ-

գլխաւորած Մարտիրոսական շարժումի յաջողութենէն, նացիննրու ուսերուն հանդէպ ցուցարբերած մերձեցումէն եւ Ռուսիոյ «Պոր-հրդաւոր» կեցումածքէն: Եւ թէ՛ Ռ. Ա. Կուսակցութիւնը, հակառակ «վերապահումներուն եւ յուսախարութիւններուն» կ'որոշէր իր շըրջաններու համամութիւնը ձեռք բերելէ ետք՝ «ործակցիլ, «հաւատալով Դաշնակցութեան անկեղծութեան», երբ Ա. Զամախան կը յայտարարէ թէ սխալած էին իրենց «հակահայաստանեան» ծայրայեղ կեցումածքին, ինչպէս նաեւ կողկասեան ազգերու հետ իրենց փոխ-յարաբերութեանց մէջ (27):

Ստորեւ կը ներկայացնենք համաձայնագիրը, ըստ էջօժէն Բա-րազեանի մէջբերումներուն:

«Նախ՝ երկուստեք կ'ընդունուէր որ Համադործակցութիւնը կը հաստատուէր ազդին Փիղիքական գոյութեան ապահովութեամբ՝ անոր քաղաքական խոչալններուն եւ պատմական իրաւունքներուն հետապնդման համար:

«Կ'ընդունուէր որ կուսակցութիւնները իրենց ուժերուն համադրումովն էր որ միասնաբար հիմնական աշխատանք կ'ընային տա-նիլ:

«Ներկայ Հայաստանը, անկախ իր իրաւակարգէն, կը նկատուէր հայութեան ազգային գոյութեան խարխիւր եւ քաղաքական հիմնաքարը, հետեւաբար յանձնառութիւն կը ստանձնուէր ուղղակի կամ անուղղակի որեւէ փորձ չկատարել տապալելու երկրին բէժիմը կամ կազմակերպելու ներքին խռովութիւններ: Դաշնակցութիւնը կ'ընդունէր որ զազդութահայութիւնը պէտք ունէր Հայաստանով իտնդակառուելու, եւ թէ անոր հանդէպ իր քննադատութեան ազատութիւնը պիտի կ'իրարկէր միայն այն չափով որ ուժացում [ի] չ'առաջնորդէր զայն հանդէպ Հայաստանի: Դաշնակցութիւնը յանձնառու կ'ըլլար չմասնակցելու Պորհրդային Միութիւնը բռնի միջոցներով քայքայելու որեւէ փորձի, զխտնալով որ Պորհրդ. Հայաստանի ապահովութիւնը՝ Պ. Միութեան հետ ունեցած կապին մէջն էր: Դաշնակցութիւնը սակայն, ազատ պիտի ըլլար յարաբերութիւն պա-

Փիսի 28 Դեկտեմբերի, 1937 թուակիր ատեմագրութեամ մէջ կատարուած արձա-
մագրութիւնը, որ ամնպատ կերպով արտայայտուել էտ Է. Յ. Դաշնակցութեամ
մասին կ'աւելցնէր որ ամ՝ Է. Յ. Դաշնակցութիւնը, ոչինչ կրնար ընել ժաշխարհի
[դէպքերու հոլովոյթիմ] մերկայ կացութեամ մէջ, ու կը խորհիմ որ ոչ մեմէ, ոչ
ալ թուրքերը պէտք է շատ մտահոգուիմ ամնոց մասիմ» (տես՝ F. O. 371/20864/
E7557).

հելու հակախորհրդային ուժերու հետ: Ատիկա միմիայն Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը դերժ պահելու համար պիտի ըլլար՝ այդ ուժերու թշնամանքէն, եթէ պատահէր որ ներքին կամ արտաքին պատճառներով թ. Միութիւնը ինքնին տապալէր, ինչպէս եղաւ Յարական Ռուսիայի պարազային՝ 1918ին:

«Գալով ներքին հարցերուն, կողմերը յանձնառու կ'ըլլային Հայ Եկեղեցին եւ Ազգ. Վարչութիւնները քաղաքական պայքարներու թատր շղարձնելու: Յարգանք հանդէպ էջմիածնի եւ զոչուշաւորութիւն ամէն յարձակումէ անոր դէմ:

«Թէեւ կողմերը կը պահէին իրենց տեսակէտները Մայիս 28ի եւ Նոյ. 29ի եւ դրօշակի հարցերուն շուրջ, պիտի զոչուշանային սակայն անոնց մասին նոր վէճեր յարուցանելէ, եւ ի մասնաւորի եռադոյնի նկատմամբ Դանիակցութիւնը կ'ընդունէր զայն չպարտադրել զազոլութիւնը...»

«Համաձայնադրին մէջ կարելի էր՝ սակայն, ընդնշմարել այն մասնաւոր պարազան որ որեւէ բացարձակ խոստում չկար եռադոյնը ծալել եւ մէկ կողմ դնելու, չհակադրելու Մայիս 28ը Նոյեմբեր 29ին եւ բացէ ի բաց ընդունելու Նոյեմբեր 29ը իբր Հայաստանի ներկայ պետութեան սկզբնաւորութեան նոր եւ սլաշտօնական թուականը: Հոն՝ թէեւ յանձնառութիւն մը կար չմասնակցելու որեւէ ձեռնարկի որ ընդթն ունենար տապալելու Հայաստանի ներկայ վարչակարգը, միւս կողմէ՝ սակայն, ատիկա հակակշտուած էր այն ազատութեամբ որ Դանիակցութիւնը կը վերապահէր ինքզինքին չխղելու իր յարաբերութիւնները հակախորհրդային ուժերու հետ, եւ, ի մասնաւորի՝ Կովկասեան տարազիր Կուսակցութիւններու («ԳՐՕՄ է-թի») զազտնի համաձայնութիւնը 1920-ին), Գերմանիոյ եւ իր զաշնակից Իտալիոյ հետ, իբր թէ զգերժ պահելու համար Հայաստանը եւ Հայ ժողովուրդը այդ ուժերու հաւանական թշնամանքէն» (28):

Եւրոպայի մէջ, միջազգային քաղաքական դէպքերու հոլովոյթը նոր ու արագ ընթացք մը կը ստանար 1938 թ.ին: Նոյն տարուան սկիզբին կ'իրադրժուէր Անշտուը (Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ միացումը), Սեպտեմբերին՝ Հիթլեր կ'արժարժէր Սիւտեթներու հարցը, սուր տաղանայ մը յառաջացնելով: Լրջօրէն կը վտանգուէր աշխարհի խաղաղութիւնը. սակայն Անգլիա կ'որդեգրէր ողոջումի (էփիզմենթ) քաղաքականութիւնը: Միւնիխի մէջ Չեմպրլէյն ու Տալատի կը զիջէին Հիթլերի: Չեխոսլովաքիան կը բաժնուէր, ու կը

դատապարտուէր մահուան, եւ «Միւնիխ» բառը կը դառնար ողոթու-
մի կամ զիջումի քաղաքականութեան հոմանիշ:

Միջազգային այսպիսի բարդ իրադարձութեանց մէջ, 1939
թ.ի Փետրուարին, լոյս կը տեսնէր «Կովկաս» խմբաւորումին պաշ-
տօնական օրկաննի՝ «Կովկաս» հայերէն պարբերականի առաջին թի-
ւը: Վրացի, աղբյէյճանցի եւ տաղստանցի վտարանդի պարագլուխ-
ները խանդավառութեամբ կ'ողջունէին հանդէսին հրատարակութիւ-
նը: «Կովկաս»ը հայերէնէ զատ արդէն լոյս կը տեսնէր վրացերէն,
Երբերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, Ֆրանսերէն ու անգլերէն լե-
զուններով: Պերլինի «Կովկաս»ի Գաղթականներու Գրասենեակի նա-
խագահ՝ վրացի ազգային-ընկերավարական Վլ. Ախմեթեիլն իր ող-
ջոյնի խօսքին մէջ յոյս կը յայտնէր թէ հայ ազգայնականները իրենց
արժանի տեղը կ'ունենան «Կովկաս» խմբաւորումին մէջ: «Կովկաս»
հայերէն հանդէսի խմբադիրն էր Վիդէն Ծանթ: Պարբերականի խմ-
բադրական աշխատանքներուն իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին
հայ նացիականներ՝ Գ. Դեշտեան, Հ. Արիստակէսեան, Յ. Լոռեան,
Ս. Նահարչեանդեան եւ ուրիշներ: Հայերէն «Կովկաս»ը երկու թիւ
Բարիզի մէջ հրատարակուելէ ետք, խմբադրութիւնը կը փոխադրուի
Պերլին (29):

Հայերէն «Կովկաս»ի մէջ հայ նացիականները կը գովաբանէին
գերմանական Երրորդ Ռայխի նուաճողական քաղաքականութիւնը:
«Կովկասեան Համադաշնակցութեան Անհրաժեշտութիւնը» յօդուա-
ծին մէջ Գ. Դեշտեանը կը գրէր. «Մօտենում է վճռական բախումը,
որի հետեւանքով պիտի խորտակուի խորհրդային բարբարոս կայս-
րութիւնը: Հնարաւոր է, որ մեզ եւ միւս կովկասցիները համար հա-
մեմատարար դիւրին լինի, ինչպէս եւ 1918ին, յայտարարել մեր ան-
կախութիւնը» (30):

Ճիշդ էր որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր յարած «Կովկաս»
խմբաւորումին, սակայն նախապատերազմեան այդ օրերուն մղուող
քարոզչական պայքարին մէջ, անոր քաղաքական ղերբորոշումը հե-
ռու չէր «Կովկաս»ի որդեգրած ուղղութեանէն:

Վերոյիշեալ իրողութեան խօսուն փաստերէն մէկը կը մնայ
այն, ինչ «Հայերենիք» շարժաթաթերթը իր 1939 թ.ի Մարտի 28 հա-
մարին մէջ կը գրէր. «Ինչ տեսակ դաշափարական վերաբերում էլ

29. Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 414, եւ էջ 414 ծան. 1: Գ. Լազեան, Նշ-
աշխ., էջ 329:

30. «Կովկաս», քիւ 1, 1939, էջ 8-9 (տես՝ Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ.,
414—415):

ունենան հայ անհատները դէպի Փաշականութիւնը, անոնք, իրրեւ հայ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ պարտաւոր են խուսափել ձաբոնի, Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ հանդէպ թշնամական դիրք բռնելէ» (31) :

1938 թ. ի Սեպտեմբերին, Միւնիխի մէջ դոյացած «խախտակ համաձայնագրի» անմիջական տպաւորութեան տակ, Վահան Նաւասարդեան կը դրէր «Աշխարհի Նոր Բաժանումը» (1939 թ.) գիրքը, ուր ան ուղղակի կերպով կասկածի տակ կ'առնէր ռուսական հզօրութեան մասին եղած «առասպելները», եւ կ'եզրակացնէր. «Ստեղծենք Հայաստանը, թո՛ղ թէ բարեկամութեամբ սատանայի հետ» : Իսկ իր հետագայ դրութիւններուն մէջ հեղինակը յոյս կը յայտնէր թէ «զաղտնի համաձայնութեամբ» Մեծն Բրիտանիան ու Գերմանիան «միասնաբար կ'արշաւեն Արեւելք, դէպի ռուսական տափաստանները, եւ թէ՛ «արիտսիրտ դերմաններով» ձեռքով կ'իրականանայ «Հայաստանի ազատագրութիւնը» (32) :

Եւրոպայի քաղաքական երկնակամարը մթաղնիւ սկսած էր այդ օրերուն : Սպառազինում կը նշմարուէր ամէն կողմ : Սովետական Միութիւնն ալ իր կարգին քայլեր կ'առնէր : 1938 թ. ի Մարտի 7-ին ՍՍՀՄ-ի կոմկուսի եւ կառավարական վերին մարմինները կ'որոշէին ազգային զօրամասերը վերակազմաւորել : Ուտի այլ Միութեանական Հանրապետութեանց շարքին, Հայկական ՍՍ Հանրապետութիւնն ալ պիտի վերակազմաւորէր իր ազգային զօրամասերը :

Համաշխարհային լարուածութեան այս շրջանին, երբ Աւրստրիա՝ Անշլուսի շարժումէն ետք դերման Ռայխի մէկ նահանգը դարձած էր, 1939 թ. ի Փետրուարին, Վիեննայի Հայ Երիտասարդական Միութեան հրաւերին ընդառաջելով՝ Դոկտ. Փոլ Ռորպախ դասախօսութիւն մը կու տար նոյն քաղաքին մէջ : Պատահական դասախօսութիւն մը չէր տրուածը, որուն կը հետեւէին բազմաթիւ օտար թղթակիցներ : Բարիդի «Օրտըր» թերթի թղթակիցը այսպէս կ'ամփոփէր Դոկտ. Ռորպախի բանախօսութիւնը, թերթին 1 Փետրուարի համարին մէջ .

«Գերմանական տեսակէտով, Հայաստանի պարագան հաւասար դիժ մը, զուգընթաց մը կը կազմէ Ուքրանիոյ հարցին հետ : Երկու երկիրներն ալ հարուստ են բնական արտադրութիւններով : Ուքրանիոյ մէջ կան հանքածուխ եւ երկաթ. Կովկասի մէջ, այսինքն

31. Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 418 :

32. Նոյնը, էջ 417 : Վ. Նաւասարդեան, Աշխարհի Նոր Բաժանումը (Միւնիխի Ատիթով), Գոսիթե, 1939, էջ 319 :

Հայկական հողի վրայ կը գտնուին քարիւղ, պղինձ եւ մանկանէջ: Գերմանիա պէտք ունի այս բոլոր արտադրութեանց յաւելնալ մասին՝ կարելոր քանակութեամբ: Այժմէն իսկ, հայերը շատ սերտ մշակութային յարաբերութիւններ ունին Գերմանիոյ հետ: Մնաց որ Եւրոպայի ապաքինումը կամ վերակազմութիւնը կրնայ իրականանալ միայն շարք մը ազգային պետութեանց ստեղծումով, պետութիւններ, որոնց բնական նեցուկը պիտի կազմէ Գերմանիան: Ոչ մէկ ժողովուրդ այնքան շահ ունի Հայաստանի ազատութեան մէջ՝ որքան գերման ժողովուրդը: Ուքրանացիները ազգակ մը կը կազմեն իրրեւ ամենէն մեծ թիւը, իսկ հայերը՝ անտեսական ամենէն դործօն տարրը Արեւելքի մէջ» (33):

Գահիրէի մէջ դոյացած միջ-կուսակցական համաձայնութեանէն շուրջ տարի մը ետք, Հայկական Պատուիրակութեան Լոնտոնի ներկայացուցիչը՝ Ժիրայր Մխաբեան, յանուն Բարիլի Հայկական Պատուիրակութեան նախագահ Ալ. Պատիսեանի, 16 Մայիսի, 1939 թուակիր յուշագիր մը կը յղէր Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին դործոց նախարար Գերիտմ Նալիֆաքսի: Որպէս լիազօրուած ներկայացուցիչի, Մխաբեան «տեսակէտներ» կը պարզէր Հայաստանի ու Հայ ժողովուրդի ապրած ու ապագայ քաղաքական ճակատադրին մասին:

Ստորեւ՝ յուշագրի բովանդակութիւնը իր ամբողջութեամբ.

«1. Հայկական Պատուիրակութիւնը կը փափաքի ձեզի փոխանցել հայ ժողովուրդի անկեղծ ցանկութիւնը՝ ստեղծելու հայկական անկախ պետութիւն մը, որուն սահմանները պիտի ներգրուեն Սովետական Հայաստանի հողերը, եւ Թրքահայաստանի այն նահանգները, որոնք Սեւրի դաշնագրով սահմանուած էին հայոց:

«Մենք կ'ենթադրենք թէ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքները, ինչպէս նաեւ քաղաքական ու ռազմագիտական նկատառութիւնները, իրաւունք կու տան մեզի ճանչնալու մեր իրաւունքները ազգային առանձին իրավիճակի մը՝ մեր բնիկ Հայրենիքին սահմաններուն մէջ:

«Անկախ Հայաստան մը պիտի երաշխաւորէ խաղաղութեան պահպանումը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ու պատուար պիտի կենայ որոշ ուժերու ծաւալապաշտական նպատակներուն դէմ:

«2. Յամենայնդէպս, մենք դիտակից ենք թէ տիրող միջազգային կացութիւնը կը ներկայացնէ դժուարութիւններ, որոնք անկարելի կը դարձնեն այժմ այս նպատակին իրականացումը:

«Յամենայնդէպս, մեր ազգային կեանքին մէջ կան այլ իրո-

դուքիւններ, ուր Մեծն Բրիտանիան կրնայ մեծապէս օգտակար հանդիսանալ, ու ես պէտք է ներկայացնեմ, նկատառութեան մէջ իբրև մասնաշատուկ պարագայ, որ Մեծն Բրիտանիոյ բարեկամութիւնը Թուրքիոյ հետ կը պարզեւէ խողովակ մը, որուն ընդմէջէն հնարաւոր է օգնութիւն հասցնել մեզի:

«Հետեւեալները մեր անմիջական եւ անհրաժեշտ ցանկութիւններն են.

զա. Իմ ժողովուրդիս մօտ կը տիրէ այն համոզումը թէ Ֆրանսացիները շուտով պիտի պարպեն Սուրիան, եւ թէ՛ [անոր] հիւսիսային շրջանները՝ ներառեալ Հալէպը, պիտի յանձնուին Թրքական կառավարութեան: Ալեքսանտրէթի Սանճաքը, օրինակի համար, անմիջական վտանգի տակ է: 60,000 հայեր կը բնակին Հալէպի մէջ, եւ ուրիշ 25,000 ալ՝ Սանճաքի շրջանին մէջ: Թրքական իշխանութեան վերահաստատումը Սուրիոյ վրայ՝ կրնայ պատճառ հանդիսանալ ամբողջ հայ բնակչութեան բնաջնջումին: Ուրեմն՝ շատ անմիջապէս է խնդրել ֆրանսացիներէն որ զգուշանան որեւէ քայլ առնել, որ կրնայ աղիտալի ըլլալ հայոց, մոյմպէս եւ արարներում: Փոխընդմարտը, այլ միջոցներ պէտք է գտնուին պաշտպանելու համար Սուրիոյ ոչ-քուրդ բնակչութիւնը (ընդգծումը՝ բնագրին, Զ. Մ.):

զբ. Հեղինակաւոր աղբիւրներէ իմացած ենք թէ, Եւրոպական Պատերազմի մը պարագային՝ եւ ենթադրելով որ Ռուսիա պատերազմող կողմերէն մէկը պիտի ըլլայ, ամբողջ Անդրկովկասը պիտի յանձնուի Թուրքիոյ: Այս գրաւումը կրնայ ժամանակաւոր, կամ՝ մնայուն ընդթ ունենալ. երկու պարագաներուն ալ, սակայն, ան դուռ պիտի բանայ ջարդերու: Աւելին, Թուրքիոյ թափանցումը Կովկասի սահմաններէն ներս վնասակար պիտի ըլլայ բրիտանական շահերուն, աղիտարներ ըլլալով մէկտեղ տեղացի բնակչութեանց: Պէտք է նշել, ի պաշտպանութիւն վերոյիշեալ դադափարին, թէ ռուսական կառավարութիւնը վերջերս հրամայած է հայկական բանակներուն Սովետական Հայաստանէն հեռացումը: Կը թելադրեմ որ Հայկական Բանակը ոչ միայն պէտք է պահուի Հայաստանի մէջ, հապա եւ պէտք է զինուի յարմար կերպով:

զգ. Կովկասի երկրամասերը հաւասարապէս չեն

բաժնուած երեք Հանրապետութիւններուն՝ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրպէյճանի միջեւ: Հայկական խիտ բնակչութեամբ շրջաններ կցուած են մեր դրացիներուն: Բաւարար հողի պակասը եղած է միակ պատճառարանութիւնը, որ Երեւանի մեր կառավարութիւնը, — Մոսկուայի խօսնակը, — յառաջ կը քէ տարիներէ ի վեր մերժելու համար ներգաղթը բազմաազար Հայերու, որոնք ներկայիս ցրուած են ամբողջ աշխարհի վրայ: Այս կացութիւնը որոշ չափով կարելի է դարձանել, եթէ Մոսկուա Հայաստանի վերադարձնէ 18,000 քա. քմ. [տարածութեամբ] հողամաս:

Ձ. Կովկասեան երեք Հանրապետութիւններու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններն ու համադրօնակցութիւնը ե՛ւ ցանկալի են, ե՛ւ անհրաժեշտ: Մինչեւ 1936 թ.ի սահմանադրութիւնը, այս Հանրապետութիւնները կը կազմէին՝ ինչ որ տարտամօրէն կարելի էր բացատրել, դաշնակցութիւն մը: Յամենայնդէպս, նոր սահմանադրութիւնը շօշափելիօրէն փոխեց այդ կացութիւնը: Մինչ անցեալի մէջ այս երեք փոքր երկիրները կը ներկայացնէին «զնահատելի քանակ» մը՝ ինչ որ տեղական դործունէութեանց առընչուած էր, հիմա, ընդհակառակը, անոնց դիմադրութեան ոյժը նկատելիօրէն նուազած է: Բրիտանական կառավարութեան կողմէ թեթադրութիւն մը՝ Մոսկուայի՝ բարեփոխելու վարչական այս դրութիւնը, կրնայ օգտակար ըլլալ:

Ձ. Կացութիւնը Սովետական Հայաստանի մէջ շատ յուսահատական է: Կերէտլի դործակալները շատ աշխոյժ են Հայաստանի մէջ: Մեծ թիւով մտաւորականներ զնդակահարուած են, շատ մը ուրիշներ աքսորուած են ՍՍՀՄ-ի հեռաւոր շրջանները: Ուրիշներ՝ խճողած են Երեւանի բանտերը: «Մաքրագործումը» Հայաստանի մէջ աւելի մեծ թիւով զոհեր խած է, քան Ռուսիոյ որեւէ այլ տեղի մէջ: Միակ պատճառարանութիւնը, [զոր] Մոսկուան կրնայ ներկայացնել արդարացնելու համար իր արարքները Սովետական Հայաստանի մէջ, այն առարկութիւնն է որ «պուրժուապղպայտական» մտայնութիւն մը տակաւին կը զոյստեւէ հայ առաջնորդներուն մօտ: Ստալին անընդհատ

հրահանգած է Երեւանի՝ խզելու բոլոր յարաբերութիւնները սփիւռքի հայ համայնքներուն հետ: Սովետական Հայաստան ոչինչ պէտք է ունենայ այն հայերուն հետ, որոնք կ'ապրին ՍՍՀՄ-ի սահմաններէն դուրս: Արդիւնքը եղած է հետեւեալը. — Մինչև իսկ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մշակութային ու բարեխրական այն կազմակերպութիւնները, որոնք մինչև հիմա եղած էին միակ խողովակները, որոնց ընդմէջէն սովոր էինք լուրեր առնելու, «կտրուած են»: Հազարաւոր ոսկիներ կը թափէին Հայաստանի մէջ՝ երկրին վերակառուցումին համար. որեւէ ձեւի կամ կերպի օգնութիւն՝ մերժուած է հիմա: Գիրքեր, թերթեր, եւն, հիմա չեն հասնիր այս անկիւնները, ու մինչև իսկ անձնական նամակներ արտօծուած չեն սահմանը անցնելու: Հայկական Պատուիրակութեան Անդամներ կը հաւատան որ իրողութեանց բարեկամական պարզարեւութեամբ մը Մոսկուայի՝ որդեգրելու [համար] աւելի բարեացակամ դիրքորոշում մը Սովետական Հայաստանի հանդէպ, կրնայ բարեբար հետեւանքներ ունենալ:

«Ներկայացնելով ուշադիր կերպով նկատի առնուած՝ իմ ժողովուրդիս ներկայացուցիչներուն վերոյիշեալ տեսակէտները, կը փափաքեմ ինքզինքս դնել ձեր տրամադրութեան տակ այն պարագային, երբ կը ցանկաք [յիշեալ տեսակէտներու] մասին խօսիլ յաւելեալ մանրամասնութեամբ:

«Ես, Տիար,

«Զեր Հնազանդ ծառան եմ (34),

«Ժ. Մխաբեան» (35)

Վերոյիշեալ յուշադիրը պարունակող անգլիական Ֆորէյն Օֆիսի թղթածրարին մէջ, 31 Մայիսի թուակիրով կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Կը խորհիմ թէ պէտք է անդիտանաք այս յուշադիրը» (36):

34. Բնագրիմ մէջ՝ I am, Sir, your obedient servant.

35. F. O. 371 / 23281 / E3600.

36. Նոյնը:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նախօրեակին, երբ միջազգային քաղաքական յարաբերութիւններն ու սուր մրցակցութիւնները նորանոր զարգացումներ կ'արձանագրէին, Թուրքիա, օգտադործելով պատեհ առիթը, իրեն կը կցէր Ալեքսանտրէթի Սանճաքը:

1939 թ. Մայիսի 22-ին, եւ ապա՝ 1939 թ. Յունիսի 23-ին, յաջորդաբար կը յայտարարուէին Անգլո-Թուրք, եւ Յրանքո-Թուրք փոխադարձ օգնութեան համաձայնութիւնները: Թուրքիա, որ ֆրանսացիներու աջակցութեամբ նախ յաջողած էր Ալեքսանտրէթի Սանճաքը ուրոյն օրինալիճակով՝ որպէս «Հաթայի պետութիւն» մեկուսացնել, 1939 թ. Յունիսի 30-ին, վերջնականօրէն զայն կը կցէր իրեն, Յրանսայի եւ Անգլիոյ բացայայտ օգնութեամբ: 1939 թ. Հոկտեմբերի 19-ին կը կնքուէր Անգլո-Յրանքո-Թուրք դաշինքը: Ալեքսանտրէթի Սանճաքին Թուրքիոյ կցուիլը պատճառ կը հանդիսանար 27,000 հայերու այդ շրջանէն արտագաղթելուն, որոնց 15,000-ը Սանճաքէն կը հեռանար 1939 թ. Յունիսի առաջին երկու շաբաթներու ընթացքին, Ֆրանսական զօրքերու՝ Ալեքսանտրէթէն հեռանալէն առաջ: Հայ նոր դաղթականներ կ'ապաստանէին Սուրիա եւ Լիբանան:

Եւրոպան կ'եռեւեփէր նոր տաղնապներով, որոնք համաշխարհային նոր բռնկումի մը բոլոր նախատուեալները կը ստեղծէին: 1939 թ. Մարտին, Հիթլեր կը դրաւէր ամբողջ Զեխտսլովաքիան, ու Լեթոնանիայէն կը յափշտակէր Մեմելը: Նոյն թ. Սպրիլին, Մուսոլինի կը դրաւէր Ալպանիան: 1939 թ. դարնան, Յրանքո ձեռք կը դնէր Մարտիտի վրայ: Ապա՝ Հիթլեր կ'արձարձէր Տանցիկէ հարցը, պահանջելով որ քաղաքը միանայ Երրորդ Ռայխին: Ապա՝ Հիթլեր Լեհաստանէն անցք մը կը պահանջէր, Տանցիկը Արեւելեան Փրուսիոյ միացնելու համար: Կացութիւնը առաւելագոյնս կը բարդանար, երբ Հիթլեր կը ծրագրէր Լեհաստանի դէմ նացի արշաւաքը: Օպիրսայցապուրկի մէջ, ուր հաւաքուած էին դերման բարձրատիճան սպաները, որոնց շարքին՝ Ֆոն Պրաուիտշ, Ֆոն Լեպ, Կէօրլենկ եւ Քայթլը, 1939 թ. Օգոստոսի 22ին, Հիթլեր կը հրահանգէր անխնայ կոտորել Լեհերը, աւելցնելով թէ «ո՞ր կը յիշէ այսօր հայոց բնաջնջումը» (37): Յաջորդ օր կը կնքուէր գերման-սովետ ոչ-նախարարական զաշինքը: 1939 թ. Սեպտեմբերի 1-ին նացի Գերմանիոյ՝ Լեհաստանի դէմ սկսած արշաւանքով, կը բռնկէր Համաշխարհային Բ. Պատերազմը:

37. Nazi Conspiracy and Aggression. Office of the United States Chief Council for Prosecution of Axis Criminality, Washington D. C., 1946, Vol. VII, p. 753. «The New York Times», November 24, 1945, p. 7.

**POLITICAL DEVELOPMENTS IN THE ARMENIAN
DIASPORA PRIOR TO WORLD WAR II (1933-1939)**

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

A Foreign Office confidential report in 1934 from Canon Douglas «explained that the Soviet Government was adopting for political reasons an extremely generous policy towards the Armenian Christians in Erivan»... The Foreign Office comment added: «The Germans are also paying much attention to the Armenians everywhere, and a voluminous literature has sprung up which seeks to prove that the Armenians are the natural kins of the Teuton and therefore a natural stepping-stone to the East. I suppose the Soviets have also noticed this literature».

This study starts with the above remarks and continues to discuss in an objective manner the political developments in the Armenian Diaspora. The «Prometheus» anti-communist pact of 1934, the foundation of Karekin Njtech's **tseghagron** (devotees of the race) movement, its admiration of National Socialist Germany, the establishment of the Armeno-Georgian Union in 1936, the Stalinist-Beria purges in Soviet Armenia and its effect in the Diaspora, the Armenian Nationalist Union and its links with **The Caucasian Quarterly** and Berlin, the Dashnak-Ramgavar secret agreement of 1938 and the Armenian memorandum to the United Kingdom are discussed in detail.

Սմբատ Թագաւորի երկու անտիպ դրամները

(ԴՐԱՄԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԻԲՐ ՓՐՈՓԱԿԱՆՏԱՅԻ ՄԻՋՈՑ
1289—1299 ԹԹ.ՈՒ ԽՈՌՎԱՒԻՑ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿԻՆ)

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Հակառակ այն էրոզուլթեան որ Կիլիկիոյ Հայկական Պետութեան կողմէ հատանուած դրամները ենթարկուած են քննական ուսումնասիրութեան (1), ուրախալի է որ տակաւին երեւան կը բերուին նոր դրամներ, որոնք ոչ միայն կը ճոխացնեն Հայ դրամադիտութիւնը, այլ նաեւ նոր լոյս կը սփռեն պատմական դէպքերուն վրայ:

Այսպէս, վերջերս, մեր տրամադրութեան տակ ունեցանք Մըմբատ Թագաւորի երկու անտիպ եւ եզակի դրամները, որոնք երեւի հազճեպով հատանուած են փրոփականտայի նպատակով, յայտարարելու համար ժողովուրդին, թէ՛ Սմբատ Թագաւոր է, եւ օրինաւոր ժառանգորդը Մեծն Լեւոնի: Ինչպէս պիտի տեսնենք, անոր յաջորդող Կոստանդին Ա.ն ալ հատանեց դրամներ՝ ծանուցանելու համար ժողովուրդին թէ ինք Թագաւոր է, եւ Սիսի բերդին տէրը:

Այս դրամներու նշանակութիւնը հասկնալու համար, ստիպուած ենք մանրակրկիտ քննել այս շրջանի քաղաքական դէպքերը: Իս-

1. Paul Z. Bedoukian, **Coinage of Cilician Armenia**, The American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, No. 147, New York, 1962. Նաեւ տես՝ այս գիրքին հայերէն հրատարակութիւնը. Զարեհ Պտուկեան, **Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները**, Վիեննա, 1963: Paul Z. Bedoukian, **Coinage of Cilician Armenia**, Revised edition of ANSNNM No. 147, 1979.

կապէս՝ 1289–1299 թթ. -ու տասնամեակը չափազանց խոռվայոյղ տարիներ եղան Կիլիկիոյ Համար, եւ այս շրջանի պատմութիւնը յստակօրէն կը պատկերացուի դրամներուն վրայ:

Լեւոն Բ. մեռաւ 6 Փետրուարի, 1289 թ.ին, 57 տարեկան հասակին: Ան ամուսնացած էր Լամբրոնի Հեթումի աղջկան՝ Կիր Աննայի հետ, եւ իր ամուսնութեան քսանհոթամեայ շրջանին ունեցած էր տասնչորս զաւակներ: Անոնցմէ չորսը մեռան իրենց մանկութեան տարիներուն: Մանչերէն Ներսէսը՝ ընտրեց կրօնական ասպարէզը, եւ Ալանանքը՝ դարձաւ Լամբրոնի տէրը: Լեւոնի երեք դուստրներէն Ջապէլը ամուսնացաւ Կիպրոսի թագաւորին որդւոյն՝ Ամորիի հետ, ըմտեֆանէն ամուսնացաւ Յունաստանի մէջ իր իշխանութիւնը հաստատած խաչակիր իշխանի մը հետ, իսկ Ռիթան՝ եզաւ Բիւզանդիոնի կայսրուհի, ամուսնանալով զահաժառանդ Միքայէլին: Իսկ մնացեալ հինգ մանչերը՝ Հեթում, Թորոս, Սմբատ, Կոստանդին եւ Օշին, բոլորն ալ իրենց կարգին ժամանակաւորապէս իշխեցին Կիլիկիոյ վրայ (2):

Լեւոնի մահէն ետք, իր անդրանիկ որդին՝ Հեթում, դահ բարձրացաւ 1289 թ.ին: Հեթում կարող անձ մըն էր եւ եթէ ամբողջապէս նուիրուէր իր թագաւորական պատասխանատուութեան, Կիլիկիոյ կացութիւնը հաւանաբար բարելաւուէր: Սակայն ան կրօնական դժբախտ հակումներ ունէր, եւ չէր ախորժեք աշխարհական զործերէ: Թէեւ թագաւոր եղաւ, բայց կ'երեւի թէ հանդիսաւոր օծում չուղեց ունենալ: Թերեւս նոյն զգացումով չհասանց արծաթ դրամներ, այլ՝ դոհացաւ միայն փոքրաթիւ սլիւններով եւ սլիւնձէ դրամներով: Ասոնք կը կրեն՝ Հեթումի Թ.Ա.Գ.Ա.Ռ.Ռ. ՀԱՅՈՑ դրութիւնը:

Քաղաքական կացութիւնը շատ ծանր էր: Մեմլուքները 1291 թ.ին դրաւելով Աքրան, յաջողեցան վերջ դնել խաչակիր բոլոր իշխանութիւններուն: Ասոր հետեւանքով Կիլիկիոյ հարաւային սահմանները թշնամիին դէմ կը մնային անպաշտպան:

Ճիշդ էր որ Հեթումի Հայրը՝ Լեւոն, 1285 թ.ին տասնամեայ (տասը տարի, տասը ամիս, տասը օր) հաշտութեան դաշինք կնքած էր Մեմլուք սուլթան Քալաունի հետ (3), սակայն անոր յաջորդ Ալ-

2. W. H. Rudt-Colleberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans*, Paris, 1953. S. Der Nersessian. *The Kingdom of Cilician Armenia*, in; K. M. Setton, *A History of Crusades*, Vol. 2, Philadelphia, 1962, pp. 630-660.

3. V. Langlois, *Le Tresor des Chartes d'Armenie ou Cartulaire*, Venise, 1863, pp. 217-231.

Աչրաֆը ժխտեց այս դաշինքը, եւ սկսաւ յարձակիլ Կիլիկիոյ սահմանային քաղաքներուն վրայ: Հեթում տեսնելով վտանգը՝ ջանաց օգնութիւն ձեռք ձգել բարեկամ պետութիւններէն: Պահուած են Հեթումի կողմէ պապին ուղղուած նամակները (4), եւ պապին՝ յորդորները Հիւրընկալ եւ Տաճարական ասպետներուն, որպէսզի այս վերջինները օգնեն քրիստոնեայ հայոց: Այս դիմումները զործնական արդիւնք մը չտուին: Նոյնպէս ապարդիւն մնացին դիմումները դաշնակից մոնղոլներուն, որոնք զբաղած էին ներքին կռիւններով:

Մեմլուքները նախ յարձակեցան կաթողիկոսանիւտ Հոռմկլայ բերդին վրայ, որ կը գտնուէր Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս: Հակառակ հայ եւ մոնղոլ պահակազօրքի պաշտպանութեան (5), այս անսովի բերդը զբաւուեցաւ 31 Մարտի, 1292 թ.ին, քառասուն օրուայ խիստ պաշարումէ մը ետք: Հեթում չիորձեց օգնութիւն հասնել, մասամբ թերեւս այն պատճառով, որ կ'ուզէր կաթողիկոսարանը ենթարկել Կիլիկիոյ արքայական ազդեցութեան, զայն հաստատելով Կիլիկիոյ մէջ: Մեմլուքները ջարդեցին քաղաքի ժողովուրդին մէկ մասը, իսկ Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսը դերի տարուեցաւ իր եպիսկոպոսներուն հետ: Ժամանակակից հայ պատմիչները մեծ աղէտ կը նկատեն Հոռմկլայի զբաւումը (6), իսկ արաբ պատմիչները զայն կը նկատեն մեծ յաղթանակ մը (7):

Կ'արժէ քանի մը տող գրել Հոռմկլայի մասին: Այս բերդաքաղաքը կը գտնուէր եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, Սիսէն մօտ երկու հարիւր շրջմիթր արեւելք: Հոռմկլան (հոռոմական կլայ, կամ յունական ամրոց) կը պատկանէր Փիլարտոսի ենթակայ հայ իշխաններուն, եւ աւելի ետք՝ Եղսիոյ լատին խաչակիր իշխաններուն: Խաչակիր դուքս ձոսլինի կինը, որ Կոստանդինի աղջիկն էր, իր ամուսնոյն մահէն ետք, ինքզինքը սպահով չզգալով, 1149 թ.ին Հոռոմկլայն յանձնեց Մովքի հայրապետ Գրիգոր Պահլաւունիին (8):

4. V. Langlois, *Essai Historique et Critique sur la Constitution Sociale et Politique de l'Armenie*, St. Petersburg, 1860, p. 30.

5. W. Muir, *The Mamluke Dynasty of Egypt*, London, 1896, p. 45. Նսեւ տե՛ս՝ Հայ ժողովրդի Պատմութիւնը, Գ. հտք., Երևան, 1976, էջ 761:

6. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ. հտք., Պէյրուք, 1960, սիւմ. 1732-1733: Դ. Ալիշան, *Հայապատում*, Վեմեսիկ, 1901, էջ 500-502: Վ. Ա. Յակոբեան, *Մանր ժամանակագրութիւններ*, Ա. հտք., Երևան, 1951, էջ 65-101:

7. AL-Jazari (tr. Sauvaget), *La Chronique de Damas*, Paris, 1949, p. 15-16.

8. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտք., Պէյրուք, 1959, սիւմ. 1374-1377:

Ճոսլինի որդին, որ Եւրոպա էր, երբ վերադարձաւ արեւելք, ու տեսաւ որ Եդեսիոյ Հողերուն մեծ մասը մահմեդականներուն ձեռքն էր, որոշեց բերդը ծախել կաթողիկոսին: Այսպէս՝ կաթողիկոսը եղաւ աւատատէր իշխան մը, անկախ, եւ պատասխանատու անոր սպահաւորութեան: Այդ ժամանակ Կիլիկիոյ իշխան Թորոսը ծանր կոխներու մէջ ըլլալով Բիւզանդիոնի, եւ Իկոնիոյ սուլթաններու դէմ, յարմար չսեպեց կաթողիկոսարանը հաստատել Կիլիկիոյ մէջ: Այսպէս՝ մօտ 150 տարի Հռոմկլան եղաւ զօրաւոր եւ անկախ աթոռ Հայ կաթողիկոսութեան, եւ կարեւոր կեդրոն մը Հայ դրականութեան եւ դիտութեան: Հռոմկլայի անկումէն ետք, կաթողիկոսարանը փոխադրուեցաւ Միս, ուր մնաց մինչեւ 1441 թուականը, եւ սպա՝ փոխադրուեցաւ Էջմիածին (9):

Մեմլուք սուլթան Ալ-Աշրաֆ որոշեց յաջորդ (1293) տարին արշաւել Կիլիկիա: Հեթում անդադարաւնալով թէ ոչ մէկ օգնութիւն կրնայ յուսալ մոնղոլներէն եւ Եւրոպայէն, շտապեց հաշտութիւն կնքել Ալ-Աշրաֆի հետ, եւ անոր յանձնել սահմանի կարեւոր բերդաքաղաքները՝ Պեհեսնի, Մարաշ, եւ Թիլ Համտուն (10):

Մեմլուքեան ճակատի վրայ դէպքերը նոր զարգացում մը արձանագրեցին սակայն: Ալ-Աշրաֆ սպաննուեցաւ նոյն տարին, եւ անոր յաջորդը՝ Քեթպոզան, ներքին հարցերով բազմադրապ, յարմար դատեց հաշտութեան նոր եզր մը դնել Հեթումի հետ, եւ անոր վերադարձուց Հռոմկլայի դերինները:

Հեթում նախընտրելով կրօնական կեանքը՝ ընդունեց կաթողիկէ դաւանանքը, եւ մտաւ Դրադարկի վանքը: Ան անդամակցեցաւ Յըրանսիսկեան կարգին, եւ կոչուեցաւ Եղբայր Յովհաննէս:

Հեթումի յաջորդեց իր եղբայրը՝ Թորոս: Բայց այնպէս կ'երեւի թէ ան կ'իշխէր իբր Հեթումի փոխանորդ, որովհետեւ թաղաւոր չօծուեցաւ, եւ ոչ ալ իր անունով դրամ հատանեց (11):

Քաղաքական վիճակը կը ստիպէր զօրաւոր եւ կարող անձի մը ներկայութիւնը դահլին վրայ, բայց Հեթումի կաթողիկէ, եւ կրօնական ըլլալը նպատակաւոր պայմաններ չէին ստեղծեր: Հակառակ ասոր՝ իշխանները համոզեցին Հեթումը որ երկրին ղեկը ձեռք առնէ կրկին, եւ տարին չանցած, 1295 թ.ին, Հեթում դուրս եկաւ վանքէն եւ կըր-

9. Նոյնը, սիւս. 1387-1389, 1392-1394: Ա. Գ. Սուքիսեան, Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան եւ Իրաւունքի Պատմութիւն, Երևան, 1978, էջ 60-66:

10. Al-Maqrizi (tr. E. M. Quatremere), *Histoire de Sultans Mamelouks de l'Egypte*, 2 vols., Paris (1837-1845), v. 2, pp. 147-148.

11. Մ. Օրսումեան, *Ազգապատում*, Բ. հար., սիւս. 1754-1756:

կին ստանձնեց Կիլիկիոյ Թաղաւորական դահլը :

Յայտնի էր որ մեմլուքներու սպառնալիքը Կիլիկիայէն հեռացած էր ժամանակաւորապէս միայն : Անհրաժեշտ էր օգնութիւն ապահովել կացութիւնը փրկելու համար : Այս մտածումով ան իր քոյրը՝ Չապէլը, կնուծեան տուաւ Ամալրիկին, որ Կիպրոսի Թաղաւորին եղբայրն էր : Աւելի կարեւոր էր մոնկոլներու զինակցութիւնը : Հեթում որոշեց այցելել Թաթարաց Պայտու խանին, բայց երբ տակաւին Պարսկաստան էր, Ղազան Քանը տապալեց Պայտուն, եւ անցաւ իշխանութեան դըուխը : Հեթում ներկայացաւ Ղազանին եւ նորոգեց Հայ-Թաթարական դաշինքը (12) :

Սիս վերադարձին՝ Հեթում ուրախացաւ հոն դառնելով : Բիւզանդիոնի կայսեր՝ Անդրոնիկոսի պատուիրակները, որոնք եկած էին Հեթումի քրոջ՝ Ռիթայի ձեռքը խնդրելու կայսեր որդւոյն՝ Միքայէլի համար (13) :

Յաջորդ տարին, 1296 թ.ին, Հեթում իր եղբոր՝ Թորոսի հետ ուղեւորուեցաւ Բիւզանդիոն, իր քրոջ ամուսնութեան ներկայ ըլլալու համար : Անշուշտ Հեթումի նպատակն էր նաեւ օգնութիւն խնդրել Բիւզանդիոնէն : Իր բացակայութեան, իրեն տեղակալ կարգեց յաջորդ եղբայրը՝ Սմբատը :

Հեթումի կրօնամոլութիւնը եւ նաեւ կաթողիկէ դառնալը հակառակորդներ ստեղծած էին անոր դէմ՝ Կիլիկիոյ մէջ : Սմբատ օգտադրածելով պատեհութիւնը, եւ մանաւանդ քաջալերուած Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսէն եւ քանի մը իշխաններէ, որոշեց դրաւել դահլը : Ան Թաղաւոր օծուեցաւ Սիսի Ս. Սոփիա եկեղեցիին մէջ, մեծ հանդիսութեամբ՝ բազմաթիւ եպիսկոպոսներու եւ իշխաններու ներկայութեան (14) : Հետաքրքրական է նշել նաեւ որ Սմբատ ստացաւ պապին հաւանութիւնը իր դահակալութեան համար (15) :

Հեթում եւ Թորոս լսելով Սմբատի Թաղաւոր օծուելը, փութացին Կիլիկիա, բայց Սմբատ արդիւնց անոնց երկիր մուտքը : Ճարահատ՝ երկու եղբայրները վերադարձան Պոլիս, Բիւզանդիոնի կայսրէն օգնութիւն խնդրելու համար : Այս միջոցին՝ Սմբատ մեծ նուէրներով այցելեց Ղազան Քանին, եւ յաջողեցաւ անոր հաւանութիւնը ստանալ իր դահակալութեան համար : Վերադարձին, Սմբատ՝

12. Տես՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Գ. հտր., էջ 761-762 :

13. Նոյնը, էջ 762 :

14. Մ. Օրմանեան, Աղղապատում, Բ. հտր., սիւմ. 1754-1759 : Ալիշան, Հայապատում, էջ 225 :

15. V. Langlois, *Essai Historique...*, p. 30.

Կեսարիոյ մէջ հանդիպեցաւ Հեթումին ու Թորոսին, որոնք իրենց հերթին նուէրներով կ'երթային Ղազան Ոսանին: Սմբատ ձերբակալեց երկու եղբայրները, եւ բանտարկեց զանոնք Բարձրբերդի մէջ: Թորոս շուտով սպաննուեցաւ, իսկ Հեթումի աչքերը կուրացան տաղումի հետեւանքով (16):

Յայտնի է որ Սմբատ այս քայլերը կ'առնէր, որովհետեւ ապահով չէր զգար: Շատ հետաքրքրական է տեսնել անոր ջանքերը դրամահատութեան մէջ, որպէսզի կարենայ իր գիրքը ամրապնդել: Ուղեւոր ժողովուրդը համոզել որ ինք Մեծն Լեւոնի օրինական յաջորդն է, ան անմիջապէս հատանեց դրամ մը, որուն ահողմին վրայ կը տեսնենք Լեւոնի անունը, անոր տիպով կոխուած, իսկ բեկողմին վրայ՝ Լեւոնի տիպը, բայց Սմբատի անունը: Այս եղակի եւ անտիպ դրամի գրութիւնն է.

Թիւ 1.— Ակողմ.— ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑԱ

Թաղաւորը բազմած առիւծազարդ դահին վրայ, հանդիպահայեաց, թաղակիր եւ արքայական պատմուճանով: Աջ ձեռքով բռնած խաչ մը, իսկ ձախ ձեռքով՝ շուշան մը:

Բեկողմ.— ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Երկու կանգնած առիւծներ, որոնք իրարու կը նային, մէջտեղներին ունենալով խաչ մը:

Արծաթ, կշիռ 2.75 կրամ:

Թիւ 2.— Ակողմ ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Թիւ 1-ի նման թաղաւորը նստած դահին վրայ, բայց ոտքերուն տակ կը տեսնուի աթոռակ մը:

Բեկողմ.— ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Կոխուած Թիւ 1-ի կնիքով:

Արծաթ, կշիռ 2.56 կրամ:

Տարակոյս չկայ թէ Թիւ 1 դրամը հատանուած է թաղաւոր օծուելէն անմիջապէս ետք, թերեւս գործածելով Լեւոնի հին կնիք մը, որ կը դռնուէր փողերանոցին մէջ: Նկատելի է որ իր ոճով՝ Թիւ 1 դրամին ահողմը շատ կը նմանի Լեւոն Ա.ի վերջին շրջանի դրամներուն: Իսկ բեկողմը՝ ունի Լեւոնի տիպը, բայց կրելով Սմբատի ա-

16. Մամուլ Անցի, Հուաքումն ի Գրոց Պատմադրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 154: Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. հտր., սիւս. 1754-1759: Հ. Թ. Նալբանդեան, Արարական Աղբյուրները Հայաստանի եւ Հարեւան Երկրներէ Մասին, Երեւան, 1965, էջ 240-242:

նունը, ցոյց կու տայ թէ Սմբատ մասնաւոր ջանք կը թափէր ժողովուրդը համոզելու եւ սիրաշահելու համար:

Թիւ 1 եւ 2 դրամներու բեկողմը նոյն կնիքով կոխուած ըլլալը կը փաստէ թէ այս երկու դրամները իրարու յաջորդող ժամանակակից դրամներ են: Թիւ 2 դրամի ակողմը կը կրէ Սմբատի անունը, եւ տիպով կը յիշեցնէ Լեւոնի դրամները:

1

2

3

4

5

Հետաքրքրական է որ այս երկու դրամներուն յաջորդեցին նոյն ոճով կարգ մը արծաթներ, որոնք կը կրեն միայն Սմբատի անունը, իսկ բեկողմը, ընդունուած՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ զրութիւնը: Ապա՝ Սմբատ հատանց կարգ մը նոր արծաթներ, որոնց վրայ թագաւորը ձախ ձեռքին մէջ լախա մը ունի:

Սմբատ իշխեց աւելի քան երկու տարի, թէեւ աւելի կարճ ժամանակ՝ իր օծուած թագաւոր: Հասկնալի է որ կարճ թագաւորութեան շրջանին ան կարողացաւ հատանել միայն փոքրաքանակ թիւով դրամներ, եւ այս պատճառով Սմբատի դրամները բաւական հազուադիւս են:

Թերեւս Սմբատ երկարատեւ շարունակէր իր իշխանութիւնը, եթէ քաղաքական պայմանները իրեն նպաստաւոր ըլլային: Անոր թագաւորութեան առաջին տարին իսկ եզիպտացիք արշաւեցին եւ

կողոպտեցին երկիրը քանի մը անգամ (17) :

Այս դէպքերը, ինչպէս նաեւ Թորոսի սպանութիւնը առիթ առին յաջորդ եղբոր՝ Կոստանդինի, որ Համակիրներ Հաւաքէ եւ 1298 թ.ին ապստամբի Սմբատի դէմ: Երկու եղբայրները կռուեցան Մխի մօտ, եւ Կոստանդին տարաւ յաղթանակը: Սմբատ ջանաց փախչիլ, բայց բռնուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ Տոլեւոնի բերդին մէջ, ուր բանտարկուած էր Հեթումը (18): Յայտնի չէ թէ Կոստանդին թաղաւոր օծուեցաւ թէ ոչ, բայց Հետաքրքրական է տեսնել անոր մասնաւոր ճիշդ դրամահատութեան մարդին մէջ, ուր կը ջանայ իր թաղաւորութիւնը ծանուցանել ժողովուրդին:

Կոստանդին նոյնպէս զործածեց իր դրամները իւր փրօփականտայի միջոց: Ան նոյնիսկ Հատանեց ոսկի դրամներ, արծաթներու եւ պղինձներու շարքին:

Թիւ 3. — Ակոզմ. — ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԹԳ. ՀԱՅՈՑ

Թաղաւորը ձիաւոր աջ կ'ընթանայ: Աջ ձեռքով վեր բարձրացուցած է սուրը, իսկ ձախով՝ բռնած ձիուն սանձը:

Բեկոզմ. — ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՅԻՄ

Դաշտին մէջ երեք աշտարակով բերդ մը.

Ոսկի, կշիռ 3.6 կրամ:

Այս ոսկի շքադրամով Կոստանդին կը յայտարարէ թէ ինք է որ Մխի տէրն է, եւ ոչ թէ Սմբատը: Կոստանդինի ոսկիներէն միայն երկու Հատ ծանօթ են, երկուքն ալ նոյն կնիքէն ելած: Մէկը կը գտնուի Վենետիկի Մխիթարեաններու մօտ, իսկ միւսը՝ Պոլսոյ Թանգարանին մէջ:

Հետաքրքրական է որ Բասմաջեան (19) կու տայ երկրորդ ոսկիի մը նկարաչորութիւնը, բայց այս երկրորդին ուր ըլլալը կը մնայ անծանօթ (20):

17. Մ. Օրմանեան, Ազգապատմ., Բ. հտր., սիւն. 1750-1761: Հ. Նալբանդեան, Արարական Ազրիւրները ..., էջ 242:

18. Նոյնը:

19. Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայկական Ընդհանուր Դրամագիտութիւն, Վեմետիկ, 1936:

20. P. Z. Bedoukian, In Search of an Armenian Gold Coin, «Armenian Numismatic Journals», ser. I. Vol. 2, Nos. 3-4, 1976, pp. 22-27. Զ. Պառլեման, Հայ Դրամագիտութեան Մութ էջերը, «Բազմալեզ», 1972, քիտ 2-3, էջ 291-302:

Թիւ 4.— Ակողմ — ԿՈՍՏԱՆԴՆՆԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ

Դաշտը ճիշդ թիւ 3—ին նման :

Բեկողմ — ԿՈՍՏԱՆԴՆՆՈՒԹԻՆ ԱՅ է ԹԱԳՈՐ

Թաղաւորը կանգնած է, թաղակիր, եւ արքայական պատմու-
ճանով : Աջ ձեռքով բռնած է սուր մը, եւ ձախով՝ խաչ մը :

Արծաթ, կշիռ 2.6 կրամ :

Նորէն կը տեսնուի որ Կոստանդին կը յայտարարէ թէ սուրով
հասած է արքայական աստիճանին :

Թիւ 5.— Ակողմ — ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆՈՍ ԹԱԳ

Թաղաւորը կանգնած սուրով եւ խաչով, թիւ 4—ի նման :

Բեկողմ ՇԻՆԵՆ ԳԱՂԱՔՆ ՍԻՍ է

Պղինձ, կշիռ 2.7 կրամ :

Կան արծաթ եւ պղինձ դրամներ, տարբերակ գրութիւններով :
Կոստանդին իշխեց տարիէ մը պակաս, եւ այդ պատճառով
արծաթները շատ հազուադիւտ են, իսկ պղինձները՝ հաղուադիւտ :
Նկատելի է սակայն որ ան դրամահատութեան շատ կարեւորութիւն
տուած է իբր փրփականտայի միջոց : Գնահատելի է անոր դրամնե-
րուն գեղեցկութիւնը :

Դժբախտարար քաղաքական կացութիւնը շատ վատթարացաւ :
Մեմլուքները Կիլիկիա խուժեցին 1298 թ.ի դարնան, բայց չյաջողեցան
դրակի բերդերը : Նոյն տարուան Յունիսին յարձակեցան աւելի մեծ
զօրութեամբ, եւ յաջողեցան դրակել Համուս բերդը, եւ նաեւ շատ
կարեւոր սահմանապահ թիւ Համուսը (21) : Կոստանդին ստիպուե-
ցաւ ծանր պայմաններով հաշտութիւն կնքել, մեմլուքներուն յանձ-
նելով Ջիհան գետին հարաւային կողմը գտնուող բոլոր բերդերը —
Համուսը, թիւ Համուսը, Սարյանդիքարը եւ Մարաշը (22) :

Հայ իշխանները տեսնելով որ Կոստանդին անկարող է երկիրը
պաշտպանել, կրկին համոզեցին Հեթումը, — որուն մէկ աչքը բաց-
ուած էր, — որպէսզի ստանձնէ երկրին ղեկը : Կոստանդին դէպքերու
զարգացումէն մտահոգ, բանտէն արձակեց Սմբատը, եւ երկու եղ-
բայրները միատեղ Հեթումին դէմ ելան : Սակայն հայ իշխանները
եւ նաեւ Տաճարական եւ Հիւրընկալ ասպետները միացան Հեթումի,
եւ շահեցան կռիւր : Հեթում գերի բռնեց երկու եղբայրները, եւ զա-
նոնք աքսորեց Կոստանդնուպոլիս, ուր մնացին մինչեւ իրենց մահը
(23) :

21. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, Vol. IV, Amsterdam, 1821,
p. 14.

22. Հ. Նալբանդեան, *Արարական Աղբիւրները...*, էջ 242 :

23. Մ. Օրմանեան, *Աղգապատում*, Բ. հտր., սիւմ. 1761-1762 :

Հիթումի վերջին դահակալութիւնը սկսաւ 1299 թ.ին: Նոյն տարին թաթարներու Ղաղան իսանը արշաւեց Սուրիա, եւ Հիթում՝ իրր դաշնակից, օգնեց անոր: Միացեալ բանակները ջախջախեցին մեմլուքները, եւ Դեկտեմբեր ամսուն, հասան մինչեւ Երուսաղէմ:

Վերոյիշեալ յաղթանակներուն որպէս արդիւնք, Հիթում վերադարձեց կիլիկեան բոլոր բերդերը, որոնք յանձնուած էին մեմլուքներուն (24):

Այսպէս վերջացաւ դրամադիտական շատ հետաքրքրական՝ 1289-1299 թթ.ու տասնամեակը:

24. Հ. Նալբանդեան, Արարական Աղբիւրները... , էջ 244:

TWO UNPUBLISHED COINS OF SMPAD (1296-1298)

ZAREH BEDOUKIAN

(Summary)

Two unique and hitherto unpublished coins from the writer's collection are of particular interest because they portray the political situation in Cilician Armenia. They belong to King Smpad (1296-1298) who usurped the throne when his brother Hetoum, the legitimate king, went to Byzantium to attend his sister Rita's wedding to Michael IX, son of the emperor Andronicus.

The two coins were obviously struck in great haste and with the obvious purpose of claiming the title and establishing his rule. In effect, they were propaganda coins. It is relevant to point out that when Smpad was later dethroned by Constantine I in a fratricidal war, the latter also issued coins (in gold, silver, and copper), claiming that he was now king and ruler of the capital city of Sis.

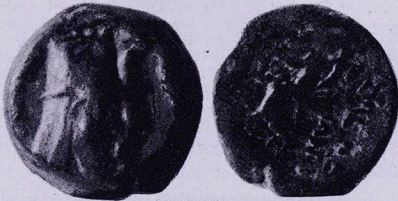
The article presents a critical study of the historical events during the turbulent decade between 1289 and 1299 when the five sons of king Levon II (1270-1289) fought each other for the throne and each managed to become king for a short period.

Տիգրան Դ.ի եւ Երատոյի արիւնակցական կապերու հարցին շուրջ

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

Տիգրան Դ.ի եւ Երատոյի կարճատեւ եւ ընդմիջուած դաճակալութիւններով վերջ կը գտնէ Արտաշէսեան տոհմի շուրջ երկու հարիւր տարիներու հարստութիւնը: Դրամագիտական գծով վերջ պիտի գտնէր նաև Արտաշէսեան խոյրով դրոշմուած ասանդական դրամներու շարքը:

Տիգրան Դ. իշխած է Ք. Ա. 8-5 թթ., եւ ասպա՝ ընդմիջումէ մը ետք, ան կրկին դաճին տիրացած է Ք. Ա. 2 - Ք. Ե. 1 թթ., այս անգամ՝ Երատոյի հետ միասնաբար:

ՆԿԱՐ ԹԻԻ 1

Տիգրան-Երատոյ դրամները ունին հետաքրքրական առանձնաշատկութիւններ: Առաջին անգամ ըլլալով կը հանդիպինք դրամներու, ուր թագաւորին եւ թագուհիին կիսանդրիները դրոշմուած են իրարու կից, միասնաբար (տես՝ նկար թիւ 1):

Այս պղինձէ դրամը կը կշռէ 6.20 կր., 19 մմ. անհաւասար տրամագիծով:

Դրամին յառաջակողմին վրայ, Տիզրան Դ. կը ներկայանայ աջ դարձած, հայկական, աւանդական բարձր խոյրով, որ կը վերջանայ հինդ բրդաձև առամներով: Արքան ունի երկար եւ սրածայր մօրուք, զոր նախորդները չեն կրած: Թաղուհին կը կրէ անորոշ ձևով խոյր մը, նոյնպէս բարձրաձև, բայց հաւանաբար տարբեր Արտաշեսեան խոյրէն, որուն վերի մասը կը թուի դէպի վար հակած ըլլալ:

Դրամին յետակողմը կը ներկայանայ առատութեան դիցուհին, դէպի ձախ: Զախ ձեռքով բռնած է առատութեան եղջիւր մը, խկ աջ ձեռքը՝ երկարած դէպի առաջ, բռնելով անորոշ առարկայ մը, հաւանաբար դափնեպսակ մը: Դրամին աջ կողմը երկու շարքով դրուած են [B] ΑΣΙΑΦΕΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Իսկ ձախ կողմը՝ ΜΕΓΑΛΟΥ Թէեւ յոյնած դրութեամբ: Դիցուհին ոտքին տակ կը կարդացուին ΤΕ դիրերը, որոնք, շատ հաւանաբար, Սելեւկեան թուականութեան դժով հաւասար են 305 թուականին, կամ՝ մեր թուականութեամբ 313/312 — 305 = Ք. Ա. 8/7 տարեթիւին (1): Ներկայ պատմագրութիւնը այս թուականը կ'ընդունի որպէս Տիզրան Դ.ի դահակալութեան սկզբնաշրջան:

Հաւանական պիտի ըլլար ենթադրել որ այս դրամները հատանուած են Տիզրան Դ.ի եւ Երատոյի ամուսնութեան, կամ՝ դահակալութեան խնդակցութիւններուն առիթով: Հետաքրքրական պիտի ըլլար յիշել որ Նապաթէական դրամաշարքէն, նոյն շրջանին յատուկ կարգ մը դրամներ կը կրեն զուգակից կիսանդրիներու դրամներ, օրինակ՝ Օպոտաս Գ. եւ Շաքիլաթ (Ք. Ա. 30 — Ք. Ե. 9 թթ.) (նկար թիւ 2), Արեթաս Դ. եւ Շաքիլաթ (Ք. Ա. 9 — Ք. Ե. 40 թթ.) (նկար թիւ 3): Նմանօրինակ դրամներու հատանումը, այն շրջանին, կրնար նաեւ վարակիչ նորաձևութիւն մը ըլլալ, քանի որ Տիզրան Դ.ի նախորդներէն եւ ոչ մէկը նման դրոշմով դրամներ հատանած է, տեղ տալով թաղուհին կիսանդրին: Պատմագիտական փաստեր չկան որ Նա-

1. «Սելեւկեան բուակամութեամբ նշուած դէպքերի ժամանակը որոշելիս, եթէ դէպքը մ.թ.ա. է կատարուել, 313-ից համուս է Սելեւկեան նշուած բուակամը (օրինակ՝ Սելեւկեան 200 թ. = 313—200 = մ.թ.ա. 113-ին), եթէ մ.թ. ընթացում՝ Սելեւկեան նշուած բուակամից համուս է 312 (օրինակ՝ Սելեւկեան 522.ը = 522—312 = մ.թ. 210-ին)» (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Դ. հար., Երևան, 1978, էջ 221):

պաթէական արքայատոհմը արիւնակցական ամուսնութիւններ կնքած է (2) :

Նկար թիւ 2

Նկար թիւ 3

Մասնաւոր նշանակութիւն ունի եզակի պղինձ դրամ մը, որ կը դտնուի Բարիզի Պետական Թանգարանին մէջ, ուր Տիգրան Դ. կը ներկայանայ Հայկական խոյրով դէպի աջ՝ եւ Արքայից Արքայ (ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ) ՝ իտղոսով: Իսկ յետսկողմը Երատոյ Թազուհին ձախ դարձած, առանց խոյրի: Վարտերը Հաւաքած են գլխի շուրջ Ժամանակակից բարձրաստիճան հոսմէուհներու վարսալարդարման օրինակով: Այդ արտայայտում էր հոսմէական ճաշակի եւ աղղեցութեան սկսուած ներթափանցումը Հայաստան (3) : Դրամին շուրջ դրուած է ΕΡΑΤΩ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ (Երատոյ քոյր Տիգրանի (նկար թիւ 4) :

Նկար թիւ 4

Նմանօրինակ դրամ մը կը դտնուի Կլասիոյ Համալսարանի Հիւնտերիւն Թանգարանին մէջ, ուր Տիգրանի տիտղոսները յիշուած են այլապէս՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ (նոր Տիգրանի մեծ Թազուարին) : Յետսկողմը յար եւ նման է նախորդ դրամին, Թազուհին ներկայացնելով պարզ վարսակալով եւ Քքոյր Տիգրանի մակադրութեամբ :

Կարգ մը պատմաբաններ Տիգրան Դ. ն ու Երատոն կը նկատեն

2. Seaby Coin and Medal Bulletin, March, 1979, pp. 81-84.

3. Բ. Ն. Առաքիլեան, Ակնարկներ Հին Հայաստանի Արուեստի Պատմութեան, Երևան, 1976, էջ 69:

եղբայր-քոյր եւ ամուսիններ: Հաւանարար այս դրամին վրայ յիշուած «Արքայի քոյր» բառերը առաջնորդած ըլլան զիրենք նման եղբակացութիւններու: Հին մատենագիրներէն միայն Տակիրտոս իր ժամակազրուութիւններուն մէջ յիշատակած է Տիգրանի եւ Երատոյի արինակցական կապերուն մասին: Սակայն Տակիրտոս, որ ապրած է Բ. Ե. 55-120 թթ. շրջանին, իր ժամանակազրուութիւնները դրած է հաւանարար երկրորդ դարուն սկիզբները, Տիգրանի եւ Երատոյի դաճակալութեան ժամանակաշրջանէն մօտ 100 տարիներ ետք: Շատ հաւանական է որ այդ շրջանին տակաւին շրջանառութեան մէջ էին Տիգրան-Երատոյ դրամներ, «քոյր Տիգրանի մակազրութեամբ», որոնք Տակիրտոսը մղած են իր հաղորդումին, թէ՛ Տիգրան եւ Երատոյ եղբայր-քոյր եւ ամուսիններ են: Պէտք չէ աննկատ ձգել նաեւ այն պարզապէս որ Տակիրտոսի ժամանակազրութեան շուրջ կան լուրջ վերապահութիւններ (4):

Դիոն Կասիոս իր «Հռոմի Պատմութեան» մէջ, խօսելով Տիգրան Դ-ի սպանութեան եւ Երատոյի դաճէն հրաժարելու անցուղարձեւուն շուրջ, արինակցական նման կապերու մասին ակնարկութիւն չ'ընէր (5):

Սակայն հայ պատմարաններէն ոմանք ազդուելով Տակիրտոսի հաղորդումէն եւ Տիգրան-Երատոյ դրամներէն, Երատոն կը նկատեն դաճակից, թագաւորաքոյր եւ ամուսին:

Լէօ կը գրէ. «Այս չորրորդ Տիգրանի հետ թագաւորում էր եւ նրա քոյրը, Էրատոյ անունով, որ նրա կիներ էլ էր: Քրոջ եւ եղբոր ամուսնութիւնը միայն այն էր ցոյց տալիս, թէ Հայաստանում դեռ ուժեղ էին տոհմային կազմի աւանդութիւնները եւ թէ դա արդէն վերադանցօրէն դրադաշտական մի երկիր էր, քանի որ այդպիսի ամուսնութիւնը թոյլատրուում էր այդ կրօնով» (6):

Լէոյի վերոյիշեալ հատորի ծանօթութիւններու բաժնին մէջ, հրատարակիչները կ'աւելցնեն թէ «թագաւորական ընտանիքում եղբոր եւ քոյր ամուսնութիւնը «տոհմային կազմի աւանդութիւններէ» միայն հեռուոր արձալանդը չէ: Այն ընդունուած եւ տարածուած երեւոյթ էր հելլենիստական ստրկատիրական երկրների միապետների ընտանիքներում եւ այդ սովորութիւնը հանդիպում է ինչպէս Սելեւկեանների, այնպէս եւ Պտղոմէոսականների տոհմում: Այդ սովորու-

4. Dictionnaire Encyclopedique Quillet, Paris, 1970, p. 6667.

5. Histoire Romaine de Dion LV An de Rome 755.

6. Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Ա. հտր., «Երկիրի Ժողովուած», Ա. հտր., Երևան, 1966, էջ 332:

թիւնից անմաս չմնացին նաև Արտաշէսեանները, որոնց արժուներէ նիտաուկացը շատ բաներում ընդօրինակում էր Հելլենիստական միւս պետութիւնների սովորութիւնները» (7) :

Տիգրան Գ-ի եւ Երատոյի արիւնակցական եւ ամուսնական կապերը հիմնաւորելու համար, Լէոյի եւ իր հրատարակիչներու տուած բացատրութիւնները վիճելի են : Ատրնշութիւններ փնտռել Հեռաւոր Եգիպտոսի Պտղոմէոսական արժուներէին եւ Արտաշէսեաններու արժուներէին միջև, ամուսնական բարձրու զծով, բաղդատական Հեռաւոր զուգահեռներ են : Իսկ Սելեւկեաններու պարագային, որոնք սահմանակից եղած են Հայաստանի, ընդունուած է այսօր, որ անոնք ընդհանրապէս եղած են միակին եւ հետո արիւնակցական կապերէ, բացի այրի Լաութիկէի պարագայէն, որ ամուսնացած էր իր եղբոր՝ Դիմիտրիոս Ա-ի (Ք. Ա. 162-150 թթ.) հետ եւ Կլէոպատրա Թէյայի պարագան, որոնց պատմութիւնը տակաւին կը կարօտի լուսարանութեան :

Ճիշդ է որ Հայ դանդուածները կրնան աղուած ըլլալ զրազառական կրօնի սովորութիւններէն, բայց Արտաշէսեաններու օրով արժուները խորապէս ինկած էր Հելլենիստական մշակոյթի եւ բարձրու աղղեցութեան տակ : Տիգրան Մեծի եւ Թաղուհի Կլէոպատրայի շրջանին, Հայաստանի մէջ հիմնական կերպով հաստատուած էր Հելլենիզմը, որուն կարկառուն ներկայացուցիչներէն մէկը պիտի ըլլար Արտաուզդ Բ., յունարէն լեզուով զրած իր Հեղինակութիւններով :

Ըստ Մանանդեանի՝ «Տիգրան Գ-ին յաջորդեց նրա որդին, Տիգրան Գ-ը, եւ սրա հետ Թաղաւորեց նաև զոյրը՝ Էրատոն, որը նրա կիներ էր : Եղբոր ու խորթ զրոջ ամուսնութիւնը, որ տարբեր մայրերից էին ծնած, Թոյլատրելի էր ո՛չ միայն ըստ զրաղաչտական կրօնի, այլև ըստ յունական որոշ օրէնսդրութիւնների» (8) :

Դժբախտաբար, Մանանդեան չի յիշեր իր աղբիւրը, ճշդելու համար Երատոյի տարբեր մօրմէ ծնած, եւ խորթ զոյր ըլլալու հանդամանքը : Որոշ չէ նաև թէ յունական ո՞ր ճորոշ օրէնսդրութիւնները Թոյլատու եղած են արիւնակիցներու միջև ամուսնութեան : Շատ հաւանաբար, Մանանդեան ուզած է մեղմացնել ընթերցողին մօտ կողայր-զոյր ամուսնութեան ճշիշ տպաւորութիւնը :

7. Նոյնը, էջ 537, ծան. 56 :

8. Յ. Մամանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Ա. հտր., Սրեւան, 1944, էջ 295 :

Մանանդեան կը շեշտէ. «Թէ ի՛նչպիսի խոր արժատներ էր ունեցել Հեյլենական կրթութիւնը Հայկական արքունիքում՝ այդ երևում է նրանից, որ Տիգրանի որդին՝ Արտաւազը, ... դրած է եղել յունարէն լեզուով ողբերգութիւններ, ճատեր, եւ պատմական երկեր» (9) :

Արտաւազը Բ. ի սպանութենէն ետք անոր զաւակները փոխադրուեցան Հոռմ : Հետեւաբար Տիգրան Գ. եւ իր յաջորդը՝ Տիգրան Դ. Հոռմի մէջ ստացան հոռմէական դաստիարակութիւն, անկախ իրենց Հեյլենիստական ընտանեկան դաստիարակութենէն : Ուրեմն բնական պիտի ըլլար խորհիլ որ Տիգրան Դ. ՈՈՐԹ էր զրադաշտական կրօնի սովորութիւններուն եւ բարքերուն, որոնք չէին թոյլատրեր արիւնհացական ամուսնութիւններ :

Կրօնական ըմբռումներու դժով նշանակելի է որ Արտաշէսեան բոլոր դրամներն ալ կը կրեն Հեյլենիստական դրոշմներ եւ յունական դիցաբանութեան յատուկ կերպարով աստուածներ, ինչպէս Յաղթանակը, Բախտը, Հերակլը, քաղաքներու պաշտպան ուղիներն ու դիցուհիները, գետերու դիցուհիները եւ պատահական կերպով փիղ, ձի եւ այլ դրոշմներ, որոնք յաճախակի կերպով դրոշմուած են Սելեւկեան դրամներու վրայ :

Այս տուեալները Համոզիչ կոուսններ են խորհելու որ գոնէ Արտաշէսեան արքունիքը հեռու կը մնար զրադաշտական կրօնի սովորութիւններէն ու բարքերէն, եւ մտրողջովին կլանուած էր Հեյլենիստական մշակոյթի ըմբռումներով ու բարքերով, ուր եղբայր-քոյր արիւնհացական կապերը պիտի հանդիսանային որպէս խորթ երեւոյթ :

Տարբեր վերլուծում ունի Վենետիկի Միլիթարեան միաբան Մահակ Տէր Մովսէսեան, որ խօսելով արքայազուներու դաստիարակութեան Հարցին շուրջ, կը գրէ. «Ըր որդւոյն դաստիարակութիւնն օտար դայեակի մը յանձնելու եւ իրմէ հեռու խնամել տալու սովորութիւնն՝ ունէր նաեւ քաղաքական լուրջ պատճառներ : Այդպէս ընելով՝ կրտսեր նախարարական դերդաստանին տանուտէրներն աւելի ջօրաւոր եւ ազդեցիկ նախարարներու խնամքին յանձնելով իրենց որդւոց դաստիարակութիւնը, կ'ապահովէին այդ հոյակապ եւ զօրաւոր սոհմերուն բարեկամութիւնն եւ պաշտպանութիւնը : Իսկ աւագ նախարարաց պնիւ որդիները՝ նախարար դաստիարակի ձեռքով հրահանդուած եւ անոր դայեակ տիկնոջ կաթով սնած՝ կը դառնային իր չարագատ եղբայր եւ քոյր դաստիարակ նախարարին սննդակից

որդուց, որոնց մէջ յաճախ ամուսնութիւններ կը կնքուէին...» (10) :

Ուշադրաւ է որ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի կողմէ հրատարակուած մեծածաւալ «Հայ Ժողովրդի Պատմութեան» Ա. հատորը անդրադառնալով այս շրջանի իրադարձութիւններուն, կը շեշտէ թէ «Տիգրան Գ. ուղիղ տասը տարի անց էր կացրել Հոռոմ, իրացրել հոռոմէական բարձրը, լատիններէն լեզուն» (11) : Յաջորդ էջին մէջ յիշուած է թէ Տիգրան Գ. ի մահէն ետք «... դահաւալուած են Տիգրան Գ. ր եւ նրա քոյր էրատոն, Տիգրան Գ. ի դաւաղները» (12) :

Ոչ մէկ ակնարկութիւն թէ անոնք ամուսիններ եղած են ըստ դրադաշտական սովորութիւններու, այլ՝ ընդհակառակը, շեշտուած է իրենց հօր, հոռոմէական դաստիարակութեան իւրացումը, որ նման բարձր էջը թոյլատրեր :

Հոռոմէական դաստիարակութիւնը աւելի շեշտուած պէտք է ըլլար Տիգրան Գ. ի եւ Երատոյի մօտ :

Վերոյիշեալ հրատարակութեան հաշումներով Արտաւազդ Բ. սպաննուեցաւ Ք. Ա. 31 թ. -ին, չուրջ 55 տարեկան հասակին մէջ (13) : Տիգրան Գ. այդ ժամանակ շատ հաւանաբար 30 տարեկան էր երբ տարուեցաւ Հոռոմ, ուր մնաց 10 տարիներ : Եթէ ընդունինք որ Տիգրան Գ. եւ Երատոյ իՍԿԱՊԻՍ ՀԱՐԱՉԱՍ ԵՂՏԱՅՐ ԵՒ ՔՈՅՐ ԷՆՆ, ուրեմն արդէն ծնած ըլլալու էին եւ մահահասակ՝ ոչ աւելի քան 5-10 տարեկան : Հոռոմ անշուշտ ամէն ջանք թափեց զանոնք «հոռոմէականացնելու», որպէս ապագայ դրածոյ դահակալներ : Գիտար պիտի ըլլար ընդունիլ թէ նման պայմաններու տակ անոնք հաշտ մնացած ըլլային դրադաշտական սովորութիւններու հետ :

Երատոյի արքայաքոյր եւ ամուսին ըլլալու վարկածը կը մնայ վիճելի եւ կը կարօտի պրպտումի ու լուսարանութեան, որովհետեւ .

Ա. — ձիշղ պիտի չըլլար Տակիրտոսի միակողմանի հաղորդումը իւրացնել տոանց վերապահութիւններու : Պատմադրութիւնը սովորաբար իր եզրակացութիւնները կը հիմնաւորէ մատենագրական այլազան աղբիւրներու հաղորդումներու բաղդատական ուսումնասիրութեամբ, մօտենալու համար ճշմարտութեան : Տակիրտոս նկատուած է սովորաբար վիճելի եւ միակողմանի մատենագիր :

10. Հ. Սահակ Տեր-Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1922, էջ 374-375 :

11. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Ա. հտր., հրատարակութիւն Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի, Երեւան, 1971, էջ 631 :

12. Նոյնը, էջ 632 :

13. Նոյնը, էջ 625 :

Բ.— Թէեւ մեր պատմագրական ծանօթութիւնները Արտաշէսեան դահակներուն շուրջ եւ մանաւանդ արքունիքին եւ բնտանեկան բարքերուն կապակցութեամբ Հազուադէպ են, ստով Հանդերձ, իրենց մասին զրոյ մատենադիրները պիտի չքաշուէին խժրժիլու գրարանոս ժողովուրդի մը՝ Մեծն Տիգրանէն սկսեալ, բարքերը եւ արիւնակցական կապերը: Նման ակնարկութիւն եղած չէ բացի Տակիտոսի եւ Տիգրան-Նրատոյ պարագայէն:

Գ.— Թաղաւորներու մօտ ամուսնութեան Հարցը կապուած էր անպայմանօրէն քաղաքական, դիւանագիտական եւ զինուորական Հազարդութիւններու հետ: Այսպէս բրած էր Մեծն Տիգրան՝ ամուսնանալով Պոնտոսի Միհրդատ Թաղաւորի աղջկան՝ Կլէոպատրայի հետ: Ապա՝ սա իր աղջիկը ամուսնացուց Ատրպատականի արքայազունին՝ Միհրդատի հետ: Նոյն մտահոգութեամբ Արտաւազդ Բ. իր քոյրը ամուսնացուց Պարթեւ արքայուրդի Բակուրի հետ: Նոյն Հաշիւներով Անտոնիոս ուղեց իր որդին՝ Աղեքսանդրը, ծնած Կլէոպատրայէն, ամուսնացնել Արտաւազդ Բ. ի աղջկան հետ:

Հետեւաբար երբ կենաց ու մահու պայքար կը մղուէր Հայաստանի մէջ, պահելու համար երկրին անկախութիւնը Պարթեւ ու Հոռմէական ոտնձգութիւններուն դէմ, երբ երկրին մէջ Պարթեւասէր եւ Հոռմէասէր կուսակցութիւններ իրենց պայքարներով կը տկարացնէին ներքին ճակատը, ճիշդ պիտի ըլլար ենթադրել որ արեւմտեան բարքերով սնած Տիգրան Գ. քաղաքական մտահոգութիւններէ մղուած, փոխանակ իր քրոջ հետ ամուսնանալու, փնտուէր զօրաւոր դաշնակից մը, եթէ ոչ զբացի պետութիւններէն, առնուազն, երկրին մէջ ազդեցիկ նախարարական տուներէն, կնքելով քաղաքական ամուսնութիւն մը:

Մենք համոզուած ենք որ Նրատոյ կը ներկայացնէր չէղօք բայց զօրաւոր նախարարական տոհմ մը, զոր Հոռմէացիները ուղեցին սիրաշահիլ, զայն առանձին դահ բարձրացնելով Տիգրանի սպանութենէն ետք: Ան հեռացուեցաւ երբ չարդարացուց Հոռմի անկախութիւնները որպէս դրածոյ թաղուհիի:

Դ.— Ինչ կը վերաբերի զրամներուն վրայ յիշուած «Արքայաքոյր» տիտղոսին, բացառուած չէ որ այդ տիտղոսը առնուած ըլլայ սելեւկեան պալատական բարքերէն: Սելեւկեան Հարստութեան մօտ թաղուհի կը նախընտրէր ինքզինք կոչել Քոնոն Քոնոնիս, որ ինքնին աւելի բարձր տիտղոս մը կը նկատուէր, քան՝ թաղուհի կոչումը (14):

Ե — Կ'արժէ նաև ընդդէմ իր զբաղմունքներուն վրայ, Երատոյ չի կրեր Արտաշէսեան թաղաւորական խոյրը, այլ իր մաղերը հաւաքած է վարտակալով մը: Ան չէ գործածած նաև ԹԱԳՈՒՀԻ տիտղոսը: Եթէ հարազատ քոյրն ըլլար Տիգրան Դ-ի եւ ամուսինը, նուազադոն չափով ակնկալելի պիտի ըլլար որ համահաւասար իրաւունքով ան գործածէր «թաղուհի» տիտղոսը եւ Արտաշէսեան խոյրը, օրինականացնելու համար իր դահակալական իրաւունքները:

Ճիշդ է որ մինչև այսօր մեր տրամադրութեան տակ գտնուող զբաղմունքը հաղուադիւտ են, սպառիչ կերպով արտայայտուելու համար այս հարցին շուրջ: Բայց նկատի ունենալով այն պարագան որ Արտաւաղ Դ. զբաժոյ թաղաւորը, ծագումով ատրպատականցի, որմէ զբաղ ունինք Օղոստոսին հետ միասնաբար, գործածած չէ Արտաշէսեան խոյրը, իրաւունք կ'ունենանք ենթադրելու որ Արտաշէսեան խոյրը վերապահուած էր բացարձակապէս Արտաշէսեան տոհմին հարազատ ժառանգորդներուն:

Ձ — Այս սորնչութեամբ կ'արժէ յիշատակել զեղին նշանքարէ պատրաստուած փորագիր քարի մը նկարը, որուն վրայ կանացի դիմապիծով իշխանուհի մը կը կրէ Արտաշէսեան խոյրը (15): Ըստ հեղինակին, այս քարը (զեման) պէտք է վերադրել Երատոյ թաղուհիին, հիմնուելով Տիգրան Դ-ի հռացումէն ետք որպէս թաղուհի Երատոյի առանձին իշխած ըլլալու հանդամանքին վրայ, եւ նկատի ունենալով այդ շրջանին յատուկ արուեստի ոճական նմանութիւնները:

Դժբախտաբար քարին շուրջ որեւէ դրութիւն արձանագրուած չէ: Տրուած չեն նաև այլ մանրամասնութիւններ քարին չափերուն, վաւերականութեան եւ գտնուած վայրին շուրջ:

Բնական պիտի ըլլար ակնկալել որ թաղուհի մը իր պաշտօնական կնիքին շուրջ փորագրէր իր անունն ու տիտղոսը: Անանուն քար մը, միայն Արտաշէսեան խոյրով, կրնայ պատկանիլ ունէ անձանօթ Արտաշէսեան իշխանուհիի, առանց փաստացիօրէն պատկանելու Երատոյին:

Տիգրան Դ-ի եւ Երատոյի արիւնակցական կապերու վարկածը կը կարօտի մանրակրկիտ լուրջ ուսումնասիրութեան:

15. Բ. Ն. Առաքիլեան, Ակնարկներ Հին Հայաստանի... , էջ 34 եւ տալետակ 51: 'Նաեւ տես' Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն (Ա. հտք., Երևան, 1971, էջ 625), ուր Ոռյմ փորագիր քարի մկարը արտատպուած է «Արտաշէսեան հայ քաղաքի» վերապահ բացատրութեամբ:

NOTES ON THE QUESTION OF BLOOD RELATION OF TIGRANES IV AND ERATO

BERJ SABBAGHIAN

(Summary)

The inscriptions of two Artaxiad copper coins (one in the Paris Museum, and the second in the Hunterian Museum of Glasgow University) which belong to Tigranes IV and Erato (2 B. C. - A. D. 1) read as follows: «Erato Tigranes' sister», and «Sister of Tigranes». The Roman historian Tacitus is the sole second source which mentions the blood relation of Tigranes IV and Erato.

Following the above mentioned facts, modern Armenian historians have suggested that the co-rulers of the Artaxiad throne, Tigranes IV and Erato, are blood relatives (brother and sister) as well as husband and wife.

The author of the article is suspicious of this conclusion and argues that in the Artaxiad dynasty and palace, where Hellenistic and Roman education and traditions were so dominant, such a marriage could hardly be possible.

The author suggests that Erato was a member of a strong but politically neutral Armenian noble family, and that the Tigranes IV-Erato coins were struck according to the Selucid tradition, where the queen preferred to call herself «king's sister», which was thought to be a higher title than «queen».

Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Գ.ի մէկ քանի անտիպ, միական դրամներ

ԱՍՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ Բ. (Բ. Ա. 95-56 ԹԹ.)

Արտաչեսեան հարստութիւնը իր փառքի օրերը սպրեցաւ Տիգրան Բ.ի տարիներուն: Անոր իշխանութեան ժամանակամիջոցին է որ ստեղծուեցաւ հայկական կայսրութիւնը, եւ հայ ժողովուրդը՝ մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան մարդերուն մէջ արձանագրեց իր ամենէն յանդուզն նուաճումներէն մէկը: Տիգրան Բ.ի յաղթապանծ օրերուն ամենէն խօսուն փաստերէն մէկը կը մնայ անոր հարուստ ու ճոխ դրամահատութիւնը, որ իր քանակով, տեսակով, կերպարով ու շարքով կը դատորոշուի Արտաչեսեան հարստութեան միւս դահակալներուն դրամահատութենէն:

Յարզ մէկտեղուած տուեալներուն համաձայն աշխարհի բոլոր թանդարաններուն եւ հաւաքածոներուն մէջ դոնուող Արտաչեսեան դրամներուն դոմարը կը հասնի 1600-ի, որուն շուրջ 90 տոկոսը կը կազմեն Տիգրան Բ.ի հատանած դրամները:

Վերջին տասնամեակներուն, դրեթէ ամէն տարի, Արտաչեսեան նորանոր դրամներ յայտնարեցուած են, որոնց մեծամասնութիւնը կը վերաբերի Տիգրան Բ.ի: Այս վերջինը թողարկած է արծաթ եւ պղինձ դրամներ: Տիգրան Բ.ի արծաթ դրամները ընդհանրապէս երկու տարբեր չափերով հատանուած են. խոշոր չափի, որոնք կը կոչուին քառադրամ կամ չորեքդրամ (tetradrachm), եւ կը կշռեն 15-16

կրամ, ու փոքր չափի, որոնք դրամ (drachm) կը կոչուին, եւ կը կշռեն շուրջ 4 կրամ (1):

Քառադրամները կարելի է բաժնել զլիսաւոր երեք խումբերու: Ա. Անտիոքի փողերանոցին մէջ Հատանուած դրամներ (Տախտակ Ա., թիւ 1): Ասոնք բաւական հասարակ են: Ասոնց վրայի մակադրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայի Տիգրանայ):

Բ. Դամասկոսեան քառադրամներ, որոնք թողարկուած են Դամասկոսի մէջ (Տախտակ Ա., թիւ 2): Ասոնք մեծապէս կը տարբերին միւս քառադրամներէն ե՛ւ արուեստով ե՛ւ պատկերատիպով: Ասոնց մակադրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայի Տիգրանայ), բայց յաճախ դաշտին մէջ կը տեսնուին տաւեր, զուգադրեր, եւլն:

Գ. Այն քառադրամները, որոնք բաւականաչափ նմանութիւն ունին Անտիոքեան քառադրամներուն, եթէ անոնց պատկերատիպը նկատի ունենանք. բայց անոնց արուեստը զգալիօրէն կը տարբերի (Տախտակ Ա., թիւ 3): Մանաւանդ ասոնց մակադրութիւնը կը տարբերի հպարտ տիտղոսով մը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայից Արքայ Տիգրանայ): Այս քառադրամներուն ո՞ր փողարկողն է թողարկուած ըլլալը որոշ չէ: Պտուկեանի համաձայն ասոնք թողարկուած են Տիգրանակերտի մէջ (2): Ըստ մեր կարծիքին՝ ուրիշ կարելիութիւն մըն ալ կրնայ նկատուիլ Արտաշատ քաղաքը: Ամէն պարագայի շատ հաւանական է որ ասոնք թողարկուած ըլլան բուն Հայաստանի (Armenia Proper) քաղաքներէն մէկուն մէջ, որովհետեւ շուրջ ութը տարի առաջ 25 արծաթ դրամներէ (drachm) բաղկացած դաժնոյ մը յայտնաբերուեցաւ Հայաստանի մէջ կատարուած պեղումներու ընթացքին: Այս դրամները նոյն մակադրութիւնը կը կրեն:

Դրամները նոյնպէս կարելի է բաժնել զլիսաւոր երկու խումբի:

1. Այն դրամները կամ արախմանները, որոնք զրեթէ յար եւ նման են Գ. տեսակի քառադրամներուն, բացի իրենց կշիռէն՝ որ շուրջ չորս կրամ է (Տախտակ Ա., թիւ 4): Պտուկեան այս դրամը կը համարէ Տիգրանակերտի փողերանոցին արտադրութիւնը (3): Ըստ մեր կարծիքին՝ ասոնք եւ Գ. տեսակի քառադրամները նոյն փողերա-

1. Յօդուածիմ մէջ դրամ բառը իր բնագրով իմաստով ամկայի Յան գործածուած է բնորոշիւտ համար *արախման*՝ շուրջ 4 կրամ կշռող արծաթ դրամ մը:

2. Զարեհ Պտուկեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամները*, Վիեննա, 1960, էջ 44:

3. Նոյնը, էջ 46:

նոցէն թողարկուած են: Ասոնց մակազրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայից Արքայ Տիգրանայ):

2. Այն շատ հազուադիւր դրամը (drachm), որ իր պատկերատիրոջ շատ կը նմանի Ա. եւ Գ. տիպի քառադրամներուն՝ բացի իր մակազրութենէն, որ է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայի Տիգրանայ) (Տախտակ Ա. թիւ 5): Այս դրամէն միայն մէկ օրինակ ծանօթ է մեզի:

Բացի վերոյիշեալ արծաթ դրամներէն, գոյութիւն ունին աւելի փոքր դրամներ, որոնք հազիւ 2 կրամ կը կշռեն: Այս տիպի դրամ մը ինծի առաջարկուեցաւ բայց մերժեցի դայն դնել, որովհետեւ շատ մաշած էր:

Մեծն Տիգրանի պղինձ դրամները նոյնպէս շատ հետաքրքրական են: Բազումառած արծաթ դրամներուն՝ պղինձները ոչ միայն թիւով աւելի են, այլ նաեւ որպէս տեսակ՝ անոնք հարուստ են, թէ՛ որպէս կերպար, եւ թէ՛ որպէս դիցարանական էակներ ներկայացնող խորհրդանիշեր:

Պղինձ դրամներուն կշիռները շատ աւելի կը տարուբերին քան՝ արծաթներունը: Ամենէն խոշոր պղինձներուն կշիռը 10 կրամի շուրջ է. իսկ ամենափոքրերունը՝ մինչեւ 1 կրամի շուրջ: Հետեւաբար՝ մնացեալ դրամական ստորաբաժանումներուն կշիռը կը տարուբերի 1-10 կրամի միջեւ:

Դրամներուն երեսին վրայ, արծաթ թէ պղինձ, կը տեսնուի թագաւորին դուրսը կամ կիսանդրին, հայկական խոյրով: Իսկ դրամին կռնակի կողմը ունի դանազան պատկերատիպեր, ինչպէս՝ ամաղթեղջիւր (cornucopia), ատրուշան, արմաւենիի տերեւ, ցորենի հասկ, Բախտը (Fortuna), Վահագն (Hercules), Յաղթանակ (Nike), փիղ, ձի, եւ այլն (Յաղթանակով եւ ամաղթեղջիւրով դրամներու համար տես՝ Տախտակ Ա. թիւ 6 եւ 7) (4):

ՏԻԳՐԱՆ Գ. (Ք. Ա. 20-8/6 թթ.)

Արտաւազդ Բ.ի (Ք. Ա. 56-34 թթ.) որդին՝ Արտաշէս Բ. (Ք. Ա. 30-20 թթ.) մահուան չափ կ'ատէր հռոմէացիները, որովհետեւ իր հայրը սպաննուած էր Մարկոս Անտոնիոսի հռոմանուէրին հրահան-

4. Տիգրան Բ.ի այլատեսակ դրամներում համար տես՝ Ասպետ Յ. Մ. Տօմապետում, Դրամ, Դրամադիտութիւն եւ Մեծն Տիգրանի Դրամները, «Շիրակ» (Պէյրուբ), 1907, քիւ 7, էջ 346-355:

դով: Հետեւաբար, Արտաշէս Բ. իր վրէժը լուծելու համար՝ Հայաստանն ապաստանած բոլոր հոռմէացիները սպաննել տուաւ: Այս արարքին համար՝ Օգոստոս կայսրը, Տիրերիոսի ղլխաւորութեամբ բանակ մը դրկեց Հայաստան, որպէսզի դահճնկէց ընէ Արտաշէս Բ.ը եւ անոր տեղ թագաւոր նշանակէ անոր եղբայրը՝ Տիրքան Գ.ը: Ըստ ծրարդին, հոռմէացիներու մեղսակցութեամբ եւ դաւաճանութեամբ, Արտաշէս Բ. սպաննուեցաւ եւ Տիրքան Գ. դահ թարձրացաւ շնորհիւ հոռմէացիներուն: Ան պղտիկուց Հոռմ փոխադրուած էր եւ հոռմէական դաստիարակութիւն ստանալով հոռմէասէր դարձած: Հակառակ այս իրողութեան, ատեն մը ետք, Տիրքան Գ. որդեկրեց հակահոռմէական քաղաքականութիւն մը, ու պայքարեցաւ հոռմէական կայսերապաշտութեան դէմ:

Տիրքան Գ.՝ բաղդատած Տիրքան Բ.ի, շատ աւելի համեստ դահակալութիւն մը ունեցաւ: Ան իր մեծ հօրը՝ Տիրքան Բ.ի ոչ համբաւը ունէր, ոչ ալ հարստութիւնը: Հայաստան չունէր իր նախկին լայնածաւալ սահմանները, ոչ ալ բարդաւաճումը. այլեւս անցած էին նախկին պանծալի օրերը:

Հակառակ այս բոլորին, Տիրքան Գ.ի դրամահատութիւնը աւելի ճոխ է քան իր հօրը՝ Արտաւազդ Բ.ի (5): Ան թողարկած է արծաթ եւ պղինձ դրամներ. արծաթները շատ հազուադէպ են: Յարդ մեզի ծանօթ արծաթներուն թիւը կը հասնի 4-ի, իսկ պղինձները՝ յարարեւրաբար աւելի են:

Տիրքան Գ.ի դրամները ունին յատկանշական ինքնուրոյն դիւծեր, որոնք մեծապէս կը դիւրացնեն իր դրամները դատորոշել Արտաշէսեան այլ դրամներէ: Ե՛ւ արծաթներուն, ե՛ւ պղինձներուն պարզային, Տիրքան Գ.ի դրամի երեսին վրայ կը տեսնուի թագաւորին դիւծը աջ դարձած, հայկական խոյրը քիչ մը աւելի նեղ եւ բարձր, որուն կեղերոնը զետեղուած է խոչոր ութանկիւն աստղ մը: Ոոյրին վրայի սեպագծեւ զարդերուն բարձրութիւնը շեշտուած է: Արծաթներուն պարագային՝ թագաւորը խիտ եւ կարճ մօրուք ունի, իսկ պղինձներուն վրայ՝ թագաւորը անմօրուս է, ինչ որ աւելի յունական կամ արեւմտեան մշակոյթի ազդեցութիւն կը յիշեցնէ: Դրամներուն կըռնակի կողմին վրայի նկարի կերպարներն են՝ փիղ, ձի, առիւծի դուլիս, Յաղթանակ, եւ թագաւորը կանգնած: Առ հասարակ այս բոլորը աջ դարձած են, բացի առիւծի դուլիսէն եւ կանգուն թագաւորէն, որոնք դէպի ձախ դարձած են: Միայն մեր վերապրելիք պղինձին վրայ է որ

5. Տես՝ Ասպետ Ե. Մ. Տոնապետեան, Ակնարկ մը՝ Տիրքան Գ.ի Չհրատարակուած Դրամներուն վրայ, «Ջամասէր» (Պէյրուք), 1968, քիւ 1, էջ 10-20:

Յաղթանակը աջ դարձած է: Արծաթներուն մակադրութիւնները՝ յունական դրամներու ոճով քանդակուած են եւ կը ձեւացնեն ուղղահայեաց սինակներ, որոնք վերէն վար կը կարդացուին: Իսկ պղինձներուն մակադրութիւնը քառանկիւնաձեւ է, ըստ պարթեւական ոճի, Արչակունի դրամներուն պէս:

Վերոյիշեալ տուեալներէն կը նկատենք որ ոճի հակասութիւններ դոյութիւն ունին ոչ միայն նոյն թագաւորին տարբեր դրամներուն միջեւ, այլ նոյնիսկ նոյն դրամին վրայ: Վերի ըսուածները ամփոփելով՝ արծաթներուն մակադրութիւնը յունական ոճի համաձայն է, իսկ մօրուքաւոր երեսը՝ պարթեւականի:

Պղինձներուն պարագային՝ ընդհակառակը, մակադրութիւնը պարթեւական ոճի համաձայն է, իսկ անմօրուս դիմակները՝ յունականի: Ի՞նչպէս կարելի է բացատրել այս դոյզ հակասութիւնները: Եթէ պահ մը նկատի ունենանք Տիգրան Գ.ի ժամանակ դոյութիւն ունեցող քաղաքական իրճակը եւ խնդրոյ առարկայ երկիրներուն աշխարհագրական դիրքերը, իսկոյն կարելի է արամարանօրէն հետեւցընել որ Տիգրան Գ.՝ հակառակ հոռոմէական դաստիարակութիւն ստացած ըլլալուն, նախընտրած է երկու չարեաց փոքրագոյնը, որդեգրելով այս տիպով դրամահատութիւն մը, որպէսզի հաճելի թուի ե՛ւ հոռոմէացիներուն, ե՛ւ պարթեւներուն:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԵՐԱԳՐՈՒՄ

Այս առիթով հարկ է յիշեցնել թէ Արտաշէսեան հարստութեան բոլոր դրամները յունատառ են:՝

Մեր նկարագրութիւններուն եւ վերագրումներուն պարագային յիշուած թուանշանները կը համապատասխանեն յօդուածին վերջաւորութեան զետեղուած երկու տախտակներուն վրայ դրոմուղ նկարներուն թիւերուն: Դրամներուն կշիռը տրուած է կրամով, իսկ տրամագիծը՝ սանթիմետրով:

ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ԱՆՏԻՊ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՏԱՆՏԱԿ Ա., ԹԻՒ Ց

Երես. թագաւորին դլուխը աջ դարձած, հինգ սեպաւոր, հայկական խոյրով: Ձախին՝ Ա տառը, որ յաճախ կը տեսնուի Տիգրան Բ.ի եւ Արտաւազդ Բ.ի դրամներուն վրայ: Շրջափակ զարդը՝ մարդարտաշար շրջանակ մը:

Կոնակ. կեղերոնը, աջին Վահագնի լախտը, ձախին՝ երկսայրի տասար: Ձախին՝ Τ[ΙΓΡΑΝΟΥ] բառին տառերուն հետքերը, որոնք հաղիւ ընթեռնելի են: Այս դրամը առ այժմ կը վերադրենք Տիգրան Բ-ին՝ նկատի ունենալով թագաւորին զլուխն ու դէմքը, մանաւանդ՝ թաղին ձախ կողմը դանդուղ տառը (6): Շրջափակ դարդը մարդարտաչար շրջանակ մըն է:

Կշիւ՝ 3.00, տրամադիծ՝ 1.50, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպետ Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱԵՏԱԿ Ա., ԹԻԻ 9

Երես. թիւ 8-ի նման, բացի A տառէն. շրջափակ դարդը՝ մարդարտաչար շրջանակ:

Կոնակ. ձի մը աջ դարձած, գլուխը վար ծռած: Վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (Արքայի), վարը՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Տիգրանայ): Ձախին M տառը: Շրջափակը՝ մարդարտաչար շրջանակ մը: Այս դրամը Տիգրան Բ-ի կը վերադրենք նկատի ունենալով թագաւորին խոյրը եւ տիտղոսը: Յարդ Տիգրան Բ-ի դրամներուն ոչ մէկուն վրայ նման հորիզոնական ժակազրութիւն տեսնուած է, ինչ որ նորութիւն մը կամ զարտուղութիւն մը կրնայ նկատուիլ՝ երբ զայն դիտենք դրամագիտական տեսանկիւնէն:

Կշիւ՝ 1.85, տրամադիծ՝ 1.40, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպետ Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱԵՏԱԿ Ա., ԹԻԻ 10

Երես. յար եւ նման թիւ 9-ի:

Կոնակ. յար եւ նման թիւ 9-ի. ձախին՝ M տառը բացակայ է: Դրամը զոդաձեւ է:

Կշիւ՝ 1.65, տրամադիծ՝ 1.20, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպետ Տօնապետեան հաւաքածոյ:

6. Զարեհ Պտուկեան այս դրամին մէկ տարբերակը կը վերագրէ Տիգրան Դ-ի (Գ. Ա. 8-5 Ի. Բ., եւ ապա՝ Գ. Ա. 2 - Գ. Ե. 1 Ի. Բ.), տես՝ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of The Artaxiads of Armenia*, London, 1978, p. 75, դրամի թիւ 158: Պտուկեանի այս կողմնորոշումը ամոր համար որ իր հրատարակած դրամին վրայ դրոշմուած քագաւորը խիտ մօրուֆ ունի: Մեր օրինակը մասամբ մշաձծ ըլլալով քագաւորը ամօրուս ըլլալ կը բուի, ու այն իսկ պատմաբանով գայն վերագրած ենք Տիգրան Բ-ի: Պտուկեանի գնահատամբը կարելի է համադրել նկատել:

ՏԻԳՐԱՆ Գ.Ի ԱՆՏԻՊ ԳՐԱՄՆԵՐ

ՏԱՆՏԱԿ Բ., ԹԻՒ 19

Երևս. Թաղաւորին գլուխը աջ դարձած, խոյրը բարձր, հինդ սեպերով զարդարուած:

Կոնստ. Թաղթանակը դէպի ձախ կ'ընթանայ: Աջին՝ պէտք է ըլլայ [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] (Արքայ), ձախին՝ ուղղահայեաց [Τ]ΙΓΡΑΝΟΥ (Տիգրանայ): Ինչպէս կը տեսնուի պատկերին վրայ, այս դրամին շուրջ մէկ երրորդը կը պակսի. հետեւաբար, իր լման վիճակին մէջ պէտք է իր կշիռը դէթ 1.30 կրամի շուրջ եղած ըլլայ:

Այս դրամին արուեստը՝ Թաղաւորին գլուխը եւ խոյրին ձեւը մեզ կը ստիպեն որ զայն Տիգրան Գ.ի վերագրենք: Զայն բաղդատել Տախտակ Բ. թիւ 17-ի եւ 18-ի հետ:

Կշիռ՝ 0.93, տրամադիւծ՝ 1.30, մետաղ՝ արծաթ, վայր՝ Ասպես Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱՆՏԱԿ Բ., ԹԻՒ 20

Երևս. Թաղաւորը պատմուճանով, ոտքի կանգնած, ձախ դարձած: Աջ թեւը երկարած, դուցէ բան մը բռնած ըլլայ: Իսկ ձախ ձեռքը յեցած է լախտի մը, կամ՝ նիզակի մը: Ոչ մէկ մակագրութեան հետք կը տեսնուի: Գրեթէ յար եւ նման պատկերատիպը Տիգրան Գ.ի այլ արծաթէ դրամի մը (Տախտակ Բ. թիւ 3):

Կոնստ. Թաղթանակը դէպի աջ կ'ընթանայ: Նոյնպէս Թաղթանակը կը տեսնուի Տիգրան Գ.ի այլ դրամներուն վրայ, բայց միշտ դէպի ձախ կ'ընթանայ (Տախտակ Բ., թիւ 17 եւ 18): Ոչ մէկ մակագրութիւն կամ հետք կարելի է նկատել: Վերոյիշեալ նմանութեանց վրայ հիմնուելով՝ այս դրամը առժամայէս կը վերագրենք Տիգրան Գ.ի: Որպէս երկրորդ կարելիութիւն կարելի է զայն վերագրել Տիգրան Ա.ի, որովհետեւ անոր կարգ մը դրամներուն վրայ Թաղթանակը դէպի աջ կ'ընթանայ (տես՝ Տախտակ Բ., թիւ 11 եւ 12): Ի վերջոյ, դրամահատութեան վրիպանք մը կարելի է նկատել երրորդ կարելիութիւնը: Այս վերջին տեսակէտը կը յայտնենք, որովհետեւ ցարդ տեսնուած ըլլող Արտաշէսեան դրամներուն վրայ, առանց բացատրութեան, երեսին կողմը կը տեսնուի Թաղաւորին գլուխը կամ կիսանդրին՝ հայկական խոյրով: Հետեւաբար, այս դրամը կամ զարտուղութիւն մը կը ներկայացնէ, եւ կամ ալ՝ Արտաշէսեան դրամ չէ: Թուանք որ ապագային այլ նմոյշներ գտնուին այս դրամէն, որոնք կարելի դարձնեն աւելի տրամարանական բացատրութիւն մը:

Կշիռ՝ 2.40, տրամադիւծ՝ 1.50, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպես Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱԽՏԱԿ Ա.

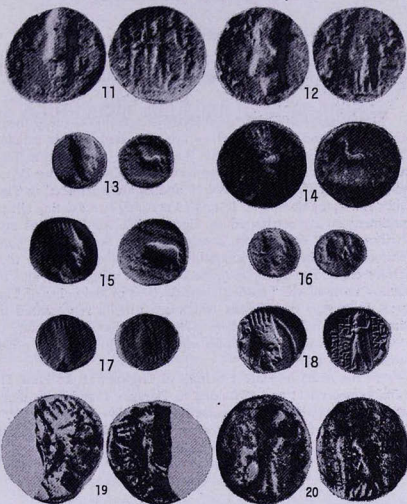
PLATE I

Թիւ 1-10 դրամները կը պատկանին Տիգրան Բ. ի :

ՏԱԽՏԱԿ Բ.

PLATE II

Թիւ 11 եւ 12 դրամները կը պատկանին Տիգրան Ա.ի,
իսկ քիւ 13-20 դրամները՝ Տիգրան Գ.ի:

**UNIQUE AND UNPUBLISHED COINS OF
TIGRANES II AND TIGRANES III**

ASBED DONABEDIAN

(Summary)

Five coins of the Artaxiad dynasty of Armenia — all of them both unique and unpublished — are discussed in this article. The coins in Plate I numbered 8, 9 and 10 are attributed to Tigranes II (the coin number 8 may be attributed to Tigranes IV as well). Coins in Plate II numbered 19 and 20 are attributed to Tigranes III. Coins numbered 18 and 19 are only two existing silver specimens so far attributed to Tigranes III. All five coins are attributed with reservation, because they do not have the conventionally accepted characteristic features of a particular monarch's coins. For example, in Plate I, coins numbered 9 and 10 possess most of the features characteristic of the coins of Tigranes II, except the legends which are usually represented in perpendicular columns are here given in two horizontal rows.

For additional information and comparison, several other coins are reproduced.

All the coins in Plate I belong to Tigranes II. In Plate II, coins numbered 11 and 12 belong to Tigranes I, and coins numbered 13 to 20 belong to Tigranes III.

The five coins that are discussed in the article belong to the author's collection of Armenian coins.

Մերձ. Արեւելի Աստուածաբանական Ճեմարանի հայերէն ձեռագիրները

ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ ՎՐԴ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Արտաագգ Արքեպիսկոպոս Սիրմէեանի «Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի եւ Ամբիլիասի ու Մասնաւորաց» (1) աշխատանքէն ծանօթ էինք որ Հալէպի «Ալեքիոյ Գոլէն»ին մէջ կը գտնուէին շուրջ 20 քանկագին ձեռագիրներ, սակայն անոնց այժմու վայրը կը մնար անյայտ: Այս ուղղութեամբ երբ մասնաւոր փնտրողներ կատարեցինք, ուրախութեամբ իմացանք Հայկազեան Գոլէնի Հայագիտական Ուսմանց Կեդրոնի Վարիչ՝ Դսկտ. Երուանդ Քասունիէն, որ անոնք կը պահուին Մերձաւոր Արեւելի Աստուածաբանական Ճեմարանին (N. E. S. T.) մէջ:

Ճեմարանի նախագահ՝ Վերապատուելի Յ. Աեարոնեանի բարեհաւ արտօնութեամբ, երբ աչքէ անցուցինք յիշեալ ձեռագիրները, հոն գտանք Սիրմէեան Սրբազանի նկարագրածներու կարեւոր մէկ մասը, ինչպէս նաեւ հինգ նոր ձեռագիրներ, որոնք ժամանակի ընթացքին գրադարանին սեփականութիւնը դարձած էին:

Մեր այս աշխատանքով կը ներկայացնենք հինգ նոր ձեռագիրներու նկարագրականը, ինչպէս նաեւ Սիրմէեան Սրբազանի նկարագրած քի 32 ձեռագիրը՝ որոշ սրբագրութեամբ եւ յաւելումով: Վերջաւորութեան կու տանք նաեւ ձեռագիրներուն հին եւ նոր քիւնթում բազդատական տախտակը:

1. Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի եւ Ամբիլիասի ու Մասնաւորաց Հատոր Բ., Հալէպ, 1936, էջ 74-115:

ՇԱՐԱԿԱՆ

Կապուս

ԶԺԹ - 1270

Գրիչ՝ Յակովբոս: Ստացող՝ Յովաննէս: Կազմող՝ Ռըստա-
կէս:

Թերթ՝ 236: Պրակ՝ Ա-ԻԴ × 12 (Ա-Բ չիք, Գ 5, Ժ 10, ԺԲ 9, ԺԳ 5, ԺԵ 10, ԺԹ 11, Ի 13, ԻԱ 11, ԻԴ 10): Նիւք՝ Թուղթ: Մեծուքիւն՝ 11 · 4 × 8 · 2: Գրուքիւն՝ Միասիւն: Գիր՝ Բուրբուր: Տող՝ 18: Կազմ՝ Մուք շազանակադոյն դրոշմադարդ կաշեպատ տախտակ, աստառը՝ կանաչ կտաւ:

Գլխագարդ՝ 17ա, 208բ: Զարդագրուքիւն՝ Հանդուցադիր: Լուսանցագարդ՝ Թռչուն, բոյս:

Վիճակ՝ Անբաւարար: Ա. փեղկը ինկած, կազմը քերծուած եւ կոնակը վնասուած, Ա-Բ պրակները թափուած եւ բաւական թերթեր կազմէն անջատուած:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. 1ա [Կանովն Երկրորդ Աւուրն Վերափոխման. Տէր Յերկնից] - Որ անապական մարմնով ծընար...

2. 17ա Կանովն Բուն Բարեկեդանի. արեհուքիւն - Բանն որ ընդ Հաւր...

51ա Ծարական Համամայ - Հայր Երկնաւոր...

3. 54բ Կանովն Համարէն ննջեցելոց - Աւրհնալ ես դու Քրիստոս...

4. 66բ Կանովն Ղազարու արեհուքիւն - Այսար դուրով քո ի Բեթանիա...

5. 67բ Կանովն գալստեան Տեառն յԵրուսաղէմ ար - Որ վերաւրհնիս...

- 104ա Ծարական Խնգարկութեան պատարագին, Բարսղի ասացեալ ոգէլից Վարդապետին. Գկ (ծայրակապ «Մարիամ») - Մըշտատածու խընկոյն լուսոյ...

6. 110ա Կանովն Աշխարհամատրանն - Երկրբազմեք քեզ Քրիստոս...

7. 133ա Կանովն գալստեան Հոգոյն Սրբոյ - Առաքելոյ ազաւնոյ...

8. 165ա Կանովն վարդավառին արհմուքիւն - Որ ի լերինն
այլակերպեալ...

9. 172ա Կանոն Նաւակատեաց հաշիմ ար - Ի վերա վիժի հա-
ւատոյ...

10. 180ա Կանովն սրբոյ Զատկին. արհմուքիւն - Այսաւր յար-
եաւ ի մեռելոց...

(- Միայն մէկ թերթի վրայ գրուած է Զատկի
Կանոնը - 198ա «Կանոն Սրբոց Հայրապետաց» ի
Մանկունքը ունի «Տեսի ես յայնմ յողնախումբ
ժողովոյն...» եւ միւս տուները) :

11. 208բ [Կանովն համօրէն մարտիրոսաց] - Ըղբեղ արգար...

12. 221ա Կանոն արհմուքեանց մեծի յարութեան - Երգեսցուք
երգ նոր...

ՅԻՇԱՏԱԿԱՆ ԱՆ ԳՐՁԻ

122ա Ո՛սպանանեաց զիս քունն յայսմ տեղոջ. կենդանի է Տէր.
եւ առաւել ճանճն զայս իմ եհան :

208ա ՊՅակոբոս զրիչ յիշեա եղբայր :

235ա Ո՛հ բազում վիշտս ի ճանճէս :

235բ Փառք... Ատանաւր յանկ ելիալ աւարտեցաւ մատեանս,
որ է Առաջարան, ի լեառն սուրբ Լուսաւորչին, ի յանապատիս որ կո-
չի Կապոսի (2), ընդ հոյանեաւ Սուրբ Յակոբայ եւ Սուրբ Սիովնի,
ի թուին Հայոց ԶԺԹ (1270), ի թաղաւորութեան Հեքմոյ եւ ի հայ-
րապետութեան տեառն Յակովբայ (3), եւ յառաջնորդութեան արքե-
պիսկոպոսին մերոյ տէր Սարգսի, մայրաքաղաքիս [Եղ]նկայի: Եղեւ
կատարումն սորա ճեռամբ մեղապարտ եւ ուստ անուն կրանաւորի
Յակովբոսի: Բայց զրեցաւ սա ի խնդրոյ պատուելի եւ սրբառէր եղ-
բաւր մերոյ Յովհաննիսի, որ ստացաւ զսա ի վայելումն անձին իւրոյ
եւ յիշատակ իւր եւ ծնաւդաց իւրոց, հաւր իւրոյ սրբայնեալ ծերոյն

2. Պայտիպոսի կամ Կապոսի Ս. Յակոբի վանքը կը գտնուի Երզնկայի արեւ-
մրտեան կողմը եւ անկէ երեք շորս ժամ հեռու զետակի մը մերձ, Շողակաթ լեռան
զառիվերին եւ Գոհանամ լեռան ստորոտը... Ս. Յակոբի վանքը ունեցած է զոյք
գարալէն եւ զեղեցիկ տաճարներ՝ նուիրուած Ս. Յակոբի եւ Ս. Սիոնի» (Դուկա.
Հ. Համազասկ Ոսկեան, Բարձր Հայքի վամբերը, Վիեննա, 1951, էջ 86-87) :

3. Յակոբ Ա. Կլայեցի, 1268-1286 թթ. :

Ատոմա քահանայի (4) եւ մաւր իւրոյ տիկնոջ(?) :

Արդ, աղաչեմ զամենեան որք Հանդիպիք սմա եւ աւկտիք, յիշեալիք զեղբայրս մեր Յոհաննէս, որ ստացաւ զսա յիշատակ, որոյ Տէր Ատոմած վայելեալ տացէ: Եւ ես մեղուցեալ ծառայս Ատոմոյ Յակոբոս՝ գրաւոյ սորին, որ չեմ յիշել յաղաւթս քո, զհոգեւոր Հայրն իմ զՄիփքար քահանայ, ոյ եղբայր սուրբ, Յոհաննէս յիշեալ /// վասըռկ(?) դպիր, որ զթուղթս կող[եաց բ]աղում աշխատութեամբ: Յիշեալ եւ զկազմող սորին զմիքստակէս դպիր, որ ծաղկեաց եւ կազմեաց, եւ դուք լիջիք յիշել առաջի Բրիտանի, եւ նմա վառք յաւիտեան:

Բ.

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

Անքաի

ՌՃԺ - 1669

Գրիչ՝ Պաղտասար Երէց:

Թերթ՝ 134. դատարի՝ 72բ: Պրակ՝ Ա-Ձ×12 (Ա 13, Ձ 11) + Ա-Ե×12 (Ա 11, Ե 11)+1×4: Նիւթ՝ Թուղթ: Մեծութիւն՝ 13.8×10:

4. Երեւոնի Ատոմ քահանայի վերագրուած այս մակդիրը՝ Սրբայմեալ, զուղորդութիւն մը կը ստեղծէ մեր մտքին մէջ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի յիշած Ատոմին հետ, որ Թաթարական արշաւանքներու հետեւանքով Միջագետքէն ընտանեօք փոխադրուած է Լամբրոն, իր հօրեղբոր՝ Կարապետ քահանային մօտ: Վերջինս Աւետարան մը զրեւ տուած է Յակոբոս կրօնաւորի մը, իրեն եւ իր եղբորդուոյն Համար: Կը մէջընթաց յիշատակարանէն մաս մը. «Յամի վեցհարեւրերորդի ութսնհարորդի երկրորդի (1233)... զբեցաւ Աւետարանս ձեռամբ Յակոբոյ սուտանուն կըրուանաւորի... յիշեալիք ի Բրիտանոս զտաղոյ զրոցս զԿարապետ սատուածարանի քահանայ, զի ստացաւ զսա յարգար վաստակոց իւրոց, ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ի վայելումս եւ ի ժառանգութիւն ՍՐԲԱՄՆՈՒՆԵՐ պատանւոյն Ատոմայ եղբորորդւոյ իւրոյ» (Ալիշան, Հայապատում, Վեներիկ, 1901, էջ 475):

Հետաքրքրական կերպով վերոյիշեալ Աւետարանի զրիչը եւ մեր Ծարակնոցի զրիչը նոյն անունը կը կրեն՝ Յակոբոս կրօնաւոր, թէեւ մին Լամբրոնի մէջ դրած է ձեռագիրը, իսկ միւսը՝ Կասպի վանքը: Սակայն, ինչ որ մեր ուշագրութեանը կը զբաւէ, այն է որ 1233 թուին դրուած այս ձեռագիր Աւետարանին մէջ կը հանդիպինք պատմի սրբաւունի Ատոմի մը, իսկ 1270 թուին դրուած մեր ձեռագիր Ծարակնոցի մէջ կը գտնենք ծերունի սրբայմեալ Ատոմ քահանայ մը:

Կարելի՞ է արձօք հետեւցնել, որ երկու ձեռագիրներու մէջ յիշուած պատանի եւ ծերունի սրբաւունի Ատոմները նոյն անձն են, թէ ոչ եղածը պարզ զուգարի պութիւն մըն է:

Գրուքիւն՝ Միասին: Գիր՝ Նօարդեր: Տոյ՝ 17/19: Կազմ՝ բաց սըր-
ճազոյն կաշեպատ խաւաքարտ: Պահպանակ՝ 1 թերթ վերջը:

Գլխագարդ՝ 73ա: Զարդագրութիւն՝ թռչնադիր (սակաւ): Լու-
սանցագարդ՝ թռչուն (սակաւ):

Վիճակ՝ Բաւարար: Կազմը քերժուած, սկիզբը եւ վերջը կարգ
մը թերթեր սկսած են անջատուիլ կազմէն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. 1ա-67ա [Հարցմունք Աքանասի եւ Պատասխանիք Կիրդի]
- 1ա-3ր [Յանկ] Ա. Վասն ընդէ՞ր ոք ի մեռելոց ոչ եկն յաշ-
խարհն... Ճի՞ր. Վասն հարկանելոյ զաղքատն կամ առջէ դինչ:

4ա-67ա Երանելոյն Աքանասի Արքեպիսկոպոսի Աղեկսանդրա-
ցոյ հարցմունք վայելուչք եւ Պատասխանի Կիրդի Երուսաղիմայ
Հայրապետի: Օգնեա Հոգիդ - Հետեւումն համարիմ ընդ Աստուծոյ...
վասն ողոց մարդկան բան ինչ ուսուցանել մեզ, վասն այսմիկ հարցա-
նեմ ընդ սրբութիւնդ քո ով երանելի հայր: Պտ. Իսկ ողի մարդոյ
դոյացութիւն է անխմանալի, ի նմանութիւն հրեշտակաց... ընդ հը-
րէլայն տանջեսցիս, որ զՔրիստոս յայտակեցին եւ Քրիստոսի մե-
րոյ փառք... ամէն:

2. 76ա-71բ Կանոն եւ պատուիրան յամենայն մեղացն գոր գոր-
ծել տայ չարն սատանա - Եղբայրասպանն Ո քառանից տայ, Ե տարի
վղլուին չամիլէ... եւ թէ երկուքն այլ են պատճառ նայ երկուքն ալ
պահեն եւ ծառայ մի դնեն եւ ազատեն:

3. 73ա-124ա Ի հարանց վարուց

ա. 73ա-109բ Ի հարանց վարուց - Ա. Մեծն Անտոն ասաց երեք
խաւք, զոր թէ առնէ ոք ապրի. չառնել ինչ առանց վկայութեան դը-
րոց... Ճի՞ր. Սուրբն Պահնտախոս ցանկացաւ շրջել ընդ անապատն
տեսանել զծառայս Տեառն...

բ. 109բ-22բ Ի վարուց մզմատրաց այլ բանից Ատրոց - Ա. Եր-
բեմն հայրն Անտոն աղօթէր ի խրճիին իւրում, եւ եղև առ նա
ձայն... Ո. Ասացաւ երբեմն ի ժողովս կրօնաւորացն, թէ Գ են մեծա-
մեծք դորժք...

գ. 122ա-3ա Երանելոյն Մակարա բամբ խրատու ոգէշան - Որ
ոչ քեցեսցի յամենայն հիւթից յօխտենիս, ոչ կարէ ժառանգել զստոյգ
կեանսն...

դ. 123ա-4ա Հարցումն խրատուց միանձանց կրուսատրաց -
Բարի՞ք է ստանալ երկուս հանդերձս: Պտ. Ստացիր երկուս հան-
սերձս եւ մի ստանար չարախօսութիւն...

4. 124ա-բ Գրիգորի Նարեկացոյ աղաքփ վասն ջերման - Արդ

այսքանեաց անբաւից հրաշից հանդերձիչ Հայր ամենաստեղծ... ըդհառաւարմն ձայնի հեծութեան սրտից մերոց, եւ քեզ փառք յաւիտեանս. ամէն :

5. 124բ-34 [Առակք]

ա. 124բ-5ա Վարդապետ մի զնալն իւր աշակերտօքն, ի ճանապարհին մէկ խան մի կայր իջաւ ի հոն...

բ. 125ա-բ Քահանայ ոմն քարոզէր զժողովուրդն յաղուհացն դալ ի խոստովանութիւն...

գ. 125բ-6բ Ասի ի սյամմութեանց թէ թաղաւոր մի որդի ծընաւ, ապա աչք եւ ախանջ չկայր...

դ. 126բ-7ա Ասի թէ այր ոմն էր յոյժ ծոյլ եւ պղերդ...

ե. 127ա-բ Ասի թէ հրէայ մի ի ճանապարհն կու զնայր եւ մորրեցաւ...

զ. 127բ Ասնն թէ խեղդետինն խրատէր զձագս իւր ըղորդ ընթանալ զճանապարհն...

է. 127բ-8բ Ասի յԱռակաց թէ այր մի զնաց առ դատաւորն քաղաքին, խոստադաւ նմա թէ քեզի բրդուղ մի իւղ տամ...

ը. 128բ-9ա Ասի թէ աղքատ էրէց մի մաւտ մսագործն զնաց...

թ. 129ա-30բ Ասի թէ երկու արք միմեանց յոյժ բարեկամք էին զնացեալ ի սաճառականութիւն...

ժ. 130բ Ասի թէ միակեց մի հետ սատանայի ուխդ եղիր... զինքն մեծութեան հասուցանէ, եւ սատանայ... (3 տող միայն, Շարթաւուած)

ժա 131ա-բ ...[Եր]իդասարդն ուղի անկեալ զնաց եւ գտեալ զայրն, ասաց. կամ առ զգին քո կէս խնծորին եւ կամ հալալ արա...

(Էջերու ետառաջութեան պատճառաւ պատմութեանս սկիզբը կը գտնուի 132բ- Երիտասարդ մի ուխդ էր եղեալ զի հարամ չուտէր...)

ժբ. 131բ Ի դիմաց ծոյլ առաջնորդաց... - Այսպէս գրէ, թէ եղեւ ժողով եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց...

ժդ. 132ա-բ Ծեր միանակեց մի թերահաւատ լինէր եւ առէր, թէ հաց եւ գինի ճաշակել չէ շահ մեռելոյ կամ կենդանոյ...

ժդ. 133ա-4ա էլ թեւաւոր եւ հաւ սմպակաւոր...

ժե. 134ա Այր մի զնաց մաւտ ի քահանայի մի խոստովանի... Ես քեզի ինչ կարաւտէի :

ՅԻՇՍՏԱԿԱՐՄԱՆ ԳՐԶԻ

Մի քերեցաւ սակաւ բանքս որ է յառաջին հարցմունք սրբոյն Աթանասի եւ Կիրղի, եւ սակաւ կանոնք, եւ սակաւ Հարսնց Վարք ի

ԹՎ. Հայոց ՌՃԺԸ (1669) ամին ԻԹ ի Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ Տէր Խաչատուրին զոր այսմ յամի կրկին նստաւ յաթոռն, եւ յայսմ ամի եղեւ մահ տարածամ ի յԱնթափ, ի Գիլիս եւ ի Հայաստ. սկսաւ Ձատկին մինչեւ ի փոխման Աստուածածնին, զոր Տէր Աստուած ողորմեսցի ննջեցելոցն:

Ձեռամբ սուտ անուն Պաղտասար իրիցու, զոր անուամբ միայն եմ քահանայ եւ զործով ոչ. ի քաղաքն յԱնթափ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածին յեկեղեցուն: Արդ, աղաչեմ զձեզ, ոյ զասք քահանայից եւ որք հանդիպիք ի սմա կարգալոյ կամ տեսանելոյ, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զմեղապարտ զծողս մէկ Հայր մեղայիւ, եւ որք յիշէք յիշեալ լիջիք ի Գրիստոսէ յԱստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

124ա Տէր Աստուած ողորմես ստացողի եւ զծողի զբոյս Պաղտասար զպրի եւ ծնաւդաց իմոց ամէն:

Գ.

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ. ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՆՆ ԴԱԽԹԻ

ԺԷ Դար

Գրիչ՝ Կարապետ Իրեբցի:

Թերք՝ 317. դատարկ՝ 1-2ա, 312բ-6բ: Պրակ՝ 1-26×12 (1-10, 17-14, 19-18, 26-10): Նիւր՝ Թուղթ: Մեծուքիւն՝ 19.8×14.3: Գրքուքիւն՝ Երկտին: Գիր՝ Նօտրդիր: Տող՝ 30: Կազմ՝ Դրոշմադարդ, մութ շաղանակադոյն կաշեպատ տախտակ:

Վիճակ՝ Բաւարար: Առաջին պրակին առաջին թերթը եւ վերջին պրակին վերջին թերթը փակցուած կողքին: 2բ-3բ, 224ա-7բ եւ 302ա-3բ հետագային վերստին ընդօրինակուած:

Մանօք՝ Նկարադրուած Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի կողմէ, Հտ. Բ. Թիւ 32:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- 2ա1-3բ2 Ցանկ է առաջին կամոնին եւ նախերգան - Նախ մի է Աստուած միջնորդն, դանձ իմաստութեան... եւթն եւ տասնեորդ սաղմոս վերջին՝ Վասն Կանոնադլխին...:

Ա. 4ա1-7բ1 Նորին քազերքանիկ եւ Կրանաշնորի սուրբ Խորըն եւ անյաղք Կոնտարի եւ լուսաւոր վարդապետի, խարազանագետաց ճգնաւորի, ճորոգ լուսաւորչին Հայոց՝ Գրիգորի երանածի լուծ-

մումբ դժարիմաց բանից եւ ֆաղուածոյ Սաղմոսացն Դաւիթի, ի սըրբոյն վարդաւան մեկնութենէ յոյժ պիտանի, շարադրութեամբ եւ գեղեցիկ պիտառութիւն: *Հոգի Սուրբ... - Մի է Աստուած, նախ ընդդէմ բազում աստուածոց, երկրորդ մի է անձամբ Հայր...*

բ. 7բ²-35ա² Սաղմոս ի Դաւիթ. Երանեալ է այր որ ոչ գնաց ի խորհուրդս - *Ի վերայ այսմ բանի Զ իրս հարցանելի է...*

- 35ա²-6ա² Այս ինչ է ցանկ կանոնիս Երկրորդ, ուր եւ տասներորդ սաղմոսիս - *Չորս խորհուրդ կանոնիս... երեսն եւ հինգերորդ սաղմոս՝ Անօրէն իշխանն...*

Բ. 36բ¹-61բ¹ ի կատարած Սաղմոս ի Դաւիթ - *Երկրորդ կանոնն՝ ութնասներորդ սաղմոս պատճառ ունի զերեք օրէնս...*

- 61բ¹-2բ² Ցանգ Երրորդ կանոնիս այս է - *Երեսուն եւ վեցերորդ սաղմոսս նախ ի խորհուրդ երրորդ աւուր արարչութեան... Յիսուն եւ չորրորդ. Հրց. Զի՞նչ է աղօթք եւ խնդրուածք...*

Գ. 63ա¹-103ա¹ Սաղմոս ի Դաւիթ. *Երեսուն եւ վեց սաղմոս պատճառ ունի զնախանձելի ծերութեան Դաւթի...*

բ. 67ա²-8բ¹ Նորին վասն մահու ֆարոգ ի բանն. Ահա չափով եղիր գաւուրս իմ - *Վտանդեալ երբեմն Դաւթի ի վշտալից կենցաղոյս...*

դ. 69բ¹-72ա² Նորին ֆարոգ վասն վարդապետաց, ի բանն. Անտարանեցից գարդարութիւն... - *Տէրն մեր Յիսուս Բրիտոսոս յառաջ քան զմարդեղութիւն իւր...*

դ. 72ա²-4ա² Նորին ֆարոգ վասն ողորմութեան, ի բանն. Երանի որ խորհի գաղֆատն - *Ֆարի գործք Գ են տեսակաւ...*

ե. 83բ²-6բ² Նորին ֆարոգ վասն Համբարձման, ի բան. Համբարձաւ Աստուած օրհնութեամբ - *Քնար եւ երգարան Հոգոյն Սրբոյ՝ մեծն ի մարդարէս...*

զ. 94ա¹-5բ¹ Նորին ֆարոգ վասն ապաշխարութեան, ի բանն. Առանկ լուս - *Բանս այս վասն ապաշխարութեան եւ թողութեան մեղաց է...*

է. 100բ²-1բ² [Ֆարոգ աղօթից] Ես առ Աստուած կարդացի - *Վասն բազում պատճառի այսքան ժամանակս աղօթելի է...*

- 103ա¹-4ա² Ցանկ է չորրորդ կանոնին Սաղմոսիս - *Յիսուն եւ հինգերորդ սաղմոս ի խորհուրդ չորրորդ դարուն... Եւթանասուն եւ մի սաղմոս՝ յանցեալ վասն կանոնաց...*

Դ. 104ա²-42բ² ի կատարած վասն ժողովորդեանն, որ ի սըրբոցն հեռացեալ են ի ժամանակին, զի կալան գնա այլազգիք ի գէր

արձանագիրք. Սաղմոս ի Դաւիթ - *Յիսուն եւ Հինդ սաղմոսս պատճառ ունի դժողովուրդն ի սրբութեանցն Հեռացեալ...*

բ. 106բ²-8ա¹ Նորին փարոզ վասն գիշերապաշտման, ի բանն. *Զարթիք փառք իմ... - Վեց է տեսութիւն բանիս, նախ ի դէմս Դաւթի...*

դ. 121բ²-5ա² Նորին փարոզ ի բանն որ ասէ. *Անցաք մեք ընդ հուր... - Զաստուածախն անեղ բնութիւն միայն ասաց բարի դու...*

- 142բ²-3բ² Յանգ է հիմգերորդ Կանոնիս - *Եւթանասուներորդ եւ երկրորդ սաղմոս թիւ եւթանասնիցն... Ութսուն եւ ութերորդ սաղմոս՝ Յաւիտեան ազգէ յազգ...*

ե. 144ա¹-83բ¹ Սաղմոս Յասափայ - *Եւթանասուն եւ երկրորդ սաղմոս պատճառ ունի զգերոյն դէմքն...*

բ. 145ա²-6ա² Նորին փարոզ ի բանն սաղմոսին. *Յանկարծակի սատակեցան պակսեցան - Երազ է կեանքս այս...*

դ. 149ա¹-52բ² Նորին փարոզ վասն տանջանաց եւ խրատուց եւ վասն մարտիրոսաց եւ հաղորդի եւս, ի բանն սաղմոսի. *Զայս խոնարհ առնէ - Կրկին զործք մարդկան բարի եւ չար...*

դ. 160ա²-1բ² Նորին փարոզ վասն հատուցման չարաց եւ բարեաց, ի բանն սաղմոսին որ ասէ. *Հատոյ դրացեաց մերոց - Գործն Աստուծոյ կրկին է իմանալ, նախ զի ստեղծանէ...*

ե. 167ա¹-9բ¹ Նորին փարոզ վասն դատաստանի, ի բանն Աւետարանչին. *Դատ արարէք որոյն եւ այրոյն - Սովորութիւն է Աստուծոյ ի ձեռն յառաջնոցն զյետինս կառավարել...*

դ. 171ա¹-բ² Նորին փարոզ վասն սեղան օրհնելոյ ի բան սաղմոսին. *Սեղան քո Տէր գորութեամ - Սեղան կոչի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս վասն բազում պատճառի...*

- 183բ¹-4բ¹ Յանգ է վեցերորդ Կանոնիս - *Ութսուն եւ ինն սաղմոս բազդատութիւն Դ խորհրդոցն... Հարիւր եւ Հինգերորդ սաղմոս՝ Քաղցրութիւն Աստուծոյ...*

Զ. 184բ²-228ա² Ազօբք ի Մովսէս՝ յայրն Աստուծոյ. *վեցերորդ Կանոն է այս Այտարակս, որ զանագան կիրս մեր եւ փոփոխմունք ցուցանմք - Կարգ կանոնին ասաց բարի է Խորայէլի Աստուած...*

բ. 221ա¹-3ա¹ Նորին փարոզ վասն մահու, ի բանն սաղմոսին որ ասէ. *Մարդոյ որպէս խոտոյ եմ աուրք - Մահ կանացու կեանք մարդոյ Գ յատկութիւն ունի յաշխարհի...*

դ. 219ա2-22ա2 Նորին փարոզ վասն Յարուքեան, ի բան մարգարէիմ որ ասէ. Առաքեա զոգի քո եւ ստանաս — ի վերայ այսմ բանի Ձ ինչ հարցանելի է, նախ թէ ընդէր աստ զյարութիւն յիշէ...

— 228ա2-9ա1 Յանկ է Եւքեքորդ Կանոնիս — Հարիւր եւ վեցերորդ սաղմոս ունի զխորհուրդ եւթներորդ աւուր շարաթու... Հարիւր եւ ԺԴ՝ յամբիծքն...

Է. 229ա2-56ա2 Ալէլուիա Օրհնութիւն — Եւթներորդ կանոնս, որ է խոստովան, աւուրս արարչութեան հայի յեւթներորդ օր շարաթուն...

— 256ա2-8ա1 Յանկ է ուքեքորդ Կանոնիս — Հարիւր տասնելիներորդ սաղմոս վասն արարչութեան կրկին... Հարիւր յիսուներորդ սաղմոս թիւն ազատութեան...

Ը. 258ա2-311բ2 Արհնութիւն աստիճանաց. Յազազս Ուքեքորդ Կանոնիմ, որ է ձժԹ Սաղմոս — Պատճառ ունի զզերոյն ազատելն... զարձեալ բովանդակն ձՄ սաղմոս ՄՆՁ տուն է, յորժամ Տէր Հովուեսցեն Ը տուն լինի. այժման առայս :

բ. 272բ2-5ա1 Քարոզ ի դէմս եկեղեցւոյ եւ սուրբ Կուսիմ, ի բան սաղմոսիմ որ ասէ. Արի Տէր ի հանգիստ քո — ՁԻ՞նչ է հանգիստն որ ասէ : Պի. Գիտել պարտ է, զի հանգչիլ ասի նմա որ վաստակի...

դ. 275ա1-բ2 Քարոզ քահանայից ի բանն. Քահանայք քո գեցցցիմ զարդարութիւն : Մեկնութիւն վանական վարդապետի — Քահանայն հայր է աշխարհի, այսինքն փոխանորդ Քրիստոսի...

դ. 275բ2-7բ2 Քարոզ միաբանից, ի բանն որ ասէ. Ձի բարի է... — Է բարի որ չէ վայելուչ...

ե. 277բ2-80ա2 Նորին փարոզ վասն օծելոյ, ի բանն. Որպէս իւղ զի իջանէ... — Աւրինակ տա զայս իմանալ ի միտանին բնակեալ եզրարց...

զ. 280բ2-1բ2 Քարոզ Կիրակմտի, ի բանն որ ասէ. Ի գիշերի համբարձէք գծեռս — Այսինքն դերապաշտօն առնել եւ համբարձեալ դձեռս...

է. 291ա1-2բ1 Քարոզ վասն աղօթից ի բանն. Ուղիղ եղիցիմ աղօթք — Մարդարէն պաղատի, ճանապարհաւ աղօթիցն ուղղիլ առ Աստուած...

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐԻ

311բ2 Ընդ որոց վերջինս բանասիրաց եւ տրուպ խնդրողաց բանին, պիտակ անուն կոչեցեալ Գրիգոր մեղսաներկ անձամբ եւ տխրեց

մատամբ վերստին Հաւաքեցի զքաղուածոյս Մեկնութիւն Սաղմոսացըն Դաւթի, ի նեղ եւ ի ստորասուզեալ ժամանակիս, յորում բռնակալն Թաւուր Թուլաուութեամբ վերին խնամոցն տրեալ էր բազում աշխարհի եւ աւերեալ կործանեցաւ այսմ ամի ՊԺԴ (1364) Թուի: Եւ պատճառ շարժողութեան վերստին քաղածոյս, նախ ի մեծին վարդապետ Համառու եւ խորին տեսութիւն, որ անյայտ մնայր միշտ, Հոգացայ ընդարձակ եւ յայտնի ցուցանել...

Արդ, եթէ դոցի ինչ ի սմա արժանի տեսութեան ձեր Տեառն շնորհք եւ վարժապետացն նախնի, եւ պակասն տկարութեան մերում ներեցցի: Այլ եւ վարդապետին իմոյ Յոնաթան Որոտնեցոյ յիշատակ բարի ի Տէր արձանացցի... Առ Հասարակ տէրն ողորմեցցի յաւուրն ահեղի եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ

144ա1 Աւդնեա Սուրբ Հոգի ախմար եւ մեղաւոր նօտարիս:

312ա2 Նա եւ զիս զեղկելի,

Բազում չարեք Հոգիս ի լի,

Մինչ զի ներկեալ եմ ի մարմնի,

Իրերցի կարապետս որ զրեցի,

Յոյժ փափաղմամբ եւ ծարաւի,

Այս քաղցրահամ բուրաստանի,

Մինչ զի զրոյն փոյթ ոչ արի,

Ոչ քարտիզի լաւագունի,

Զի չէր Հասու ժամանակի

Փառք քեզ եւ երկրպագութիւն ամենասուրբ Երբորդութիւն, որ ետուր ինձ տկարիս զօրութիւն, յաւարտ ելանել սուրբ կտակիս: Աւրհնեալ է Աստուած, զովեալ է Աստուած, զի որպէս Քիւրին է նավաւարին ի ցամաք ելանել, նոյնպէս դիւրին է եւ ցնծութիւն զբաղրին ի կտտարածն Հասանել, եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք եւ դոհութիւն յաւիտեանս. ամէն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅԵՏԱԳԱՅԻ (5)

143բ2 Յիշատակ է գիրքս Անթափցի Պօղոս վարդապետին, ի ձեռն նորին աշակերտի Նէպիցիս Սիմէոն վարդապետին, Թ՛յին ՌձՆԶ (1697): Նման՝ 312ա2 (Վրան Թերթիկ մը փակցուած եւ զրուած է. «Արբահամ Մառայ Յիսուսի»):

[Կնիգաբոչու՛ 312ա2 «Քրիստոսի ծառայ Տէր Մարուքէ [Ռ՞]—ՂԳ»:

5. Միւրմէկն Սրբազան իր Քիւ 32 Զեռազրին մէջ «Յեռազայի» այս յիշատակարանը նկատած է Գրչի Յիշատակարան, զանց ընկող 312ա2 Մայր Գրչի Յիշատակարանը:

ԷփիմէրՏէՍ ԵՒ ՏՈՒՄԱՐ (6)

ԱՆԴԱՊ

ՌՄՀԹ 1830

Գրիչ՝ Մուրատ Պօղոսեան:

Թերը՝ 85. Ղատարկ՝ 1ա-2բ, 3բ-4բ, 8բ, 21ա-37բ, 54ա-62ա, 65ա, 68ա, 70բ-1ա, 74ա, 79ա, 81ա-5բ: Պրակ՝ 1-17×4 (Դ 5, Ժա-Ժբ 8, Ժդ-Ժե 8): Նիւք՝ Թուղթ: Մեծուքիւն՝ 21×15: Գրուքիւն՝ Միւսիւն: Գիր՝ Ծեղազէր: Տաղ՝ 24: Կազմ՝ Թղթակազմ:

Վիճակ՝ բաւարար: Կազմը պատուած. կարգ մը ղատարկ Թերթերու վրայ անճոռնի ղծադրութիւններ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

3ա էփիմէրտէս և Տուար, օրինակարգեալ ի Մուրատ դարէ Պօղոսեան Արրահ [ամ] ի որդի, ի սբօշանս Հայագեան մանկանց. յամի 1830, ի Դեկտեմբերի 15, յԱնդապ:

Ա. 5ա-6ա Տարեկան ընթացք արեգական - Տարեկան ընթացք արեգական ըստ այսմ է, զի 365 աւուրք եւ 5 ժամու եւ 48 րոպէիւ...

բ. 6ա Աստիճանական շարժումն արեգական - Արդ, արեգակն յերարքանչիւր աստիճան...

դ. 7բ-8ա Աստիճանական ընթացք լուսնի - Լուսին կատարէ գլամարն զողիակոսի 27 օր...

ե. 9ա-20ա Իլմի միւսմ մալիւմի միւղի քարեգտէ - Իլմի նիւճմէ իլազըմ օլանը պիլաթիբը... (Հայաստան Թրքերէն):

զ. 38ա-53բ Երէ կամիցիս գիտել քէ արեգակն յորում կենդանակերպի է կամ յորում գօտուդ է - Կալ յայժեղջերէն եւ յայք գըրէն...

ը. 38ա-բ Վասն յաւարման արեգական եւ լուսնի - Պաւարի՝ յորժամ արեգակն եւ լուսինն տես ի նմին կենդանակերպի է...

ը. 38բ Բաժանումն կենդանակերպից ի վերայ տեղեաց - Պոյն՝ պարսից գլխոյն...

ը. 38բ-9ա Յազագս մուրակաց - Առաջին մուրակ կամ ղօտին որ լուսինն է, ստորին մուրակ մօտաւոր մեզ...

ե. 39բ Յազագս ամեմայն մուրակաց - Երեւակն առաջին դարոյն է տէր...

դ. 39ր-40ա Յաղագս բարձրանալոյ մուրակաց - *Բարձրանալն
և. խոնարհիլն մուրակաց այս է...*

է. 40ա Յաղագս պարբերական ընթացից մուրակաց - *Երեւա-
կըն պատէ գլուխդն ի միջոցի Լամի...*

ը. 40բ Յաղագս տեղադրութեան մուրակաց յաստիճանն - *Երե-
ւակն տեւէ յերբաքանչիւր աստիճանի Լ օր...*

թ. 40բ Յաղագս գործողութեան մուրակաց - *Երեւակն է էդ...*

ժ. 40բ Յաղագս որք ընդ իշխանութեամբ մուրակաց ծնանին - *Մնեալն ընդ իշխանութեամբ Երեւակին յանկարծամահ մեռանի...*

ժա. 40բ-1ա ի թուականիս հայոց ՈԼՁ Երեւակն էր ի ժթ աս-
տիճանի...

ժբ. 41բ-2բ Յաղագս գումոց եւ շարժմանց եւ ազդեցութեանց
մուրակաց - *Հրատն թէ իցէ կարմրազոյն, յայնժամ ընթանայ ի Հիւ-
սիս...*

ժգ. 42բ-3բ Գիտելիք ի վերայ ամսոց - *Յարաց ամսոյ քսան օ-
րէն յառաջ տես թէ որպիսի եղանակաւ վարին աւուրք...*

ժդ. 43բ-4ա Եթէ կամիցիս գիտել գաղութիւն հացի կամ զլիւ-
րիւն, քեզ այս լից կամոն - *Ընկալ քեզ շափ մի ցորեան...*

ժե. 44ա-5ա Գուշակութիւնք - *Ի Մարտի ԻԱ օրն արեղակն ի
խոյն մտանէ...*

ժզ. 45ա-6ա Յաղագս որոտմանց ի վերայ լուսնի, յինչ կենդա-
նատիպ լինիլն գուշակութիւն - *Եթէ լուսինն ի խոյն լինի և. յայն օր
լինիցի որոտումն...*

ժէ. 46ա-8ա Վասն աղեղան ի վերայ լուսնի, յարժամ իցէ ի կեն-
դանատիպսն. գուշակութիւն - *Յորժամ լուսինն իցէ ի խոյն, կենդա-
նատիպն և. աղեղն իջանիցէ...*

ժը. 48ա-բ Յաղագս բակին լուսնի - *Մինչ լուսինն իցէ ի խոյն
և. բակ առնուցու...*

ժթ. 48բ-9բ Յաղագս խաւարման լուսնի - *Յորժամ լուսին իցէ
ի խոյն՝ խաւարեցի...*

ի. 49բ-51բ Յաղագս մշանաց մուրակացն - *Յորժամ Երեւակն
մտանիցէ ի խոյն, լինի արիւնհեղութիւն...*

իա. 51բ-2բ Կանոն յաղագս գիտելոյ թէ լուսինն յո՞ր կենդա-
նակերպ - *Քեզ օրինակ կալ, յամի Տեառն 1825, ի Հոկտեմբեր 4...*

իբ. 52բ [Կենդանակերպք] 1. խոյ... 12 Ձուկն:

իգ. 52բ-3ա Եթէ կամիցիս գիտել թէ արեգակն յոր գօտին է
կամ մուրակ է - *Կալ ի դարձանային հասարակածէն...*

իդ. 53ա-բ Եթէ կամիցիս գիտել թէ լուսինն յորում կենդանա-
տեալի է, ի մեռն հաշուի, արա այսպէս - *Ձուուրս լուսնի ԲԺ պատ-
կեռ...*

Դ. 63ա-80բ Զօհալըն ճէտվելի իշին մալիւս - Պու ճէթվէլ զօհալըն տէվլեր ճէթվէլիտիւր... խտտեալիկին սէհէթ ներտէ օլտուղու մալիւս օլուր (Հալաաաթ թրք.) :

Ե.

ՔԱՐՈՉԳԻՐՔ

ԺԹ Դար

Թերթ՝ 76. Ղատարկ՝ 73ա-6բ : Պրակ՝ 1-13×4 (Ա 8, Բ 1, Գ 8, Դ 7, Թ 6, ԺԲ 10, ԺԳ 12) : Նիւր՝ Թուղթ : Մեծուրիւն՝ 33·5×25 : Գրուրիւն՝ Միասին : Գիր՝ Նօտրդիբ : Տոպ՝ 45/6 : Կազմ՝ Ծաղանակադոյն զբոյժաղարդ կաշեկազմ խաւաքարտ :

Վիճակ՝ Անբաւարար : Կաշիէ կազմը անջատուած, կարդ մը թերթեր կազմէն բաժնուած, խոնաւութենէ զբաղաչար դոնապոխուած եւ ծայրերը պատուած :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ա. 1ա-2ա Քարոզ առաջին ի տարեմուտ. գոհանալ զԱստուծոյ Սրննեա ամսն իմ զՏէր, ի Սաղ. ՃԲ - Երկու տուն ի սաղմոսացն Դաւթի Համար տամ ձեզ այսօր...

բ. 2ա-3ա Քարոզ երկրորդ, կիրակեի պահոց ծննդեան. ընթացք Քրիստոսնի. Յամեմայնի կամիւս բարութ... - Աստուածարանք զՀաւատացեալս, որք են ի վերայ երկրի, ճանապարհորդ անուանեն...

գ. 3ա Քարոզ երկրորդ. Մնումդ Տեառն... եւ եղև ի հասանիլ ւնցա... - Իբրև մերձեցաւ կուսական ծնունդ Հանդերձեալ Մեսիսին...

դ. 3բ Քարոզ երրորդ. Մնումդ... - Ել եւ Յովսէփ ի Նաղարէթէ, ունելով ընդ իւր զՄարիամ...

ե. 3բ-4ա Քարոզ չորրորդ, ի միմ արուրն... Դա է որդի իմ... - Տնորինեցաւ Բանն Աստուած յարդանդի կուսին ի Նաղարէթ...

զ. 4ա-5ա Քարոզ հինգերորդ... Փառք ի բարձումս... - Ի զերահրաչ Հանդիսի կուսական ծննդեան...

է. 5ա-6ա Քարոզ վեցերորդ... Զի՞նչ տաց տրիտուր Տեառն... - Եթէ նկարիչ ոք կամիցի զԹշուարութիւն մարդկային բնութեան յուցանել...

ը. 6ա-7ա Քարոզ եօթներորդ... Ամեմայն մարդ գամոյշ գիւնի... - Յայսօրեայ ընթերցուած սուրբ Աւետարանին պատմէ...

Թ. 7ա-8ա Քարոզ ու քերորդ... Օրինակ լիզիր հաւատացե-
լոց... - Արուեստ է հոյութութիւն անբան ոչխարաց...

Ժ. 8ա-9ա Քարոզ իմներորդ... Փուքաչիք գամմն քոյ ընտիր
կացուցանել... - Ոչ ոք ի մարդկանէ կամի յոռի ինչ ունիլ...

Ժա. 9ա-բ Տասներորդ քարոզ... Յնծասցէ անմն իմ ի Տէր...
- Յոբժամ Եսայի մարդարէ նկարադրէր զդարձ Իսրայէլացւոց... զի
ըստ աստուածարանից... (չար. թափուած) :

(Կը պակսին 11-րդ եւ 12-րդ քարոզները) :

Ժբ. 10ա-բ [Երեւտասաներորդ քարոզ...] .. բապէս վճռէ իբ-
րեւ սեպհական կնիք քրիստոնէի...

Ժգ. 10բ-11ա Զորեւտասաներորդ քարոզ... Վասն անօրէնու-
քեան մերոյ... - Որ բերկրութեան կենցաղոյս ոչ զչնտ դայ արտու-
թիւն...

Ժդ. 11բ-2ա Հնգեւտասաներորդ քարոզ. Բուն Բարեկենդան...
Լնդուսայն եմ կեանք իմ... - Եկեղեցի սուրբ զանկուսն նախահօր մե-
րոյ նկարադրէ այսօր...

Ժե. 12ա-3ա Վեշտասաներորդ քարոզ... Հայր քոյ դոցա...
- Երկնաւոր Վարդապետն մեր Յիսուս Քրիստոս երբեմն ի քարոզել
իւրում...

Ժզ. 13ա-4ա Տասներեօթներորդ քարոզ... Երբիցուք երե-
ւորեայ նամապարհ... - Եւթն Իսրայէլի յեղիպտոսէ նախադիծ եղև
օրինակ...

Ժէ. 14ա-5ա Տասներուքերորդ քարոզ... Որ գնայ անբիծ...
- Պորանն վկայութեան, որ յօրինեցաւ առ ստորոտով լերինն Սինայ...

Ժը. 15ա-6ա Քարոզ տասներիններորդ... Այսօր ընդիս իցես
ի դրախտի... - Յոբժամ Տէրն մեր Յիսուս աղօթէր ի վերայ խաչին...

Ժթ. 16ա-7ա Քարոզ քսաներորդ... Երբիցուք երեօրեայ
նամապարհ - Իսրայելացիք ցորքան ժամանակ մնացին յեղիպտոս...

Ի. 17բ-8բ Քսան եւ մի քարոզ... Գործէ զարդարութիւն... -
Որ փափաքի կալ յայսմ աշխարհի, ի կաթուղիէ եկեղեցւոյ...

Իա. 18բ-9բ Քսան եւ երկրորդ քարոզ... Կիմ դու սեա որդի
քոյ... - Ի տեսիլ հրաւիրեցաք եղբարք...

Իբ. 19բ-21ա Քսան եւ երրորդ քարոզ... Երբիցուք երեօրեայ
նամապարհ - Երկուք աւուրք կատարի ճանապարհ խորհրդոյ...

Իգ. 21ա-2ա Քսան եւ չորրորդ քարոզ... Խոսի գնշմարտութիւն
ի սրտի իւրում... - Երբորդ պայման կալ արժանապէս ի զինուոր-
եալ եկեղեցի...

Իդ. 22բ-3ա Քարոզ [քսան] եւ հինգերորդ... Աստուած իմ,
Աստուած իմ ընդէ՞ր քոզեր գիս... - Եւ ի հանգանակի քրիստոնէա-
կան ուղղափառ սուրբ հաւատոյս մերոյ...

իւ. 23բ-4բ Քարոզ ֆամն եւ վեցերորդ... Երբիցուք երեքօր-
եայ քանապարհ — Ուրախական է ճանապարհ՝ որ տանի դմարդ յեր-
ջանկութիւն...

լդ. 24բ-5բ Քարոզ ֆամն եւ եօթներորդ... Որ ոչ նեղաւար-
եաց... — Ճշմարտութիւն եւ ստույթիւն ներհականք են...

լէ. 25բ-6բ Քարոզ ֆամն եւ ութերորդ... Ժար[աւ]ի եմ... —
Ըստ Շնորհալի հայրապետին մերոյ առաջին մարդն...

իբ. 26բ-7բ Քարոզ ֆամն եւ իններորդ... Երբիցուք երեքօր-
եայ քանապարհ — Ընթացք երեքօրեայ հողեւոր ճանապարհորդու-
թեան մերոյ ահա կատարեցաւ...

իթ. 28ա-բ Քարոզ երեսներորդ... Չար ընկերի իւրում ոչ
արար... — Չլորեսին պայմանս լուսյք, որովք որդի արժանաւոր ի
նի մարդ...

լ. 28բ-9բ Քարոզ երեսուն եւ մի, Ծաղկազարդ... Ամենայն ինչ
կատարեալ է... — Ամօրեայ հանդէս անուանեալ Ծաղկազարդ է...

լա. 29բ-30բ Երեսուն եւ երկրորդ ֆարոզ... Հայր ի ձեռս քա-
ւանդեմ... — Յայտ վայր երկնչէի ես ի մահուանէ...

լբ. 30բ-1բ Քարոզ երեսուն եւ երրորդ... Ձեաց երկնից ետ մո-
ցա... — Եւ որք էլիք յեղիպտոսէ մեղաց...

լդ. 31բ-2բ Քարոզ երեսուն եւ չորրորդ... Յաւուր յայնմիկ
աստկացի կոծ յերուսաղէմ... — Յաւուրս նահատակութեան մար-
տիրոսաց ուրախանայ սուրբ եկեղեցի...

լէ. 33ա-բ Քարոզ երեսուն եւ հինգերորդ, Ջատիկ Տեառն...
Մի երկնչիք դուք... — Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց այսօր, մեծ աւե-
տիք Աղամայ...

լե. 33բ Քարոզ երեսուն եւ վեցերորդ... Որ քնակեալք էք
յաշխարհի... — Արեղակն զգալի ի մուտս իւր խօնարհեալ...

լզ. 34ա-բ Քարոզ երեսուն եւ եօթներորդ... Ձի սրպէս առա-
ւելան չարչարանք... — Սրբազան առաքելոյն վճիռ է բաղդատա-
կան...

լէ. 34բ-5բ Քարոզ երեսուն եւ ութերորդ... Ուրախ լեր բեր-
կըրեալք... — Աւետիք սրբոյ կուսին Մարիամու անուանի այսօրեայ
մեծահանդէս տօնախմբութիւն...

լբ. 35բ-6ա Երեսուն եւ իններորդ ֆարոզ... Եւ յեր ութ ա-
ւուր... — Քրիստոս յարուցեալ ի մեռելոց յառաւուտու առաջին միա-
շարթիւն...

լթ. 36բ-7ա Քարոզ ֆառաներորդ... Տէր Աստուած մեր երե-
ւեցաւ մեզ... — Այսօր ըստ կարգի աւուրց կիւրակէից սրբոյ Ջատիկ,
է երրորդ կիւրակէ...

լս. 37ա-8ա Քարոզ ֆառասուն եւ մի... Դու Տէր միայն առան-

ձին... - *Ձոր օրինակ զգալի աչք առ ի տեսանել զերեւելիս...*

խ. 38ա-9ա Քարոզ ֆառասունն եւ երկրորդ... Ապա երեսեցի նշան... - *Այսօր մարդիկ աշխարհիս այսօրիկ նոր նշան տեսին...*

խ. 39բ-40ա Քառասունն եւ երրորդ ֆարոզ... Առաջի նոցա եր-
բայ... - *Իմաստութիւն Հօր Յիսուս երկնաւոր Վարդապետն մեր...*

խ. 40ա-1ա Քառասունն եւ չորրորդ ֆարոզ... Համբարձեալ իշ-
խանք... - *Սուրբ եկեղեցի այսօր երկնաւոր փեսային իւրոյ զհամ-
բարձումն տօնելոյ...*

խ. 41ա-2ա Քարոզ ֆառասունն եւ հինգերորդ... Ուրախ լի-
նել եւ խնդալ պարտ էր... - *Յառակ անտակին ուսուցանէ մեզ երկ-
նաւոր Վարդապետն մեր...*

խ. 42ա-բ Քարոզ ֆառասունն եւ վեցերորդ, Պենտեկոստէի...
Այսօր նոր ժողովուրդք ցնծացեալ... - *Որք ի մօտոյ տեսիք զհանդէս
համբարձման...*

խ. 43ա-4ա Քարոզ ֆառասունն եւ եօթներորդ... Կեղանի է
Տէր... - *Այսօր սուրբ եկեղեցի մայր մեր յիշատակէ զվերանալ եղիա-
նի...*

խ. 44ա-բ Քարոզ ֆառասունն եւ ութերորդ... Գիտացես քէ
որպէս պարտ իցէ քեզ... - *Այսօր է տօն եկեղեցւոյ...*

խ. 45ա-բ Քառասունն եւ իններորդ ֆարոզ... Մի այսուհե-
տնի քազաւորեսցես մեզ... - *Յաշխարհէ աստ եթէ ոք ի սեռս մարդ-
կան ջանայցէ գտանել զոք առանց մեզաց...*

խ. 46ա-բ Յիսներորդ ֆարոզ... Լինի յետինն մարդոյն այ-
նորիկ չար... - *Ըստ այսօրեայ սուրբ աւետարանին պատմելոյ...*

ծ. 47ա-բ Քարոզ յիսունն եւ մի... Եւ որպէս ձիւրեմի պտղա-
լից... - *Այսօր սուրբ եկեղեցի տօնախմբութիւն կատարէ ամենա-
սուրբ Աստուածամօր...*

ծ. 47բ-8բ Քարոզ յիսունն եւ երկրորդ... Վայ անօրինին... -
Քաջայայտ է ամենեցուն որք են յաշխարհի աստ...

ծ. 48բ-9բ Քարոզ յիսունն եւ երրորդ Վարդավառ... Աւելին
զելից նորա... - *Ուրախական է յոյժ հանդէս այլակերպութեան Տեառն
մերոյ...*

ծ. 49բ-50բ Քարոզ յիսունն եւ չորրորդ... Զի յիմարն Աստու-
ծոյ... - *Հրաշալիին Պօղոս զհրաշալիս ատենարանէ...*

ծ. 50բ-1ա Քարոզ յիսունն եւ հինգերորդ... Գնաց գնացայք...
- *Ոչ ոք յօժարի զնուաստ իր ինչ...*

ծ. 51ա-2ա Քարոզ յիսունն եւ վեցերորդ... Այժմ տեսանեմ
իբրեւ... - *Ի մահկանացու կեանս յայտ յորում հաւատովք զնամք...*

ծ. 52ա-3ա Քարոզ յիսունն եւ եօթներորդ Վերափոխումն

Ատուածաբար... Եւ Դաւիթ եւ ամենայն տունն Իսրայէլի... - Ամենայն տէրունական տօնախմբութիւնք...

Ճէ. 53ա-բ Քարոզ յիտում եւ ուրերորդ... Մի է ազանի իմ... - Սուրբ Եկեղեցի ինծորեայ կատարէ զտօն վերափոխման...

Ճը. 54ա-բ Քարոզ յիտում եւ իններորդ... Եւ մայր... - Սուրբ Եկեղեցի է շրջանս միոյ տարւոյ օր աւուր տօնախմբէ զսուրբս...

Ճթ. 55ա-բ Քարոզ վաքսումներորդ... Յայտնեալք զի էք բուրբ Քրիստոսի... - Ի թուղթ իւր օրինակէ սուրբ առաքեալն ըզհատարեալս Քրիստոսի...

Կ. 56ա-բ Քարոզ վաքսում եւ մի... Եւ բերին առաջի նորա խալ մի... - Ի ցաւակիրս առաւել ցաւակի եւ այն որ ոչ ճանաչէ...

Կա. 56բ-7բ Քարոզ վաքսում եւ երկրորդ... Ո՞վ է սա որ երեսուխալ է... - Չճնունդ ամենասուրբ կուսին Մարիամու տօնախմբէ այսօր մայր մեր Եկեղեցի...

Կբ. 57բ-8ա Քարոզ վաքսում եւ երրորդ... Խաչվերաց... Բայց միայն գաւազան... - Սուրբ մարգարէն Դաւիթ հոգւով տեսեալ փրկչին մերոյ...

Կգ. 58բ-9ա Քարոզ վաքսում եւ չորրորդ... Զոր Ատուած գուգեաց... - Հանդերձ եմ մարդկութեան կուսութիւն եւ ամուսնութիւն...

Կդ. 59բ-60ա Քարոզ վաքսում եւ հինգերորդ... Ինձ քաւ լիցի պարծիլ... - Ոչ սակաւ պարծանք է Հայաստան աշխարհի մեր լինիլ եղևական զբախտին ի նմա...

Կե. 60բ-1ա Քարոզ վաքսում եւ վեց... Պատասխանի ետում եւ ասեմ չգիտեմք... - Երկնաւոր վարդապետն մեր Յիսուս Քրիստոս թէպէտ...

Կզ. 61ա-2ա Քարոզ վաքսում եւ եօթներորդ... Կայր Յիսուս ընդդէմ գանձանակին... - Առած է հասարակաց, թէ ուր հային աչք, անդ եւ հային միտք...

Կէ. 62ա-3ա Քարոզ վաքսում եւ ուրերորդ... - Ի մկրտութեան Տեառն բացումն երկնից, էջք աղանոյ...

Կը. 63ա-4ա Քարոզ վաքսում եւ իններորդ... Զի մառ խաչին... - Թէպէտ խաչի է այսօր տօնախմբութիւն...

Կթ. 64ա-բ Քարոզ եօթանասներորդ... Ենորիք ընդ ձեզ... - Յորժամ կամեցաւ Աստուած եւ կազմեաց զմարմին մարդոյ...

Հ. 64բ-5բ Քարոզ եօթանասում եւ մի... Գնեցէ՛ք գժամանակն... - Ի վաճառականութիւն յորդորէ զմեզ սուրբն Պօղոս...

Հա. 65բ-6ա Քարոզ եօթանասում եւ երկրորդ... Եմուտ խորհուրդ... - Յետ այլակերպութեան իւրոյ Յիսուս իբրև էջ է թափօրական լեռնէ...

Հբ. 66ա-բ Քարոզ եօթամասուն եւ երրորդ... Ո՞վ է ի ձեզ, քառյ իցէ բարեկամ... - Յայտօրեայ ընթերցած սուրբ Աւետարանի, պատմէ սուրբ Աւետարանիչն...

Հգ. 66բ-7բ Քարոզ եօթամասուն եւ չորրորդ... Սրտացուցեր գնեց քոյր իմ հարս... - Ի տասնարանեայ օրէնսն, զոր ետ Աստուած իսրայէլացւոց...

Հդ. 67բ-8ա Քարոզ եօթամասուն եւ հինգերորդ... Նոյնպէս եւ որ գանձէ անձիցն... - Երկնաւոր վարդապետն մեր Յիսուս Քրիստոս ի քարոզելն ի տեղոջ ուրեք...

Հե. 68բ-9ա Քարոզ եօթամասուն եւ վեցերորդ... Այլ վասն եղբայրսիրութեան չէ ինչ գրել առ ձեզ... - Սրբազան եւ առաքեալն Պօղոս յայտօրեայ ընթերցուածի իւրում...

Հզ. 69ա Քարոզ եօթամասուն եւ եօթներորդ... Այր ոմ գործեաց ընթրիս... - Հրեշտակային վարդապետն Գրիգոր Նարեկացի, ի սկիզբն մեկնութեան Երզ Երզոցին...

Հէ. 69բ-70բ Քարոզ եօթամասուն եւ ութերորդ... Լցաք առաւօտու... - Եկեղեցի սուրբ ամի ամի, ըստ իւրաքանչիւր աւուր պատշաճի...

Հը. 70բ-1ա Քարոզ եօթամասուն եւ իններորդ... Ո՞ Տէր յիշեա զիս Տէր... - Աւած է Հասարակաց, թէ Հարբ դանձեն վասն որդւոց...

Հթ. 71ա-բ Քարոզ ութսուներորդ... Որք սպասեմ Տեառն եւ որոգեսցին գորութեամբ... - Իսկ եթէ զսուրբ եկեղեցի ի դրսիս օրինակեսցուք...

Ճ. 72ա-բ Քարոզ ութսուն եւ մի. Զ կիրակէ Յիսմակի. ազգասիրութիւն. Յարգեցէք գայդ միմչեւ եւ եկից... - Ի Հաւատոց դիտեմք, եթէ կրկին է դալուստ Տեառն... Օրհնեսցէ եւ փայլեցուցէ անանց եւ Հոգեպարար օրհնութեամբ, այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

2.

ԹէՍՊԻՀԱԹ

(Հայաստան քրտերէն Հոգեւոր երգարան)

Ի դար

Թերթ՝ 252. դատարկ՝ 250բ-2բ: Պրակ՝ 21×12: Նիւթ՝ Թուղթ (Միադիմ՝ տեարակի): Մեծութիւն՝ 17.5×12.5: Գրութիւն՝ Միա-

ԲԱՆԴԱՏԱՍԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ ՁԵՆԱԳՐԱՑ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՔԻԻԵՐՈՒ

Ա. թ.	Ն. թ.	Նիւթ	ԳՐԻԶ	ՃԱՄԱՆԱԿ
18	861ա	Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի	—	Ճ-ձ-ժէ դդ. Ճ-ն-ժ-զ դդ.
19	862բ	Աւետարան	Կոստանդին	1671
20	863գ	Աւետարան	Գր. Սեբաստացի	Ճէ-ժ-լ դդ. Ճէ-ճ-ճ դար
21	864դ	Մաշտոց	Սահակ	1597
22	865ե	Մաշտոց	—	Ճէ-ճ-ճ դար
23	866զ	Մաշտոց	—	Ճ-ճ-ճ դար
24	867է	Շարակնոց	Մարտիրոս Աբղ.	Ճ-ճ-ճ դար
25	868ը	Շարակնոց	Մովսէս Քիւնյ.	1651
26	869բ	Շարակնոց	—	—
27	870ժ	Տօնացոյց եւ Ջայնաբաղ Շարակնոց	—	—
28	91ԻԲ	Ճառքնախք	—	—
29	872Սբ	Մեկնութիւն Յորայ եւ Դանիէլի	Վարդան	1577
30	873Ժգ	Վարդագիրք եւ պատմագիրք	—	Ճէ-ճ-ճ դար
31	874Ժդ	Յաղագս ազնանութեան	Բարբառ Սրկ.	—
32	875Ժե	Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի	Կարապետ Իրեքցի	Ճ-ն-ժ-զ դդ. 1666
33	876Ժզ	Մեկնութիւն Նրկոստասն Մարգարէից	—	—
34	91ԻԳ	Վարդագիրք	—	—
35	877Ժէ	Յաղագս մոլութեանց	Մինաս Կարիմեցի	1710
36	878Ժը	Գիրք Դատաստանի, Մ. Գօշի	Մկրտիչ Գալբր	1629
	879Ժբ	Էփիմէրսէս եւ Տումար	Մարտոս Պօղոսեան	1830
	880ի	Ճողովածոյ	Պաղտատար	1669
	881կա	Շարակնոց	Յակովբոս Կրօմաւոր	1270
	882իբ	Վարդագիրք	—	Ճ-լ-ժ-թ դդ. ի դար
	VN85	Թէւախեաք	—	—

Ս. թ. — Սիւրբեան Սրբ.ի քննագրում: Ն. թ. — Նոր քննագրում:

սիւն: Գիր՝ Շեղադիր: Տռղ՝ 15/16: Կագմ՝ Կապոյա Քղթակազմ՝
Պահպանակ՝ 1-ական թերթ սկիզբը եւ վերջը՝
Վիճակ՝ Բաւարար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. 1ա-246ր Թէւպիհաբ. 121ա, 270հ ի պատարաբաբա լահտէ
- Թապազ մա պըսըլամա թի, Յըհանտա բոժա լահտէ, /Մա պ'հալոա
ճըվանա լվի ճի, / Բօ շընորհ պըխօալըն ժէ...

(Մատենան կը բովանդակէ 310 քրտական հոդե-
ւոր երգեր)

2. 247ա-52բ Երգ Ներսէս Շնորհալի - Առաւօտ լուսոյ, արե-
զակն արդար... քեզ երգել զփառս:

THE ARMENIAN MANUSCRIPTS KEPT IN THE LIBRARY OF NEAR EAST SCHOOL OF THEOLOGY

FATHER ANOUSHAVAN TANIELIAN

(Summary)

In this article the author presents six of the twenty four Armenian manuscripts, that are kept in the library of Near East School of Theology. The manuscripts presented are the following:

1. **Canticles**, scribe: Hagovbos (A. D. 1270).
2. **Collection**, scribe: Paghtassar (A. D. 1669).
3. Grigor of Tatev, **Interpretation of Psalms**, scribe: Garabet of Iber (17th century).
4. **Epimerdes (meteorological guide) and Calendar**, scribe: Unknown (19-20th century).
5. **Book of Homilies**, scribe: Unknown (20th century).
6. **Tesbihat** (Armeno-Kurdish hymn book), scribe: Unknown (20th century).

Of these six manuscripts, five are being presented here for the first time. The third, however, has been previously presented by Archbishop Artavazd Surmeyian, in his **The Catalogue of the Armenian Manuscripts in Aleppo, Antelias and Private Collections**, vol. 2, Aleppo, 1936 (manuscript no. 32), is now being presented with certain corrections.

La sculpture décorative arménienne

S. DJEVAHIRDJIAN

L'architecture est le langage écrit avec des pierres, d'une civilisation, la sculpture en est l'illustration.

Les architectures qui s'expriment en briques emploient d'autres modes d'illustrations, tels que les fresques murales, en peinture ou en mosaïques, qu'on exécute sur d'épaisses couches d'enduit avec lesquelles on couvre la maçonnerie de briques: par exemple, le cas de l'architecture byzantine, dont les chefs-d'oeuvre de mosaïques sont bien connus.

Les écoles d'architectures, qui employèrent de préférence la pierre naturelle comme matériaux de construction, couvrirent les façades de leurs édifices avec de la pierre de taille, ce qui provoqua inévitablement l'ornementation sculpturale.

Mais il est nécessaire de faire une remarque importante. C'est la nature de la pierre employée qui déterminera pour l'ornementation, telle ou telle trame que le sculpteur pourra employer. Par exemple, l'Hellène, qui emploie le marbre de Pendélique, ne procédera pas de la même façon, ne dessinera pas les mêmes formes que celui qui a comme matière sculpturale la molasse, le basalte ou le tuf. A ces conditions, il faut ajouter encore toute l'influence des mœurs propres à chaque peuple, ainsi que l'influence des voisins.

Ces considérations jouèrent un rôle prépondérant dans la conception et le développement de la sculpture arménienne.

Un court rappel de l'histoire semble utile pour la compréhension de la formation et du développement de l'architecture et de la sculpture arméniennes.

Après le royaume d'Urartou (860-590 av. J.C.), dont la civilisation a fortement établi les fondements de l'art de bâtir en Arménie (1), l'Arménie est créée par le fusionnement du royaume des Yervendouni avec le royaume d'Armina Choupria (580-553 av. J.C.) sur les bases laissées par le royaume d'Urartou. Elle oscille entre deux mondes, l'attraction méditerranéenne et l'attraction de l'Iran.

Un moment, elle est feudataire de la Perse Achéménide mais, à la chute de celle-ci, elle fit partie de l'empire macédonien. Elle connut ensuite des alternatives d'indépendance et de sujétion sous les successeurs d'Alexandre.

Tigran II, le grand (95 av. J. C.) de la dynastie arménienne des Ardachessiens (189 av. J.C.-1 ap. J.C.), tenta de constituer l'Arménie en un grand Etat libre. Il y réussit jusqu'au jour où, après la victoire de Pompée, il dut abandonner toutes ses conquêtes méditerranéennes, Phénicie, Cappados, Syrie. Les Ardachessiens se distinguent par leur penchant hellénique en opposition avec l'ennemie romaine. Ils sont les alliés des Parthes contre Rome. Mais les Parthes profitent de leur alliance pour introduire en Arménie une branche de leur dynastie Arsacide et, en 64 ap. J.C., les Arsacides arméniens fondent, avec Tirdat 1er comme roi d'Arménie, la dynastie royale des Arsacides en Arménie. Cette dynastie régna jusqu'en 428 ap. J.C.

La déposition des Arsacides de Perse par les Sassanides (226 ap. J.C.) crée une situation difficile entre l'Arménie et la Perse. Le remplacement, en Perse, des divinités gréco-parthes par la religion Mazdéenne du Feu, aura ses répercussions en Arménie. Mais, devant la menace sassanide toujours grandissante, les Ar-

1. Les fouilles entreprises ces dernières années en Arménie ont mis à jour les restes de l'ancienne civilisation de l'Arménie, il y a 3000 ans. Les restes des cités à Nor-Balazid, à Adeyaman, à Yervantachad, à Pakaran, à Taline, à Garmir-Blour, etc. remontent au temps de l'empire Hourri-Mitanien, plus ancien encore que l'empire Hittite.

sacides d'Arménie cultivent l'amitié des Romains, ce qui leur permet de durer encore 200 ans sur le trône d'Arménie. Leur conversion au christianisme, au IIIe siècle, mettra une barrière infranchissable entre les Perses et les Arméniens et préservera l'existence nationale arménienne. Cette conversion aura aussi ses conséquences sur l'architecture arménienne en particulier et sur l'art, en général. D'ailleurs, tous ces péripéties politiques durant des siècles eurent leurs influences sur l'évolution de l'architecture héritée des Urartiens. Le temple urartien fut transformé successivement en temple de Mithra sous les Arsacides (basilique de Kassak), puis en temple de Feu, pour finir en église chrétienne. En 66 ap. J.C. Tirdat Ier, élu roi d'Arménie, vient à Rome avec trois mille cavaliers et des mages (Magos secum adduxerat) pour enseigner à Néron les fondements de la religion de Mithra (2) et l'initier au culte de Mithra.

L'Arménie, entre Rome et la Perse, sut ajuster à ces influences les thèmes et formes urartiens qui lui servirent de base fondamentale. En Arménie, ces apports helléniques, romains, parthes ou sassanides, ne se présentent pas comme des forces distinctes. Ils donnent plutôt la tonalité à toutes recherches qui, parties du fond urartien, ont pour but de juxtaposer ou de conseiller l'image de la vie et la pure spéculation décorative.

Depuis des siècles déjà, en Arménie on a bâti en pierre, le pays étant riche en variétés de pierres de différentes qualités et de nuances. Aux cités mégalithiques de Mitani, ont succédé les villes d'Urartou, construites en énormes blocs de pierres de tailles, reliées ensemble par des armatures en fer (3). Puis, ce fut la maçonnerie au mortier de chaux et, enfin, le béton de chaux. Cette maçonnerie de béton de chaux était recouverte de la pierre de taille ou par des plaques de tuf.

Malgré un long côtoïement avec les architectures hellénique, romaine et perse, et les tendances hellénistiques de l'esp-

2. Dio Cassius LXIII. I,7; Suétone, Nero, 13, 30; Pline, Nat. hist., XXX, I, 6.

3. Le fer est un produit d'Arménie et les Urartiens connaissaient déjà l'extraction du fer et son emploi. Le massif arménien fut « l'épicentre de l'âge de fer » écrit S. Dikscht dans son Introduction à l'Archéologie (Moscou, 1960). Et l'archéologue anglais Gordon Childe, dans son ouvrage, l'Orient Antique à la Lumière des Nouvelles Fouilles (Moscou, 1956), démontre que les ancêtres des Arméniens ont été parmi les premiers à extraire le minerai et que c'est en Arménie qu'a débuté l'âge de fer.

rit arménien, l'architecture arménienne sut garder son originalité, ses principes de constructions et surtout son entendement de l'harmonie des proportions, propre à la race arménienne. Sans doute, l'architecture arménienne a su profiter de l'expérience de ses voisines, mais elle a gardé l'indépendance de sa pensée directrice en matière de construction dont elle a suivi la route sans défaillance, et c'est peut-être pour cela qu'elle a pu survivre et garder ses lignes pures, à travers les vicissitudes de son histoire. Non seulement elle s'est préservée, mais encore elle sert d'exemple à l'Occident, alors que celui-ci se réveillait de la nuit des invasions des Barbares.

L'Occident reçut d'abord ses leçons par des bijoux et par des étoffes. Il nous faut supposer bien des étapes et bien des détours pour comprendre comment l'architecture arménienne toucha les chantiers carolingiens et romans et, avec l'architecture, la sculpture décorative.

L'architecte arménien fut, avant tout, un tailleur de pierre, un maçon en même temps qu'un sculpteur. Il connaissait bien les qualités et les possibilités de la matière qu'il détenait dans sa main et il apprit, au long des siècles, à en tirer le maximum de beauté. Il fut un tailleur de pierre et en même temps un maçon par la force des choses. C'est lui qui bâtit, avec les pierres qu'il taillait, les édifices et les monuments dont il concevait aussi les plans, établit les proportions d'harmonie et joua avec les volumes qu'il savait fort bien assembler en un tout.

Ce n'est donc pas en vain que le chroniqueur de l'époque (4) désigne ces tailleurs de pierres en les appelant «architectes ès pierre», dont nous trouvons l'équivalent, en Occident, au Moyen-Âge, dans l'appellation «Magister Lapidum». On trouve aussi souvent l'appellation «Gritch», que nous traduirons par «Burin».

Avec de tels maîtres (5), la décoration arménienne ne pouvait être que la sculpture et, par conséquent, fonction de la nature de la matière employée, c'est-à-dire de la qualité de la pierre qui serve à l'édification du monument. Elle variera donc suivant

4. Sdépannos Daronetzi, dit Assogig : Chroniqueur du Xe siècle, auteur de l'Histoire Universelle, bien connue.

5. Pour fixer les idées, nous pouvons citer quelques noms de décorateurs-sculpteurs transmis par les chroniqueurs, bien parcimonieusement d'ailleurs. Ce sont : Elisée (931 ap. J.C.), Benjamin (1001-1012), Mechitar (1236), Chenork (1263), Yegpaïrig (1286) etc.

que l'on emploie le basalte, le marbre ou le tuf coloré.

C'est la disposition des volumes qui crée le jeu de lumière et d'ombre, qui animera l'édifice arménien en lui donnant une somptueuse ornementation naturelle tout en lui gardant, dans le détail, une majestueuse simplicité. L'ornementation sculpturale interviendra simplement pour souligner certaines parties de l'ensemble architectonique, là où il est nécessaire, aux corniches, aux bandeaux des fenêtres, aux encadrements des portes, aux chapiteaux des piliers et des colonnes et, parfois, aux vousoirs des arcs, lorsqu'il est nécessaire de souligner leur importance ou de marquer leur présence.

L'ornementation sculpturale sera d'office de rigueur pour les « Hatchkar » (6), dont elle constituera, semble-t-il, la raison d'être, du moins à l'époque chrétienne, car nous verrons plus loin la vraie signification des « Hatchkar ».

Jusqu'au Xe siècle ap. J.C., dans l'architecture arménienne, le parement extérieur des murs reste nu. Au Xe siècle, l'Ecole de Vaspourakan introduit une innovation dans la tradition, en procédant à l'ornementation des parements extérieurs des murs. Et cette innovation, elle, procède avec un certain luxe et exubérance, en couvrant les murs de l'église Sainte-Croix d'Aghtamar de grandes sculptures figurées, représentant des scènes bibliques d'une qualité remarquable.

L'Arménien est, par nature, un peu iconoclaste. Aussi après l'exubérance sculpturale de Sainte-Croix d'Aghtamar, l'expansion vers le nord, vers la plaine d'Ararat de ce nouveau mode d'ornementation fut plutôt tempérée et les motifs de sculptures furent choisis avec plus de restriction. Et on procéda à l'ornementation des parements extérieurs des murs par des rangées de fines colonnes, reliées entre elles par des arcs sculptés. Les motifs de ces sculptures furent choisis dans l'immense choix de dessins géométriques, déjà employés dans les siècles précédents. Certains de ces dessins géométriques prirent même une signification symbolique, d'autres imitèrent, par leurs entrelacs, la trame des tissus ou des broderies, agrémentée parfois par une figuration de plantes, d'animaux, de grappes de raisins et d'autres fruits.

6. Les Hatchkar sont des « pierres levées ». La traduction littérale du mot « Hatchkar » serait « pierre à croix ».

Tout cet ensemble crée un contraste agréable entre la sévérité des murs et la légèreté des colonnades et arcatures, et ainsi que par l'échelle des sculptures par rapport à l'échelle de l'ensemble.

La base de ces figures géométriques, la trame du dessin constituent l'**entrelacs**.

L'**entrelacs**, dont l'origine remonte très loin dans l'histoire, apporte au décorateur arménien un répertoire riche et varié (7). C'est la manifestation de l'art éminemment populaire, puisqu'elle prend ses origines dans la décoration des nattes et des tissus. L'entrelacs dérive de la décoration de passementerie pratiquée par la masse de la population. Cette décoration de passementerie est composée par l'ensemble de tresses et noeuds sinueux, plus ou moins savant— suivant le développement du sens géométrique de l'exécutant. Au fil des siècles, l'entrelacs primitif arménien prit un développement considérable.

Les décorateurs arméniens procèdent par entre-croisement. La puissance de la spéculation analytique les amène à décomposer les thèmes avec une inflexible sécheresse et l'unité des formes se trouve rigoureusement détruite au profit de la lisibilité des éléments. De ce fait, elle se trouve réduite à un pur graphisme, accentué par de minces canaux d'ombre.

Aux ruines de Zwartnotz, par exemple, au VIIe siècle ap. J.C., nous rencontrons des chapiteaux ayant une facture ionique très marquée, mais dont la corbeille et les volutes sont décorées d'entrelacs purement arméniens.

Le système de l'entrelacs arménien est très complexe et ses combinaisons découlent l'une de l'autre, avec une rigueur presque mathématique.

Le plus simple et le plus ancien entrelacs est fait de deux brins enlacés, (Yeraskavor du XIIIe siècle av. J.C., à Ani, sur quelques chapiteaux du porche de Sanahin du XIe siècle ap. J.C., et sur

7. L'entrelacs en Arménie remonte bien loin dans l'histoire. La civilisation Mitanienne connaissait et pratiquait déjà l'ornementation aux entrelacs. Sur les statues de cette époque, les tissus des vêtements, donnent des spécimens remarquables d'entrelacs (Prof. Khatchadourian, *L'histoire Comparée de l'Arménie de l'Époque Cunéiforme*, Erevan, 1933). D'autre part, une ceinture trouvée par M. Achkarbek Kalantar à Yeraskavor, près de Chiragavan, et actuellement au musée d'Erevan sous No. 958, présente sur le bronze de la ceinture des tresses à deux brins qu'on rencontre souvent sur les Hatchkar. Cette ceinture date du XIIIe siècle av. J.C.

quelques bordures de Hatchkar de Bassar-Ghetchar du XVIe siècle ap. J.C.). Ce type est parfois complété par l'introduction d'un troisième brin, comme on peut l'observer à Marmachen et sur les arcatures de l'église St. Grégoire Illuminateur, à Ani. Ce type se complique même parfois par un quatrième, un cinquième et même un sixième brin. Il est facile de discerner deux ou trois brins. Mais, quand ils sont plus nombreux, ils sont aussi plus difficiles à compter. Il faut alors, en quelque sorte, déchirer la tresse par le milieu pour pouvoir calculer les éléments qui la composent (fig. 1 a1.a2.b1.b2).

Parallèlement à ce changement de nombre, on constate la variation du dessin de chaque brin pris à part. Ainsi, tandis que dans la combinaison à deux brins le dessin est déterminé par un entrecroisement d'ellipses allongées, dans la tresse à trois brins, c'est la combinaison d'un losange et de deux ellipses. Plusieurs figures géométriques de différentes valeurs, réunies autour du même axe, forment ainsi un dessin identique à celui d'une tresse composée d'un seul brin. Ce système d'entrelacs peut être observé à Zwartnotz (641), à Achtarak (VIIe siècle ap. J.C.), à Ani St. Grégoire de Gaguik (Xe siècle ap. J. C.), à Ste. Choghagath de Vagharchabad (VIe siècle ap. J. C.) etc.

En examinant le labyrinthe des lignes, on remarquera qu'il n'est pas facile de démêler et de lire et de suivre le parcours d'un brin isolé, tellement la combinaison présente un tout où les différentes parties se pénètrent et se confondent. On peut dire que chaque brin perd sa propre valeur pour ne devenir qu'un élément qui apporte à l'ensemble sa valeur artistique. D'ailleurs, il n'est pas nécessaire que le spectateur puisse dégager les brins, car ce n'est pas dans le rythme d'un seul brin isolé qu'il faut chercher la valeur décorative, mais dans la régularité et l'ordonance de l'ensemble.

L'artiste arrive à obtenir ces entrelacs des figures géométriques remarquablement variées. Ces variétés sont enrichies, d'autre part, par l'accentuation de certaines parties, par d'habiles substitutions d'enlacements, d'entrecroisements ou d'enchaînements.

L'entrecroisement est le cas où un brin passe au-dessus de l'autre brin en se coupant avec lui sous un certain angle (fig. 1)

L'entrelacement est le cas où s'entrecroisent plusieurs brins qui passent alternativement l'un au-dessus de l'autre.

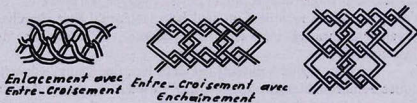
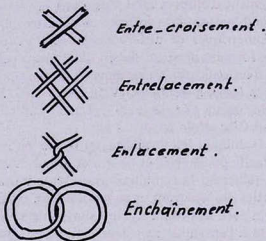
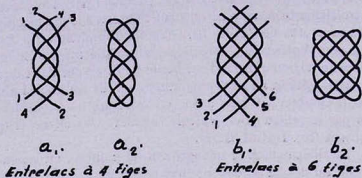

Fig. 1.— Exemples de formations de quelques types d'entrelacs. Analyse de quelques entrelacs, d'après Jurgis Baltrusaitis.

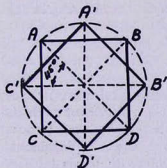
L'**enlacement** est le passage de deux brins tour à tour au-dessus de l'autre qui change inévitablement leur direction primitive.

L'**enchaînement** est le procédé de liaison de brins en cercle passant l'un dans l'autre (fig. 1).

Toutes ces combinaisons de motifs révèlent l'esprit subtil et analytique de l'artiste et procurent toute une série de décorations dans un même motif. En partant de l'entrelacs ordinaire à deux brins, on arrive à obtenir des cercles, des huites, des triangles, des losanges et des polygones. Le dessin de plus en plus prend de l'importance et le caractère géométrique des figures s'accroît et se développe, jusqu'à arriver à produire l'étoile à huit et à six branches (8).

Des figures géométriques sont ainsi associées, emboîtées et inscrites l'une dans l'autre, formant des compositions de très grandes variétés et complexités, où la géométrie domine la déco-

8. L'Étoile à huit branches est le déterminant de la croix archaïque arménienne. Elle est aussi la base du plan fondamental de l'édifice arménien. On l'obtient en tournant l'un sur l'autre de 45° deux carrés ABCD, A'B'C'D', inscrits dans un cercle directeur de diamètre $AD = \sqrt{2}$

$$AB = A'B' = 1$$

$$\overline{AB}^2 + \overline{BD}^2 = \overline{AD}^2$$

$$1^2 + 1^2 = \overline{AD}^2$$

$$AD = \sqrt{2}$$

cette égalité $AD = \sqrt{2}$ constitue l'indicatif harmonique de l'architecture arménienne. Sur cet indicatif sont établis les plans de base des édifices arméniens à huit branches, comme l'église d'Etchmiadzine, comme St. Théodoros de Bakarun, etc.

L'Étoile à six branches est formée par deux triangles équilatéraux inscrits dans le cercle directeur.

Le nombre huit, le double du «tetroxix», qui forme l'étoile à huit branches, symbolise le Soleil. L'adoration du Soleil fut la religion archaïque de l'Arménie, tandis que le nombre six est le nombre parfait. Ces deux nombres furent à l'honneur dans l'architecture et l'art arméniens, comme des réminiscences du passé.

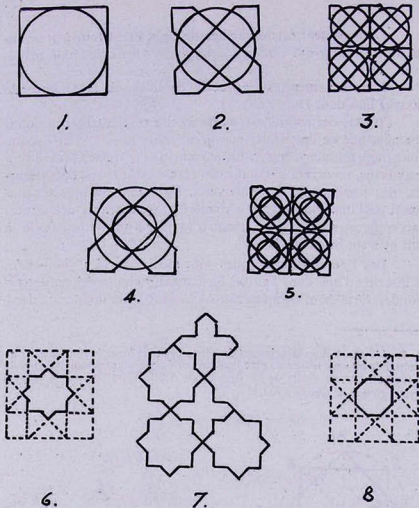

Fig. 2.— Analyse des entrelacs sur base de cercles inscrits dans un carré et sur base d'étoiles à huit branches. Le №3 est de Haghpad. Les entrelacs sur base d'étoiles à huit branches, on les trouve sur la bordure d'une fenêtre à l'église Sainte - Gayané à Vagharchapad, sur des Hatchkars à Ani, sur la cheminée du palais des Bagradouni à Ani, à Gochavank Hatchkar et encadrement de porte. C'est la fameuse étoile à huit branches dont le tracé harmonique est indiqué à la fig. 6. Cette étoile distribuée l'une à côté de l'autre (7) et se touchant par quelques unes de leur pointes, forment un ensemble dont les vides, servant de fond, dégagent un nouveau dessin géométrique. Du même tracé on peut former aussi des octogones qui engendrent de nouveaux dessins.

ration. On assiste presque au développement mathématique de l'esprit du décorateur.

Faut-il considérer ces dessins comme les essais d'un brodeur ou les exercices d'un habile géomètre à la recherche des propriétés des figures?

En réalité, ils ont été commencés par le premier, développés et continués par le second.

L'Arménie est tout imbue d'esprit analytique. Ses innombrables Hatchkar représentent toutes les variétés possibles d'une tresse décomposée. L'enchaînement y est beaucoup moins pratique; par contre, l'entrecroisement, qui détruit l'unité d'une forme, y reçoit un développement particulier. Ses polygones sont d'une géométrie parfaite. Chaque ligne y est nette et bien précise, chaque élément facilement lisible. La virtuosité du calcul y confère souvent à la sécheresse. On sent que le procédé a acquis une qualité dogmatique.

Le même esprit se manifeste aussi dans la facture du relief. Celui-ci est d'une monotone régularité. Le modelé répugne à la variété. Il a été calculé, lui aussi, à l'aide de la règle et du compas. C'est seulement en creusant des vides autour de la silhouette du dessin que l'on dégage les contours, procédé ordinaire de la sculpture méplate. Le fond reste caché dans les profondeurs et il se perçoit comme une nappe d'ombre sur laquelle s'enlèvent les figures, pareilles aux dessins blancs d'une dentelle. Ce caractère graphique est précisé encore par des rainures qui parcourent l'entrelacs, répétant son dessin et le soulignant d'un trait d'ombre. Cette manière d'exécuter est sans doute imputable en partie à la qualité de la pierre employée.

Certains savants voient dans les entrelacs arméniens une influence arabe. En vérité, on ne peut pas affirmer catégoriquement l'existence d'une pareille influence comme élément déterminant (9).

9. Les Arabes commencèrent l'invasion de l'Arménie vers le VIIe siècle de notre ère, à un moment où l'architecture et l'art chrétien, en Arménie, avaient déjà solidement formé leur doctrine. Il est même à se demander ce que l'art arabe pouvait réellement donner à l'ornementation arménienne. Si l'Europe du Moyen Âge a appris beaucoup de choses des Arabes, le cas n'est pas le même pour l'Arménie. Au point de vue culturel, l'Arménie n'était pas, vis-à-vis des Arabes, dans la même situation que l'Europe. Il est même fort probable que les conquérants eux-mêmes profitèrent de la culture classique dont l'Arménie était l'héritière, car il est à remarquer que les Arabes ne s'étaient signalés par aucune production artistique avant

Nous avons vu que la décoration avec des entrelacs est très ancienne en Arménie, avant que les Arabes apparaissent sur la scène de l'histoire et avant qu'ils remontent jusqu'en Arménie. Au commencement de l'ère chrétienne, l'entrelacs en Arménie était arrivé à une perfection et à un développement remarquables.

Plus tard, du Xe au XIIe siècle, le développement de ces décorations fut favorisé, on ne peut pas le nier, par le contact de l'esprit mathématique et ordinateur des Arabes. Mais, ce développement fut possible parce que l'entrelacs arménien se trouvait déjà à un degré d'épanouissement tel qu'il pouvait comprendre et répondre à l'apport de l'esprit arabe.

Vers les XVe et XVIe siècles, la décadence de l'art arménien, conséquence de la décadence politique et des invasions des Tartares et des Turcs, a rendu possible l'emprise prononcée de l'art musulman. Mais déjà ce n'était plus de l'art arménien, il s'agissait d'art musulman, pratiqué par des artistes arméniens.

Le règne des Bagratides, au Xe siècle, a apporté à l'ornementation sculpturale traditionnelle de l'Arménie un renouveau remarquable, résultat de la compétition des artistes qui cherchaient à se surpasser les uns les autres, en créant des combinaisons d'entrelacs toujours plus savantes, toujours plus géométriques. Toutefois, l'héritage de base, transmis du Ve siècle, fut conservé comme une mystérieuse consécration. L'ornementation sculpturale atteint alors une richesse et une rare opulence. Cette ornementation est employée partout où sa présence peut enrichir l'édifice artistiquement. Elle est aux encadrements des fenêtres et des portes, sur les chapiteaux, sur les arcs des colonnades le long des murs, sur les corniches et même sur les murs (Sts. Apôtres d'Ani) et, naturellement, elle trouve un champ d'épanouissement sur les Hatchkar.

l'Islamisme et leurs invasions vers le Nord. Un historien arabe, Ebn-Khaldoun, reconnaît ce fait et il l'explique très justement :

« On observe que les peuples nomades, chez lesquels la civilisation ne fait que commencer, sont obligés d'avoir recours à d'autres pays pour trouver des personnes versées dans l'architecture ».

Les conquérants arabes s'adressèrent souvent à Byzance et aux provinces orientales de l'empire pour se procurer des artistes et des artisans capables d'élever et d'orner les monuments dont ils projetaient l'érection. Par exemple, pour ne citer qu'un cas : Walid, fils de Abd-el-Meleck, posa comme condition de paix à l'empereur Justinien II, la fourniture des matières émaillées, nécessaires à la décoration de la grande mosquée de Damas. Ces matières émaillées étaient accompagnées d'ouvriers capables de les employer avec succès.

L'époque des Zakarians, du XIIe au XIIIe siècle, tout en restant fidèle au style des Bagradites, a introduit quelques innovations. L'artiste de cette époque, tout en gardant la préférence à l'ancienne mode, laisse un peu plus de place à l'habileté manuelle et emploiera moins la règle et le compas. Les anciennes tresses, composées seulement de dessins géométriques, se trouveront dès lors enfeuillées et fleuries. Fleurs et feuilles étant très habilement incorporées dans l'ensemble des entrelacs, il s'en dégagera un charme adoucissant la rigueur géométrique du dessin. Les artistes de l'époque Zakarian ont même incorporé, dans leur ornementation, des animaux et surtout des oiseaux. Il est vrai que ce mode de faire n'était pas une innovation, puisque déjà du Ve au VIIe siècle la représentation des animaux dans l'ornementation existait, mais avait été délaissée à l'époque des Bagradites. Au XIIe siècle, on la reprenait avec beaucoup de perfection. Ceci eut pour effet, et malgré l'encombrement qu'il provoquait, d'animer les lignes sèches des entrelacs par trop géométriques. Il existe aussi de l'époque des Zakarians l'emploi répandu des stactites.

Mais, comme nous l'avons déjà signalé, l'ornementation géométrique des entrelacs trouva un vaste champ de développement dans la confection des innombrables Hatchkar.

Le christianisme, à la fin du IIIe siècle, trouva en Arménie l'ornementation des entrelacs et s'en empara rapidement. L'adjonction de la croix chrétienne donna un nouveau motif de décoration qui se développa d'autant plus aisément que la doctrine de l'Eglise était déjà dans le fond iconoclaste.

En Arménie, avant le christianisme, existaient et existent encore aujourd'hui de nombreuses «Pierres dressées», des Menhirs (à Chamiram, à Adeyaman, à Khochoum-Dach, etc.). Certains de ces menhirs étaient même ornés de sculptures. La légende populaire attribue leur érection à des Géants, qui habitaient le pays dans les temps préhistoriques. Elle en conserve même le nom de l'un d'entre eux, «Dork Ankegh», un géant dans le genre de Gargantua, ou Cargantua, «celui de la pierre géante» (10). Le nom «Menhir» vient du breton, assez récent; auparavant,

10. Henri Dontenville. *Mythologie Française*, Ed. Payot Paris.

Fig. 3.— Les Menhirs de Sissian à Khochoun- Dach, Arménie.

on les appelait «la pierre dressée», comme on le dit encore en Arménie.

Ces pierres existent en quantité dans le monde entier; bien que la plupart d'entre elles n'aient eu aucun caractère sacré, il était fatal que, leur signification oubliée, une certaine superstition s'attachât à elles.

Il fut un temps où nulle qualité ne semblait être supérieure à celle de la fécondité, qu'il s'agisse de champs, d'animaux ou de gens; et il est de fait que nombre de «pierres dressées» sont liées à l'idée de fécondité. Il faut, en tout cas, écarter l'idée que ces pierres dressées pouvaient ne servir à rien. On ne transporte pas et on ne dresse pas des pierres qui pèsent plusieurs tonnes pour orner seulement un paysage.

Il y a quelques cinq ou six mille ans, les Chinois avaient découvert que le corps humain était le siège de courants autres que les influx nerveux et que ces courants empruntaient des parcours hors de tous les canaux anatomiques connus.

Dans l'homme sain, ces courants - ils sont deux et de nature contraire - s'équilibrent mais si, pour une raison ou pour une autre, extérieure ou intérieure, ils sont déséquilibrés, la maladie s'installe.

Or, les médecins chinois de ce temps avaient découvert également qu'il était possible d'agir sur ces courants, en piquant certains points de leurs parcours, au moyen d'aiguilles de silex, et de rétablir ainsi l'équilibre nécessaire ou de créer volontairement certaines perturbations. C'est la thérapeutique chinoise connue sous le nom d'«Acupuncture».

Or, tout comme le corps humain ou animal, la Terre est parcourue de courants, autres que les courants magnétiques et assez mal connus dans leur nature, mais qui ne peuvent demeurer sans action sur les couches géologiques qu'ils traversent et, par conséquent, sur la végétation.

Le rapprochement entre les aiguilles de silex d'acupuncture et ces aiguilles de pierres qui sont les menhirs, grands ou petits et qui semblent avoir une certaine influence sur la végétation, est surprenant.

Il n'est pas exclu que le menhir ait une action du même ordre, particulièrement quand il est humide par l'«eau de la Lune», la rosée.

Les menhirs ont été dressés plus ou moins haut, selon l'in-

tensité du courant tellurique, pour établir un équilibre bénéfique.

Dans les civilisations passées, il y eut d'extraordinaires agronomes et ces civilisations préhistoriques ont possédé une science de la terre capable de pallier à certaines carences de la terre pour un rendement valable et nourricier. Il serait extraordinaire que des gens capables de créer céréales, fruits et légumes, n'aient pas eu, sur la valeur de la terre et sur les moyens de remédier à ses insuffisances, des connaissances assez étendues pour les améliorer, de façon à permettre ces «mutations», en utilisant les courants telluriques, par exemple.

Ces menhirs, jouant les facteurs d'équilibre, peuvent également agir pour régulariser et même neutraliser des courants capables d'engendrer des perturbations physiques dans la texture des terres.

Tout cette science fut, au long des siècles, petit à petit oubliée. On n'a plus su le pourquoi de ces pierres dressées, et la légende populaire s'empara d'elles, la superstition les enveloppant. On a cru y voir quelque chose de diabolique et de surnaturel, surtout lors du rétablissement du christianisme en Arménie. Mais la tradition, inconsciemment, voulait les garder et continuer à les dresser. Et on eut l'heureuse idée de les revêtir d'une croix sculptée, de les christianiser. Sous le signe de la croix, ces menhirs pouvaient continuer à exister et l'on pouvait continuer à en dresser encore d'autres, comme pierres tombales ou commémoratives. Il est vrai qu'on les plantait un peu au hasard, sans but «scientifique».

Et ainsi ont pris naissance les **Hatchkar**, qui ouvrirent un champ très étendu pour le développement de la sculpture ornementale arménienne.

La croix arménienne ne dérive pas, comme on serait tenté de le croire, de la croix chrétienne. La croix primitive arménienne est un symbole païen, comme le swastika, comme le pentagramme pythagoricien ou la croix ansée égyptienne.

Les fouilles archéologiques de ces dernières années, mentionnées plus haut, ont révélé l'existence de ces croix païennes sous forme de sculptures ou de breloques en bronze.

La croix archaïque était le symbole de la Vie et sa forme, jusqu'à aujourd'hui, garde encore les traces de son premier spécimen.

L'écriture cunéiforme de l'Arménie primitive donne les

éléments des premières croix archaïques; quatre matrices cunéiformes placées en croix (fig. 5 a.), pour les inscriptions sur la pierre, et quatre bras égaux pris dans un cercle directeur, pour les breloques en bronze.

Avec le perfectionnement du dessin, cette croix archaïque a pris la forme indiquée par la figure (fig. 5 b.) où l'on remarquera le développement caractéristique des extrémités des branches de la croix, une sorte d'amplification des têtes cunéiformes.

Cette croix amplifiée derive de l'étoile à huit branches, que nous avons mentionnée plus haut, inscrite dans un cercle directeur de diamètre $\sqrt{2}$. Le tracé harmonique de cette étoile s'obtient en divisant les côtés d'un carré proportionnellement à sa diagonale, c'est-à-dire dans le rapport $\sqrt{2}$ (fig. 5 c.).

La croix archaïque se transforma lorsque Saint Grégoire l'Illuminateur imposa, par la force, le christianisme en Arménie (11). Toutefois, cette transformation ne fut que peu de chose. Elle consista à déplacer vers le haut les bras horizontaux de la croix, pour se rapprocher de cet instrument de torture que Jésus, par son sacrifice avait sanctifié et transformé en un nouveau symbole de la Vie (12). Malgré la transformation et la christianisation, la croix archaïque subsista et elle subsista si bien que, transportée par Byzance vers l'Occident, elle prit le nom de «Croix grecque». En réalité, elle n'apparut en Grèce qu'au VIIIe siècle seulement (13).

Les formes primitives, surtout les extrémités des branches gardèrent leur développement et s'enrichirent davantage par de savants entrelacs et par des adjonctions symboliques, inspirées par le dogme de l'Eglise. Ainsi, la croix primitive s'enrichit par des sculptures de grappes de raisin suspendues aux branches supérieures de la croix et par des épis de blé, très stylisés, entourant le pied de la croix, le «Hatchpour», symbolisant ainsi, le Pain et

11. Le christianisme fut déclaré religion d'Etat en 301 par le roi Tirdat III.

12. Le déplacement des bras horizontaux de la croix, vers le haut changea les proportions de la croix. La croix chrétienne arménienne est inscrite dans un rectangle allongé de rapport $\sqrt{2}$. Le petit côté de ce rectangle s'obtient en joignant deux sommets d'un décagon inscrit dans le cercle directeur. Les deux bras horizontaux partagent le grand côté du rectangle dans le rapport de la section donné (fig. 5 d.).

13. Runciman, *Civilisation Byzantine*, Editeur Payot, Paris.

le Vin de l'Eucharistie. On peut considérer comme la plus ancienne représentation de «Hatchpour», celle de Hatchkar de Notre-Dame d'Avan, datant du Ve siècle. Aux IXe et Xe siècles, les dessins des grappes de raisin et des épis de blé se développeront extrêmement par des entrelacs et des torsades, suivant l'inspiration et l'habileté de l'artiste sculpteur. On remarque presque sur tous les Hatchkar, l'attache des épis pour former la botte.

Le mariage de la croix chrétienne avec la décoration des entrelacs fut une réussite pour l'artiste, qui conscient de son succès, exploita cet avantage à fond et couvrit le pays d'innombrables Hatchkar, dont plusieurs spécimens très remarquables nous sont parvenus.

Ces Hatchkar sont toujours encadrés de trois côtés par des entrelacs dont la puissance de spéculation analytique arrive à une telle perfection que les thèmes se décomposent avec une inflexible sécheresse mathématique. Le quatrième côté (inférieur) du cadre est généralement réservé à une rosace; souvent c'est une étoile à huit branches finement ouvragées. Un fronton donne la réplique à la rosace de base. Ce fronton constitue la partie maîtresse de l'œuvre. C'est là que l'artiste cherche à donner la mesure de sa capacité et déploie toutes les ressources de son savoir et de ses combinaisons géométriques. La croix souvent elle-même est formée d'entrelacs et est placée dans le cadre ainsi composé.

Grâce à ces «Pierre-à-croix», les Hatchkar, nous possédons aujourd'hui les éléments de l'art sculptural arménien dont une branche, par la vallée du Danube, a pénétré en Europe. Au point de vue de la sculpture décorative, la Roumanie, la Serbie et l'Ukraine du Sud, sont des colonies de l'art arménien (14).

On a trouvé des entrelacs jusqu'en Scandinavie et en Irlande (15). Même certaines croix romanes (16) présentent une

14. Aug. Choisy, *Histoire de l'Architecture*, T. II, page 31.

15. Françoise Henry, *La sculpture Irlandaise*, Paris 1933.

La croix de Gosforth (Cumberland, Angleterre), érigée vers le XIIe siècle par les chrétiens d'origine scandinave, est ornée d'entrelacs dont les affinités avec ceux d'Arménie est frappante. Le menhir gravé de Kinasagat, dans le comté d'Armagh, porte des croix d'une ressemblance saisissante avec la croix arménienne. Il est fort probable que ce mode de décoration fut transporté vers l'Occident et les pays scandinaves par les soldats de la garde impériale byzantine. Cette garde était formée de mercenaires scandinaves, les *Varingas*, qui, dans leur pérégrinations en Asie Mineure et en Arménie eurent l'occasion de voir et de relever les croix et les entrelacs arméniens. Plus tard, rentrés dans leur pays, ils les y reproduirent en y apportant les varia-

affinité extraordinaire avec les Hatchkar, soit par l'ébauche des entrelacs, soit par l'essai décoratif des extrémités des branches de la croix, quoique, il est vrai, elles soient très simples et sans le développement géométrique des Hatchkar.

La sculpture décorative arménienne ne se borne pas seulement à orner les «pierres dressées», les Hatchkar, elle se développe aussi d'une façon très heureuse le long des bandeaux et encadrements des fenêtres et des portes monumentales, où elle arrive, par une expression presque exubérante, à étaler toute la gamme de ses entrelacs. De ces débordements profitent aussi les vousoirs des arcatures posés le long des murs, comme ornementation de ces murs. Un exemple de ces arcs se trouve à l'église St. Grégoire Illuminateur d'Ani (fig. 11). Les corniches, les bandeaux et les frises reçoivent aussi leur part de cette décoration car, en effet, ce sont des parties de la construction très propices pour ce genre de décoration. On en trouve des exemples à Pghehni, à Garmeravor, à Meren, à Pakaran et à Haghpad, etc.. L'artiste se manifeste, d'une façon heureuse, en décorant les denticules des corniches, les frises et les bandeaux. Même, parfois, il y exerce le rôle de précurseur, comme on le voit à l'église de Ste. Croix d'Aghtamar, où il précède de quelques siècles l'art gothique.

Mais, déjà, Ste. Croix d'Aghtamar est un cas particulier qui ouvre à lui seul un chapitre à part dans l'art de la sculpture arménienne.

Le Vaspourakan, c'est l'Arménie du Sud, c'est un don des volcans et du lac de Van; c'est de la bonne terre grasse, sous un climat plus clément qu'en Arménie du Nord. Un climat qui fait pousser la vigne et fait mûrir la grenade. La vie y est plus exubérante, plus abondante et plus expressive, dont se ressent inévitablement le genre d'ornementation. D'ailleurs, la décoration sculpturale extérieure de l'église Ste. Croix d'Aghtamar (17) démontre bien cette abondance que l'artiste reproduit et étale devant le regard, comme dans une exposition agricole. Cet étalage

tions nécessaires imposées par les matériaux de construction qui étaient à leur disposition.

16. Nous pouvons citer, par exemple, la croix de l'ambon de l'église de Romainmotier, dans le canton de Vaud, en Suisse (fig. 13).

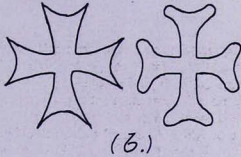
17. Aghtamar est l'une des îles du lac de Van dans la province arménienne de Vaspourakan, qui forma même un royaume au Xe siècle.

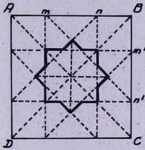
Fig. 4.— Hatchkar à Keghart: La sculpture ornementale est réduite ici à sa plus simple expression, mais la manière du travail reste dans les lignes traditionnelles. Les Hatchkar constituent un cas rare dans l'histoire de l'Art. Outre les Hatchkar arméniennes, on connaît encore celles des Bogomiles à Mostar, à Métrovie, à Vlasénica et aussi celles des Celtes en Irlande. Mais ces deux dernières descendent des Hatchkar arméniennes transportées en Occident par les Pauliciens d'Arménie.

(a.)

(b.)

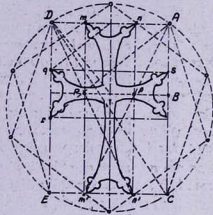

$$\frac{AB}{An} = \frac{AB}{Bm} = \sqrt{2}$$

$$\frac{BC}{Bn'} = \frac{BC}{Cm'} = \sqrt{2}$$

$$\frac{BD}{AB} = \sqrt{2}$$

(c.)

$$\frac{AC}{AD} = \frac{DA}{Am} = \frac{DA}{Dn} = \frac{AC}{Cs} = \sqrt{2}$$

$$\frac{EC}{BC} = \sqrt{\Phi}$$

(d.)

Fig 5.— a) Croix archaïque arménienne
 b) Croix primitives arméniennes
 c) Tracé harmonique de l'Etoile à huit branches
 d) Tracé harmonique de la croix arménienne.

Fig. 6.— Hatchkar de Haghpad, XIe siècle: L'encadrement formé d'entrelacs est une véritable dentelle de pierre, avec une riche variation de dessins. Le fronton présente un développement remarquable d'entrelacs. La rosace à la base représente une étoile à huit branches, figuration du soleil. Les épis de blé encadrent toujours la croix. De semblables rosaces souvent sont aussi posées sur les murs de l'édifice. Cette croix a la forme classique arménienne.

Fig. 7.— Hatchkar du XIIIe siècle à Ani: Ici, il est à remarquer le développement du fronton où l'artiste a donné toute la mesure de ses combinaisons géométriques les plus difficiles des tresses synthétiques, tandis qu'aux encadrements latéraux, il a enchassé des tresses formées par l'enchaînement des losanges et des étoiles à huit branches. Les épis de blé au pied de la croix sont nettement indiqués avec les attaches des bottes. Les grappes de raisin, très stylisées, sont aussi indiquées.

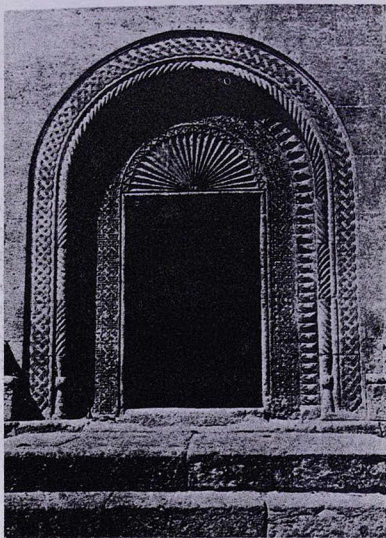

Fig. 8.— **St. Georges de Moughni**, entrée sud: Les bandeaux d'entrelacs et les tores se succèdent jusqu'au parement du mur où la sculpture devient plus savante et plus compliquée. Un soleil couronne l'ouverture de la porte. L'ensemble se tient et se complète remarquablement. A remarquer les terminaisons des tores qui rapellent les cordons d'un rideau.

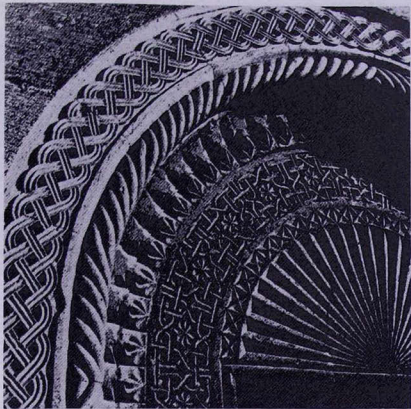

Fig. 9.— St. Georges de Moughni: Détails de l'ornementation de la porte d'entrée sud.

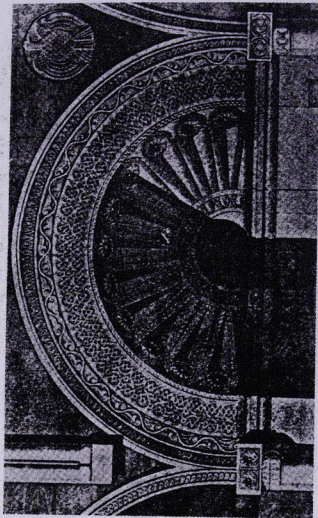

Fig. 10.— Cathédrale d'Ani: Ornementation des niches extérieures. A remarquer les chapiteaux des colonnes dont l'ornementation sculpturale ne se répète pas. A remarquer aussi la sculpture figurée de l'aigle dont le cadre organise le relief intérieur.

Fig. 11.— St. Grégoire Illuminateur d'Ani (Honentz). L'ornementation sculpturale s'adapte parfaitement, avec ses entrelacs, aux arcs et chapiteaux des colonnades des façades, agrémentés par des figures d'oiseaux et d'animaux domestiques. L'ensemble, arcs, colonnettes doubles et sculptures font un tout qui habille la nudité des façades et confère une délicate élégance et un sentiment de légèreté à l'édifice. A remarquer les sculptures figurées qui s'adaptent aux formes de leur cadre directeur.

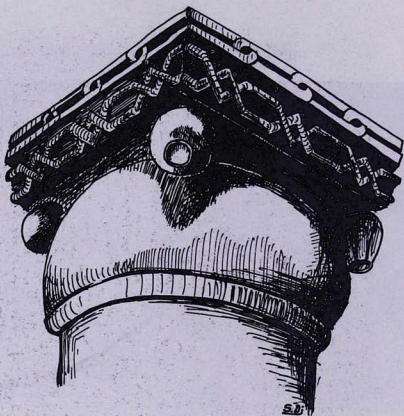

Fig. 12.— Chapiteau arménien, à Sanahine XIe siècle. Chapiteau bulbeux, caractéristique du style arménien surmonté de l'imposte ornée d'entrelacs.

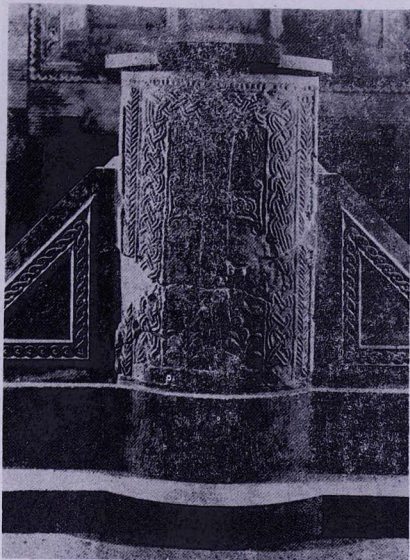

Fig. 13.— Croix romane de l'ambon de Romainmotier (Jura, Suisse). C'est une croix Romane Clunisienne qui rapelle étrangement les Hatchkar, même forme et mêmes proportions, quoique l'ornementation d'entrelacs est à son debut de développement.

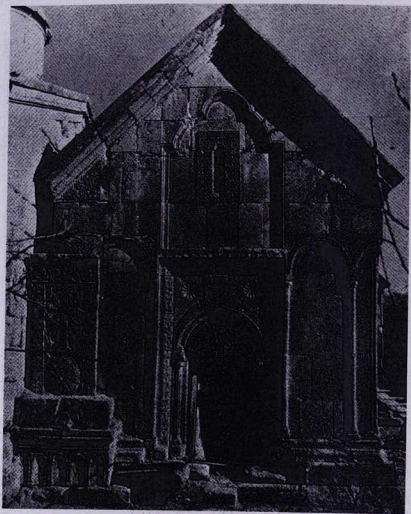

Fig. 14.— Gochavank, façade ouest (Horomos) de l'église St. Illuminateur. A gauche le Hatchkar de Paul dont l'encadrement, composé d'étoiles à huit branches, ouvragées, sur un fond d'entrelacs, forme un motif de broderie, ainsi que la rosace de dix branches. Ce même motif d'étoiles à huit branches se retrouve sur l'encadrement de la porte, tandis que l'encadrement de la fenêtre est plus géométrique et rigoureux. A remarquer aussi les fines colonnettes qui courent le long des murs, reliées entre elle par des arcs moulurés.

Fig. 15.— **Ste.-Croix d'Aghtamar:** La frise sculptée. L'artiste a présenté d'une façon remarquable le travail du laboureur. Ces sculptures de Ste.-Croix annoncent la sculpture romane des siècles suivants.

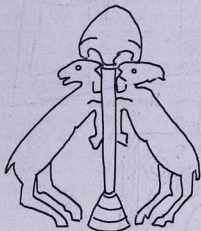
Fig. 16.— **Ste-Croix d'Aghtamar**: La frise et la corniche. L'arménien fut toujours pacifique et ses motifs décoratifs il les a recherchés dans les travaux des champs ou de la ferme. Ceci est le trait dominant de sa civilisation. La frise exprime les préoccupations de l'arménien, tandis que la corniche par la rangée de masques annonce les motifs gothiques.

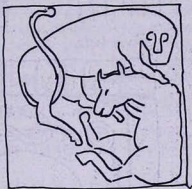
Aghtamar

Aghtamar

Aghtamar

Magarvank

Aghtamar

Aghtamar

Fig. 17.— Sculptures figurées d'après J. Baltrusaitis: Le cadre organise le relief intérieur.

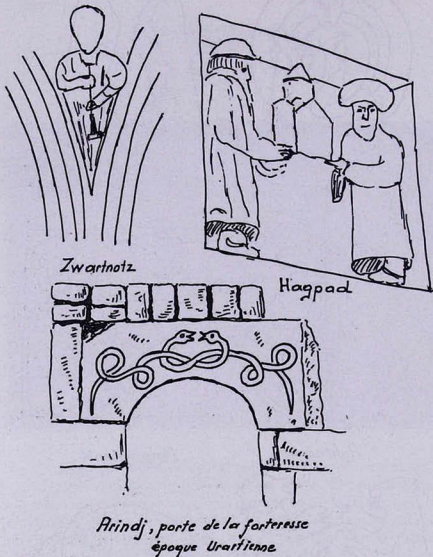

Fig. 18.— Sculptures figurées: Les serpents qui décorent le linteau de la porte de la forteresse urartien d'Arindj ont aussi une signification symbolique de protection. On rencontre aussi sur certains monuments chrétiens des sculptures figurant des serpents. Par exemple, à l'église des Saints Apôtres de Tatev (895-906) où, sur la façade extérieure, sont sculptées les effigies des constructeurs de l'église, le prince Achod et la princesse Chouchan de Sunik, entourés par des serpents protecteurs, survivance d'une très ancienne tradition.

est alterné par des reproductions de scènes bibliques, exposées sur les quatre façades de l'église.

On y voit, sur la façade ouest de l'église, le roi de Vaspourakan, Gaguik, devant le Christ, tenant à la main une reproduction du bâtiment qu'il fait construire, sur la façade est, ce sont les Évangélistes et les Saints, sur la façade sud, c'est l'histoire de Jonas que le sculpteur raconte. David et Goliath, Saül, Samson, Adam et Ève et le Serpent, Daniel dans la fosse aux lions, tous sont au rendez-vous et, parmi tous ces personnages bibliques, se glissent le Christ et la Vierge Marie sur leur trône. Tous ces personnages sont couronnés par une frise sculptée qui court le long des quatre façades en représentant parmi des grappes de raisins, des feuilles de vignes, des grenades, des scènes de labour et de chasse, des animaux, gibier et basse-court. L'artiste, par un tempérament tout méridional, exprime la joie de vivre, étale les bienfaits que Dieu donne à l'homme et l'y invite à en profiter. Tandis qu'au nord, à Ani par exemple, la décoration extérieure ressent la rigueur du climat, l'hiver rude, l'été brûlant de soleil où seule l'obstination de l'homme fait lever les céréales. Et, par conséquent, cette décoration est plus sévère, c'est la géométrie, l'entrelacs et les torsades.

Pour celui qui est habitué à voir la rigueur géométrique de l'ornementation sculpturale de l'Arménie du Nord, les sculptures d'Aghtamar constitueront une entorse à la règle et l'on parlera plutôt d'un apport étranger, sans penser aux influences du climat et du caractère de l'habitant qui, dans sa joie de vivre, a su marier à l'esprit de sa religion ancienne les enseignements du christianisme, en les exprimant joyeusement sur le même monument chrétien. Ce fait doit être considéré plutôt comme un signe de la souplesse de l'esprit créateur arménien. Si la frise d'Aghtamar additionne goulûment les animaux, les archers, les laboureurs, la vigne et les grenades, comme sur les ivoires de l'Inde, le même sculpteur fait œuvre de précurseur en sculptant une corniche remarquable qui la transporte en plein Moyen Âge occidental, avec quelques siècles d'avance (fig. 16).

Avec Ste. Croix d'Aghtamar, nous arrivons à considérer la sculpture figurée arménienne.

La sculpture figurée se trouve déjà sur les monuments Achéménides et Sassanides, et le proche voisinage de la Perse peut

faire penser qu'elle servit d'encouragement au sculpteur de Vaspourakan.

Il y a deux manières de concevoir et de traiter une figure en sculpture: celle qui part du corps étudié en soi et qui n'a d'autres règles qu'une harmonie de proportions correspondant à un équilibre physique. C'est celle des anciens Hellènes. L'autre obéit à une norme extérieure. C'est aussi un calcul d'harmonie plastique, mais il se sert de chiffres trouvés non pas à l'intérieur, mais en dehors de la matière figurée. L'ordonnance d'un corps consiste alors non pas dans les rapports de ses parties entre elles, mais dans leur coordination avec une autre mesure. Le sculpteur se préoccupe exclusivement d'établir un accord étroit entre la silhouette du relief et son cadre. Le cadre et la sculpture inscrite à l'intérieur sont intimement liés l'un et l'autre. Il y a donc une relation étroite entre la géométrie du cadre et celle du relief intérieur.

C'est cette dernière manière que le sculpteur arménien pratique dans ses sculptures figurées et que nous trouvons à Aghtamar, à Keghart, sur la cathédrale d'Ani (1001), avec une silhouette d'aigle dont les lignes coïncident avec celles du cadre (fig. 10).

Le cadre s'accuse à l'intérieur du relief comme une force organisatrice (18).

L'extension de ce procédé a de singulières conséquences. Elle engendre des têtes trop grandes ou trop petites, des membres artrophiés ou hypertrophiés, les silhouettes les plus paradoxales. Dans les compositions soumises à des formules plus complexes, les déformations sont plus surprenantes encore.

Une perspective, une hiérarchie et des proportions nouvelles charpentent et distribuent les figures dans des compositions dont l'armature et le dessous sont ornement pur et dont l'harmonie n'est pas animale ou humaine, mais ornementale.

Les animaux ou les personnages sont parfois adossés ou affrontés, combinaison déterminée peut-être par une recherche de symétrie et d'équilibre. On peut y voir aussi une pensée esothérique bien probable (fig. 17).

Mais, en tout cas, ce qui est certain, c'est que ce procédé est très ancien, ayant été pratiqué déjà à l'époque urartienne,

18. Jurgis Baltrusaitis. *L'Art Médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris, 1929.

comme en témoigne l'ornementation sculpturale sur la porte de la forteresse d'Arindj (fig. 18).

La sculpture décorative arménienne est très riche et variée, comme l'architecture arménienne elle-même. Elle complète cette architecture en l'illustrant remarquablement. Par l'architecture et la sculpture, la civilisation arménienne s'inscrit donc comme un monument, en entier dans la pierre, pour les siècles passés et à venir.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՔԱՆԻԱԿՆԵՐԸ

Ս. ՅԵՎԱԶԻԻԺՅԱՆ

(Ամփոփում)

Ճարտարապետութիւնը՝ քաղաքակրթութեան մը լեզուն է, քարով գրուած, իսկ քանդակագործութիւնը՝ անոր նկարագարդարումն է :

Ազիւսի ճարտարապետութիւնը զործածեց պատկերապարզումի ուրիշ ձևեր՝ որմնանկարներ ու խճանկարներ :

Հայկական քարաշէն յիշատակարանները զարդարուեցան զարդաքանդակներով, որոնց ոճը զարդացաւ ուրարտական տուեալներու վրայ, եւ ապա՝ պարսկա-հոմէական եկուոր ազդեցութիւններու բերած եռանդովը, բայց միշտ պահելով ազգային ինքնատիպ գորշմը :

Հայկական զարդաքանդակը՝ նոյնիսկ օրինակ ծառայեց Արեւմուտքի, երբ ան կ'արթննար՝ Հիւսիսէն եւ արեւելքէն եկած բարբարոսներու երկար գիշերէն : Այս զարդաքանդակները կը դառնէք միւշուկի Սկանտինաւեան երկիրները :

Հայկական ճարտարապետութեան յատկանիշն է ծաւալներու ճշգրիտ գործածութեամբ յառաջացնել լոյսի եւ շուքի յաջող խաղեր, որոնք կը կենդանանցնեն շէնքը : Ապա՝ զարդաքանդակը կու գայ շէնքին վրայ մասնաւոր մասեր ընդդժելու :

Մինչև 10-րդ դար հայկական ճարտարապետութեան մէջ պատերը մերկ կը մնան : Վասպուրականի դպրոցն է որ կը ներմուծէ պատերը քանդակազարդելու դրութիւնը, ինչ որ տեսակ մը զար-

տուղութիւն է Հայկական զարդաքանդակի երկրաչափական խիստ խորքէն :

Հայկական զարդաքանդակը իր ներշնչումը կ'առնէ ուրարտական մանուածոյ Հիւսքերէն, որոնք միշտ աւելի զարդանալով՝ երկրաչափական խրթին ձևեր առին :

Այս զարդաքանդակներու զարդացումին Համար ընդարձակ ասպարէզ ներկայացուցին խաչքարերը : Ասոնք քրիստոնէութենէն առջ արդէն գոյութիւն ունէին «կանգուն քարեր»ու : (մենհիրներ) ձևին տակ :

Այս «կանգուն քարեր»ու գոյութիւնը կը բացատրուի երկրագործական նկատողութիւններով : Քրիստոնէութեան Հաստատումին՝ այս քարերը ջնջելու փոխարէն անոնց վրայ խաչեր քանդակեցին, զանոնք քրիստոնէականացնելու Համար :

10-րդ դարուն՝ Բագրատունիները իրենց կառուցումներով՝ նոր աշխուժութիւն մը բերին զարդաքանդակներու գործածութեան եւ զարդացումին :

15-րդ եւ 16-րդ դարերուն՝ Հայաստանի քաղաքական անկումին Հետ, զարդաքանդակներու Հայկական արուեստն ալ անկում մը ունեցաւ, եւ իսլամական արուեստէն ինչ ինչ ձևեր անկէ ներս Թափանցեցին : Այլեւս՝ զարդաքանդակները մնացին խաչքարերու մարդին մէջ, ուր արուեստագէտը իր ճարտարութիւնը ցուցադրելու ամէն ջանք բրաւ, նոյնիսկ՝ Հոն ծիսական խորհրդանիշներ (խաղող եւ ցորեն) մտցնելով :

Շնորհիւ այս խաչքարերուն, Հայկական զարդաքանդակի բոլոր տուեալները պահուեցան, եւ այսօր անոնք կը ներկայանան երկրաչափական իրենց ամբողջական կատարելութեանը մէջ :

Le mausolée de Mama Khatun à Terdján et les monuments de l'école d'Ani

PASCAL BABOUDJIAN

Le mausolée de Mama Khatun (1) est situé à 90 kms à l'Ouest d'Erzurum dans le bourg de Terdján, à droite de la route principale d'Erzurum à Kayseri.

Ce monument, unique exemplaire dans l'architecture seldjoukide, soulève périodiquement des problèmes concernant l'origine de ses formes architecturales. Les réponses données jusqu'à présent ne paraissent pas concluantes, et définitives. La présente enquête tente d'y apporter quelques précisions.

Son architecte, Abu'l Nima bin Moufaddal d'Akhlat (2) paraît avoir vécu et oeuvré dans la seconde moitié du XIIe siècle. L'histoire de son pays natal et des régions avoisinantes, pendant cette période, en une esquisse panoramique, montrera, au premier plan, les acteurs principaux des événements politico-sociaux: les émirs, leurs proches parents, leurs généraux; à l'arrière plan

1. Suuf Kemal Yetkin, Director of the Institute of Turkish and Islamic Arts (Faculty of Theology, Ankara), *Yillik Arastirmalar Dergisi*, I, 1957, pp. 75-77, avec un plan et une coupe et 15 vues photographiques, suivi d'une traduction anglaise par Prof. Irfan Sahinbas, pp. 79-81.

2. O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London, 1971.

seulement apparaissent les petites gens, parmi lesquelles mo'al-lems (maîtres maçons), les ban'nas (les constructeurs), les autres artisans du bâtiment et pourtant ce sont eux qui nous intéressent au plus haut point.

Les données historiques, dans la première partie de cette étude, ne fournissent, au sujet des membres de la corporation du bâtiment, que des renseignements ternes et vagues. Ils permettent néanmoins de formuler des hypothèses au sujet de ces hommes vivant souvent en marge de la société et de la classe dirigeante.

Dans la seconde partie, l'étude architecturale des monuments qu'ils ont réalisés, portant leur griffe indélébile, étayera les hypothèses et permettra d'entrevoir les conditions de vie et la portée du sentiment esthétique ainsi que la capacité créatrice des moallems, des tailleurs et des maçons du pays.

I — LE FOND HISTORIQUE

Les émirs, pour la plupart, formant la suite du Sultan Alp Arslan dans son expédition en Asie Mineure contre les Byzantins, après la victoire de Manazgert (1071) reçurent en partage la grande partie des territoires de l'Arménie Historique où ils fondèrent des dynasties indépendantes, surtout à partir de la mort de Malik Chah (1092).

Ainsi dans la seconde moitié du XIIe s. les dynasties suivantes dominèrent les régions et réglèrent la vie sociale, économique et culturelle de l'époque:

— Les Saltoukides, ayant pour résidence la ville d'Erz-al-Rum (Garin) où gouvernèrent les emirs Izz al-Din b. Ali Saltouk (540-576/1145-1174) et Muhamad b. Saltouk (570-597/1174-1200) (3).

— Les emirs de Kars qui dominèrent dans les villes de Kars et de Surmari.

— Les Chah-arman avec la capitale Khilat (Akhlát) (4) où régnaient l'Emir Nasr al-Din Sokman II dit Miran (1128-1185) et l'Emir Seif al-Din Bektimur (1185-1193).

3. Abul Faraj Al-Uss, in : *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, Vol. XXI, 1971, p. 313, Monnaie avec St. Georges tenant la Croix. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953, p. 96, citant Fariqi...

4. *Encyclopédie de l'Islam*, EI, nouvelle édition, « Akhlát ».

— Les Eldiguzides (5) occupaient Arran et Adharbaydjan sous le gouvernement de:

Chams al-Din Eldiguz (570-571/1175-6).

Muhamad Pahlavan (1172-86).

Quizil Arslan (1186-91).

Un regard sur la carte géographique de l'époque montre que les émirats d'Erzurum, de Kars, de Khat, de Nahitchawan et d'Arran se disposaient en arc de cercle s'étendant de l'Ouest vers l'Est, autour d'Ani-Chirak, ancien royaume des Bagradides. Les Chaddadides (6) (branche d'Ani) y régnaient avec des interruptions sous l'autorité des Émirats à Ani-Chirak sous:

Fakhr al-Din Chaddad (549/1154).

Fadlun (IV) (550-555/1155-1160),

et Chahanchah = Kay Sultan (559/1164-595/1198-9).

Au Nord des territoires de ces Émirats s'étendaient les domaines des Arméniens et des Géorgiens sous le règne de Giorgi III (1154-1184) et sa fille la reine Tamara (1184-1213).

Parfois, ces émirats, apparentés entre eux, en litiges pour des questions successoriales en venaient aux mains et tentaient d'arracher les territoires les uns des autres (7), et l'Émir M. Pahlavan b. Eldiguz accourut put ainsi l'héritage du vieux Sokman (8).

Ces émirats se coalisaient plus facilement entre eux contre l'ennemi commun, les géorgiens et leurs alliés naturels les arméniens et essayaient d'étendre la conquête de leurs pères ou contenir «le regain de vitalité et d'agressivité» dont faisaient montre à la même époque les armées géorgiennes sous la conduite des généraux arméniens Ivané et Zakaré.

Manantian et Minorsky (9) s'appuyant sur les sources arméniennes et musulmanes notent quelque unes de ces coalitions:

— en 1162, Izz al-Din Saltoukh, Fakhr al-Din (Daulat Chah) d'Arzen, seigneur de Arzen, le seigneur de Kars Surmari assié-

5. EI, «Eldeniz», «Eldeguzides».

6. Minorsky, *op. cit.*, pp. 81-89 et 106.

7. Manantian, *Histoire Critique du Peuple Arménien* (en arménien), Erevan, 1952, Vol. III, pp. 83-84-87.

8. EI, «Eldiguzides».

9. Manantian, *op. cit.*, Vol. III, chap. VI, pp. 102-121. Minorsky, *op. cit.*, pp. 87 à 100, étudiant la source islamique de 1ère main de Al-Fariqi VI/XIIe, Ta'rikh.

gèrent Ana (Ani). Le roi Giorgi vint à leur rencontre et les mit en fuite.

— en 1163, (558/Juillet 1163) le Chah Arman Sokman II, sultan Aslan b. Tughrilbeg, Chams al-Din Eldiguz et Fakhr al-Din seigneur de Arzen font subir une grande défaite au roi des «Abkhaz et Kurj». Le butin enlevé est énorme! Alors Eldiguz prend Ani et la remet à Chahanchah Chaddadite... (les hostilités continuèrent jusqu'en 1164).

— en 1175, l'Atabek Eldiguz, sultan Aslanchah, seigneur d'Akhlat, M. Pahlavan, les troupes de Diyarbakir, d'Adharbaydjan envahirent les régions de Lory et Dumanis, pillèrent, détruisirent la contrée et exilèrent les habitants.

Fariqi note la rentrée triomphale de Sokman dans sa capitale Akhlat, le 29 Septembre 1175, et les fêtes organisées à cette occasion.

La plupart des rencontres ont eu lieu sur les fronts d'Ani-Chirak et de Ghandza. Ani a changé de maître au moins quatre fois: en 1161, en 1164, en 1174 et en 1198!

Les massacres, les pillages, les prises d'otages, de prisonniers de guerre, des destructions s'en suivaient. C'était la loi de la guerre d'alors: il fallait répandre la terreur... Quand les chrétiens sortaient vainqueurs à leur tour, ils ne manquaient pas de se livrer à des actes vengeurs, aussi violents que ceux de leurs ennemis.

Mais les occupants étaient les émirs depuis l'invasion seldjoukide. Ils voulaient subjuguier les sujets chrétiens par des conversions forcées, par des martyrs, tels à Erzurum, à Akhlat, à Nakhitchevan (10).

Quand les hostilités s'arrêtaient, les mêmes «tyrans» mus soit par des sentiments sincères, soit par simple geste politique, en vue d'attirer la sympathie des chrétiens, se montraient tolérants, bienveillants, hospitaliers.

Ainsi pour soutenir la partie d'opposition, les émirs donnaient hospitalité: et Ivané, après l'assassinat de son père par Démétré a trouvé refuge auprès de Sokman II (11); Liparite et ses deux fils ont été accueillis par Mohamad Pahlawan et Qizil

10. Manantian, *ov. cit.*, pp. 106-107 et Manantian & Adjarian, *Hayotz Nor Vkaner*, Vagharchapat, 1903, pp. 23-22.

11. Manantian, *ov. cit.*, p. 107.

Arslan en 1177 (12); le prince Vassak et ses deux fils ont été sous la protection de Izz al-Din Saltoukide (13).

Non seulement ils ont reçu l'hospitalité, mais parfois un accueil chaleureux.

Il y a eu plus: sans avoir à constituer ici un dossier de réhabilitation des Emirs musulmans de l'époque, devant les chrétiens, rappelons ce que les chroniques arméniennes, hostiles en principe aux nouveaux maîtres, écrivent:

—Vardan (14) déclare que Sokman II, Saltouk et Eldiguz étaient des hommes aimant les chrétiens et bâtisseurs:

Եօթն ամօք նախքան զայս Շահի Արմէն տիրեաց երկրին Խլաթայ եւ այլ բազում քաղաքաց, որ էր թոռն Սուլթանայ. եւ սպան զեւանիկն իւր, որոյ ըսպանեալ էր զորդիսն եւ կալաւ զիշխանութիւնն: Ու իրբեւ զարգացաւ սա, կամեցան եւ զսա հեղձուցանել որ եւ զերծեալ Աստուծոյ յաջողելոյն եւ տիրեալ երկոտասան քաղաքաց, կոչեցաւ թաղաւոր հայոց. որ է Շահի Արմէն՝ ըստ իւրեանց լեզուին: Որ եւ փեսայացոյց ինքեան զՍալդուխն եւ խորհեցաւ նովաւ բարի առնել աշխարհի: Յորում ժամանակի էր Յլտկուզ Աքաբակն նովին բարի կամօք, յԱստուծոյ եղեալ երեքեան սոքա քրիստոնէասէր եւ աշխարհաշէն:

— Sokman II a une mention spéciale dans Michel le Syrien:

Ամիր Միհրանն որ էր այր բարեմիտ եւ ողորմած առ աղքատս եւ կարօտեալս, եւ բազում դիւրութիւնս առնէր եկեղեցեաց եւ քրիստոնէից եւ յետ մահուան սորա էսո զտեղի նորա Բակուամուր ծառայն իւր:

Il en ressort que pendant l'arrêt des hostilités, une coexistence pacifique entre chrétiens et musulmans s'instaurait, la sécurité revenait suscitant la prospérité économique; et l'activité constructive reprenait son élan.

En effet, lors de ces années de répit, l'autochtone essayait de trouver un terrain d'entente avec l'occupant: condescendant ou se soumettant aux contraintes, changeant parfois de nom, s'appelant Hassan, Abbas, Khatun, inextrémis acceptant même l'Islam quand il ne pouvait faire autrement: il fallait en premier lieu subsister... L'artisan du bâtiment suivait le courant, s'incor-

12. Manantian, *op. cit.*, p. 119.

13. Manantian, *op. cit.*, p. 107.

14. Vardan, Venise, 1862, pp. 123-124.

porait dans des équipes de bâtisseurs: ces équipes se déplaçaient d'un chantier à l'autre, tel qu'il se pratique, encore de nos jours, au Proche-Orient.

Les domaines de ces principautés et naturellement leurs capitales recèlent un assez important nombre de mosquées, de mausolés, de caravansérails que les émirs faisaient élever pour perpétuer leur mémoire sans toutefois qu'il soit possible de parler d'une véritable renaissance architecturale, ainsi:

- à **Erzurum** furent construits:
 - la grande mosquée Ulucami en 575/1179 (15)
 - la citadelle et son Masdjed
 - le groupe des trois mausolées. Au sujet de ces derniers, D.

et J. Soudel écrivent:

«Ce mausolée anonyme du groupe des trois mausolées situés au sud de l'enceinte d'Erzurum se singularise au milieu des édifices musulmans contemporains. De nombreux traits empruntés à l'architecture locale, reconnaissables notamment dans ces monuments chrétiens tels que les **églises arméniennes d'Ani**, y transforment en effet de thème du mausolée à coupole ou de la tour funéraire à toiture conique qui s'était alors répandue dans les pays musulmans» (16),

— à **Kars**, la fille de l'Emir de Kars, femme du vizir d'Erzurum — Tajunnisa (la couronne des femmes) a fait bâtir une madrasa, un hôpital entre 1150-1153 et commanda l'adduction de l'eau potable (17),

— à **Akhlat**, capitale d'une des plus grandes principautés de la région devait exister aussi des mosquées, des résidences princières bien qu'aucun vestige ne nous soit parvenu de cette époque.

Seuls quelques beaux mausolées (18) de la seconde moitié du XIIIe siècle témoignent de la solide tradition architecturale ancrée dans le pays. Les belles stèles funéraires sculptées, aujourd'hui recouvertes de lichen jonchent les deux immenses cimetières (certaines remonteraient au XIIe siècle ?).

15. EI., « Erzurum ».

16. D. & J. Soudel, *La Civilisation de l'Islam Classique*, 1968, pp. 240-241.

17. Dr. M. Fahrettin Kirzioglu, *Kurulusu Nun 150 Yildonumi Ununde Kanada Karsina Armagan* (10 Temmuz 1972), p. 23.

18. A. Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, 1940, p. 244.

Quant aux Eldiguzides, ils participèrent activement au mouvement artistique du Nord de l'Iran au XIIIe s.

Eldiguz lui-même fit construire une madrassa à Hamadan. Abou Bakr, ivrogne avéré, était connu pour son zèle à bâtir des mosquées et des madrassas.

Les cours de Charwan, d'Arran et de l'Adharbaydjan attiraient alors les poètes et les hommes de lettre (19).

Adharbaydjan, Nakhitchevan, Maragha et les régions voisines conservent des monuments funéraires (20) de plan carré, polygonal ou circulaire du plus haut intérêt.

— La ville d'Ani, située au centre des principautés citées plus haut, attirait, nous l'avons vu, la convoitise des émirs et des rois, pour son importance stratégique et militaire: des commerçants s'y rencontraient pour leurs marchés commerciaux. Relais caravanier de l'Iran vers la Mer Noire, elle ne tarda pas à devenir une ville cosmopolite. Des hommes de toutes races se cotoyaient (21), dans les places publiques, se concurrençaient dans les transactions commerciales...

Si une intense activité créatrice ou innovatrice n'a pas animé les chantiers d'Ani, des inscriptions attestent et les vestiges des monuments confirment que le bâtiment n'a pas complètement chômé sous le règne des Chaddadides qui furent au dire de Minorsky des «émirs très éclairés».

— une inscription mutilée sur le portail des murailles de la ville du temps de Fakhr al-Din Chaddad atteste les réfections et les consolidations... (22).

— une autre inscription, sur les murs des fortifications, nous apprend qu'un certain Abraham a fait à ses frais des travaux de réfection en 1160 (23).

Certes, la majorité des descendants de ceux qui avaient bâti la Cathédrale (X-XIe. s.), l'église de Gaguik (1001-1010), Eglise St. Grégoire des Aboughamrents (Xe), les Saints Apôtres (1031), le

19. EI³, « Eldiguzides ».

20. A. Godard, in : *Athar-e, Iran*, 1936. Notes complémentaires sur les tombeaux de Maragha, fig. 84-85.

21. P. Cuneo *Les Ruines de la Ville d'Ani*, capitale arménienne et métropole cosmopolite du moyen-âge en Orient. Monumentum, vol. V.

22. Minorsky, *ov. cit.*, note p. 88.

23. *Corpus Inscriptionum Armenicarum* (en Arménien) — Liber I — Erevan, 1966, n° 4.

Saint Sauveur (1036), les chapelles de la Citadelle (Xe s.), celle du Berger (XIe s.), les couvents de la banlieue de Hormos (XIIIe s.) de Khtzkonk... se sont expatriés après 1064, en Cappadoce, en Crimée, en Pologne ou en Moldavie..., mais d'autres sont restés sur place, s'adaptant aux circonstances pour satisfaire le goût des nouveaux maîtres, collaborant avec les moalles musulmans.

Les nouveaux gouverneurs, à leur tour, au voisinage permanent de ces monuments célèbres, dont certains étaient encore debout, devaient souhaiter élever des édifices semblables afin d'y rattacher leur mémoire. Et en effet parallèlement aux travaux de nécessité défensive les Chaddadides dotèrent la ville:

- de la mosquée de Manuchir (1072-1118),
- de la mosquée de Abdul Muammaran (24),
- de la mosquée de Cifte Minaret (25),
- d'un mausolée au Sud-Ouest de la Cathédrale,
- d'un palais,
- d'un bain.

Mais Ani fut importante surtout pour son prestigieux passé et par la célébrité de ses églises qui devaient être plus nombreuses au XIIe siècle que de nos jours...

Le professeur N. Marr et ses collaborateurs, ainsi que les chercheurs contemporains notent avec beaucoup de perspicacité la place de la ville d'Ani aux portes de l'Asie Antérieure. P. Cuneo (26) y voit même une importante école régionale d'architecture avec son impact sur le voisinage.

Comme elle avait attiré les rois, les émirs, les commerçants... elle devait attirer également les hommes d'art, les artistes et les architectes, avides de connaître, d'étudier ses monuments et pourquoi pas, de travailler sur ses chantiers quand ils se mettaient en activité.

Le Mausolée de Mama Khatun, nous verrons dans la suite de cette étude, révèle des analogies telles qu'on est conduit à conjurer que son maître d'œuvre a dû visiter Ani, étudié ses édifices et peut-être œuvré dans ses chantiers...

24. Akçay, *Ani'da Turk Eserleri*, in : « Turk Kulturu », n° 22, Ankara, 1964, pp. 155-159. Voir aussi : *Turk Arkeologie Dergisi*, n° 14, Ankara, 1967.

25. M. & N. Thierry, *Ani in Jardin des Arts*, Mars, 1960, n° 65.

26. P. Cuneo *La Ville d'Ani et Son Architecture*, 1977.

DATATION DU MAUSOLÉE ET CONSIDERATIONS SUR L'IDENTITÉ DE MAMA KHATUN

Avant de procéder à l'étude architecturale du complexe, essayons de cerner la date de son édification et noter quelques problèmes quant à l'identité de Mama Khatun.

L'édifice ne porte pas d'inscription faisant connaître la date de sa construction ni de dédicace au nom du destinataire.

R. H. Unal (27), dans sa thèse de doctorat publiée en 1968, après avoir examiné les écrits des auteurs qui se sont intéressés au mausolée et se basant sur l'étude du décor des ses bandeaux à motif géométrique, arrive à la conclusion que le monument est antérieur à l'invasion mongole (1242).

— O. Aslanapa (28) la date de 1200 — S. R. Yetkin et Baygu, citée par Unal, estiment que le complexe a dû être construit avant 600/1203, date de l'extinction de la dynastie saltoukide.

— Les nombreuses analogies de forme et de décor avec la chapelle du couvent des Vierges (1215) de la banlieue d'Ani nous permettent de le considérer contemporain ou même légèrement antérieur à 1215.

Quant à l'appartenance du mausolée à la princesse saltoukide Mama Khatun, Unal écrit: «on ne voit aucune nécessité impérieuse d'identifier la Mama Khatun, dont le nom est conservé dans la tradition orale de Terdjan, avec la princesse saltoukide mentionnée par Isfahani» (29).

Ce nom de Mama Khatun est assez courant à l'époque dans la région, ainsi:

Un mausolée dédié à Mama Khatun existe en Adharbaydjan... des princesses arméniennes portent également ce nom.

La femme de Vatché Vatchoutian qui a construit l'Eglise de Saint Sion à Saghmossavank (1215) et la salle reliquaire à Horomos se nommait Mama Khatun (30). La fille de Katcheress de Lory (31), nommée Mama Khatun a réparé les murailles d'Ani. (Ces

27. R.H. Unal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968, p. 142.

28. O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture* 1971, p. 371.

29. R.H. Unal, *op. cit.*, p. 143.

30. Manantian, *Histoire Critique*, Vol. III, 1952, p. 148.

31. *Corpus Inscriptionum Armenicarum*, Vol. I, Ani, 1921, p. 114.

personnes n'ont rien à voir avec le mausolée de Terdján).

Une tradition recueillie par Evlia Çelebi (1611-1684) au XVIIe siècle l'attribue à une Mama Khatun (32) fille des Sultans Akköyunlu...

Or Imad al-Isfahani nous apprend que les troupes d'Erzurum, qui accoururent aider l'Émir Omer étaient commandées par Mama Khatun, fille de Saltouk... (33)

L'historien Arménien Vardan nous apprend (34) que l'émir d'Erzurum Izz al-Din Saltouk (1135-1174) avait pris pour femme une fille de l'Émir Sokman II, dit Miran (1128-1185) d'Akhlat. La princesse Mama Khatun, pour se venger de Bektimur (1185-1193) usurpateur du trône de son grand père, le vieux Sokman décédé en 1185, s'est jointe à l'Émir Omer en vue de marcher sur Akhlat quand la mort la surprit en 1192.

S. K. Yetkin admet que la destinataire du mausolée était précisément cette princesse saltoukide.

Par ailleurs, Prof. O. Turan (35) écrit que la bataille entre Baytchu-noïn et Kaykosraw I (588-592/1192-1196 — 601-607/1204-1210) a eu lieu sur le site où se trouvent le pont et le Mama Han de Mama Khatun. La dénomination du site remonterait à la date de l'édification du complexe.

D'ailleurs, l'édifice se trouvait sur le territoire où régnaient les saltoukides et Mama Khatun, une princesse de cette dynastie était encore en vie l'année de la mort de l'Émir «Omer» (1192).

Ainsi ces faits concourent à admettre, l'appartenance du Mausolée à la princesse saltoukide Mama Khatun.

Mais celui qui veut pousser plus loin l'enquête, se butte à des questions qui demeurent jusqu'à nos jours sans réponse.

Il est d'usage que le nom des émirs, des princesses qui commandent un monument soit gravé dans l'inscription de dédicatoire et celui de l'architecte est souvent omis ou relégué à la fin de l'inscription ou dans un médaillon placé en un point discret. Ici c'est le contraire qui se produit: le nom du destinataire est omis,

32. Evliya Celebi, *Seahet Name (Voyages)*, Vol. II, p. 202. cf. R.H. Unal, *Les Monuments Islamiques Anciens d'Erzurum*, p. 142.

33. Imad Ad-Din Al-Isfahani, *La Conquête de la Syrie et de la Palestine Par Saladin (Al-Fath al-Qussi fi I-Fath al-Qudsi)*, traduction Masse, 1972, pp. 357-360.

34. Vardan, p. 124. A Akhlat il ne subsiste plus que quelques mausolées de la seconde moitié du XIIIe siècle.

35. O. Turan, *Seldjuktular Zamaninda*, Istanbul, 1971, p. 490, note 55.

celui de l'architecte est sur le retour du linteau du portail principal de la clôture. La dalle au dessus de l'entrée de l'édicule central destinée à recevoir le nom de celui qui repose dans ce mausolée est démunie de toute inscription. Cette anomalie est étonnante.

La rescension arménienne de Michel le Syrien indique que Izz al-Din Saltoukide (1135-1174) avait marié sa fille à l'émir Danichmendide de Malatyia Ya'cub Arslan. Comme le sultan Qilidj Arslan II (1156-1192) voulait également la marier, les deux hommes en vinrent aux mains (1160) (36). La princesse n'est pas nommément citée dans cette traduction mais on peut déduire qu'il s'agit bien de Mama Khatun.

Ce fait, s'il s'avérait exact, justifierait la présence du mausolée de la princesse loin de sa ville natale Erzurum, capitale des Saltoukides, où se trouve déjà plusieurs mausolées, par l'intention de rapprocher ce monument des territoires de son mari, Ya'cub Arslan.

Or, ni dans Michel le Syrien de la traduction de Chabot (37) ni dans Bar Hebraeus (38) le texte arménien n'est confirmé.

Ces deux auteurs nous apprennent que Ya'cub Arslan, un des deux frères de Mohamad Ghazi, Émir Danichmendide de Césarée, a régné à Sebaste; il tenta en vain d'occuper Malatyia. La veuve de Mohamad Ghazi le prit pour mari (39); plus tard le sultan Mas'ud de Konya lui donna sa fille pour femme (40) et ils ne souffrent mot concernant le mariage d'une princesse saltoukide à Ya'cub Arslan.

Ya'cub Arslan est mort en 1164, probablement noyé dans le Kangar (Sangar) affluent de Halys (41).

Cet émir, n'ayant pas eu d'enfant, c'est le petit fils de son frère Ismaël qui lui succéda. Ainsi sa dynastie ne continua pas (42). Ce qui fait que son nom ne se trouve ni dans la liste dynas-

36. Michel le Syrien, *Rescension Arm.* (Jérusalem, 1871), p. 442. La valeur historique de cette traduction serait douteuse. (cf. M. le Syrien, Chabot, Vol. I, 1890. Introduction, p. L & LI).

37. *Chronologie de Michel le Syrien*, Traduct. Chabot, 1905, Vol. III.

38. *Chronologie de Bar Hebraeus*, Traduct. Ernest A. Wallis Budge, 1932.

39. Michel le Syrien, *ov. cit.*, Vol. III, p. 253. Abû'l Faraj Barhebraeus, *ov. cit.*, p. 267.

40. Michel le Syrien, *ov. cit.*, p. 310. A. Faraj Barhebraeus, *ov. cit.*, p. 280.

41. Michel le Syrien, *ov. cit.*, p. 324. A. Faraj Barhebraeus, *ov. cit.*, p. 288.

42. Michel le Syrien, *ov. cit.*, p. 324. A. Faraj Barhebraeus, *ov. cit.*, p. 288.

tique de Zambaur, ni celle de Bosworth (43).

Des noms, des dates souvent inexacts des diverses sources introduisent encore des confusions à qui veut pousser plus avant!

Pahlavan b. Eldiguz avait pris pour une femme la fille du Chah Arman Sokman pour avoir droit à sa succession (Sokman aurait eu deux filles, une mariée à Izz al-Din Saltouk mère de Mama Khatun et l'autre à Pahlavan b. Eldiguz. Par ailleurs ce dernier, Atabek d'Adharbaydjan et d'Arran, avait épousé aussi Mu'mina Khatun, fille de Bektimur et veuve du sultan Tughrul b. Muhamad.

Minorsky (44) citant Ibn Athir (XI, 185) écrit:

«En 556/1161 Saltouk fut fait prisonnier par les géorgiens, mais il a été racheté par sa soeur, femme du gouverneur de Akhlat». Ici c'est Saltouk qui donne sa soeur en mariage à Sokman II. — D'après Joseh — cité par Manantian (45), cette princesse s'appelait Chah Panovar (Ibn Athir).

Nous avons vu plus haut que Sokman II avait donné sa fille en mariage à Izz al-Din Saltoukide, a-t-il lui-même pris la soeur de son beau-fils?

Et un peu plus bas Minorsky (46) précise en note: Khatun fut la soeur de Izz al-Din Saltouk. Il avait un frère utérin, Badr al-Din qui fut fait prisonnier lors de la 1ère rencontre de la coalition des Émirs Chah-Arman, Izz al-Din Saltouk Fakher al-Din (Daulat Chah) seigneur d'Arzen, et le seigneur de Kars et de Surmari...

S'il n'y a pas confusion il faut supposer que Mama Khatun fut la fille et Khatun Chah Panovar la soeur de Izz al-Din Saltoukide.

Devant les imprécisions des textes, des confusions des noms, des dates et des événements, il m'est impossible de démêler l'écheveau dont le déroulement serait si utile pour identifier avec précision la Princesse Mama Khatun.

Des historiens ayant plus facilement accès aux sources premières, rompus à l'interprétation des textes historiques, au regard perspicace et au flair aiguisé pourront expliquer les anoma-

43. De Zambaur, C.B. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, 1967, pp. 132-133.

44. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953, p. 87, note 3.

45. Manantian, *ov. cit.*, Vol. III, p. 105.

46. Minorsky, *ov. cit.*, pp. 90-91.

lies que je me suis permis seulement de relever pour me pencher plus longuement à l'examen comparé de l'architecture du mausolée de Terdjan...

II — ETUDE ARCHITECTURALE

L'ensemble du complexe du mausolée de Mama Khatun comprend:

Un mausolée central entouré d'un déambulatoire qu'une enceinte cylindrique clôturé.

1. MAUSOLÉE CENTRAL (pl. 1)

A l'exemple de la plupart des monuments funéraires seldjoukides, le mausolée de Mama Khatun est un édifice à deux étages comprenant un socle cubique aux angles taillés en glacis contenant la crypte (Mumyalik) surmonté d'une salle haute formant oratoire (Mesdjed).

Sur le socle carré de 4m75 de côté s'élève le corps du mausolée formé de huit éléments cylindriques convexes (lobés) bordant le périmètre d'un octogone.

Une corniche couronne l'ensemble et reçoit à son tour l'extrémité des dalles également convexes de la couverture conique de la toiture. L'extrémité des dalles en saillie sur la corniche forme larmier.

Des dalles recouvrant la toiture sont sillonnées de rayures, facilitant l'écoulement des eaux pluviales et animant l'uniformité d'une surface conique.

La couverture intérieure de la salle résulte des arêtes de rencontre de deux absides contiguës réunies par une demi-colonne en forme de nervure s'élevant verticalement, s'incurvant sous la couverture conique en une véritable croisée d'ogives.

A partir du niveau de la cour, une volée (ou double volée!) de sept marches conduit à un palier précédant la porte d'accès de la salle haute. L'entrée de la crypte s'ouvre sous ce palier; on y descend par quatre marches. La crypte est voutée d'arête.

Le mausolée se dresse au milieu d'une cour circulaire formant déambulatoire à ciel ouvert bordée d'une clôture.

2. LA CLOTURE DU MAUSOLÉE (pl. I et II)

Le mur de clôture de 2m50 d'épaisseur, de 4m60 de hauteur, par rapport au niveau de la cour, clôture une cour circulaire de 13m15 de diamètre.

Il est bâti extérieurement en moellons calcaires, beige clair, soigneusement taillés. Dénudé de toute décoration, sauf au droit du portail d'entrée, il impressionne par l'austérité de sa forme réduite à la géométrie pure, austérité parfaitement adaptée à la fonction de contenir un édifice funéraire. Onze niches de 2m15 d'ouverture, couvertes de voûtes cylindriques ogivales sont aménagées côte à côte, le long du périmètre intérieur. Dans ces niches étaient logés des sarcophages dont certains sont encore en place. Contenaient-ils le corps des membres de la famille de celle qui repose dans le mausolée central, constituant ainsi un mausolée familial? Aux extrémités de cette rangée de niches, flanquant intérieurement l'entrée orientée à l'Ouest de la cour, sont disposés, à droite une fontaine dans une niche ogivale à stalactite et aux pieds droits décorés de rinceaux de vigne et de grappes de raisin et à gauche le départ d'une cage d'escalier logée dans l'épaisseur du mur où dix-sept marches conduisent au sommet du mur de la clôture. L'enceinte est à ciel ouvert. Deux assises surmontent ce mur s'incurvent vers l'intérieur comme pour former le départ d'une coupole (Il serait à se demander si initialement on n'avait pas prévu une couverture en coupole et arrivé au niveau des deux assises, on abandonna le projet...). Actuellement, tel quel, il représente un geste symbolique d'hommage ou d'allégeance des membres de la famille à celle qui repose dans le monument central.

Le mur cylindrique s'accorde, sans heurt, au cadre décoratif du portail d'entrée qui complète la clôture. En effet un subtil sens esthétique conduit, la progression de la composition du portail, vers l'axe de l'entrée: un congé à l'extrême droite et un autre à l'extrême gauche interrompent la monotonie du mur courbe, s'élèvent à sept mètres de hauteur délimitant en largeur et en hauteur l'emprise de la surface destinée à la décoration. A partir de ces moulures limites et se rapprochant vers l'axe de l'entrée, on rencontre une niche à section triangulaire, terminée en pointe et bordée d'une bande d'octogones entrelacés, suivie d'une seconde moulure qui s'enfonce encore dans la masse, monte en hauteur, se retourne à l'horizontal au sommet du mur et ménage un cadre rectangulaire où la richesse des entrelacs dialogue harmonieusement avec les inscriptions kufiques et curcives.

Sur la surface ainsi délimitée comme précédemment, une large bande, pareille à un beau tapis d'orient; enveloppe de trois

côtés la façade de la niche voussurée au fond de laquelle s'ouvre la porte d'accès à l'intérieur de l'enceinte.

La voussure à stalactites du portail s'achève en une archivolte ogivale et ses voussoirs de tête portent une magnifique inscription curcive du verset du Coran:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ قُلْ هُوَ اللّٰهُ الْمَلِكُ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهْمَارِ

L'arc de l'archivolte retombe sur les tailloirs des chapiteaux épapnelés à stalactites surmontant ces colonnes engagées. Elles adoucissent l'angle extérieur du pied droit du portail. Sur la face apparente des tailloirs, est sculptée une étoile à cinq rais et les noms des quatre premiers califes de l'Islam:

ابو بكر - ابي طالب - عمر - عثمان

Les colonnes engagées d'angle sont recouvertes d'entrelacs géométriques.

Une niche se loge sur le retour de chaque pied droit du portail voussuré. Dans l'espace compris entre le sommet des niches et le niveau où commencent les stalactites courent horizontalement quatre bandes décoratives. Sous la bande de tresse est inscrit le nom de l'architecte:

عمل ابو النما (٥) بن مفضل الاحول الخلاطي البنا (٥) غفر الله له ولوالديه

Des boutons de rosace garnissent les écoinçons formés par le bandeau à inscription de la voussure et la large tapisserie d'entrelacs.

Une large porte à linteau en arc bandé au fond de la niche, donne accès à l'intérieur de la cour circulaire au centre de laquelle se dresse l'élégant volume du mausolée que nous avons vu.

L'ensemble de ce portail est composé dans la plus pure tradition seldjoukide.

III — LES ANALOGIES

1. LA COMPOSITION GENERALE

Cet édifice, publié pour la première fois en 1957 par le Professeur Suut Kemal Yetkin de l'Université d'Ankara (47) a été

47. S.K. Yetkin, *Mama Hatun Türbesi in Yıllık Arastirmalar Dergisi*, I, 1957, pp. 75-77 (en Turc).

repris en 1970 (48), par lui, pour refuter la vue de l'architecte Dugan Kuban (49) relative aux antécédents de la composition de ce complexe.

D. Kuban écrivait:

«L'idée d'enclôre par un corridor, le noyau central n'existe pas dans la tradition funéraire islamique et de l'Asie Centrale. Or le mausolée de Sidé, entouré d'une clôture à arcade ou l'église St. Grégoire d'Ani (de Gaguik 1er) reproduisant la tradition des Zwartnotz conduite à rechercher la source d'inspiration du mausolée de Mama Khatun dans les oeuvres byzantines ou arméniennes».

Professeur Yetkin insiste, au contraire, sur l'existence de cette tradition dans la Qubbat-al-Sakhra de Jérusalem, et la Qubbat Sulaybiya à Samarra.

Or:

a) **Qubbat al-Sakhra à Jérusalem (50)** (pl. III). «Le dôme du rocher ou mosquée d'Omar est incontestablement le premier des monuments omeyyades. Elevé de 688 à 691, c'est par lui qu'Abd al-Malek a fait entrer l'architecture religieuse musulmane dans l'héritage de l'architecture byzantine».

b) **La Qubbat Sulaybiya à Samarra (51)** (pl. III). «Le premier mausolée érigé sur le modèle du Dôme du Rocher semble être le monument funéraire du Calife Al-Moustansir (861/2 H216/7). La mère du calife était d'origine grecque; elle a fort bien pu désigner le type de monument qu'elle désirait élever et d'ailleurs elle a pu faire appel à un compatriote comme architecte».

c) **Mausolée de Sidé (52)** (pl. IV)

Evidemment le mausolée à plan central rectangulaire, dans un péribole où des niches recevaient des statues des divinités, est dans le style des temples greco-ramains.

Ainsi les trois monuments se rattachent à la tradition constructive byzantine.

48. S.K. Yetkin, *Türk Mimarisi*, Ankara, 1970, p. 72.

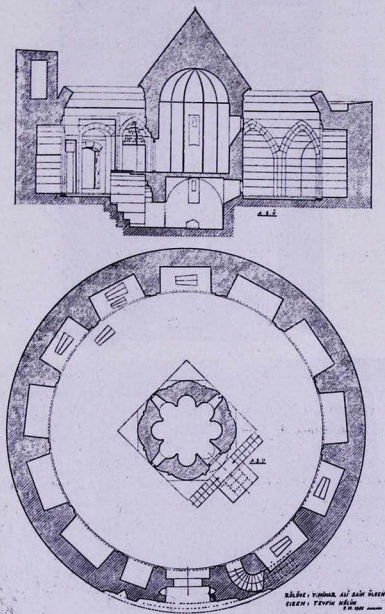
49. Dugan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunlar*, Istanbul, 1965, p. 152.

50. A. Papadopoulo, *L'Islam et l'Art Musulman*, 1976, p. 248, et A.V. Pope, *Survey — of Persian Art*, Vol. II, 1939, p. 923.

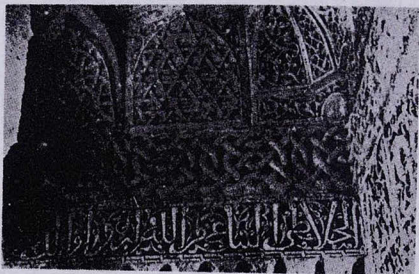
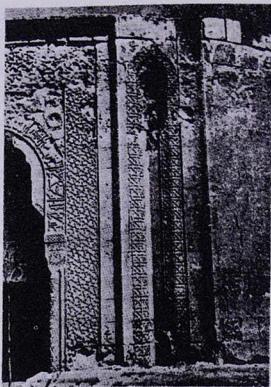
51. A. Papadopoulo, *op. cit.*, p. 243.

52. Professeur Arif Mufid Mansel, *Sidé de Ki Mezzer Anite*, in : *Belleten*, XXIV/95, 1960.

Pl. I

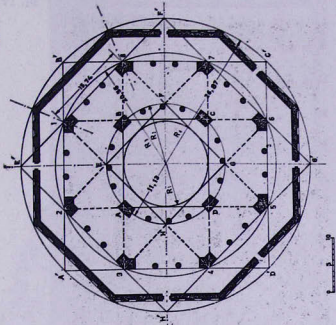

Mausolée de Mama Khatun: Coupe - Plan.

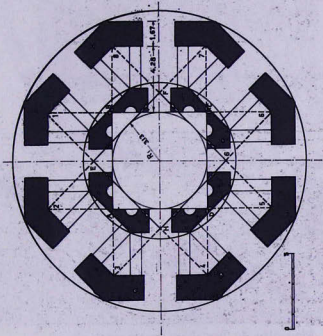

Mausolée de Mama Khatun : Détail du portail.

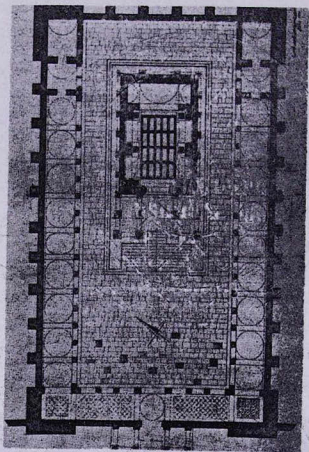
Pl. III

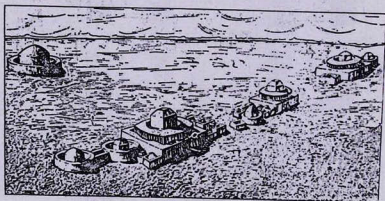
Qubbat es-Sakhra
Jérusalem

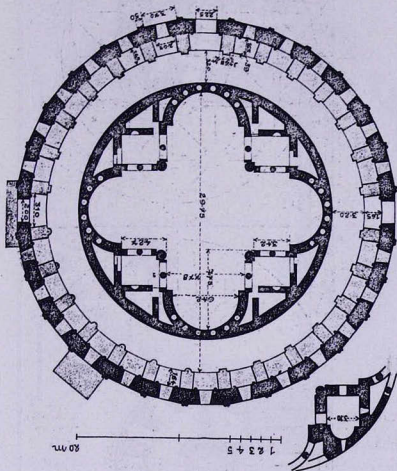
Qubbat Sulaybiya
Samarra

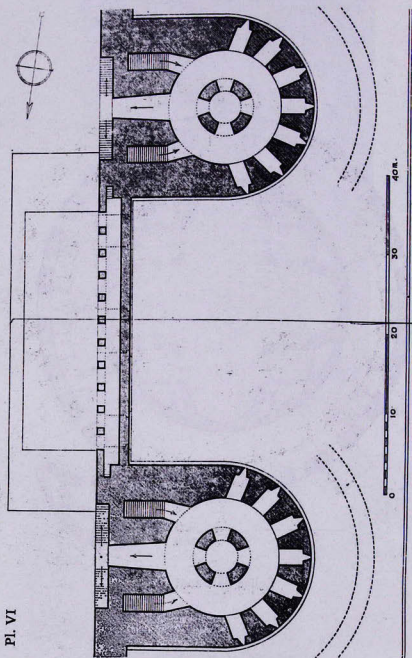
Mausolée de Sidé

Mausolée de Tagisken: (restauration).

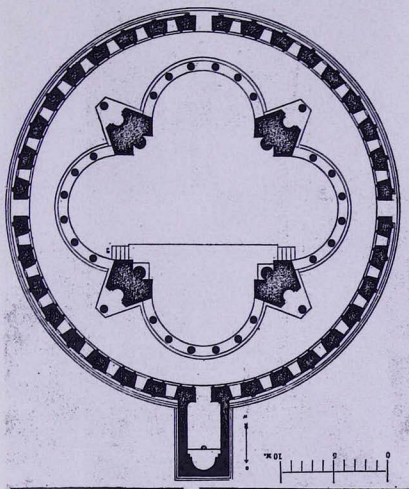
Eglise de Banat

Pl. VI

Porte d'URFA - Dyarbakr
d'après Gabriel

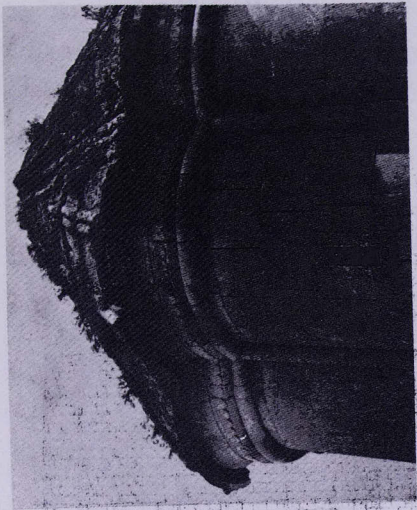
Pl. VII

Eglise de Gaguk — Ani

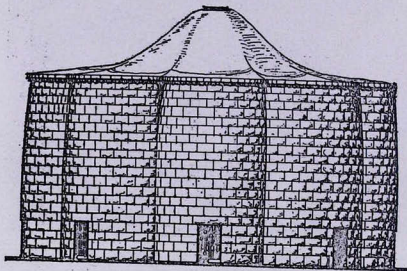
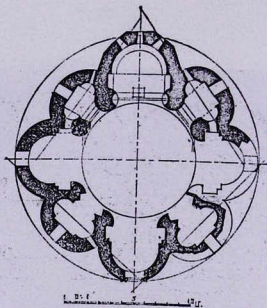

Eglise du Couvent des Vierges

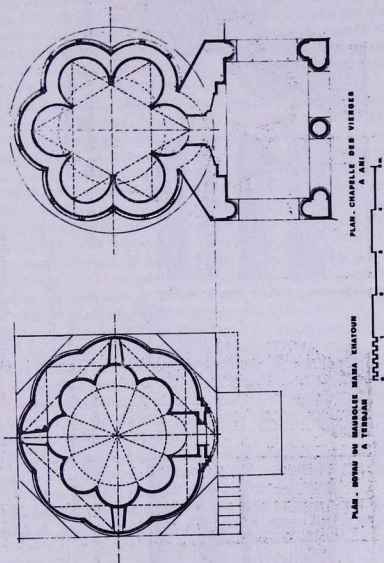
Pl. IX

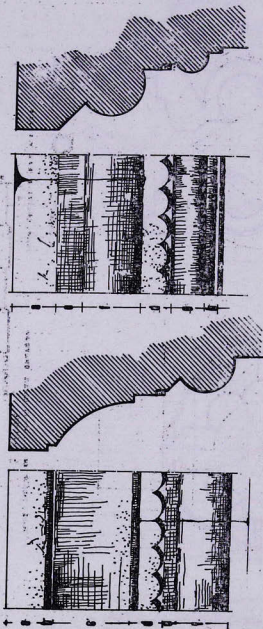
Mausolée de Terdjan: Détail.

Eglise de Ninordzminda

Pl. XI

MAUSOLEE DE MAMA KHATOON
à TÉBZAR

d'après photo. 242 de d. Hill et G. Graber

CHAPELLE DU COUVENT DES VIERGES
à III'

d'après photo. 182 v. Haroutunian et Astafian

Détails des corniches

D'ailleurs S. K. Yetkin, en 1974 supprime, de son ouvrage, purement et simplement, ce paragraphe se rapportant au problème d'influence (53).

Les fouilles faites au cours des décades passées dans les régions à l'Est du Lac Aral mirent à jour un certain nombre de monuments funéraires qui conduisirent Aslanapa à reprendre la question d'influence: abandonnant complètement l'impact de la tradition locale, l'auteur voudrait diriger nos regards vers l'Asie Centrale quand il écrit (54):

«Dans les fouilles effectuées ces dernières années en Asie Centrale, V. M. Masson découvrit un nombre de vieux monuments funéraires qui remonteraient aux VIe-IVe siècles av. J.C. en Transoxiane et à Tagisken, à l'Est du Lac Aral. Les caractéristiques principales du plan de Mama Khatun peuvent déjà être vues dans ces anciennes tombes qui montrent comment les formes des autres mausolées sont rattachées à l'Asie Centrale. Aussi certains érudits voudraient attribuer ces tombes aux Sakas, qui peuvent très bien être du IIIe siècle avant J. C.»

Invoker les vestiges de monuments remontant aux VIe-IVe siècles avant J. C. qu'une esquisse de Masson (55) suggère vaguement le mausolée de Mama Khatun, n'est pas concluant pour y placer la source d'inspiration de son architecte.

A l'époque où l'architecte Abul Nima b. Moufaddal vivait dans la 2e moitié du XIIe s. pouvait-il supposer l'existence d'éventuels modèles à 3.000 kms de distance de son pays natal? Les monuments funéraires existaient seize ou dix sept siècles avant l'époque où vivait le maître constructeur. Ces monuments enfouis sous une épaisse couche de terre ont été dégagés seulement depuis quelques décades.

N'est-ce pas vouloir détourner la recherche pour l'égarer, mû par un désir immodéré de rattacher l'architecture seldjoukide d'Anatolie au pays d'origine de la race: l'Asie Centrale?

Ne paraît-il pas fort étrange d'aller dans les contrées si éloignées dans l'espace et dans le temps à la recherche de la source

53. S.K. Yetkin, *Islam ül Kelerinde Sanat*, Istanbul, 1974, pp. 71-77.

54. O. Aslanapa, *ov. cit.*, p. 142.

55. O. Aslanapa, *ov. cit.*, p. 142. Dans la bibliographie V.M. Masson, *Srednyaya 2e Epokhu Karuny*, Bronsy, R. Chirshman, Parthes et Sassanides, p. 376.

d'inspiration du plan d'ensemble du mausolée avant de s'arrêter au voisinage immédiat du maître de l'œuvre et d'examiner les édifices qui l'entouraient?

De nombreux monuments debouts ou en ruines jonchaient encore le sol natal que l'Architecte devait cotoyer journellement depuis sa jeunesse. Autour du Lac de Van et surtout à 200-250 kms à la ronde, subsistaient des monuments dont il a pu tirer d'utiles leçons.

En effet plusieurs monuments avec noyau central entourés d'un déambulatoire clôturé existent dans les contrées aux alentours de Terdjan:

a) à Bana ou Banat (56) (pl. VI)

Une cathédrale, fondée au VIIe siècle par le catholicos Nersess, reconstruite au Xe s. subsistait dans la province de Tayk à environ 125 kms au Nord-Est d'Erzurum.

b) à Liakite (57)

Les ruines d'une église datant du V-VIIe s. existent au Nord d'Adharbaydjan (Daghastan).

c) à Dyarbakr (58) (pl. VII)

La porte des murailles d'Urfa a des tourelles avec noyau central.

d) à Ani, l'église de St. Grégoire (59) (pl. VIII)

C'est surtout cette cathédrale du roi Gaguik Ier, debout jusqu'à la conquête de la Capitale des Bagradites par Alp Arslan et tombée en ruine vers la fin du siècle, qui a pu inspirer l'architecte de Mama Khatun.

2. LE MAUSOLÉE CENTRAL (pl. IX, pl. X, pl. XI, pl. XII).

Les analogies sont bien plus notables entre le mausolée central et les monuments arméniens.

Le programme de mausolée à deux étages était très courant en Adharbaydjan, à Maragha, à Nakhitchevan, dans la seconde moitié du XIIe s.

56. T. Maroutian, *Khorakouin Hayk*, Erevan, 1978, p. 37. Ref. *Atlas d'Arménie*, Erevan — Moscou, 1961, p. 106.

57. T. Maroutian, *Avan*, Erevan, 1976, p. 60.

58. Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, 1940.

59. *Architectura Medievale Armena* — 55 At.

En Arménie les monuments funéraires à étages remontent au VIIe s. Le dernier exemple est représenté par la chapelle du Berger (Tchoban Kilissé) dans la banlieue d'Ani (XIe s.)

La silhouette générale de certains mausolées rappelle de très près les coupoles des églises d'Arménie. On aurait dit que la coupole avec socle des monuments religieux arméniens est descendue au sol pour servir de mausolée.

Mais le fût de la salle haute du mausolée de Mama Khatun présente des similitudes avec le plan et l'élévation du premier niveau de la chapelle du couvent des Vierges dans la banlieue d'Ani (60).

La chapelle arménienne date de la fin du XIIe s. ou du premier quart du XIIIe s., il est donc contemporain du mausolée de Mama Khatun.

Elle représente, nous l'expliquerons, l'aboutissement de l'évolution d'une série ininterrompue d'églises de la ville d'Ani remontant aux Xe et XIe siècles alors que l'édicule central de mausolée seldjoukide n'a pas de précédent dans son architecture islamique; son plan pourrait découler de la tradition continue d'une autre série de monuments arméniens remontant au VIIe siècle.

En effet:

— Le plan de la chapelle chrétienne, composé sur un hexagone, est engendré (comme la tétraconque de l'église de roi Gaguik) (61) par simple arrondissement des murs extérieurs des niches des trois édifices suivants, dont les tracés intérieurs sont identiques à la chapelle du couvent des Vierges.

Les deux chapelles de la citadelle d'Ani du Xe s. (62).

L'église de St. Grégoire des Aboughamrentz, Xe s. (63).

— Le plan de Mama Khatun, lui, composé sur un octogone, ne pourrait être engendré que par l'évolution du plan des églises arméniennes:

— de Zoravar (622—681) (64)

60. V. Haroutiunian-Safarian, Moscou, plan n° 59 reproduit celui de la chapelle dite St Georges dans Chirak, p. 30, fig. 7 de Alichan, elle est nommée Ste Ripsimeh par T. Maroutian, Khorakouin Hayk, p. 132 fig. 41; j'ai rectifié le tracé du socle.

61. Cet exemple de mur extérieur parallèle au tracé intérieur se trouve déjà à Zvartnotz.

62. *Architectura Médievale Armena*, Roma, 1968, 52 At, 53 At.

63. *Architectura*, 54 At.

64. *Architectura*, 58 At.

- d'Irind (VIIe s.) (65)
- de l'église du St. Sauveur d'Ani (1036) (66)
- le plan de l'église géorgienne de Ninotsminda (67), qui rappelle déjà le mausolée.

Les principales caractéristiques qui rapprochent l'église arménienne du mausolée seldjoukide sont le parallélisme du périmètre extérieur au tracé intérieur, d'une part, et la composition du fût par des segments cylindriques ou lobés, réunis par leurs arêtes, d'autre part.

Ce qui les rapproche aussi, c'est qu'un cercle de même rayon peut circonscrire les deux plans.

Les surfaces extérieures cylindriques des lobes de l'église sont richement décorées comme un reliquaire alors que celles du mausolée sont très dépouillées, la destination des monuments a commandé le dosage des motifs décoratifs; mais comme on a constaté, l'esprit qui a géré la composition des deux plans est le même que celui qui a guidé les élévations.

Dans le mausolée, les arcades aveugles encadrées de colonnettes jumelées à socle et à chapiteau à boule et les archivoltés de la chapelle chrétienne ont disparues de la façade lobée du mausolée. La colonne jumelée, réduite à une seule colonne (tore) dans les angles rentrants des lobes, demeure dans le mausolée. Elle monte, vigoureuse, sur toute la hauteur du fût, rencontre au sommet du segment cylindrique une autre tore de même section qui fait horizontalement le tour de l'édicule, faisant partie de la corniche qui commence à ce niveau.

Des petites fenêtres cintrées avec tableau extérieur sculpté, se retrouvent dans les deux édifices.

La facture des moellons, leur taille à tranchant, le mode de construction des murs dans le monument funéraire seldjoukide sont les mêmes que ceux des monuments de la capitale des Bagradites.

Le système de voûtement du mausolée se trouve au XIe siècle dans le 1er étage de l'église du Berger ou dans la couverture de l'entrée de la chapelle à étages de Tzgatkar.

65. *Architectura*, 36 As.

66. *Architectura* 37 As.

67. R. Mepisashvili — V. Tsintsadze, *The Arts of Ancient Georgia*, 1979, p. 78.

La similitude est encore plus frappante dans la modénature des deux monuments.

La corniche couronnant le fût du monument seljoukide, sous la couverture conique se compose de profils utilisés dans l'ordre suivant: A, B, C, D, E, F.

A — Plate—bande

B — Listel

C — Cavet ou congé

D — Bande festonnée

E — Biseau

F — Boudin.

La corniche de la chapelle chrétienne utilise également tous ces éléments mais dans un ordre différent, A, E, F, D, C, B en y ajoutant une baguette finale.

Attardons-nous à un seul élément de cette modénature: la bande festonnée. Elle apparaît au XIe siècle dans les monuments arméniens et géorgiens, se généralise au XIIe et XIIIe siècle en Arménie et dans les pays limitrophes, en Géorgie et dans les régions de l'Empire Seldjoukide l'Asie Mineure.

Prenons quelques exemples:

EN GEORGIE

Sur la face d'un pilastre à Akhtala XIe-XIIe s. (68).

Sur les colliers des chapiteaux des colonnes et des piliers porteurs de la coupole de la cathédrale de Ichkhan (VIIe?, IXe, ou XIe s.) et celle d'Alaverdi (Xe s.) (68a).

EN ARMENIE

a) Gochavank

Au cadre de l'entrée du gavit (1097—1203) (69).

A l'angle Sud-Ouest de l'église St. Grégoire l'Illuminateur (1231) (70)

68. J. Baltrusaitis, *Etudes sur l'Art Médiéval en Géorgie et en Arménie*, 1929, pl. XLIV.

68a. T. Maroutian, *op. cit.*, 1978, Ishkhan, fig. 5, 7, 18 etc. et pour Alaverdi R. Mepisashvili and V. Tsintsadze, *The Arts of Ancient Georgia*, London, 1979. Ishkhan (carte D6) et Alaverdi (carte J4), p. 147.

69. *Documents of Armenian Architecture*, Milan, 1974, n° 7, fig. 11.

70. *Documents*, Milan, 1974, n° 7, fig. 20.

A l'église de la Ste. Astvatzazin (1191-1196), sur le bandeau mouluré des fenêtres de la façade (71).

b) **Sanahin**

Sur le socle de la colonne intérieure du Maténadaran (1063) (72).

Sur l'arcade extérieure de l'Eglise de St. Grégoire (1063) (73).

c) à **Ani**

A l'angle Sud-Ouest de l'église St. Grégoire de Tigran Hontz (1215) (74).

A la chapelle du couvent des Vierges XIIe et XIIIe s. elle se généralise en commençant par la stylobate, la corniche du 1er niveau, le socle du tambour et la corniche (75).

d) à **Ketchariss**

A l'angle Nord-Ouest de la nef (76), de l'Eglise cathédrale, sous la corniche de la coupole (1220) (77), sur le tailloir de la colonne du gavit XXIe-XIIIe siècle (78).

EN ASIE MINEURE

à **Terdjan**

Mausolée de Mama Khatun XIIe-XIIIe siècle (79).

en Cappadoce

Sari-Khan près d'Avanos, construit après 1245.

Sultan Khan route Aksaray-Konya 1229.

L'origine de cette bande décorative semble remonter aux IIe-IIIe millénaire avant J. C. On la rencontre dans les costumes des divinités de Zindjrlj en Asie Mineure (80).

3. LA CLOTURE (pl. I)

Certains motifs purement arméniens peuvent être notés sur le portail de la clôture.

71. Documents, Milan, 1974, n° 7, fig. 6.

72. Documents, Milan, 1970, n° 3, fig. 23.

73. Documents, Milan, 1970, n° 3, fig. 21.

74. Haroutiunian-Safarian, *op. cit.*, 1951, fig. 161.

75. Haroutiunian-Safarian, *op. cit.*, 1951, fig. 163.

76. *Les Eglises Arméniennes*, Ed. Etchmiadzin, 1970.

77. Haroutiunian-Safarian, *op. cit.*, 1951, fig. 126.

78. Haroutiunian-Safarian, *op. cit.*, 1951, fig. 127.

79. Yetkin, *article cité*, fig. 9.

80. Dr G. Conteneau, *Manuel d'Archéologie Orientale*, vol. II, 1931, Fig. 595, Fig. 680, Dieu Guerrier Zindjrlj, Fig. 681, La paredre du Dieu Teshoub à Zindjrlj, Vol. II, fig. 759, Le roi Barrekouk, Zindjrlj.

Les niches à section triangulaire flanquant le portail d'entrée de la clôture sont spécifiquement arméniennes (81), on les trouve dès le VIe-VIIe siècles sur les façades des Eglises de Sainte Ripsimeh (VIIe s.), de St. Jean de Sissian (VIIe s.), de Chirakavan (Xe-XIe s.) et de la cathédrale d'Ani (Xe-XIIe s.).

Le décor ancien de grappe de raisin et de cèpe de vigne est très courant aussi en Arménie; l'archivolte de la fenêtre de Mastara (VIIe s.)

Devant tant de similitudes dans la technique constructive, dans le plan, dans le détail décoratif de l'architecture des deux monuments, le moins que l'on puisse dire est que des contacts, entre les artisans musulmans et arméniens furent nombreux, une collaboration effective a pu exister parmi les membres des équipes itinérantes, tailleurs de pierre ou maçons, dont la tradition était encore vivace en Asie Mineure, lors de la réalisation du monument seljoukide et de la chapelle arménienne contemporaine.

Une telle collaboration a été notée par Baltrusaitis dans les chantiers d'Ani sous le règne de Manuchihr (1072-1118).

Nous avons noté également des différences notables dans les deux monuments. En effet, l'architecte du mausolée de Mama Khatun a conçu et construit un monument dont l'ensemble est dans le plus pur esprit de l'architecture seldjoukide du XIIe et XIIIe siècle de l'Asie Mineure.

L'architecte de la chapelle du couvent des Vierges a réalisé une oeuvre dans la tradition des monuments d'Ani de la fin du XIIe et le premier quart du XIIIe s., telle que Baghtagedik, Tigran Honentz.

Une fois de plus, c'est un fait qui confirme la réalité incontestable, qu'en utilisant des techniques, des structures, des motifs décoratifs similaires, des architectes, quand ils sont véritablement artistes, peuvent parvenir à des expressions conformes à l'esprit et à l'esthétique de chaque architecture, les influences réciproques étant des facteurs d'enrichissement du sentiment artistique et de l'esprit créateur des véritables artistes.

Notre enquête précise également, sans sous-estimer la valeur esthétique et constructive de l'architecture seldjoukide, que

81. M. Otto-Dorn, *L'Art de l'Islam*, Paris, 1967, p. 165.

la source d'inspiration de la composition générale du complexe, du plan de la salle haute, du mausolée central, de son élévation, des détails décoratifs sont à chercher dans les monuments de la Géorgie et de l'Arménie que certains historiens d'art tentent de méconnaître ou de dissimuler. Elle fait apparaître aussi l'importance de la ville d'Ani comme foyer d'élaboration des styles et de son rayonnement dans les contrées avoisinantes.

ՄԱՄԱ ԽԱԹՈՒՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ ԵՒ ԱՆԻԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԸ

ԲԱՍԳԱԼ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

(Ամփոփում)

Մամա Խաթունի դամբարան-յուշարձանը կը գտնուի Էրզրումէն դէպի արեւմուտք՝ 90 քլմ. հեռուորութեան վրայ, Դերջան աւանին մէջ: Սելճուքեան ճարտարապետութեան այս եզակի կառոյցը՝ ըստ շրջապատի դրան վրայ եղող արձանադրութեան, գործն է Ապու Նիմա Մուֆատալ Ախաթցի վարպետին: Աւանդութեան մը համաձայն, դամբարան-յուշարձանը կառուցուած է Մամա Խաթունի մը համար, որ ըստ Փրոֆ. Նէթքինի, գուտարն է Էրզրումի էմիր Իզգէտ սին Պին Ալի Սալթուքիի (1145-1171 թթ.):

Փրոֆ. Նէթքին՝ Մամա Խաթունի նախատիպերը կը փորձէ տեսնել իսլամական ճարտարապետութեան այլ կոթողներու՝ Սամարայի Մուլայյիյէ դամբարանին եւ Երուսաղէմի Գոլգոթէթ էլ Սախրայի մէջ: Սակայն Բարատուխուլոյի համաձայն, այս երկու կոթողները կառուցուած են բիւզանդական ոճի հետևողութեամբ:

Փրոֆ. Օ. Ասլանարա՝ Մամա Խաթունի նախատիպը կ'ուզէ տեսնել սելճուք թուրքերու բնօրրանը եղող Կեղրոնական Ախոյ պեղումներէն յայտնաբերուած դամբարաններուն մէջ, որոնք կը պատկանին սաքարներուն, ու շինուած Բ. Ա. 3-րդ դարուն: Մամա Խաթունը, դատած կառուցման ոճէն, շինուած է Բ. Ե. 13-րդ դարու առաջին քառորդին:

Մամա Խաթունի ճարտարապետին ներշնչման աղբիւր հանդիսացած են անոր ծննդավայրին ու Հարեւան երկիրներու քրիստոնէական ճարտարապետութեան կոթողները, ու յատկապէս Անիի զուարթնոցանման Ս. Գրիգոր տաճարը, թէեւ դամբարանի օտարամուտ տարրերը կը կրեն սելճուքեան ճարտարապետութեան կնիքը:

Շարունակ եւ տարրոճ ֆանակ հայ որմնադիրներուն մօտ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼՅԵԱՆ

Դուիթ Անյադթ իր «Սահմանք Իմաստասիրութեան» աշխատասիրութեան ժե. պրակին մէջ, ուսումը՝ թուարանութիւնը, իբրեւ քանակ, երկու մասի կը բաժնէ. շարունակ եւ տարրոճ քանակ. «...նթէ ուսումնական քանակին գոյանայ, պարտ է գիտել, թէ քանակն երկակի է. կամ շարունակ է կամ տարրոճ» (1) : Տարրոճ քանակը կը կազմուի թիւերով արտայայտուող չափերով, ինչպէս երաժշտական ձայներու համեմատութիւնը, կամ՝ այլ քանակներու չափերը : Իսկ շարունակ քանակը երկու բաժանում աւելի, անչափ եւ շարժուն : Անշարժը՝ երկրաչափական քանակն է, իսկ շարժունը՝ աստղաբաշխական քանակը :

Վերոյիշեալ դասաւորումը կը պատկանի Եւկլիդեսի Երկրաչափութեան գիրքին ժ. գլխուն մէջ վերլուծուած քանակներու բաժնին : «Շարունակ քանակ» կոչուած են Պապպուսի կողմէ (ժ. գլխուն մասին անոր գրած մեկնութեան մէջ) այն քանակները, որոնք երկրաչափականօրէն գիծով մը որոշելի են, բայց անկարելի է գիծին չափը թիւերով արտայայտել, ինչպէս՝ երկուքին կամ երեքին քառակուսի արժատները :

Տարրոճ քանակները թիւով արտայայտելի քանակներն են, ինչպէս երաժշտական ձայներու համեմատութիւնը՝ $8/9$, $3/4$ կամ $1/2$, եւ բոլոր այն քանակները, որոնք հասարակ բաժանարար մը ունին, օրինակ՝ 6-ին եւ 9-ին հասարակ բաժանարարն է 3, իսկ պար-

1. Դուիթ Անյադթ, Սահմանք Իմաստասիրութեան (Համախաւֆ ֆնակում բնագիրը, Բարգամանդիւնը գրաքարից ռուսերէն, ապայքամը եւ ծանօտութիւնները Ս. Ս. Արեւշտանի), Երեւան, 1960, էջ 128 :

դուած ձեւին մէջ՝ 2 եւ 3. հասարակ շափն է մէկ թիւը:

Շարունակ քանակներու միջեւ հասարակ բաժանարար մը գտնել անկարելի է, ինչպէս՝ 2-ին եւ 3-ին քառակուսի արժաններուն միջեւ: Նոյնպէս եւ շարունակ քանակի եւ տարրոչ քանակի միջեւ հասարակ բաժանարար ունենալը անկարելի է:

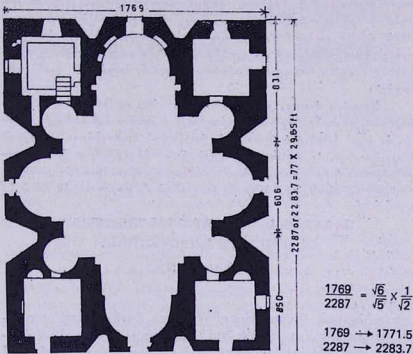
Վերոյիշեալ այս իրողութիւնը Դաւիթ Անյաղթ կը բացատրէ հետեւեալ կերպով. շարունակ քանակը «զօրութեամբ» պէտք է բաժնել «եւ ոչ ազդամբ» (2): Այսինքն, շարունակ քանակը՝ երկրաչափական «իմանալի գիծ»ը, կարելի է գտնել, եւ դայն երկրաչափականօրէն մասերու բաժնել (զօրութեամբ բաժնել): Բայց կարելի չէ որոշել թէ այդ բաժնուած մասերուն չափը ինչ է, «ոչ ազդամբ բաժնել»: Այսպէս՝ ոչ իրական բաժանումի ենթարկել որ չափելի ըլլայ: Դաւիթ Անյաղթ երկրաչափական գիծը «իմանալի գիծ» կը կոչէ, այսինքն՝ այն որ դադարաւորով կրնաս ըմբռնել, բայց իրական չափը չես կրնար արտայայտել թիւերով: Իմանալի գիծը, որ մասերու կը բաժնես, վերստին իրար միանալով կը վերակազմեն իմանալի գիծը, բայց մասերու չափերը իրականօրէն չես կրնար թիւով արտայայտել:

Դաւիթ Անյաղթի շարունակ քանակի մասին տուած օրինակը հետաքրքրական է, եւ եզակի՝ ըստ մեր ծանօթութեան. — շարունակ քանակը պատ մըն է, այդ պատին իմանալի գիծը երկրաչափականօրէն որոշուած է, որմնադիրը զայն մասերու կը բաժնէ զօրութեամբ, եւ այս մասերուն միանալովը իմանալի գիծը կը կազմուի, որուն չափը թիւերով արտայայտել անկարելի է:

Դաւիթ Անյաղթի տուած օրինակը ցոյց կու տայ թէ հայ որմնադիրներուն համար սովորական դարձած ճշմարտութիւն մըն էր այս պարագան, ինչպէս նաեւ ծանօթ իրողութիւն մը հայ մտաւորականութեան: Եւ հասկնալի դառնալու համար, փոխանակ թիւերու, — ինչպէս մենք ըրինք վերը, — կը գործածէ բոլորին ծանօթ պարագայ մը, պատը՝ իբր օրինակ:

Հայկական եկեղեցիներու եւ ճարտարապետական կոթողներու լայնքին առ երկայնքը ունեցած համեմատութիւնը ցոյց կու տայ թէ նման իմանալի գիծեր գործածուած են հայ որմնադիրներու կողմէ: Օրինակ՝ Հռիփսիմեանց տաճարին լայնքը՝ 1796 սմ. է, երկայնքը՝ 2287 սմ.: Այս թիւերուն իրար համեմատութիւնը երեքին առ հինգ համեմատութեան քառակուսի արժատին հաւասար է: Ճարտարապետը՝ երկայնքին համար 77 ոտք առած է (Փոքր Ասիոյ մէջ գործածուած ոտքի երկայնութիւնը եղած է 29.6 — 29.7 սմ. միջեւ):

Ուրեմն՝ եթէ հինդին քառակուսի արժատը 77 սեպուած է, ի՞նչ է երեքին քառակուսի արժատը: Այս շատ դիւրին է դանել երկրաչափականօրէն. 77-ը հինգ հաւասար մասերու բաժնել, շորս մասին վրայ կիսաշրջանակ կազմել, եւ այս կիսաշրջանակին մէջ կազմել ուղղանկիւն եռանկիւն մը, որուն մէկ կողմը հինգ բաժանումներուն մէկ բաժինն է: Նմանօրինակ պծադրութիւններ կարելի է տեսնել հայկական կոթողներու պատերուն վրայ, ինչպէս՝ Աւանի եկե-

Հոլիսիսիմէի տաճարին յատակագիծը

ղեցիին եւ անոր կից փոքր մատուռին, փոքր չափով դժուած, ցոյց տալու համար ճարտարապետին երկրաչափական միջոցը՝ «իմանալի դիժ»ը որոշելու:

Գարեգին Պետրոսեան կը գրէ. «Եւկլիդեսի երկրաչափութեան հայերէն թարգմանութիւնը յունարէն բնագրից Հայաստանում կատարուել է մօտաւորապէս 1051 թուականին» (3): Ակնարկութիւնը

3. Գ. Բ. Պետրոսեան, Մաթեմատիկան Հայաստանում Հին եւ Միջին Դարերում, Նրեւան, 1950, էջ 7:

Գրիգոր Մազիստրոսի կատարած թարգմանութեան թուականին է : Իայց Դաւիթ Անյաղթի տուեալներէն մեկնած, կարելի կ'ըլլայ հաստատել թէ իր ժամանակին՝ Ե-Ձ. դո-ուս մէջ իսկ հայուն ծանօթ էր Եւկլիդեսի Երկրաչափութեան ամենախրթին՝ հարիւրէ աւելի վարկածներով Ժ. գլուխը, զոր առանց նախորդող գլուխներու ծանօթութեան, անկարելի է հասկնալ եւ գործադրել :

Եւկլիդեսի Երկրաչափութեան Ժ. գլուխը գիտական աշխարհին կողմէ նկատուած է երկրորդ կարգի գրահաշիւային խնդիրներու լուծման երկրաչափական միջոցը, բայց անոր շօշափելի գործադրութեան մասին լուծում մը չէր գտնուած : Դաւիթ Անյաղթ կու տայ այդ լուծումը : Ամբողջ Ժ. գլուխը կը ջանայ ցոյց տալ թէ որ քանակներու միջեւ հասարակ բաժանարար գտնել կարելի է, կամ՝ անկարելի :

Այսպէս, հայոց, բայց մանաւանդ հայ որմնադիրներու երկրաչափական ծանօթութիւնը փոխադրելի է շատ աւելի կանուխ շրջանի, եւ այս՝ կարելի է հաստատել հայկական կոթողներու չափերուն վերլուծումով, եւ մանաւանդ՝ հայկական եկեղեցիներու ճարտարապետական դմբէթներու քարերուն ձեւերուն վերլուծումով, քանի որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը կոնի մը եւ գունդի մը կտրուածքին մասն է :

IRRATIONAL AND RATIONAL NUMBERS IN ARMENIAN ARCHITECTURE

H. KALAYIAN

(Summary)

In his study «Boundaries of Wisdom», David Anhaght separates mathematical quantities into two groups: irrationals and rationals. He explains how irrational quantities may be divided geometrically («by force») into pieces, yet it is not possible to measure the pieces. Chapter 10 of Euclid's «Elements» is considered by the scientific world as the geometric solution of second degree algebraic problems. But no practical applications were known. David Anhaght gives such an applicaiton. These ideas were common knowledge among the Armenian architects as is shown by observing the proportions used in the construction of Armenian churches. One can thus conclude that the Armenians were familiar with the most advanced ideas in Euclid's «Elements» during the 5th—6th centuries, although the book was not translated into Armenian until 1051 A. D.

ՄԱՀՈՒԱՆ 100-ԱՄԵԱԿ

Յովսէփ Փաշա Վարդանեան
ականաւոր լրագրողն ու վիպագիրը

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

Հարիւր տարի առաջ, 1879 թ-ի Մարտի 28-ին, «Կուրծքի անխուսափելի հիւանդութիւն մը, որմէ երկայն ատենէ կը տանջուէր»⁽¹⁾, պատճառ կը դառնար Յովսէփ Վարդանեանի մահուան: Երբ աչքերը փակեց այս աշխարհին՝ ան 64 տարեկան էր:

Յովսէփ Վարդանեանի մահուան առիթով, ատենի Կ. Պոլսոյ ամենէն հեղինակաւոր լրագիրը՝ «Մասիս», խմբագրական մը կը յատկացնէր անոր, որ հանդիսացած էր իր ընդդիմադիրներէն, եւ առանց ծամծակու. բռտերը, լրագրական օրինակելի պարկեշտութեամբ մը, կը յայտարարէր. «Անոնք որ Վարդան պէյն անձամբ ճանչելու առիթն ունեցած, կամ Մէծմուսյի Հալաթիսի եւ յետոյ Թէրճէմանը Էֆ-բեարի մէջ, որոց խմբագրականն էր, դրած հմտալից յօդուածները կարդացած են, գիւրաւ կը հասկնան թէ Օսմանեան լրագրութիւնը մեծ կորուստ մը կ'ընէ Վարդան պէյի մահուամբն»: Թուելէ ետք հանդուցեալին բարեմասնութիւնները, թերթը կ'եղբակացնէ. «... Յ. Վարդան պէյ այն նշանաւոր անձերէն մին էր, որոց տեղը բաց կը մնայ. հետեւաբար իւր մահն անդամանելի կորուստ մ'է Օսմանեան խմբագրութեան համար, որոյ մէջ առաջին տեղը բռնած էր»⁽²⁾:

Եթէ ճիշդ են «Մասիս»ի վերոյիշեալ տողերը, եթէ անոնք յա-

1. Հ[այր] Պ. Զ[աքարեան], Յովսէփ Վարդան փաշա, «Համալէս Ամսօրեայ» 1890, քիւ 3 (Մարտ), էջ 63:

2. «Մասիս» լրագիր, Կ. Պոլիս, 1879, քիւ 2290 (Մարտի 30):

ուր պատշաճի խօսքեր չեն հասարակական կեանքի մէջ ծանօթ անձի մը կորուստին հետ պայմանաւորուած, ուրեմն կարելի է հաստատել որ Վարդան փայլի մահէն հարիւր տարի ետք, ամբողջ օսմանեան լրագրութեան շառաղիին տեղը բռնած» անձին դիմապիծը տակաւին անհրաժեշտ ու պատշաճ կերպով լրօսին չէ բերուած:

ԿԵՆՍՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Յովսէփ Վարդանեանի կենսադէրնները ընդհանրապէս չեղտած են օսմանեան պետական վարչամեքենային մէջ անոր ստանձնած պատասխանատուութիւնները: Շատ քիչ բան դիտենք անոր մանկութեան, պատանեկութեան եւ ընտանեկան պարագաներուն մասին: Հիմնուելով կարգ մը արխիւային նիւթերու վրայ, զորս կը գտնուին Վիեննայի Միխիթարեան Միաբանութեան մօտ(3), եւ օգտագործելով յայտնաբերուած նոր տուեալները, կարելի կը դառնայ Յովսէփ Վարդանեանի

3. Վիեննայի Միխիթարեան Միաբանութեան արխիւներուն մէջ կան Յովսէփ Վարդանեանի վերաբերող ձեռագիր միւլթեր, որոնց լուսպատկէմները սիրայօժար մեզի տրամադրուեցան միաբանութեան կողմէ՝ Ռաֆայել վրդ. Գոսեանի միջոցով: Այդ միւլթերուն մէջ կան Յովսէփ Վարդանեանի ստորագրութիւնը կրող քանի մը նամակներ՝ 1830 թուականի, ուրիշներ՝ գրուած 1850-ական թուականներուն, բոլորն ալ ուղղուած Միխիթարեան Միաբանութեան մեծաւորներուն կամ վարդապետներուն: Կարեւորագոյնը սակայն այդ արխիւային միւլթերուն՝ կը հանդիսանան Յովսէփ Վարդանեանի կենսագրութեան եւ հրապարակագրութեան հայոց ձեռագիրները, որոնք յեւրոպայացի, սակայն վստահաբար գրուած են Վրաստան զանաւորներէ խմբագիր՝ Գեորգ Այվազեանի եղբոր՝ Արքանաւ Այվազեանի կողմէ, որովհետեւ, խնդրոյ առարկայ ձեռագիրներուն մէջ տեղ մը կայ հետեւեւ վկայութիւնը. «...Վարդան փաշա եղբորս՝ Գեորգ Այվազեանէն վարձեց Մամուլ բաղաձայն լրագրին նոր արտօնագրութիւնը...»: Հաւանաբար, Միխիթարեան Միաբանութիւնը դիմած է Արքանաւ Յ. Այվազեանի (1948-1900), որպէսզի ան պատրաստէ Յովսէփ Վարդանեանի կենսագրութիւնն ու անոր մասին իր ունեցած յուշերը յստիքով թուղթի, քանի որ Ա. Այվազեան եղած է գործակիցը իր Գեորգ եղբոր, եւ այդ գծով՝ շինուած ունեցած է Յ. Վարդանեանի հետ: Արքանաւ Այվազեան ռ.մի. հրատարակուած ու անտիպ բազմաթիւ գործեր: Ան ծանօթ է որպէս փորձառու կենսագիր, որուն կարեւոր իրագործումը կը հանդիսանայ երեսուտոր «Շար Հայ կենսագրութեանցը (Կ. Պոլս, սպ. Գ. Պալատուեան, 1893): Նոյն արխիւին մէջ կան նաև գանձառն ձեռագիր քերթիկներ, որոնց վրայ հաջմեպօրէն գրուած են Յովսէփ Վարդանեանի հետ առնչուող կցկտոր տեղեկութիւններ:

կենսագրութեան դժով որոշ սրբագրութիւններ կատարել եւ յաւելեալ լուսարանութիւններ տալ :

Յովսէփ Վարդանեան ծնած է Պոլիս, 1815 թ. Սեպտեմբերի 20-ին (4) : Ան իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Գում Գարուէի մայր վարժարանին մէջ, ուր կ'աշակերտի ժամանակի նշանաւոր դաստիարակ ու մտաւորական Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեանի(5) : Հաջորդութեամբ տասը տարին, մայրը՝ Կէլինճիճեան Մարիամ Խաթունը(6), զայն կը յանձնէ Վիեննայի Մխիթարեան Մխարանութեան : Մխիթարեան վանքէն ներս ան մուտք կը դարձէ 1826 թ. Յունուարի 29-ին : Մխիթարեան Մխարանութեան ընծայարանի աշակերտներուն արձանա-

4. Յովսէփ Վարդանեանի կենսագիրները ընդհանրապէս համաձայն են որ ան ծնած է 1815 թ. ին : Գանի մը բամասէրներու մօտ այդ քուակամը եղած է՝ 1816 (տես՝ Յ. Ճ. Սիրումի, Պոլիս եւ Իր Դերը, Բ. հար., Պէյրուք, 1969, էջ 379 : Արշակ Ալպոյանեան, Յովսէփ Վարդան Փաշա, «Ներսիսապար Հայուհի», Պէյրուք, 1954, քիւ 2 (Փետրուար), էջ 16) : Ա. Ալպոյանեան կու տայ նաեւ ամիսն ու օրը՝ Սեպտեմբերի 26 : Պոլսոյ «Մասիս»-ը, առանց Յովսէփ Վարդանեանի ծննդեան քուակամը յիշատակելու, կը յայտնէ քէ շեանգուցեալը 66 տարեկան էր» երբ մահացաւ 1879 թ. ին : Հետեցնելով՝ ծննդեան քուակամը կ'ըլլայ՝ 1813 : Հաւանաբար Արքահամ Ալվազեան «Մասիս»-էն քաղելով իր տեղեկութիւնը, իր կողմէ գրուած ճեշագրքներում մէջ կը յիշատակէ 1813 : Մեր կողմէ տրուած քուակամը, որ ամենէն հաւանակամն է, քաղուած է Վիեննայի Մխիթարեան Մխարանութեան ընծայարանի արձանագրութեանց մայր տոմարէն, որում մէջ յստակօրէն նշուած են բոլոր աշակերտներու ծննդեան վայրն ու քուակամը, վանք ընդունման եւ անկէ հետեւում քուակամները, եւն. :

5. Ա. Ալպոյանեան, Նշ. աշխ., էջ 16 : Ա. Ալպոյանեան, Յովսէփ Վարդանեանի կենսագիրներէն միակն է որ կը յիշատակէ անոր փէշտիմալճեանի աշակերտած ըլլալը :

6. Յովսէփ Վարդանեանի հօր մասին տեղեկութիւններ չկան : Ասկէ՝ հաւանաբար կարելի ըլլայ ենթադրել որ շատ փոքր տարիքէն ան որբացած էր հօր կողմէ : Նմանապէս ժյատ են նաեւ անոր ամնակամ կեանքին հետ աղերս ունեցող տեղեկութիւնները : Ասկայն, կարելի եղաւ ստուգել որ ան ամուսնացած է երկու անգամ : Առաջին ամուսնութենէն ունեցած է մանչ գաւակ մը, որ մահացած է 22 տարեկանին, 1864 թ. ին : Երկրորդ ամուսնութենէն ունեցած է աղջիկ մը, որում մասին կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Վարդան Փաշայի աղջիկը Պէյրուք կը բնակի եւ ծանօթ է որպէս Տիկին Մալիքեան : Այր եւ կին մեկուսացած կ'ապրին եւ կը գրադիմ գարձոր նորոյք» (տես՝ «Ներսիսապար Հայուհի», 1954, քիւ 2, էջ 19) :

գրութեան մայր տոմարին մէջ պատանի Յովսէփին անունը արձանագրուած է՝ Յովսէփ Փաշայեան(7) :

Յովսէփ Վարդանեան Մխիթարեաններուն մօտ կը մնայ շուրջ հինգ տարի : Այդ կարճ ժամանակամիջոցին, իր համակրելի բնաւորութեամբ, ուշիմութեամբ եւ զանազան ձիրքերուն շնորհիւ, կը դառնայ շրջապատին ուշադրութեան առարկան ու սիրելին : Սակայն, «մերժեալ լի վանայ», 1830 թ. ի Օգոստոսի 11-ին հրատեւտ կու տայ Մխիթարեաններու վանքին : Սեպտեմբերի 8-ին, Թրիեստէ նաւահանգիստէն ճամբայ կ'ելլէ եւ «ընդ տեւողութեամբ 27 աւուրց հասայ 'ի Պօլիս, ոչ անվտանգ 'ի Ճանապարհի», կը գրէ ան իր հոգեւոր տիրոջ՝ 1830 թ. ի Հոկտեմբերի 10 թուակիր նամակով՝ Պոլսէն(8) : Ծննդավայր զարձին, կրկին Հոկտեմբերի մէջ դրուած նամակով մը, Յովսէփ Վարդանեան փորձ կ'ընէ կրկին ընդունուելու Մխիթարեաններու վանքը : Այս ուղղութեամբ գրուած անոր նամակներէն ոմանք, որոնք պահպանուած են մինչեւ այսօր, մտածել կու տան թէ ան կամովին չէ որ հեռացած է Վիեննայի վանքէն, ուր մեկնած էր քահանայ ձեռնադրուելու :

Վիեննայի Մխիթարեան վանքին մէջ Յովսէփ Վարդանեանի կեանքին հետ առընչուող մէկ քանի մանրամասնութիւններ՝ քաղուած արխիւային նիւթերուն մէջ դանուող կցկտուր տեղեկութիւններ ընդհանուր թղթիկներէն, աւելի եւս կը շեշտեն անոր նկարագրին հետ

7. Յովսէփ Վարդանեանի ամուսին գտնուած ձեւերով կը հանդիպինք : Յիշատակուած արձանագրութեանց տուարին 12-րդ էջին 42-րդ համարին դիմաց տնօրէն ամուսն արձանագրուած է՝ Յովսէփ Փաշայեան : Նոյնը՝ ամ իր 1830 թ. ին գրած նամակներում տակ ստորագրած է : Աւելի ուշ, 1850-ական բաւականներում գրուած նամակները, մեր տրամադրութեամ տակ եղած գիրքերն ու ՎՄԵՖՆԱԿԵ չկապիւթը կը կրնն Յովսէփ Վարդանեան ամուսն : Ան ծանօթ է նաեւ՝ Յովսէփ Վարդան փաշա, Յ. Վարդան փաշա, Վարդան փաշա, Յ. Վարդան փշա անուններով :

8. Կարգ մը աղբիւրներու համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան Պոլիս կը դառնայ 1836 թ. ին (տես՝ Վ. Ղուկասեան, *Վարդապետներու եւ նրա Հնչիւնակը*, «Գրական Թերթ», 1968, քիւ 52 : Ա. Ալպոյանեան, *Նշ. աշխ.*, էջ 16) : Նոյն տպաւորութիւնը կու տայ նաեւ Վահան Գ. Զարդաբեանը (տես՝ Վ. Գ. Զարդաբեան, *Յիշատակարան*, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 135) : Իսկ Գ. Ստեփանեան կը գրէ. «30-ական բաւականների կեանքին» (տես՝ Գ. Ստեփանեան, *Վարդապետ Պատմութիւնը Վէպի Մասին*, «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւններին», 1951, քիւ 1, էջ 76) : Վիեննայի Մխիթարեաններու մօտ գտնուող արխիւային նիւթերու տուեակներէն մեկնած այժմ կարելի կ'ըլլայ հաստատել, թէ Յ. Վարդանեան Պոլիս վերադարձած է 1830 թ. ի Հոկտ. ի սկիզբը, եւ թէ՛ վերոյիշեալ հնչիւնակներու եզրակացութիւնները անմիջեւ են :

ազերս ունեցող կարգ մը դիժներ: Ըստ այդ տեղեկութիւններուն, ան դասերուն հանդէպ կը ցուցարեբէ անտարբերութիւն. միայն վերջին ամիսը, քննութիւններէն առաջ, կը լծուի աշխատանքի, եւ շնորհիւ բացատիկ ուշիմութեանը, միշտ ալ առաջին կը հանդիսանայ: Երկորդ եւ աւելի կարեւոր տեղեկութիւն մը կը հաղորդէ այլ թղթիկ մը: Ինչպէս ծանօթ է, Վիեննայի Մխիթարեան Մխարանութիւնը ունի հայ պարբերական մամուլի ամենէն հարուստ եւ ամբողջական հաւաքածոն: Այս դժով Յովսէփ Վարդանեանի խաղացած կարեւոր դերին մասին կը վկայէ այն թղթիկը, որուն մէջ բառացիօրէն կը կարդանք. «Վիէննացոց դանազան լրագիրներու հաւաքածոյն պատրաստելու պատճառ եղողը՝ Գաֆթանեան Հայր Եղիշէին, առաջին անգամ Վարդան փաշան եղած է»: Անշուշտ այս թղթիկէն մեկնելով՝ կարելի չէ հաստատել որ Յովսէփ Վարդանեան վանքը աշակերտած շրջանին կատարած է այդ աշխատանքը: Սակայն կարելի է ենթադրել՝ որ ան կանուխէն ունեցած է գրտակցութիւնն ու զգացումը մամուլին ներկայացուցած կարեւորութեան: Այս իրողութեան լուսադոյն ապացոյցը պիտի հանդիսանայ հետագային՝ 1852 թուականէն սկսեալ մամուլի խմբագրութեան եւ Հրատարակարութեան մէջ անոր ցուցարեբիւք վիթխարի գործունէութիւնը:

Պոլսոյ դարձին՝ Յ. Վարդանեան 16 տարեկան էր: Հակառակ շատ երիտասարդ տարիքին, ան ուսուցչական ապարէզ կը նետուի, օրաշտօնավարելով Պատքէօյի (Պատգիւղ) ազգային ներսէսեան վարժարանին մէջ: Կարճ ժամանակ ետք՝ կը նշանակուի վառօդապետ Յովհաննէս ամիրա Տատեանի ընտանիքին դաստիարակ: Յովհաննէս Տատեան ամիրան ոչ միայն իր զաւակներուն կըթութիւնը կը վստահ Մխիթարեան ուսումով թրծուած երիտասարդին, այլեւ ան զօրավիւղ կը կանդնի Յ. Վարդանեանի կըթական, զիտական ու վարչական աշխատանքներուն:

Կարգ մը վկայութիւններու համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան կարճ ժամանակ մը դանուած է Արմաշ, շատ հաւանաբար վանքին վարժարանին մէջ պաշտօնավարելու համար, ինչպէս նաեւ, կրկին կարճ ժամանակ մը՝ Կ'ըլլայ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի դիւանադպիրներէն, Ստեփանոս Արքեպոս. Աղաւնիի պատրիարքութեան շրջանին (1831-1839, 1840-1841 թթ.):

Ուսուցչական ապարէզի մէջ, նաեւ Տատեան ամիրայի տունին դաստիարակ եղած միջոցին, Յովսէփ Վարդանեան կը կատարելագործէ սորված լեզուները, որոնց ճշգրիտ թիւը սահմանելը քիչ մը դժուար է: Ըստ Գառնիկ Ստեփանեանի, թրքերէնի եւ հայերէնի կողքին, ան զիտէր անլիերէն, Փրանսերէն, արաբերէն եւ պարսկերէն, ինչպէս նաեւ կարգ մը այլ վկայութիւններու համաձայն՝ դերմանե-

րէն(9) : Սակայն, Յովսէփ Վարդանեանի ժամանակակից ու անոր ծանօթ Արբաշաձ Այվազեան կը գրէ. «Քաջ տեղեակ էր հայ, թուրք, անդղ[իերէն], դաղղ[իերէն] լեզուաց» : Ուրիշ էջի մը մէջ Ա. Այվազեան կ'աւելցնէ. «երեք չորս լեզու ոչ միայն գիտէր քաջօրէն, այլև քաջալաւ կը գրէր ալ» : Ամէն պարագայի, վստահօրէն կարելի է ըսել որ Յովսէփ Վարդանեան հմուտ էր հայերէն, թրքերէն, անդլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներուն, քանի որ կա՛մ այդ լեզուներով գրած է եւ կա՛մ՝ այդ լեզուներէն թարգմանութիւններ կատարած : Այս շորսին վրայ հարկ է աւելցնել նաեւ դերմաներէնը : Վիեննայի Մխիթարեանները, առաջին օրէն մինչև այսօր, իրենց ընծայարանին մէջ կ'ուսուցանեն դերմաներէնը՝ երկրին պաշտօնական լեզուն : Ուստի, դժուար է հետևեցնել որ Յովսէփ Վարդանեան, Վիեննա դոնուուած Հինգ տարիներուն, բաւական չափով ծանօթացած պէտք է ըլլար տեղւոյն պաշտօնական լեզուին :

Օտար լեզուներու տիրապետելը եւ հանրային կեանքի ու աշխատանքի հանդէպ ունեցած հետաքրքրութիւնը պատճառ կը հանդիսանան որ Յովսէփ Վարդանեան, հազիւ քսան տարեկան, սկսի պաշտօններ վարել օսմանեան պետութեան վարչամեքենային մէջ : Ան արագօրէն կը բարձրանայ պետական վարչամեքենային սանդխատներէն, ու կը հասնի օսմանեան ծովակալութեան առաջին թարգմանի («Պահրիյէ պաշ թերճիմանը») դիրքին : Արքունի նաւարանին մէջ կը պաշտօնավարէ շուրջ 25 տարի : Խրիմի պատերազմին (1854—1856 թթ.) ան կը վարէ առաջին թարգմանի պաշտօնը, եւ հետևաբար շփումներ կ'ունենայ յատկապէս ֆրանսացի եւ անգլիացի դիւանապետներու եւ բարձրաստիճան սպաներու հետ : Պատերազմի աւարտին, իր բացառիկ կարողութիւններուն եւ մատուցած ծառայութիւններուն համար՝ Յովսէփ Վարդանեան կ'արժանանայ փաշայութեան տիտղոսին(10) :

1858 թ.ի աշնան Յովսէփ Վարդանեան կը մեկնի Բարիդ Վարդ մը տեղեկութիւններու համաձայն, ան կ'ընդունուի Նարոլոն Գ.ի

9. Տես՝ Ազատի Պատմութիւնը, Երևան, 1953, Գ. Ստեփանեանի «Առաջաբան»ը, էջ 9 :

10. Հարկ է նշել որ Յովսէփ Վարդանեան եւ Անտոն Եովկեր Թմկերեան, երկուքն ալ հայ հռոմէակազմներ, ինչպէս սովոր էին ըսել իրենց ժամանակ հայ կաթողիկէներուն, Առաջի Նուպարեանի հետ կը հանդիսանան փաշայութեան տիտղոսիմ արժանացած առաջին քրիստոնեաները : Այս առիթով Բարիդի «Մասեաց Ազատեան» կը գրէ. «Պէտք է յարկաւորուին մեծ ուրախութեամբ լսեցինք որ Օսմանեան պետութիւնը բարեկամ էր է փաշայութեան փառաւոր պատուաճանցը ընծայել վեմաքայլ Յովսէփ Վարդանեան ու Թմկերեան Անտոն Եովկեր Պէշերեան, որ արդ Վար-

կողմէ : Այս այցելութեան մասին շատ բան չենք զիտեր , սակայն անհունական չէ որ ան առընչուած ըլլայ Յովսէփ Վարդանեանի պաշտօնին հետ կապ ունեցող առաքելութեան մը հետ(11) :

Մուլթան Ապարւիլ-Աղլիլի դահակալութեան սկիզբը (1861 թ․) , ան կը հրաժարի զինուորական պաշտօնէ , եւ չըջան մը առանձնացած կեանք կ'ապրի : Քանի մը տարի ետք , կրկին զինք կը դռնէք պետական պաշտօններու միջոյ , սակայն այս անգամ՝ քաղաքային (միլիթէ) բաժինին մէջ(12) :

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆ ՈՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

Յովսէփ Վարդանեանի ազգային-հասարակական գործունէութեան մասին եղած վկայութիւններն ալ ժլատ են : Եւ այս իրողութենէն մեկնելով՝ Արշակ Ալպոյանեան հապճեպօրէն կ'ըզրակացնէ . «Պետական պաշտօններու մէջ մխրճուած , ազգային պաշտօններէն հեռու մնացած է , մասնաւորապէս կաթողիկոսութեան յարած ըլլալով»(13) : Եթէ Ա. Ալպոյանեանի կողմէ արուած պատճառները որչա՛կ հաշկանդումներ կ'ենթադրեն , մանաւանդ տուեալ ժամանակաշրջանին համար , սակայն եւ այնպէս երբեք որպէս բացարձակ հաստատում կարելի չէ ընդունիլ զանոնք : Եթէ բացառենք կրթական մարզին մէջ

դան փաշա եւ կավեր փաշա իշխանական ամուսններու արժանացանք (տես՝ «Մասնաց Ազամիք», Գ. տարի, 1858, էջ 84) : Տեղիմ է յիշել որ Յովսէփ Վարդանեան արժանացած է նաեւ փրանսական , իտալական եւ աւստրիական տէրութեանց շքանշաններու :

11. Վիեննայի Միխրաբեամներու մօտ գտնուող արխիւային ճիւղերու մէջ կան Յովսէփ Վարդանեանի կողմէ Բարիզէն գրուած նամակներ՝ 1858 Սեպտեմբերի 4 եւ Հոկտեմբերի 13 րուակիր : Հետաքրքրական է որ ժամանակակից Բարիզի «Մասնաց Ազամիք»-ն , որ նոյն տարուան Ապրիլ ամսուան համարով «Եւն ուրախութեամբ» կը ծանուցանէր անոր փաշայութեան տիտղոսին արժանամալը , այս այցելութեան մասին ոչ մէկ տող կը գրէ : Ի դէպ , յիշեմ որ Յ. Վարդանեան բաժանորդ է նաեւ «Մասնաց Ազամիք»-ն , որուն իւրաքանչիւր րիւիմ մէջ լոյս տեսած «Յոնցակ Բաժանորդաց Ամսագրոյս»-ի մէջ կը հանդիպինք Վարդան փաշայի անունին :

12. Պետական վարչամեքենային մէջ՝ Ե՛ւ զինուորական Ե՛ւ քաղաքական , Յովսէփ Վարդանեանի ունեցած գործունէութեան մասին բաւական տեղեկութիւններ կը հազորդեն «Համադէ Ամսօրեայ»-ն (1800, րիւ 3, էջ 62-63) եւ Պոլսոյ «Մասնաց» (1870, րիւ 2290) :

13. Ա. Ալպոյանեան , Ե՛ւ . աշխ. , էջ 10 :

Յովսէփ Վարդանեանի ունեցած գործունէութեան շրջանը, անոր ազգային-հասարակական գործունէութեան մասին առաջին վկայութիւն մը ունինք 1846 թ. էն, երբ ան արդէն կազմաւորուած երեսնամեայ երիտասարդ մըն է: Անշուշտ, հիմնուելով միայն այս իրողութեան վրայ, կարելի չէ հաստատել թէ անոր ազգային գործունէութիւնը կը սկսի 1846 թ. ին, ինչպէս կը փորձէ ներկայացնել Ա. Ալլոյոյաճեան:

1840-ական թուականներուն Կ. Պոլիս դարձած էր կեդրոնը երիտասարդ մտաւորականներու, որոնք ընդհանրապէս իրենց զիտութիւնն ու ազգային կրթութիւնը ձեռք բերած էին Մխիթարեան դոյր վարժարաններէն՝ Փատուայի Մուրատեան եւ Վենետիկի Ռափայէլեան վարժարաններէն, ինչպէս նաեւ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարեան վանքերու ընծայարաններէն: Կային նաեւ ուրիշներ, որոնք իրենց ուսումը ստացեր էին Եւրոպայի այլ ուստաններուն մէջ: Ուսեալ այս երիտասարդները թարմ շունչ ու խանդավառութիւն կը բերէին մասնաւորապէս Պոլսոյ կաթողիկէ հասարակութեանն ներս: Ազգային դիտակցութեան եւ հայրենասիրութեան ջահակիր այս երիտասարդներուն ջանքերով՝ 1846 թ. ին կը հիմնուէր «Համազգեաց Ընկերութիւն»ը, որուն հիմնական լողունը կը հանդիսանար՝ «Ազգասիրութիւն, եղբայրասիրութիւն, ուսումնասիրութիւն եւ յառաջդիմութիւն»: Վենետիկի Մխիթարեան Միարանութեան անդամ Պետրոս Վրդ. Մինասեանի առաջնորդութեամբ եւ կաթողիկէ երիտասարդներու մասնակցութեամբ կեանքի կոչուած «Համազգեաց Ընկերութիւն»ը մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց իր առնին ոչ միայն կաթողիկէ հասարակութեան մէջ, այլեւ ընդհանուր հայութեան մօտ, քանի որ նորահազմ ընկերութեան ղոները բաց էին բոլորին առջև ու կը հետապնդէր համազգային նպատակներ(14): Երբ կը խօսուի «Համազգեաց Ընկերութեան» մասին, առաջին հերթին հարկ է յիշել անունը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի, որ ոչ միայն իրութեան գործօն անդամներէն կը հանդիսանայ, այլև՝ անոր առաջին քարտուղարը: Հիմնադիր ԴԵ անձերէն մէկն է նաեւ Յովսէփ Վարդանեան: Ան կը հանդիսանայ «Համազգեաց Ընկերութեան» ղլխաւոր ղեկավար անդամներէն, ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից պատմագիրքին հետեւեալ տողերը. «Գլխաւոր

14. «Համազգեաց Ընկերութեան» մասին տես՝ Աւետիս Վարժապետ Պէրպերեան, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 350-353: Ը. Սփրեմ վ. Պօղոսեան, Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութեաններու, Ա. հտր., Վիեննա, 1957, էջ 40-55: Վ. Ը. Սամբարեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը եւ «Համազգեաց Ընկերութեան», «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1966, քիւ 4, էջ 197-206: Յ. ձ. Սիբուսի, Պոլիս եւ իր Դերը, Բ. հտր., էջ 331-343:

մխարանասէրք ընկերութեանն էին իննեքին սորա, զորս ոչ կամելով անյիշատակ թողուլ յսպայս ժամանակի, ՚ի ճահ դատեցայ նշանակել աստանոր յահանէ յանուանէ, որք էին Միկրտիչ Սամանճեան, Յակոբ Տափութեան, Ա. Լուծֆեան, Խաչատուր Գաղաղեան, Յովսէփ Վարդանեան, Կարապետ Թրլւղէնտճեան, Սարգիս Ասկէրեան, և Անբոյրէ Աղնուուրեան» (15) :

Պատճառները թէ ինչո՞ւ ժամանակակիցներու վկայութիւններուն մէջ չեն յիշատակուած անունները նախ Միկրտիչ Պէշիկթաշլեանի, որ հիմնական դեր խաղացած է «Համազղեաց Ընկերութեան» ծրարութիւն ու կողմաւորման աշխատանքներուն մէջ, ինչպէս աւելի ուշ բացատրականացաւ, և ապա՝ Հիւսարեանի ու Յակոբ Ոսկանի և այլ մտաւորականներու (16), կը մնան անձանօթ, սակայն «ընկերութեան նշանաւոր գէմք»-երէն (17) Յովսէփ Վարդանեանի խաղացած կարեւոր դերին մասին կան համոզիչ վկայութիւններ (18) :

«Համազղեաց Ընկերութիւն»ը կեանքի կը կոչուէր այնպիսի պահու մը, երբ Պոսոյ հայ ազգային կեանքը փոթորկած էր կաթողիկէ հասարակութեան ներքին պայքարներով, ծանօթ՝ Հասունեան-Հակահասունեան անունով: Ընկերութեան համազղային նկարագրէն անհանդատացած, կաթողիկէ հասարակութեան եպիսկոպոս, ապա՝ պատրիարք ու կաթողիկոս Անտոն Հասունեան (18ա), և անոր զորավիթ կանչուող Հոսմի եկեղեցին, պայքար կը շղթայազերծեն նորահաստատ շարժումին գէմ, որ կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքին կը տարածուի և կ'ունենայ շուրջ 600 խանդավառ անդամներ և հազարաւոր համակիրներ: Սակայն այս թափը կը կտրի 1848 թ.ի վերջերուն, երբ Հասունի և Վատիկանի հարուածներուն տակ՝ «Համազղեաց Ընկերութիւն»ը կը սկսի բախիլ՝ դժուարութիւններու, և հակառակ ի դորձ դրուած ճիգերուն, կը կազմալուծուի, և փայլուն մտաւորականներ և ուսումնականներ, որոնք խանդավառութեամբ նետուած էին հայ ազգին լուսաւորութեան և յառաջդիմութեան ճգնաժամ պայքարին մէջ, կը հեռանան անկէ, ոմանք յուսախաբ, ուրիշներ՝

15. Ա. Պէրպլեքեան, Նշ. աշխ., էջ 358:

16. Վ. Հ. Սաֆարեան, Նշ. աշխ.:

17. Նոյնը, էջ 205:

18. Վ. Գ. Ղուկասեան, Պոսոհայ Մամուլի և Հրապարակագրութեան Ազգրեւորութիւն, Երևան, 1975, էջ 156-157:

18ա. Անտոն Հասունեանի ազգավնաս գործունէութեան մասին ընդարձակ տեղեկութիւններու համար տես՝ Յ. Ասկերեան, Հասունեան Գաղաքահանութիւն, Տփլիս, 1868 (528 էջ):

այլ միջոցներով եւ ուղիներով իրենց առաքելութիւնը շարունակելու մտադրութեամբ: Արդարութեան համար հարկ է նշել որ այս պայքարին մէջ, Մխիթարեան Միաբանութիւնը, հակառակ որոշ ընկերկումներու, կողքին էր «Համազգեաց Ընկերութեան» եւ այս դիրքորոշումին համար անմասն չմնաց Հասունի ու անոր համախոհներուն պարսաւանքէն: Եւ ասով կը բացատրուի Մխիթարեաններու ընկերկումը:

Եթէ քիչ մը երկար կանգ առինք «Համազգեաց Ընկերութեան» երեւոյթին ու գործունէութեան վրայ, այդ մէկը կը բացատրուի Յովսէփ Վարդանեանի անկէ ներս ունեցած դործօն ու կարեւոր մասնակցութեամբ: Զարգացած, պատրաստ ծառայելու իր պատկանած ազդին, հակառակ զկաթոլիկութեան յարած ըլլալուն», ազգային կեանքի ուսանցքէն դուրս դալով՝ Պէշիկիթալիեանի եւ ուրիշներու կողքին, Յովսէփ Վարդանեան մուտք կը դործէ անոր դարպասէն ներս, «Համազգեաց» խողովակով, ու կը հանդիսանայ արժանադոյն անդամներէն այն հոյլին, որուն լաւագոյն բնորոշումը պիտի տար Յ. ձ. Սիրունիի զբիւր — «Յառաջագահ սերունդ» (19):

Հասարակական կեանքին մէջ, ազդին ու շրջապատին ծառայելու եւ անոնց վերելքին սատարելու ամենէն հատու զէնքը, «Համազգեաց»-ի փորձառութեան հետ եւ անոր կողքին, Յովսէփ Վարդանեան պիտի գտնէր զրական ու հրապարակագրական գործունէութեան մէջ:

Մինչեւ 1850 թ.-ը, Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ տարածքին հայ մամուլը կը հաշուէր շուրջ 13-14 անուն: Նոյն դարու Բ. կէսի առաջին տասնամեակին, մանաւանդ շնորհիւ եւրոպական ոստաններու մէջ ուսման իրենց ծարաւը յաղեցուցած երիտասարդ մուսուրականներու հոյլին, հայ պարբերական մամուլը մեծ նուաճում մը կը կատարէր Պոլսոյ մէջ արձանագրելով շուրջ 20 նոր անուններ, եւ Իզմիրի մէջ՝ 5, որոնցմէ ոմանք իրենց ժամանակին ու ամբողջ հայ մամուլի պատմութեան համար հանդիսացան ուշագրաւ նուաճումներ: Անոնցմէ հարկ է յիշել՝ «Բանասէր»ը (1851 թ.), «Մասիս»ը (1852 թ.), «Նոյեան Աղաւնի»ն (1852), «Արծուի Վասպուրական»ը (1855 թ.), «Արփի Արարատեան»ը (1854 թ.), «Մեղուն» (1856 թ.):

Կարապետ Իւթիւճեանի «Մասիս»ին (Փետրուարի 2, 1852) եւ Մահակ Ապրոյի ու Գրիգոր Մարկոսեանի «Նոյեան Աղաւնի»ի (Փետրուարի 28, 1852 թ.) հրատարակութեան տարին, 1852 թ.-ի Նոյեմբերի 1-ին, Յովսէփ Վարդանեան կը հրատարակէր հայաստան թրքերէնով քաղաքական լրագիր մը՝ «Մէճմասայի Հայատիս»ը (20),

19. Յ. ձ. Սիրունի, նշ. աշխ., էջ 377:

20. Հրատարակութեան առաջին տարիներում թերթը յայս կը տեսնէ «Մէճ-

որուն առաջին 14 թիւերը պիտի ըլլային ամսագիր, ապա՝ 1854 թ-ի Յունուարէն սկսեալ պիտի դառնար շաբաթաթիւրթ, աւելի մեծ ծաւալով: Նախքան «Մէճմուայի Հալատիս»-ը, լրագրութեան կամ հրատարակարութեան դժով Յովսէփ Վարդանեանի ունեցած գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին: Սակայն, հարկ է նշել որ թերթի մը հրատարակութիւնն ու անոր խմբագրակառութիւնը վարելը կ'ենթադրեն այդ մարդերէն ներս որոշ փորձառութիւն: Ամէն պարագայի, 1852 թ-ի Նոյեմբերէն մինչև իր մահը՝ 1879 թ-ի Մարտի 28-ը, Յովսէփ Վարդանեան պիտի մնայ հայ լրագրութեան եւ հրատարակարութեան ամենէն առինքնող ու հետեւողական անձնաւորութիւններէն, ե՛ւ որպէս խմբագրապետ, ե՛ւ որպէս խմբագիր, աշխատակից ու յօդուածագիր, հակառակ մնայուն կերպով հայատառ թըրթերէն գրելուն:

Մինչև 1868 թ-ի Ապրիլի վերջերը, Յովսէփ Վարդանեան անընդմէջ կը հրատարակէ ու կը խմբագրէ «Մէճմուայր Հալատիս»-ը: Ապա՝ թերթը կը փոխանցուի Յովակիմ Թիւլպէնաճեանի, որուն խմբագրութեան շրջանին «Մեճմուան» կը դառնայ հակահասունեան օրկան: Չանադան փոփոխութիւններով թերթը կը շարունակէ լոյս տեսնել մինչև 1877 թ., երբ «Մէճմուայր Հալատիս»-ի խմբագիր Յովհաննէս Մարդարեան, լոյս ընծայուած յօդուածի մը պատճառով կը ձերբակալուի, եւ թերթին հրամանագիրը կը ջնջուի: 1884 թ-ին Յովհաննէս Թօլայեան ձեռք կը ձգէ թերթին արտօնագիրը եւ անոր անունը կը փոխէ «Մէճմուայր Ախպար»-ի:

Երբ կը գրուի «Մէճմուայր Հալատիս»-ի մասին, հարկ է նշել նաև «Քուրճամէի Մէճմուայր Հալատիս»-ի («Օրագիր Մէճմուայր Հալատիս») պարագան: Յովսէփ Վարդանեան՝ առաջինին կողքին, 1861 թ-ի Ապրիլի 4-էն սկսեալ լոյս կ'ընծայէ նաև փոքրածաւալ՝ 2 էջանոց «Քուրճամէի Մէճմուայր Հալատիս»-ը, որուն բովանդակութիւնը կը կազմեն վերջին հեռագրալուրերն ու տնտեսական տեղեկութիւններ (21):

Յովսէփ Վարդանեան, 16 տարի վարելէ ետք «Մէճմուայր Հալատիս»-ի խմբագրակառութիւնը, կը հեռանայ անկէ, որ տասնամեակ

մայր Հալատիս» անունով, սակայն հետագայիմ, 1855 թ-էն սկսեալ, քերթիմ անունը կը գրուի՝ «Մէճմուայր Հալատիս»:

21. «Քուրճամէի Մէճմուայր Հալատիս»-ը, կարգ մը տեղեկութիւններու համաձայն, լոյս տեսած է մինչև 1870 թ.: Մեր տրամադրութեան տակ եղող հատորը կը պարփակէ Ա. տարուամ առաջիմ քիւէմ (1861 թ-ի Ապրիլի 4) մինչև Գ. տարուամ քիւ 343-ը (1964 թ-ի Գեկտեմբերի 31):

մը եւս կը շարունակէ լոյս տեսնել ուրիշներու տնօրինութեամբ եւ խմբադրութեամբ: Սակայն, հրապարակագրի ու քաղաքական մտքի փայլուն յատկութիւններով սօտուած մտաւորականը չէր կրնար հետու մնալ մամուլէն, լրագրութենէն: Մ. Էքսէրճեան, 1870 թ.ի Մարտի 4-ին կը սկսի հրատարակել «Սէտայը Հաղիլաթ» հայատառ թրքերէն լրագիրը: Քանի մը տարուան կեանք ունեցած այս թերթին խմբադրներէն կը հանդիսանայ Յովսէփ Վարդանեան (22):

Ազդեցիկ հրապարակագրի համբաւին տիրացած Յովսէփ Վարդանեան՝ 1870-ական թուականներու քաղաքական իրադարձութիւններէն խթանուած, ինչպէս նաեւ հայ հասարակութեան քաղաքական հարցերու, լուրերու եւ մեկնարանութիւններու հանդէպ ցուցաբերած հետաքրքրութենէն թելադրուած, կրկին կը ծրագրէ հիմնել քաղաքական լրագիր մը, որ վեր մնայ եկեղեցական տարակարծութիւններէն ու հայ կաթողիկէ համայնքին կեանքը փոթորկող դէպքերէն ու վէճերէն: Այդ օրերուն Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնէր Գէորգ Այվազեանի «Մամուլ» երգիծաթերթը, որուն հրատարակութիւնը սկսած էր 1869 թ.ին: Արբահամ Այվազեան կը զրէ. «...Վարդան փաշա, եղբորս՝ Գէորգ Այվազեանէն վարձեց Մամուլ քաղաքական լրագրին նոր արտօնագրութիւնը, որ բոլորովին տարբեր էր Մամուլ զաւեշտաթերթի արտօնագրէն եւ քաղաքական իր բարձրագոյն փոքր դիրքով, թրքաբարբառ հրատարակեց»:

Արամ Անտոնեան, «Քրոնիկ»-ի մը մէջ, անդրադառնալով «Մամուլ»-ի հրատարակութեան, կու տայ հետեւեալ մանրամասնութիւնները. «...Հտիւհասունեանց պետը՝ Յակոբ պէյ Կէօշէ Օղլու՝ Հասունի դէմ աւելի զօրաւոր դործիք մը ստեղծելու մտքով, քաղաքական օրաթերթի վերածել կու տայ Գէորգ Այվազեանի «Մամուլ» զաւեշտաթերթը, որ արդէն իսկ հակահասունեան օտկան մը եղած էր սկիզբէն ի վեր» (23):

Յովսէփ Վարդանեանի հասունեան կամ հակահասունեան պատկանելութեան մասին շիտթ տեղեկութիւններ կան: Այս մասին պիտի անդրադառնանք տւելի ուշ: Միայն, տեղին է նշել որ Արամ Անտոնեան, ինքզինք կը հակասէ երբ նոյն «Քրոնիկ»-ին մէջ Վարդան փաշան կը ներկայացնէ Հասունի կողմնակից, միտամամնակ զայն

22. Ա. Ալպոյանեանի համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան «գաղտնի կ'աշխատակցէր» «Սէտայը Հաղիլաթ»-ին (տես՝ Ա. Ալպոյանեան, էջ. աշխ., էջ 17):

23. Արամ Անտոնեան, Կեանք ու Մտք (Քրոնիկ), Վճռա շարաքարեր, Կ. Պոլիս, 1908, քիւ 9, էջ 293:

դետեղեցիով հակահասունեան թերթի մը գլուխը (24) : Մինչդեռ, Արբաճամ Ալվադեան շատ յատակ կերպով կը յայտնէ թէ «Աստիկա Հասունեան կամ ոչ-Հասունեան թերթ մը պիտի չըլլար, այլ ազդին ընդհանրութեան ուզողուած լրագիր մը, որ օրուան լուրերը պիտի տար, ու պիտի պարունակէր միայն քաղաքական եւ տնտեսական յօդուածներ» : Մեծամանակ՝ Արբաճամ Ալվադեան կը յայտնէ թէ Վարդան փաշան «Հասունեան քննարկէն էր» եւ «Մամուլը խմբադրած չըլնին, փորձած է իր եղբայրը՝ Գեորգը դարձնել Հասունի կողմնակից : Ամէն պարագայի, կան բազմաթիւ վկայութիւններ, որոնք կը հաստատեն թէ «Մամուլը, Յովսէփ Վարդանեանի խմբադրութեան չըլնին զուտ քաղաքական ու տնտեսական հարցերով զբաղեցաւ ու այդ ուղղութեամբ անոր դրած երկար յօդուածները ծածկեցին «թերթին ամբողջ առաջին երեսը» :

«Մամուլի մէջ է որ Յովսէփ Վարդանեան իրեն դործակից կ'ունենայ հետադային հայ լրագրութեան մէջ փայլուն դիրքի հասած Բրուզանդ Բէչեանը, որուն հանդէպ մասնաւոր սէր, համակրանք եւ հոգածութիւն կը ասած փորձառու խմբադրապետը : «Մամուլի մատակարար-հրատարակիչը կը հանդիսանայ Անտոն Ալիքը : Թերթը, վերոյիշեալ եռեակին համագործակցութեամբ, կ'ունենայ մեծ ժողովրդականութիւն եւ տարածում : Սակայն, «Մամուլին եւ Յովսէփ Վարդանեանի պիտուորած եռեակին համագործակցութիւնը երկար կեանք չ'ունենար : 1876 թ.ին սկիզբ առած գործակցութիւնը վերջ կը դառնէ 1877 թ.ի ամառը :

1877 թ.ի կէսերուն, նոյն եռեակը կը վարձէ Անտոն Սաքալեանի «Թէրճէմանը Էֆքեար» լրագիրը : Յովսէփ Վարդանեանի խմբադրապետութեամբ՝ Թերթը կը սկսի լոյս տեսնել 1877 թ.ի Սեպտեմբերի 10-էն : Ա. Ալի ու շ՝ «Թէրճէմանը Էֆքեար» ընտանիքին կը միանայ Տիգրան ձիվէլէկեանը՝ ձեռներէջ անձ մը, որ Թերթին վարչական պատասխանատուն պիտի ըլլար, եւ Յովսէփ Վարդանեանի մահէն ետք պիտի սպահովէր անոր շարունակականութիւնը :

Ռուս-թրքական պատերազմի օրերն են : Կարեւոր ժամանակներ : Փորձառու եւ հմուտ խմբադրապետին ու հրատարակիչին քաղաքական վերլուծումներն ու մեկնաբանութիւնները ներկայացնող յօդուածները կ'արժանանան ժողովուրդին խանդավառ ընդունելութեան : Մինչ այդ հայ մամուլի պատմութեան մէջ չ'իրագործուած մըցանիշ մը կը հաստատուի, երբ շնորհիւ Յովսէփ Վարդանեանի յօդուածներուն՝ «Թէրճէմանը Էֆքեար» սպառումը կը հասնի 2 հազար օրինակի :

ի զուր տեղը չէ որ հայ մամուլի այլ երախտաւոր մը՝ գրադէտ Արփիար Արփիարեան, կը վկայէ. «Թէրճէմանը պահ մը իր խժարարրառ թրքեվարոյն իսկ Պոլսոյ Հայոց «Կարմիր» օրագիրը նկատուեցաւ», և ակնարկելով Յ. Վարդանեանի անկէ ներս խաղացած դերին, կ'աւելցնէ. «Վարդան փաշան, հռչակաւոր հրապարակագիրը չոն վերեւցաւ և օրուան քաղաքականութեան վրայ նորէն գրել սկսեց շարքն այն յօդուածներուն որոնք երբեմն «Մէճմուլայի Հայատիս»-ի մէջ երևնալով կը հրճուեցնէին Թիւրքիոյ Հայերը և մասնաւորապէս Պոլսեցիները» (25) :

Ինչպէս «Մամուլ»-ի խմբագրութիւնը վարած շրջանին, նոյնպէս ալ «Թէրճէմանը Էֆքեար»-ի խմբագրապետութեան ժամանակ, Յովսէփ Վարդանեան մնաց շրջահայեաց խմբագրապետ, որ «իննամբով կը զուշանար կրօնական ոեւէ խնդիր յուզելէ կամ կրօնական լիճարանութեանց մէջ մտնելէ» (26) :

Կարդ մը աղբիւրներու համաձայն, Յովսէփ Վարդանեան 16 տարիներ վարելէ ետք «Մէճմուլայը Հայատիս»-ի խմբագրապետութիւնը, երբ դայն ուրիշներու կը փոխանցէ, կը սկսի աշխատակցիլ իր կողքին հայաստա թրքերէն լրագրութեան երկրորդ փայլուն դէմքը հանդիսացող Կարապետ Փանոսեանի «Մանզումէի Էֆքեար»-ին (27) (հիմնուած՝ 1866 թ.), և որ շրջան մը «կը տիրապետէր շուկային» (28) : Հարկ է նշել որ 1870-ական թուականներու երկրորդ կէսին, Յովսէփ Վարդանեանի «Մամուլ»-ն «Թէրճէմանը Էֆքեար»-ը լուրջ մրցակիցներ կը նկատուէին Կարապետ Փանոսեանի «Մանզումէ»-ին : Ա. Արփիարեանի վկայութեամբ՝ «Թէրճէման» տալալից «Մանզումէ»-ն (29) :

Գառնիկ Ստեփանեան կը յայտնէ թէ «1870-ական թուականները սկզբներէից Յովսէփ Վարդանեանը երեւում է արդէն միայն իր «Մէճմուլայի Հայատիս» պարբերականով» (30) : Մինչդեռ, ինչպէս տեսանք, 1868 թ.-ի կէսերուն ան կը հեռանայ «Մէճմուլայը Հայատիս»-էն, 1870-ական թուականներուն սկիզբը կ'աշխատակցի Կարապետ Փա-

25. Հրագրամ [Արփիար Արփիարեան], Հոգևորէք, «Շիրակ» ամսաթիւր, Բ. տարի, 1907, քիւ 6 (Մարտի 15), էջ 353 :

26. «Մասիս», 1879, քիւ 2290 :

27. Վ. Գ. Զարդարեան, Յիշատակարան, էջ 135 :

28. Հրագրամ, նշ. աշխ., էջ 353 :

29. Նոյնը :

30. Յովսէփ Վարդանեան, Ազգայի, Երևան, 1979, Գ. Ստեփանեանի «Առաջաբան»-ը, էջ 10-11 :

նոսեանի «Մանգուսէն», «Սէտայր Հազիզաթըն», իսկ նոյն տասնամեակի երկրորդ կէտին՝ կը վարէ խմբադրութիւնը քաղաքական «Մամուլ»ին եւ «Թէրճէմանը Էֆֆեբարը»ին:

Տակաւին կան այլ վիպայութիւններ, ըստ որոնց Յովսէփ Վարդանեան աշխատակցած է նաեւ օսմանատառ թուրք մամուլին: Արբա՛համ Այվազեանի համաձայն՝ ան աշխատակցած է «Իթթիհատ»ի: Այլ մանրամասնութիւններ կը պակսին: Անհաւանական չէ սակայն որ Յովսէփ Վարդանեան աշխատակցած ըլլայ նաեւ այլ թուրք թերթերու:

«Ալճամուսյը Հափատիտ»ը հանդիսացաւ Յովսէփ Վարդանեանի խմբագրած առաջին լրագիրը, իսկ «Թէրճէմանը Էֆֆեբարը»՝ վերջինը, զոր ան խմբագրեց մինչեւ իր մահը: Նոյն խանդավառութեամբ եւ ձենհասութեամբ ան վարեց խմբագրապետութիւնը առաջինին ու վերջինին: Նոյն խոհակապետութեամբ եւ հասունութեամբ դիտեց աշխարհի քաղաքական ու անտեսական վերիվայրումները, դիտական ու անտեսական վիթխարի յոռաճրնթացը, եւ զանոնք փոխանցեց իր պատկանած ժողովուրդին՝ անոր հասկցած լեզուով: Տակաւին մահուան նախօրէին, Յովսէփ Վարդանեան, հակառակ իր վատառողջ վիճակին, կը դանձրէր պատնէշի վրայ՝ կը խմբագրէր լայն տարածում եւ ժողովրդականութիւն գտած «Թէրճէմանը Էֆֆեբարը»:

Յովսէփ Վարդանեանի լրագրական ու հրապակազրական վատակին նուիրուած այս էջերը փակենք թրքերէնով արձանագրուած վիպայութեամբ մը. «Անոր (Վարդան փաշայի — Ժ. Դ.) մահով՝ թուրք մամուլը կորսնցուցած նկատուեցաւ. 19-րդ դարու ամենէն կարող տարրերէն մէկը» (31):

ԳՐԱԳԻՏՆ ՈՒ «ԱԳԱՊԻ» ՎԵՊԸ

Եթէ ճիշդ է որ Յովսէփ Վարդանեանի «համարալին խարխուր կազմեց իր հրապարակազրական դործունէութիւնը» (32), նուազ պատկառելի ու տպուորիչ չեղաւ սակայն անոր զրական, բանասիրական ու թարգմանական վաստակը: Եւ ան առաւելապէս հայ աղբային կեանքին կառչած մնաց հրապարակազրութեան ու զրական դործունէութեան ընդմէջէն: Ուշադիր քննութիւնը անոր զրական վաստակին՝

31. Y. G. Cark, *Turk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, Istanbul, 1953, p. 174.

32. Յ. ճ. Սիբուսի, *Նշ. աշխ.*, էջ 394:

«Ազգային» Ա. հրատարակությունը

Յովսէփ փաշա Վարդանեան

պիտի յայտնաբերէ բացառիկ հրապարակազիրին կողմն ի վեր բարձրացող նոյնքան եւ աւելի բացառիկ զբաղէտը, որուն զբէլին կը պատկանին զբական մնայուն արժանիքներով օժտուած զործեր: Դժբախտաբար, սակայն, ինչպէս հրապարակազրութեան պարագային, նոյնպէս ալ իր զբական ու բանասիրական զործերուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը Յովսէփ Վարդանեան զբած է հայատառ թրքերէնով, եւ վստահաբար ասիկա պատճառ հանդիսացած է հայ հրապարակազրութեան ու զբականութեան մարզերէն ներս անոր վերապահուած վարանոտ ընդունելութեան, բան մը, որ խոտոր կը համեմատի Յովսէփ Վարդանեանի մեզի ձգած սքանչելի վաստակին:

Հոս, հարկ է բանալ փակադիժ մը եւ ընդհանուր ակնարկով մը անդրադառնալ հայատառ թրքերէնով մշակուած զբականութեան, որ իր ներկայութիւնը հայկական իրականութեան մէջ զգալի դարձուց ժԼ. դարու վերջերուն, եւ զայն ամբապնդեց ամբողջ ժԹ. դարու երկայնքին: Այս երեւոյթը կը սկսի մաս կազմել մասնաւորապէս պոլսահայ եւ ընդհանրապէս արեւմտահայ բարձրուն՝ բողոքական միութնաբնեւր ժամանումով եւ կաթողիկէ հասարակութեան մը զոյառումովը հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ: Այս ուղղութեամբ առաջին գործունէութիւն ցուցաբերողները կը հանդիսանան Վենետիկի եւ Վիեննայի Միւրիթարեան զոյգ միարանութիւնները՝ ժԼ. դարու վերջին

տանտմեակներէն սկսեալ: Բողոքական միսիոնարներն ալ, 1820-ական թուականներուն, լծուեցան նմանօրինակ դործունէութեան մը: Հրատարակուած զիբֆերն ու զրֆոյկները ընդհանրապէս եղան հոգեւոր բովանդակութեամբ — Աստուածաշունչ, Աւետարան, Հոգեշունչ եւ բարսլայից պատմութիւններ:

Պոլիսը հանդիսացաւ Հայաստան թրքերէնով մշակուած դրականութեան կեդրոնը, որուն կրտսեր զործակիցը կարելի է համարել Իզմիրը: Պոլսոյ մէջ է նաեւ որ 1832 թ.-էն սկսեալ, ծաղկեցաւ Հայաստան թրքերէն մամուլը, ընդհանրապէս լրագրի տարազով: Մինչև դարաւերջ՝ կարելի է հաշուել Հայաստան թրքերէնով լոյս տեսած շուրջ երեք տասնեակ թերթեր, որոնցմէ ոմանք եղան երկարակեաց, եւ հանդիսացան Հայ լրագրութեան առաջնորդող անուններ, խմբագրութեամբ խումբ մը անուննի խմբագիրներու, որոնցմէ անպայմանօրէն յիշատակութեան արժանի են Յովսէփ Վարդանեանը, Կարապետ Փանոսեանը, Սաչատուր Ոսկանեանը, Յովհաննէս Տէրոյեան-Ջամուրճեանը, Բիւզանդ Քէլէհանը, Տիրան Քէլէհանը, Տիգրան Ծիվլէլէհանը, ևն.:

Հայաստան թրքերէնով լոյս տեսած թերթերէն անկախ, թող երբեք զարմանալի չթուի որ այսօր կան ամբողջ զբաղարան մը լեցնելու չափ նոյն լեզուով հրատարակուած զիբֆեր, որոնց թիւը կ'անցնի հարար(33):

Հայաստան թրքերէն հրատարակութիւններուն զրգապատճառները կրնան ըլլալ բազմազան: Յ. Ծ. Սիրունի կ'ընդունի որ այս «հանդամանքէն կ'օգտուէին» օտարներ՝ կրօնական քօղի տակ ծածկուած, «հոգեպէս ճեղքուած պահելու համար Հայ Ժողովուրդը»(34): Սակայն, ինչ ալ ըստի այս երեւոյթը բացատրելու համար, անոր կարեւորագոյն եւ անփոխելի պատճառը՝ առկայութիւնն էր Հայութեան ներս արժատ նետած թրքախօս զանդուածին(34ա), եւ մայրաքաղա-

33. Հայաստան քրքերէնով մշակուած գրականութեան մտիրուած առանձին ուսումնասիրութիւն մը ունի բանասէր Հայկ Պերպլեքեան (տես՝ H. Berberian, *La Littérature Arméno-Turque*, «Philologiae Turcicae Fundamentae», Tomum Secundum, [ed.] Pertev Naili Boratav, 1965, pp. 809-819):

34. Յ. Ծ. Սիրունի, Նշ. աշխ., էջ 414:

34ա. Թոփալ Շէյթան Հիթեայէտի-ի հրատարակութեան առիթով, ու յատկապէս անդրադառնալով ամբար հայաստան քրքերէնով լոյս ընծայուելուն, «նոյնան Ազաւի» կը գրէ. «Ենթէ այս գիրքը արիւստալու տեղ մը ունի, միայն այն է որ՝ տառերուն պէս լեզուն ալ Հայերէն չէ՝ որուն համար քեզվտ կը ցախմք, բայց չեմք կրնար մեղադրել զյարգոյ քարգմանիչը (Յովսէփ Վարդանեան — Ժ. Դ.), որովհետեւ զգրախտարար մեր ազգիմ՝ մամուլեղ կարողիկ մասիմ մէջ տանկերեմը

քին եւ յատկապէս կարգ մը դաւառներու — Կեօսարիա, Գոնիա, Ան-
զարա, Պրուսա, եւն. — մէջ:

Կաթողիկէ յարանուանութեան դաւակ, օսմանեան պետութեան
բարձրաստիճանն պաշտօնատար՝ Յովսէփ Վարդանեան երբ իր գոր-
ծերուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը դրած է Հայատառ թրքերէնով,
կարելի է հասկնալ զինք, վերեւ ներկայացուած պատկերին շրջանա-
կին մէջ զետեղելով երեւոյթը:

Աբրահամ Այվազեանի համաձայն՝ Յովսէփ Վարդանեան «40
կտորի չափ երկասիրութիւն ունի»: Ըստ ուրիշ աղբիւրի մը, ան ունի
«բազմաթիւ երկասիրութիւնք ու թարգմանութիւնք» (35): Բայց,
դժբախտաբար, մինչեւ այսօր Հայ դրակներութեան եւ տպագրութեան
ծանօթ Յովսէփ Վարդանեանի գործերը շատ հեռու են տրուած պատ-
կերը ամբողջացնելէ: Իսկ ծանօթ գործերուն մասին ալ երբեմն տրուած
են Հակասական մանրամասնութիւններ եւ տեղեկութիւններ: Փորձնք
կազմել ցանկը ծանօթ գործերուն —

1. Ագապի Հիֆեայէսի, 1851, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 438 էջ:
Վէպ մը, որուն մասին մանրամասնօրէն պիտի խօսուի յաջորդող էջե-
րուն մէջ:

2. Պօշպօղազ Հիֆեայէսի, 1852, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 31 էջ:
Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան» լրագրի «ծանուցումներու բաժինին
մէջ այս գիրքին մասին կը կարդանք. «Այս տետրակը, որ Հայերէն
գրով եւ թուրքաց լեզուաւ շարադրեալ է եւ 44 պատկերներով զար-
դարուած, զբարանութենէ եւ շատախօսութենէ յառաջ եկած զէշու-
թիւնները համառօտ եւ զուարճալի կերպիւ մը կը պատմէ, եւ կ'աշ-
խատի զբօսական միջոցներով կրթել զհասարակութիւնը առանց ձանձ-
բացնելու: Ուստի ինչպէս կը տեսնուի՝ ազգին օգտակար ծառայու-
թիւն մը ընելու նպատակաւ դրուած է այս գրքոյկը» (36), որ իր տե-
սակին մէջ առաջինը կը նկատուի, հոն տեղ զտած երգիծանկարներուն
համար: «Արշալոյս Արարատեան» ծանուցումին մէջ այս գիրքին ա-
նունը տրուած է՝ «Պօշպօղազ Պիր Ատէմ»: Հեղինակին իսկ կողմէ
լսմարդրուած «Հայատիս»ին մէջ՝ «Պօշպօղազ Բիտայէսի» (37), իսկ
1857 թ. ին լոյս տեսած «Թէլէգրաֆ Էլէզթրիզ»ի կոնակի կողքին վրայ՝
«Պօշպօղազ Հիֆեայէսի»: Ասկէ՝ զանազան աղբիւրներու մէջ այս գիր-

անի ծանօթ ըլլալով, մոյժ լեզուա Քարգմանած է որ՝ անի կարդացող գտնայ
(«Ենայեան Ազամի», քիւ 60 (2 Մայիսի), 1853):

35. Տես՝ «Համգեւ Ամսօրեայ», 1890, էջ 63:

36. «Արշալոյս Արարատեան», 1852, քիւ 423, 426:

37. «Մէմմալը Հավատիս», 1854, քիւ 21:

քին կը հանդիպինք տարբեր անուններով: Ինչպէս «Ազապին»ն, այս դիրքն ալ տոանց հեղինակի անունին լոյս տեսած է:

3. Թօփալ Շէյքամ Նիֆեսայէսի, 1853, տղ. Յ. Միւհէնտիսեան: Երկու հատորներէ բաղկացած այս գործը թարգմանութիւնն է Ֆրանսացի վիպագիր Ալէն-Րընէ Լըստօի (1668–1847) «Le Diable Boiteux» («Կաղ Սատանայ») երգիծական դրբքին: Կրկին, «Մէճմուայը Հալատիս»ի մէջ լոյս տեսած ծանուցումի մը մէջ կը կարդանք. «...Յ. Վ. Մարիֆէթիյէ թիւրքէյէ թէրճիւմէսի տիր»(38), որ կը թարգմանուի՝ «... Յ. Վ.ի կողմէ թրքերէնի թարգմանութիւնն է»: Իր կարգին, Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան»ը, յայտնելէ ետք թէ դրբքին հեղինակը «անաչառութեամբ կը դատապարտէ մարդկային մոլու-թիւնները» եւ «կը նկարագրէ զպակասութիւնները», կու տայ շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը եւս. «Եւ անշուշտ այս պատճառաց համար պիտի ըլլայ, որ Հասուն զերապայծառին կողմանէ ար-դիլուեցաւ այս դրբքին ընթերցումը...»(39):

4. Թարիթի Նարոլէն Պօմբարթիէ Իմրէրպորու Ահալիի Իրանսա (Պրանսացի Ժողովուրդի Կայսեր Նարոլէոն Պոնափարթի Պատմութիւնը), 1855–56, տղ. Յ. Միւհէնտիսեան: Պատմադրական-կենսադրական ընդարձակ այս գործին ծաւալին մասին զանազան կարծիքներ յայտնուած են. «բազմահատոր ստուար գործը»(40), «Նտպոլեոն Ա-ի վեց հատորանոց կենսադրութիւնը (1856 թ.)»(41), «1855–56 թթ. լոյս են տեսել Ա. եւ Բ. հատորները, բաղկացած ութ դրբերից»(42), «1856-ին հրատարակուած «Նարոլէոն Թարիթի ...ստուար վեց հատորներով» (43), եւն.:

«Թարիթի Նարոլէոն»ի ծաւալին եւ հրատարակութեան թուականին շուրջ գոյութիւն ունեցող շիտթը տկներեւ է: Այս շիտթին յառաջացումին մէջ բաժին ունի նաեւ Յովսէփ Վարդանեանի հրատարակած «Մէճմուայը Հալատիս»ը, որուն զանազան համարներուն մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւնները եթէ լոյս կը սփռեն խնդրոյ առարկայ դիրքին հրատարակութեան հետ առնչուող որոշ հարցերու վրայ, միաժամանակ, սակայն, որոշ մանրամասնութիւններու շուրջ կու տան հակասական տեղեկութիւններ:

38. Նոյնը:

39. «Արշալոյս Արարատեան», 1853, քիւ 444:

40. «Համդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 63:

41. Վ. Գ. Վուկասեան, Նշ. աշխ., էջ 157:

42. Յ. Վարդանեան, Ազապի, 1979, Գ. Ստեփանեանի «Առաջարկ»ը, էջ 9:

43. Ա. Ալպոյանեան, Նշ. աշխ., էջ 18:

1854 թ-ի Դեկտեմբերի 25-ի համարով (Թիւ 66), «Մէճմուայր Հալատիս»ը կը յայտնէ, թէ «Թարխիսի Նարոյէնն»ը «հազարական էջոց երկու մեծ եւ քառորդ հատորի ... բաժնելով, իւրաքանչիւր հատորը պիտի հրատարակուի շորս անգամէն» եւ թէ «առաջին մասը հրատարակուած է եւ պիտի վաճառուի այս շարթուան ընթացքին»։ Քանի մը շարթ ետք, 1855 թ-ի Յունուարի 12-ին, Յովսէփ Վարդանեան Վիեննայի Մխիթարեաններուն կը գրէ. «Մեր աշխատասիրութեանը տպագրուած տաճկերէն Նարոյէննի պատմութեան պատկերքը արդէն տեսած էք որ ինչպէս անպիտան բան եղած է. առանկ անճոռնի բանը կրկին չուզելով, կխնդրեմ որ երկրորդ տետրակին պատկերքը վայելուչ կերպով մը Վիեննա տպուի լիթոգրաֆիայով»։ «Մէճմուայր Հալատիս»ի վերի յայտարարութեան եւ մէջբերուած նամակին թուականէն դատելով, յստակ կը դառնայ որ «Թարխիսի Նարոյէնն»ի առաջին մասը լոյս տեսած է 1854 թ-ի Դեկտեմբերի վերջը, կամ ամենէն ուշը՝ 1855 թ-ի Յունուարի սկիզբը։

1856 թ-ի Յունուարին, «Մէճմուայր Հալատիս»ի միջոցով կատարուած յայտարարութեամբ մը, Յովսէփ Վարդանեան կը փորձէ իր այս ծաւալուն գործին համար բաժանորդներ արձանագրել՝ ապահովելու համար հրատարակուած եւ հրատարակելի հատորներուն տպագրութեան ծախսերը։ Թերթին զանազան համարներուն մէջ (1856 թ-ի Թիւ 122-127, 129, 130) կը հանդիպինք բաժանորդագրուած անձերու, ինչպէս նաեւ՝ նոյն նպատակին համար կատարուած նուիրատուութիւններու ցանկերուն։ Բաժանորդներու առաջին ցանկին կցուած յայտարարութեան մէջ, Յովսէփ Վարդանեան կը յստակացնէ «Թարխիսի Նարոյէնն»ի ծաւալին հարցը, երբ կը գրէ. «Նարոյէննի պատմութիւնը բաղկացած պիտի ըլլայ ընդամէնը ինն մասէ եւ կամ երեք հատորէ։ Երեք մասը կամ առաջին հատորը տպուած եւ ցրուուած է»։

1855 թ-ին՝ «Թարխիսի Նարոյէնն»ի առաջին հատորը, անջատ երեք մասերով հրատարակուած, լոյս տեսած է արդէն։ «Մէճմուայր Հալատիս»ի 1856 թ-ի Ապրիլի համարներէն ի յայտ կու գայ որ շարքին չորրորդ մասը, այսինքն՝ Բ. հատորին առաջին մասը, լոյս տեսած է նոյն ամսուան ընթացքին։

Հակառակ արձանագրուած 103 բաժանորդներուն եւ կատարուած նուիրատուութիւններուն, Յովսէփ Վարդանեան կը դռնուի նիւթական լուրջ դժուարութիւններու դէմ յանդիման, եւ 1856 թ-ի Նոյեմբերի 3-ին, «Մէճմուայր Հալատիս»ի 163-րդ համարով, յայտարարութեամբ մը, թուելէ ետք նիւթականի եւ Ժամանակի հետ աղերս ունեցող դժուարութիւններն ու ընթերցողներու կողմէ ցուցաբերուած անտարբերութիւնը, կը հաղորդէ որ տարեվերջին ստիպուած

պիտի բլլայ դադրեցնել հրատարակութիւնը «Մէճմուայը Հալատի-
աշին և Քթարիխի Նարօլէոն»ին: Սահայն, Դեկտեմբերի վերջին հա-
մարով (1856 թ.-ի Դեկտեմբերի 29, թիւ 171), նոր յայտարարու-
թեամբ մը, կը հազարդէ որ, ընդատալելով ընթերցողներու քաջա-
լերական արտայայտութիւններուն և կեցուածքին, զոյգ հրատարա-
կութիւնները պիտի շարունակուին: Ինչպէս ծանօթ է, «Մէճմուայը
Հալատի»-ը Յոյսէփ Վարդանեանի խմբագրութեամբ կը շարու-
նակուի մինչև 1868 թ.: Սահայն, ինչպէս կը տեսնուի յայտնաբեր-
ուած ցանկէն, մինչև 1857 թ. Քթարիխի Նարօլէոնի առջին չորս
մասերէն զոտ ուրիշ հրատարակութիւն չէ եղած: Իսկ, «Մէճմուայը
Հալատի»-ն հետագայ հաւաքածոններուն մէջ ոչ մէկ վկայութիւն
կայ նոր մասերու հրատարակութեան շուրջ:

Վերոյիշեալ տուեալները կը հաստատեն թէ 1855 թ.-ին և մին-
չև 1856 թ.-ի Ապրիլը՝ Քթարիխի Նարօլէոն»ի ծրագրուած երկասի-
րութեան առաջին հատորը ամբողջութեամբ և երկրորդ հատորի ա-
ռաջին մասը հրատարակուած են միայն, այլ խօսքով՝ ծրագրուած
ինն մասերէն միայն չորսը:

5. Թէլէգրամֆ էլէգրքիզ Կամ Որ Նոյն է Ելեկտրակամ Հեռագիր,
1857, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան: Նոյնը լոյս տեսած է նաև հայատառ
թրքերէն:

«Այս հրատարակութիւնը որ «հեռագրի վրայ խօսող միակ Հայ
գիրքն է» (44), կը բաղկանայ 58 էջերէ: Կը հետեւին 18 թերթեր, ու-
րոնցմէ իւրաքանչիւրին մէկ երեսին վրայ կայ հեռագրի հետ առըն-
չուող պատկեր մը և պատկերին տակ՝ բացատրութիւնը: Այս գիրքը
կը հանդիսանայ Յոյսէփ Վարդանեանի հայերէն լեզուով գրած առա-
ջին երկասիրութիւնը, որ Ֆրանսերէնէ կատարուած թարգմանութիւն
չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը ներկայացուի: Գիրքին անուանաթերթին
վրայ գրուած է՝ «Աշխատասիրեց Յոյսէփ Վարդանեան»:

Պէտք չէ դարձանալ որ Յ. Վարդանեան գրած է նաև գիտական
նրթերու մասին: Գանի որ, ինչպէս կը յայտնէ «Հանդէս Ամսօր-
եայն, ան ճեսեւ բնագիտական (physique) և բնալուծական (chimi-
que) գիտութեանց մեծ սէր ու միտութիւն ունէր ի մանկութենէ, և
քանի մը գիւտեր ալ ըրած է իւր փորձերովը» (45): Արբահամ Այ-
վազեանի ձեռագիրներուն մէջ դանուող տող մը կը հաստատէ այս ի-
րողութիւնը. «Իր տան մէջ բնալուծութեան աշխատանոց մը անդամ
ունէր»:

44. Վ. Գ. Զարգարեան, նշ. աշխ., էջ 136:

45. «Համդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 63:

6. Սահմանադրական շճմարտութիւններ ու Անոնց Պարտաւորութիւնները, 1863, տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 86 էջ:

Այս աշխատասիրութիւնը, որ սերտորէն առնչուած է Ազգային Սահմանադրութեան հետ, եւ զրուած այդ առիթով, «Քէլէզըաֆ էլէզլէթիզէն» հետ կը կազմեն Յովսէփ Վարդանեանի հայերէն լեզուով լոյս ընծայած եւ մեզի ծանօթ երկու գիրքերը:

Գիրքին բովանդակութիւնը լաւագոյնս տալու համար, զիմենք ժամանակակից «Մեղու»ին. «Մեծապատիւ Յ. Վարդան Փաշայի աշխատասիրութեամբ յօրինեալ 86 երեսէ բաղկացեալ օգտակար տետրակ մի է, որ կը ճառէ Սահմանադրական վարչութեանց ծաղմանը, ձեւերուն, օրինաց սահմաններուն, անոնց ենթակայ եղող ժողովրդոց պարտաւորութեանցը, անհատական իրաւանց, ազատութեան, Սահմանադրութեան օգուտներուն, վնասներուն եւ վտանգներուն, Հայ Ազգին արդի վիճակին եւ ունենալիք յարաբերութեանցը ու արդեանցը վրայով...» (46):

Վերոյիշեալ հրատարակութիւններուն պարադային՝ կարելի եղաւ կամ զիրքերը դտնել ու օգտագործել զանոնք, կամ ալ՝ ժամանակակից մամուլէն վկայութիւններ քաղել անոնց մասին: Յովսէփ Վարդանեանի 1857 թուականին հրատարակած ցանկէն քաղելով կարելի է աւելցնել հետեւեալները.

7. Փարիզի ժողովքին Արձանագրութիւնները, որուն հրատարակութեան թուականը 1856 է, իսկ թրքերէն անունը՝ «Փարիզ Մէլըլէթի» (47): Շատ հաւանաբար այս գիրքը լոյս ընծայուած է Նրիմի պատերազմի աւարտին Բարիդի մէջ կայացած խորհրդաժողովին առիթով, որուն որպէս հետեւանք ստորագրուեցաւ Բարիդի դաշնադրը 1856 թ.ի Մարտի 30-ին:

8. Խաբթը Շէրիֆին Բնագիրը, Հայերէն ու Հասարակ Տանկերէնի Հետ:

Ասոնցմէ անկախ, Արբահամ Այվազեան կու տայ նոր աշխատասիրութեան մը անունը՝

9. Տախտակք Թուարախակամ Տարերաց:

Յովսէփ Վարդանեանի առաջին կենսագիրներէն հանդիսացող Վ.

Գ. Զարդարեան կը յիշատակէ երկու այլ հրատարակութիւններ՝

10. Ժիւսքէն Լօմպար,

11. Շարգ Մուհարէպէտի (48):

46. «Մեղու», 1863, քիւ 221, էջ 312:

47. Հ. Պրպէրեան, Նշ. աշխ., էջ 815:

48. Վ. Գ. Զարդարեան, Նշ. աշխ., էջ 130 եւ 137:

Մինչդեռ, Ս. Ալպոյանեանի մօտ, Վ. Չարդարեանի անջատարար ներկայացուցած վերոյիշեալ զիրքերը վերածուած են մէկի. «Ան թարգմանած է նաև ժիւսթէն Լօմպարի «Շարդ Մուհարէպէսի» եւն.» (49) : Իսկ Գ. Ստեփանեան կը յայտնէ որ «Վարդանանը զբեր է նաև Ղրթիմի պատերազմի պատմութիւնը, դարձեալ հայատառ թուրքերէն, բաղկացած երկու հատորից» (50) :

«ժիւսթէն Լօմպար» անունով զբաղէտի մը կամ գործի մը գոյութիւնը հաստատող տպացոյցներ՝ հակառակ կատարուած սրտտուաներու, կարելի չեղաւ գտնել : Սակայն, կարելի եղաւ հաստատել որ Վիեննայի Միտիթարեան Միարանութեան մասնաճարանին մէջ կայ Յովսէփ Վարդանանի հեղինակութեամբ լոյս տեսած «Շարդ Մուհարէպէսի Հիֆեսայէսն» երկու հատորներով, տպուած Պոլիս՝ 1878 եւ 1879 թուականներուն : Շատ հաւանաբար, Գ. Ստեփանեանի ակնարկած երկու հատորները սոսնճ են : «Շարդ Մուհարէպէսի Հիֆեսայէսի» նիւթերը նախապէս լոյս տեսած են հեղինակին կողմէ խմբագրուած «Թէրհէմանը Էֆֆեար»ի մէջ, ապա՝ սրբագրութիւններով եւ յաւելումներով, լոյս տեսած են առանձին երկու հատորներով, բաղկացած 356 մեծագիր էջերէ, Պոլիս, Անթուան Զէլիէ տպարանէն : Գիրքը, որուն նիւթը կը կազմէ 1877-1878 թթ.ու ուսում-թրքական պատերազմը, կը սկսի Հերցեկովինայի զբաւումով եւ վերջ կը գտնէ 1878 թ.ի Յուլիսի 13-ին Պերլինի վեհաժողովի աւարտին ստորագրուած դաշնագրի պատճէկներն արտատպումով :

Ներկայացուած հրատարակութիւններու ցանկէն դատելով, կարելի է հաստատել որ 1851 թուականով սկսող տասնամեակը կը հանդիսանայ զբաղեցնող Վարդանանի ամենէն բեղուն շրջանը : Արդարեւ՝ յիշատակուած զիրքերուն մեծ տոկոսը լոյս տեսած է այս տասնամեակին :

Երկրորդ հաստատումը զոր կարելի է ընել, կը վերաբերի այն սերտ բարեկամութեան եւ գործակցութեան, որ գոյութիւն ունեցած է Յովսէփ Վարդանանի եւ օսմանեան տէրութեան ամենէն փայլուն տպագրիչներէն՝ Յուհաննէս Միւհէնտիսեանի (51) միջեւ : Այդ գործակցութիւնը երկարած է քանի մը տասնեակ տարիներու լրայ : Ոչ

40. Ա. Ալպոյանեան, Ն. աշխ., էջ 18 :

50. Յ. Վարդանեան, Աղպոյի, 1979, Գ. Ստեփանեանի «Առաջաբան», էջ 10 :

51. Յովհաննէս Միւհէնտիսեան (1810-1891), որպէս տպագրիչ ու գրածուիչ, հայ եւ քուրճ տպագրութեանց պատմութեան մէջ եզակի դէմք է : Տպարանակամ կատարելագործումներու վարպետ, հայերէն եւ օսմաներէն տառերու հնարիչ, հայկական խոզերու տպագրական կազմակերպիչ եւ հեղինակ, Յ. Միւհէնտիսեանի տպա-

միայն Յովսէփ Վարդանեանի ծանօթ բոլոր գործերը, բացի «Շարզ Մուհարեպետի»ն, Միւհէնտիսեանի մամուլին վրայ տպուած են, այլև՝ «Մէծմուսյը Հափատիս»ի 16 տարուան թիւերը եւ «Բուզ-նամէի Մէծմուսյը Հափատիս»ը:

**

Յովսէփ Վարդանեանի մահէն ետք, հայ ժողովուրդը, յատկապէս արեւմտահայութիւնը, կ'ապրէր ճակատադրական իրադարձութիւններ: Ազգային ազատագրական շարժումները շօշափելի կերպարանք կը ստանային կազմաւորումովը հայկական կուսակցութիւններուն: Հայերու կողմէ կատարուած ճիգերուն՝ օսմանեան բռնապետութիւնը կը հակադրէր վալրազ ճնշումներու քաղաքականութիւնը, մինչեւ որ կ'իջնէր լախտի ահաւոր հարուածը, վերջ դնելով հայերու ժամանակաւոր խանդավառութիւններուն: Եւ ամբողջ ժողովուրդ մը արժատախիլ կ'ըլլար իր բնօրրանէն:

Այս ժամանակաշրջանին՝ շատերու հետ մոռացութեան կը տրուէր նաև Յովսէփ Վարդանեան: Հազիւ հատուկներ յիշատակութիւններու կ'արժանանայ ան, երբ Ա. Արփիարեան եւ ուրիշներ կը փորձեն հայ հրապարակագրութեան մասին իրենց յիշողութիւններն ու յուշերը յանձնել թուղթին: Միայն Վահան Գ. Զարդարեանն է որ 1910 թ.-ին, նշանաւոր հայերու նուիրուած իր «Յիշատակարան»ներու շարքին մէջ առանձին գլուխ մը կը յատկացնէ՝ անոր:

Ապա, հարկ է սպասել մինչեւ 1950-ական թուականներու սկիզբը, տեսնելու համար նոր հետաքրքութեան մը ստեղծումը՝ Յովսէփ Վարդանեանի անունին շուրջ: 1951 թ.-ին, հայրենի ծանօթ բանասէր Գառնիկ Ստեփանեան լոյս կ'ընծայէ «Ազգային»-ն ու անոր հեղինակին նուիրուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, որուն մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը տրուէին նոր ծանօթութիւններ (52): 1953 թ.-ին, Գառնիկ Ստեփանեանի թարգմանութեամբ, յառաջարանով եւ ծա-

րամներուն մէջ, շուրջ 50 տարի լոյս տեսած եմ ժամանակի ամենէն ուշագրաւ հրատարակութիւնները: Հոն տպուած եմ նաև բազմաթիւ կարեւոր քերթեր. «Մէմ-մուսյը Հափատիս», «Հայաստան», «Եռյեամ Ազաւի», «Մեղու», «Ատոյկի Արեւելեան», «Կիլիկիա», «Բարաստամ Ս. Սահակեան», «Մեր», ևն.: 8. Միւսիւնտիսեանի մասին տես՝ Թէոդիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս [1913], էջ 73-80, եւ Թէոդիկ, Ամէնու Տարեցոյցը, 1911, էջ 272:

52. Գ. Ստեփանեան, «Ազգային Պատմութիւնը» Վէպի Մասին, «Տեղեկագիր», 1951, քիւ 1, էջ 50-78:

նօթագրութիւններով, լոյս կը տեսնէ խնդրոյ առարկայ վէպը՝ «Ալապիի Պատմութիւնը» խորագրով(53)։ Հակառակ անոր որ երկու պարագաներուն ալ, Գառնիկ Ստեփանեան «Ալապի» վէպին հեղինակին ինքնութեան շուրջ յստակ համոզում գոյացուցած է, սակայն իրեն կը պահուի համարձակութիւնը դիրքին ճակատին դեմակելու Յովսէփ Վարդանեանի անունը։ «Ալապի»-ի եւ անոր հեղինակին շուրջ Գ. Ստեփանեանի կատարած պրպտումները, իրենց կարգին, պատճառ կը հանդիսանան որ ուրիշ գրագէտներ ու բանասէրներ ալ հետաքրքրուին այդ հարցով։ Այս գծով հարկ է յիշատակել անունները հայրենի երկու գրականագէտ-բանասէրներու՝ Ս. Շտիկեանի(54) եւ Վ. Ղուկասեանի(55), ինչպէս նաեւ բաղմամբ բանասէր Արշակ Ալպոյաճեանի(56)։

Ենթահիւ վերոյիշեալ բանասէրներու պրպտումներուն եւ անոնց կողմէ նոր տուեալներու յայտնարեումին, արդի հայ գրականութեան պատմութեան նուիրուած վերջին գիտական հրատարակութիւններուն մէջ «Ալապի»-ն այլևս առանց հեղինակի անուան յիշատակութեան չի հրատարակուիր։ Եւ, վերջապէս, 1979 թ.-ին, Յովսէփ Վարդանեանի մահուն հարիւրամեակին առիթով, «Ալապի»-ի հայերէն թարգմանութիւնը երկրորդ անգամ լոյս կը տեսնէ, կրկին խմբագրութեամբ Գ. Ստեփանեանի, սակայն այս անգամ հեղինակին անունը գրաւած է իր արդար ու արժանի տեղը(57)։

Ինչպէս կը նշմարուի, «Ալապի»-ի հեղինակին մասին շփոթ մը գոյութիւն ունեցած է, եւ այդ շփոթէն յառաջացած է թիւրիմացութիւնը եւ ստեղծուած՝ առեղծուած մը, որ «Ալապի»-ի լոյս ընծայումէն հարիւր տարի ետք, պատճառ հանդիսացած է նոր հետաքրքրու-

53. Ալապիի Պատմութիւնը, քարգամուրիւմ, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Գ. Ե. Ստեփանեանի, Երևան, 1953։ Նոյնը, որպէս քերթօմ, լոյս տեսած է Թան Պէյրութի Ջնարքօմէջ օրաքերթիմ մէջ, 1954 թ.-ին։

54. Տես՝ Ս. Շտիկեան, Մի Պաշտօնուած «Ալապի»-ի Կազակցութեամբ, «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւններ», Երևան, 1955, քիւ 8, էջ 105-106։ Ս. Շտիկեան, Նոր Պարզարանումներ «Ալապի» Վէպի Մասին, «Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւններ», 1956, քիւ 11, էջ 103-105։

55. Վ. Ղուկասեան, «Ալապի»-ն եւ Նրա Հեղինակը, «Գրական Թեք», քիւ 52։ Վ. Գ. Ղուկասեան, Պայաճայ Մամուլի եւ Հրատարակութեան Սկզբնադրութեւ, էջ 156-157։

56. Ա. Ալպոյաճեան, Յովսէփ Վարդան Փաշա, «Երիտասարդ Հայուի», 1954, քիւ 2, էջ 16-18։

57. Յովսէփ Վարդանեան, Ալապի, Երևան, «Սովետական Գրող», 1979։

թիւններու, պրպտումներու եւ Հետադատութիւններու : Առեղծուածը սերտօրէն կապուած է Միքայէլ Նալբանդեանի անունին :

Միքայէլ Նալբանդեան, Հնդկաստան մեկնելու ճանապարհին, 1860 թ.ի Նոյեմբերի 20-ին կը հասնի Պոլիս, ուր կը մնայ ամբողջ ամիս մը (58) : Այս այցելութիւնը կը զուգարդիպի այնպիսի ժամանակներու, երբ տակաւին արեւմտահայութիւնը, եւ մանաւանդ պոլսահայութիւնը կը շարունակէր սպրիլ Ազդային Սահմանադրութեան յառաջացուցած դինոյութիւնը : Նալբանդեանի ներկայութիւնը Պոլիս՝ մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծէ արեւմտահայ մտաւորականութեան մօտ : Նալբանդեան սերտ շփումներ կը հաստատէ յատկապէս Յ. Սվաճեանի եւ Վեղուշի շրջանակին հետ : Կը հանդիպի Գրիգոր Օտեանին, Միլտիէ Աղաթօնին, Սերոյրէ Թաւրթեանին եւ շատ ուրիշներու : Ներկայ կ'ըլլայ Թատերական եւ մշակութային ձեռնարկներու : Միքայէլ Նալբանդեանի այս այցելութիւնը կը հանդիսանայ առաջին լուրջ ճիգը՝ արեւմտահայ ու արեւելահայ մտաւորականութեան շփումներով մերձեցնելու Հայ ժողովուրդի երկու մեծ հատուածները :

Շատ հաւանաբար այս շրջանին է որ Միքայէլ Նալբանդեան ծանօթացած է «Աղապիտ» վէպին, եւ քանի մը տարի ետք երբ դրած է Պերճ Պոռեանի վէպին նուիրուած «Կրիտիկա Սօս եւ Վարդիթերի» յօդուածը, այդ առիթով յիշած է «Աղապիտն, ու անոր՝ իր վրայ Թողուցած արտակարգ տպաւորութիւնը : Ի մէջ այլոց՝ Նալբանդեան կը գրէ. «Վե՞նք ցաւում ենք եւ ցաւելով չենք կարող չմեղադրել մեր պոլսեցի եղբայրակիցքը, որ մինչեւ այժմ հայերէն չթարգմանեցին այդ դործը : Թէ ի՞նչ պատճառով տաճկերէն է գրել դորա հեղինակը, կամ թէ ո՞վ է այդ ազնիւ հեղինակը, մեզ յայտնի չէ. դերքը տպած է անանուն : Երանի թէ մէկ օր հայերէն կարդայինք այդ հոյակապ եւ ազնիւ դործը : Աւելորդ է ասել, որ միայն Տաճկաստանի եւ առաջնակարգ Հայ դրագէտի բան է նորան թարգմանելը. չլինի թէ ուսւիացի հայերը փորձ փորձեն» (59) :

58. Միքայէլ Նալբանդեան վերոյիշեալ ճամապարհորդութեան երբիմ ու դարձիմ կը համդիպի Պոլիս : Առաջիմ անգամ հոմ կը մնայ 1860 թ.ի Նոյեմբերի 20-էմ Դեկտեմբերի 21. Երկրորդ անգամում՝ 1861 թ.ի Նոյեմբերի 20-էմ Դեկտեմբերի 27 : Մ. Նալբանդեանի Պոլիս տուած այցելութեամ մասիմ տես՝ Աշոտ Յովհաննիսեան, Նալբանդեանը եւ Նրա ժամանակը, գիրք առաջիմ, Երևան, 1955, էջ 341-347, 367-400 : Բ. Ա. Աբրահամեան, Միքայէլ Նալբանդեանի Հնդկական Ուղևորութիւնը, Երևան, 1979 :

59. Միքայէլ Նալբանդեան, Կրիտիկա Վօս եւ Վարդիթերի, Երևան, 1954, էջ 7-8 : Նոյմը՝ Մ. Նալբանդեան, Երկերի Լիակատար ժողովածու, Գ. հտր., Երևան, 1940, էջ 121 :

Մի քայլ է նայրանդեանի մարտահրաւիրի նմանող կոչը արձա-
զանդ դատւ միտան «Աղապի» վէպին լոյս տեսնելէն հարիւր տարի
ետք միտան, երբ պոլտահայ մշակութային ու դրական կեանքին քա-
ջահմուտ բանասէր, եւ Պոլիս ծնած Գառնիկ Ստեփանեան վերցուց
նետուած ձեռնոցը: «Աղապի»-ի եւ անոր հեղինակին հետ առընչուող
պրպտուամեր կատարեց ան ու հասու բուական ճիշդ արդիւնքներու:
Մակիան մնացին մուծ, շրուարանուած կէտեր, հակառակ Գառնիկ
Ստեփանեանի եւ ուրիշներու կատարած ճիշդերուն:

Ուրեմն, Մ. Նայրանդեանի՝ «թէ ինչ պատճառով տանկերէն է
զրեւ զորս հեղինակը, կամ թէ ով է այդ աղնիւ հեղինակը, մեղի
յայտնի չէ. դիրքը տպած է անանուն» խօսքէն՝ ակամայ, հայ դրա-
կանութեան եւ բանասիրութեան համար ստեղծուած է ստեղծուած
մը՝ «Աղապի»-ի հեղինակին հարցով:

Ինչպէս Գառնիկ Ստեփանեան եւ ուրիշներ կը հաստատեն, «Ա-
ղապի»-ի հրատարակութենէն տասնեակ տարիներ ետք պատրաս-
տուած պոլտահայ գրախանութներու գրացուցակներուն մէջ տուեալ
զիրքին հեղինակին անունը յիշատակուած է՝ «Յ. Վարդան»: Այդ
գրացուցակներէն է նաեւ Զարդարեան գրատան պատրաստածը, ուս-
կից եւ հեղինակին անունը անցած է Վ. Գ. Զարդարեանին հրատարա-
կած «Յիշատակարան»-ին մէջ, որ ցարդ կը հանդիսանար միակ աղ-
բիւրը, ուր Յովսէփ Վարդանեանի անունը արձանագրուած է որպէս
«Աղապի»-ի հեղինակ(60):

«Աղապի»-ն լոյս տեսած է 1851 թ.ին(61), Պոլիս, հայատառ
թրքերէն:

Այս ժամանակ, ինչպէս նշեցինք, փոթորկայոյզ վիճակ մը կը
պարզէր պոլտահայութեան կեանքը՝ Հասունեան-Հակահասունեան
պայքարով: Միտամանակ, տասնեակ տարիներէ ի վեր քաշկոտուող
պայքարը հայ առաքելական եկեղեցիին ու անկէ անջատուած կաթո-
ղիկէ եւ աւետարանական միլլէթներուն միջեւ, հայ կեանքէն ներս
ստեղծած էր կիրքերով, ատելութիւններով եւ անհանդուրժողակա-
նութեամբ լեցուն միջոլորտ մը: Միջոլորտը շատ աւելի կը ծանրա-
նար, անշնչելի կը դառնար արտաքին միջամտութիւններու (Եւրոպա-
կան տէրութիւններ, Վատիկան) պատճառով, եւ մանաւանդ՝ օսման-
եան բռնակալութեան ազդու ներկայութեամբ, հակառակ «Թանդի-

60. Վ. Գ. Զարդարեան, Յիշատակարան, 1910, էջ 136:

61. Ինչպէս Վ. Զարդարեան, Այնպէս եւ Ա. Ալպոյանեան «Աղապի»-ի հրա-
տարակութեան րուակամը սխալմամբ կը գրէ՝ 1852:

մաթ»ով (1839 թ.), եւ աւելի ուշ՝ «Պաթթը Հիւմայուն»ով (1856 թ.) ստեղծուած խարուսիկ լաւատեսութեան :

Այս ընդհանուր մթնոլորտին մէջ էր որ լոյս կը տեսնէր «Աղապի»ն, 1851 թ.-ին, այսինքն՝ այն տարին, երբ լոյս տեսած էր նաեւ արեւմտահայ առաջին վէպը՝ Յ. Հիւսարեանի «Մաքրուհի եւ Պոսրո-վ»ը, նոյնինքն Հիւսարեանի կողմէ հրատարակուող «Բանասէր»ին մէջ : «Աղապի» վէպին հիմնական առանցքը կը կազմէ սիրոյ պատմութիւնը հայ առաքելական Աղապիին ու հայ կաթողիկէ Յակոբին : Սակայն, շնորհիւ հեղինակին զրական կազմաւորուած ճաշակին, հասարակա-կան ու ազգային լայն ծանօթութիւններուն, թրքերէն լեզուի տիրա-պետումին, պէկոծ սիրոյ պարզ պատմութիւնով մը վարպետօրէն կը տրուի ժամանակաշրջանի հայ կեանքի ընդհանուր նկարագիրը :

Վերեւ նկարագրուած մթնոլորտին մէջ, մանաւանդ կաթողի-կէներու պետին՝ Հասունի սանձարձակ ու անխնայ դործունէութեան շրջանին, հասկնալի կը դառնայ «Աղապի»ի լոյս ընծայումը առանց հեղինակին անուան, մանաւանդ երբ այդ վէպին հեղինակն է պետա-կան պաշտօնեայ՝ կաթողիկէ Յովսէփ Վարդանեանը : Վէպ մը, որ առաջին հերթին կը ժխտէ ու կը դատապարտէ Հասունով ներկայաց-ուող խաւարամտութիւնը, անհանդուրժողականութիւնն ու կրօնամո-լութիւնը :

Այս պայմաններուն մէջ երբեք զարմանալի չէ որ վէպը նախ բա-նագրուած է Հասունեան գերապայծառին կողմէ անձնապէս, 1852 թ.-ի Փետրուարին : Հասունեանի կոնդակին լրիւ պատճէնը տուած է Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան» լրագիրը, որ իր կողմէ կու տայ նաեւ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Լրագրոյս նախընթաց թերթովը՝ Ագապի Հիֆեայէսի անուամբ նորատիպ մատենին վրայօք համառօտ տեղեկութիւն մը տուինք(62) : Այս զրքոյն դէմ գերապայծառ Հասունե կպիսկոպոսին կողմէ գրուած հետազայ կոնդակը կարգացուեր է այս օրերս Կոստանդնուպօլսոյ հոռմէադաւան Հայոց ամէն եկեղեցեաց մէջ»(63) :

Գերապայծառ Հասունի կոնդակը, անզրադառնալէ ետք «Ա-ղապի Հիֆեայէսի անուամբ» լոյս տեսած զրքոյի մը, ու զայն նկա-տելով «բարի վարուց ապականիչ ու երիտասարդական թարմ ոգին շարի զրգոող» հրատարակութիւն մը, կը յայտարարէ. «... Այս զրքոյիը բնական ու եկեղեցական օրէնքներէ արդիլուած է, որնոր իրօք մենք ալ այս կոնդակովս կ'արդիլենք զանիկա կարգալու կամ

62. Տես՝ «Արշալոյս Արարատեան», 1852, քիւ 410 :

63. «Արշալոյս Արարատեան», 1852, քիւ 411 :

պահելու, եւ կը յորդորենք ժանաւանդ ծնողքները որ այս մնասակար
 գիրքը իրենց տնէն հեռացնեն ու ամէն կերպիւ զաւկներնին անկից
 դուռչացնելու ջանան» (64) :

Անկախ Հասունի կոնդակէն, հայրենի բանասէր Ս. Շտիկեան
 յայնարեւրած է նաեւ ուրիշ վաւերաթուղթ մը, որ ըստ տեսած է
 «Recti Propagandis» (Փրոփականտայի Վճիռները) շարքին Դ. հա-
 տորին հայերէն յաւելումն մէջ, 1860 թ.ին (65) : Այդ վաւերաթուղ-
 թէն ի յայտ կու գայ թէ Հոռմի Փրոփականտան, Պոլսէն զբեռած
 տեղեկութիւններու հիման վրայ, կը պատրաստէ հետեւեալ դատա-
 պարտապիւրը .

Վ Ճ Ի Ռ

Սուրբ հռովմէական եւ Տիեզերական Սրբաբնութեան ընդհա-
 նուր ժողովը, որ կայացաւ Սուրբ Աստուածածնայ վանքին մէջ, Վսեմ .
 եւ Գեր . Տէր Քարտինալին ներկայութեամբ, Պոլսէն տեղեկացուած
 ըլլալով հոն հրատարակուած երկու հաւատընդդէմ գրքերու մասին,
 Սուրբ ժողովը դատեց եւ հրատարակեց, որ արգիլուին եւ մերժուին .

Անանունի «Ազգայիին պատմութիւնը» գիրքը եւ «Վարկպարա-
 գիին քուղբը» (66) գիրքը, որպէս ուղղափառ հաւատին դէմ եւ սըր-
 րագան հաւատը վարկաբեկող գործեր :

Հռովմ, ի բրոքականտա 1855 թ .

Հասունեանի կոնդակն ու Հոռմի «Փրոփականտայի Վճիռ»-ը
 հեղինակի անուն չեն յիշատակեր : Բանադրանքը ուղղուած է հրատա-
 րակուած գործերուն : Ի՞նչ հետեւանք ունեցան այդ զոյգ բանադրանք-
 ները : Փամանակտից «Նոյեան Աղանիւն» կու տայ պատասխանը .
 «...Այս բոնութեան միջոցը... հակադարձ ազդեցութիւնը ըրաւ
 ...«Ազգայի Հիֆեսայիս» զրքին վրայ, որուն աւելի վաճառուելուն
 առիթ մը եղաւ» (67) :

Ուրեմն, այսպէսով, երեւան կու գայ թէ Վարդան փաշայի ոչ
 միայն «Ազգայի» վէպն է որ բանադրանքի արժանացած է, այլև նոյն
 հեղինակին յաջորդող երկու գործերն ալ, մին՝ «Պօշոպոզազ Րիսալէ-

64. Նոյնը :

65. Ս. Շտիկեան, Մի Պարզարանում Ազգայի—ի... , էջ 106 :

66. «Վարկպարագիի թուղբը» գործին համար Ս. Շտիկեան կու տայ հետեւ-
 եալ մանրամասնութիւնը . «...Գրքի վերնագիրը քուրբերէն բարգամնելով կը ստա-
 նանք թերթողազ Րեսալիսի» (տես՝ Ս. Շտիկեան, Մի Պարզարանում... , էջ 105) :

67. «Նոյեան Աղանի», 1852, քիւ 60 :

սին, միւսը՝ «Թօփալ Եէյթան շիքեայէսի» թարգմանութիւնը: Այս վերջինին մասին «Արշալոյս Արարատեան»ը ունի ուրիշ վկայութիւն մըն ալ. «...: Եւ անշուշտ այս պատճառաց համար պիտի ըլլայ, որ Հասուն գերապայծառին կողմանէ արդիւուեցաւ այս զբօնն ընթերցումը իւր սակաւաթիւ ժողովրդեան» (68):

Եւ ինչպէս որ բանադրանքն ու հալածանքը պատճառ հանդիսացան որ «Արշալոյս աւելի տարածում եւ ժողովրդականութիւն գտնէ, «Արշալոյս Արարատեան»ը յոյս կը յայտնէ որ նոյնը պիտի պատահէ նաև «Թօփալ Եէյթան շիքեայէսի»ին: Նոյն դրութեան մէջ կը կարդանք. «Բայց եւ այնպէս հաւաստի եմք թէ այս դէպքը (խօսքը բանադրանքին մասին է — Ժ. Դ.) բաւական է ուսումնասէր եւ յառաջողմ հասարակութեան հետաքրքրութիւնը արթնցնելու այս նոր թարգմանութիւնը կարգալու համար...» (69):

«Արշալոյս Արարատեան»ը նոյն դրութեան մէջ ունի նաև այլ հաստատում մը, որ անուղղակի կերպով վկայութիւն մը կը հանդիսանայ Յովսէփ Վարդանեանի նախապէս կատարած գործերուն մասին: Ան կը գրէ. «Աւելորդ կը համարեմք ուսումնական եւ բազմահմուտ թարգմանչին (Յովսէփ Վարդանեանին — Ժ. Դ.) վրայօք գոփեսաներ զրեւ, ըստ որում իւր համազօր եղբայր լուսաւորութեանը համար մինչեւ ցայսօր ձեռք զարկած աշխատութիւնները բաւականապէս կը ցուցնեն անոր արժանաւորութիւնները եւ զանազան ձիրքերը» (70):

«Մէծմուսյը Հովատիս»էն դատ, «Թօփալ Եէյթան շիքեայէսի» թարգմանութեանէն առաջ, Յովսէփ Վարդանեանի «մինչև ցայսօր ձեռք զարկած աշխատասիրութիւնները» հիմնականին մէջ կը հանդիսանան՝ «Արշալոյսն ու «Պօղոսագոյն»: Ուրեմն, «Արշալոյս Արարատեան»ի անարկութիւնը, շատ հաւանաբար, կը վերաբերի անանուն լոյս տեսած այս երկու գործերուն, եւ մինչև իսկ նկատի կրնայ ունենալ այլ գործեր:

1951 թ.ին, Գ. Ստեփանեան կը գրէ. «Վէպը գտնելու ուղղութեամբ մեր կատարած ֆանքերը, դժբախտաբար, անցան ապարդիւն: Ուղիղ հարիւր տարի առաջ լոյս տեսած այդ զբօնից եւ ոչ մի օրինակ հնարաւոր չեղաւ գտնել» (71): Սակայն, 1950 թ.ին, Վիեննայի Միլթիթարեան վանքին մէջ գտնուած էր օրինակ մը, որուն լուսապատճէնը

68. «Արշալոյս Արարատեան», 1853, քիւ 444:

69. Նոյնը:

70. Նոյնը:

71. Գ. Ստեփանեան, «Արշալոյսի Պատմութիւնը» Վէպի Մասին, էջ 61:

ձեռք կը ձգէ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիան, եւ Հնարաւոր կը դառնայ վէպին թարգմանութիւնը հայերէնի(72) :

Ամէն պարագայի, «Աղապի» չհաղւարդուած դառնալը պէտք չէ վերադարձը միայն գիրքին գտած ժողովրդականութեան եւ հետեւարար՝ սպասումին: Հասունի եւ Հոռոմի «Փրոփականային» կողմէ բանադրուած ու մերժուած գիրքին՝ Հասունի համախոհներուն կողմէ գրախանութներէն հաւաքումն ու փճացումն ալ հարկ է նկատել կարեւոր պատճառ մը: Քանի որ անոնց հոգեւոր տէրը կը յորդորէ «մանաւանդ ծնողքները, որ այս մնասակար գիրքը իրենց տնէն հետացնեն ու ամէն կերպիւր դաւկներնին անկից զդուշացնելու ֆանան»:

*
**

«Աղապի» վէպին մասին բարձր դնահատական ունի Միքայէլ Նալբանդեան. «Բնականութիւնը եւ արուեստը իրար հետ ընդդրուած են այդ դործին մէջ: ... «Աղապին» արուեստի կողմից կարող է գեմանալ խիստ քննութեան: Բնականութեան կողմից եւ հողերանական հարադատութեան մասին շատ բարձր է եւրոպական ամենաւեր զիպասանութիւններից»(73), հակառակ խորթին տաճկարանութեամբ»(74) գրուած ըլլալուն:

Արդարօրէն, որպէս զիպական կառուցուածք (թեքնիք) եւ նիւթ, այսինքն՝ ձեւ եւ խորք, ժամանակի հայկական միջնադարն ու հասարակական կեանքը վրձինող «Աղապի» վէպը կը հանդիսանայ յաջողած ամբողջութիւն մը, որուն արժանիքներուն մօտեցող, հասարակող վէպեր արեւմտահայ արձակը պիտի ունենայ տասնամեակներ աւելի ուշ միայն: Եւ եթէ Մ. Նալբանդեան մեծապէս կը դնահատէ, մինչեւ իսկ ժամանակակից եւրոպական զիպասանութեան հետ կը բաղդատէ դայն, երբեք չափազանցած կամ գերդնահատած չ'ըլլար:

Գալով «Աղապի» լեզուին, բնաւ խորթին տաճկարանութեամբ գրուած չէ ան: Նալբանդեան կ'ընդունի որ իր «տաճկադիտութիւնը տկար է»(75): Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ վկայակոչել թրքերէնի քաջածանօթ եւ «Աղապի» վէպին թարգմանիչ Գ. Ստեփաննեանի կարծիքը: Ան կ'ըսէ. «Աղապի» լեզուն պարզ է, խօսակցական, համեմուած ժողովրդական ասացուածքներով ու առածներով»(76): Նոյն

72. Նոյնը:

73. Մ. Նալբանդեան, Կրիտիկա Վոս եւ Վարդիթերի, 1954, էջ 7:

74. Նոյնը:

75. Նոյնը:

76. Գ. Ստեփաննեան, «Աղապի» Պատմութիւնը Վէպի Մասին, էջ 74:

կարծիքէն են բոլոր անոնք, որոնք ծանօթացած են Յովսէփ Վարդանեանի դրական ու հրապարակադրական գործունէութեան: «Հանդէս Ամսօրեայ» մէջ, շ. 9. Չաքարեան կը վկայէ. «... Իւր երկասիրութիւնքն ու յօդուածները դրած է պարզ ժողովրդական շէրամատչելի լեզուաւ» (77):

Եթէ այնքան զարմանալի չէ «Ազգայի» վէպին հայերէնով չդրուիլը, քանի որ, ինչպէս տեսանք, Յ. Վարդանեանի գործերուն մեծամասնութիւնը դրուած է հայատառ թրքերէնով, զարմանալի է սակայն այն՝ որ ե՛ւ բովանդակութեամբ ե՛ւ արուեստով պատկանելի այս գործը՝ «ազգային վիպասանութիւն»ը, ինչպէս կը բնութագրէ Մ. Նալբանդեան (78), իր հրատարակութենէն դար մը հտը միայն, դժուարութեամբ յայտնաբերուելով կ'արժանանայ յատուկ ուշադրութեան եւ թարգմանարար լոյս կը տեսնէ:

Նախապէս ըսուեցաւ որ Յովսէփ Վարդանեան ունի հայերէն լեզուով հրատարակուած զոյգ տետրեր՝ «Մահամադրական ճշմարտութիւններ» եւ «Թէչէղրաֆ էլէդթրիզ»: Հայերէնով դրուած այս գործերէն, ինչպէս նաեւ Վիեննայի Մխթարեաններու արխիւային նիւթերուն մէջ գտնուող անոր ձեռագիր նամակներէն շատերը ցոյց կու տան, թէ 1850-ական թուականներուն Յ. Վարդանեանի գործածած հայերէնը մաքուր աշխարհարար է, «պարզ ու կոկիիզ», ինչպէս կը վկայեն, զարմանալիօրէն նոյն բաները օգտագործելով, Վ. Գ. Չարդարեանն ու Յ. Ճ. Սիրունին (79): Նկատի ունենալու է նաեւ այն պարագան՝ որ այդ թուականներուն տակաւին թարմ է պայքարը դրամարի ու աշխարհարարի կողմնակիցներուն միջեւ, եւ հայերէն աշխարհարարը չէ հասած իր բիրեղացումին:

Հիմնուելով Յ. Վարդանեանի մաքուր աշխարհարարով արտայայտուելու երեւոյթին վրայ, կարելի է ենթադրութիւն մը կատարել. եթէ հայերէնով դրուած ըլլար «Ազգային», հայ գրականութեան արձակը շահած պիտի ըլլար իրապաշտ «գլուխ-գործոց» մը, իսկ արեւմտահայ վիպագրութիւնը սկսած պիտի ըլլար իրմով, փոխանակ Յովհ. Հիսարեանի «Մաքրուհի եւ Սոսրով» (1851 թ.) բոմանթիկ վէպով՝ դրուած եւրոպական բոմանթիկներու անմիջական ազդեցութեան տակ:

«Ազգայի»ի հեղինակին ինքնութեան հարցը բաւական մեկան

77. «Համդէս Ամսօրեայ», 1890, քիւ 3, էջ 63:

78. Մ. Նալբանդեան, *Կրթական...*, 1954, էջ 6:

79. Տես՝ Վ. Գ. Չարդարեան, *Եւ. աշխ.*, էջ 136: Յ. Ճ. Սիրունի, *Եւ. աշխ.*,

հոսեցուցած է 1950-ական թուականներէն սկսեալ: Նորութիւններ յայտնարեւութեամբ են վէպին եւ հեղինակին կապակցութեամբ, որպէս հետեւանք յատկապէս անոնց ժամանակակից մամուլի հաւաքածոնե-րուն («Արշալոյս Արարատեան», «Նոյեան Աղանի», «Մեղր») օգտադրծումին: Սակայն մինչև այսօր, տակաւին կան չլուսարանուած մանրամասնութիւններ եւ թիրերի մացութիւններ: Որպէս օրինակ նշենք Յովսէփ Վարդանեանի մասին լոյս ընծայուած նորագոյն տեսակէտ մը, որ կրկին կը սրտականի Գառնիկ Ստեփանեանի: «Ազգային» թարգմանութեան կրկնորդ հրատարակութեան (1979 թ.) յառաջարանին մէջ ան կը գրէ. «Չենք կասկածում, որ գրչակից ու պաշտօնակից ընկեր-ները իմացել են որ նա (Յովսէփ Վարդանեանը — Ժ. Դ.) է գրել «Ազգային» վէպը, սակայն չեն յայտնել հրատարակում, քանի որ ինքը այդպէս է ցանկացել»: Մեկնելով իր այս հաստատումէն, Գ. Ստեփանեան կ'նղրափակէ. «Այդ դադանիքը պահուել է մինչև 1879 թուականը, այսինքն՝ Վարդանեանի մահուան տարին. յետոյ արդէն անհրաժեշտ չի համարուել» (80):

Գոյութիւն ունեցող տուեալները ոչ միայն չեն հաստատեր վերոյիշեալ տեսակէտը, այլև կը փաստեն ճիշդ հակառակը: Սկզբէն դադանիք դոյութիւն չէ ունեցած: Գաղտնիք դոյութիւն չէ ունեցած, քանի որ այդ դադանիքը ժամանակին բացայայտորդ հանդիսացած է ինք՝ Յովսէփ Վարդանեանը, «Ազգային» վէպին հեղինակը: 1857 թ.ին, «Ազգային» հրատարակութեան լոյս կը տեսնէ «Թէլէրաթի» էլէզ-դանեանի աշխատանքութեամբ լոյս կը տեսնէ «Թէլէրաթի» էլէզ-թրիգը: Գիրքին կոնակի կողքին վրայ տպագրուած է մինչ այդ թուականը հեղինակին լոյս ընծայած բոլոր գործերուն ցանկը՝ ճոյն հեղինակին ուրիշ տաճկերէն տպագրութիւնները խորագրին տակ (տես՝ էջ 277):

Մէկէ աւելի պատճառներով կարեւորութիւն կը ներկայացնէ յիշատակուած գիրքին կողքին վրայ դրոշմող այս ցանկը: Ան կը պարզէ, միտամանակ կը յստակացնէ մէկ քանի ճշմարտութիւններ —

ա. եթէ իրենց հրատարակութեան տարիներուն «Ազգային» ու «Պօչոյոյոյ» Հիբեալսիսին ինչ-ինչ պատճառներով առանց հեղինակի անունին լոյս տեսած են, քանի մը տարի անց, երբ տակաւին վէճերն ու հակամարտութիւնները ոչ միայն վերջ չէին դադար, այլևս բուն կերպով կը շարունակէին փոթորիկ կաթողիկէ միլլէթին կեանքը, Յովսէփ Վարդանեան քաջութիւնը կ'ունենայ պաշտօնապէս, հրատարա-

80. Յ. Վարդանեան, Ազգային, Երևան, 1970, Գ. Ստեփանեանի «Առաջարկ»,

կային կերպով ընդունելու բանադրուած երեք զիրքերուն «հայրութիւն»ը :

բ. Եւ, ինչպէս կարելի է կարողալ նոյն ցանկին վերջին տողերէն, մինչեւ 1857 թ. լոյս տեսած Յ. Վարդանեանի զիրքերն ու անոր կողմէ խմբագրուած «Մէճմուալը Հավատիս» լրագրի հաւաքածոնները կը ծախուին հրատարակով, Պոլսոյ բոլոր դրամաճառներուն եւ «Հավատիս» խմբագրութեան մօտ : Հակառակ Հասունեանի եւ անոր կողմնակիցներուն կողմէ «Ազապի»ի դէմ շրթալարածուած հայածանքին, ու զիրքին գտած լայն ժողովրդականութեան, Հասունի կողմէ արձակուած բանադրանքէն հինգ տարի ետք, տակաւին մէջը վաճառելի կը մնար հրատարակի վրայ :

դ. Գառնիկ Ստեփանեանի եւ ուրիշներու այն տեսակէտը, թէ Մ. Նալբանդեանի պոլսեցի բարեկամներուն՝ Սվաճեանի, Թաւուրեանի եւ միւսներուն ալ ծանօթ էր «Ազապի»ի հեղինակին ինքուրթիւնը, եւ կամ՝ Նալբանդեանն ու բարեկամները, զիտնալով հանդերձ հեղինակին անունը, լուռ մնացեր են ապահովութեան նկատառումներով, անճիշդ դուրս կու գայ :

Յայտնաբերուած ցանկէն միանգամընդմիշտ կը յտականայ այն՝ որ Մ. Նալբանդեանի Պոլսոյ բարեկամները անպայմանօրէն ծանօթ էին «Ազապի»ի հեղինակին, չէին կրնար ծանօթ չըլլալ անոր, քանի որ այդ պարագան դադանի չէ պահուած եւ երկրորդ՝ Յ. Վարդանեան արդէն հեղինակութիւն էր այդ օրերուն եւ կը վայելէր մեծ համբաւ : Ուրեմն, կարելի է հետեւցնել որ Մ. Նալբանդեան, Պոլիս դառնուած ժամանակ կրնայ հանդիպած չըլլալ Յ. Վարդանեանին ու «Ազապի» մէջին, եւ այդ զիրքին հանդիպած ըլլալ աւելի ուշ՝ Պոլիսէն դարձին, կամ «Կրիտիկա»-ն դրած օրերուն, երբ այլեւս առիթ չէ ունեցած կամ ճիշդ չէ ըրած ստուգելու կարողացած զիրքին հեղինակը :

դ. Նշուած ցանկին միջոցով յստակ պատկերացումը կ'ունենանք մինչեւ 1857 թ. Վարդանեանի կողմէ հրատարակուած գործերուն : Այդ թուականէն ետք լոյս տեսած կարգ մը զիրքերու պարագային կը շարունակուի դոյութիւնը կարգ մը շփոթներու : Կը յտականայ նաև որ 1855-1856 թթ.-ուն լոյս տեսած են «Նարոյննի Պատմութիւնը» աշխատասիրութեան չորս զիրքերը :

ե. Արամ Անտոնեան եւ ուրիշներ, Յ. Վարդանեանի մահէն տասնեակ տարիներ ետք, դայն ներկայացուցած են որպէս «Հասունեան ջոխ» : Մինչդեռ դոյութիւն ունեցող ապացոյցները կը փաստեն հակառակը : Հասունն ու անոր թիկունք հանդիսացող Վատիկանը բուն պայքար շրթալարածած էին «Համազդեաց Ընկերութեան» դէմ, որուն գլխաւոր հիմնադիրներէն եւ գործօն անդամներէն հանդիսացած էր Յ. Վարդանեանը : Եթէ հասունական ըլլար ան, փաստաբար

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

ՈՒՐԻՇ ՏԱՃԿԵՐԷՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՎՆԵՆԲԸ

	ԴՐՐՈՂ
Նարօլենի պատմութիւն 1 ² մասը	25
” ” 2 ² ”	25
” ” 3 ² ”	30
” ” 4 ² ”	25
Նրեք մասը մէկտեղ հատար մը աղւոր կազմած	100
Փարիզի ժողովքին արձանագրութիւնները 1 հ.	20
Խաթմը շէրիֆին բնագիրը, հայերէն ու հասարակ տաճկերէնի հետ.	5
Թօփալ շէյթան հիքեայէսի, երկու հատոր.	30
Սէճմուսը շախախ 1852—1853 կազմած	30
” ” 1854 ”	45
” ” 1855 ”	45
” ” 1856 ”	45

Մասի հիքեայէսի, մէկ հատոր կազմած. 20
 Պօշտօղաղ հիքեայէսի. ” 8

Կատանդնուսօրոյ ամէն գրախաճատներուն խանութները, ու մեծ Նոր խանը Սէճմուսը շախախ լրագրին սենեակը կը ծախուին :

Գին 20 զուրուշ :

Հրատարակութեան պիտի շտար «Ազգային», որ Հասունեանով ներկայացող մոլեռանդութեան եւ խաւարամտութեան մերկացումը կը կատարէ: Նմանապէս, երբ Հասունեանի եւ Վատիկանի կողմէ բանադրուած դիրքերուն տէր կը կանգնի, կը նշանակէ որ ան կ'արհամարհէ բանադրանքն ու անոր ետին կանգնողները, եւ չի կրնար անոնց դաշնակից հանդիսանալ: Այս ուղղութեամբ կարելի է յիշատակել այլ փաստ մը եւս. «Ազգային» ու «Պօպօղոզ»ը բանադրուած են 1852 թ.ին: «Թօփալ Շէյթան»ը՝ 1853 թ.ին: Իսկ Յ. Վարդանեանը, որ վերջին դիրքին թարգմանիչն է, ու որպէս այդ՝ իր անուան սկզբնատառերով ստորագրած է զայն, «Մէճմուայը Հալատիս»ի 1854 թ.ի զանազան Համարներով կատարած է բանադրուած դիրքերուն ծանուցումը(81), անտեսելով Հասունեանն ու բանադրանքները:

Տակաւին, Յովսէփ Վարդանեանի Հասունեանի հանդէպ ունեցած հակադրանքին եւ թշնամանքին զօրուոր ապացոյցը կը գտնենք նաեւ «Մէճմուայը Հալատիս»ի 1865 թ.ի Համարներէն մէկուն մէջ: Իր Հրատարակած ու խմբագրած թերթերուն մէջ ան ընդհանրապէս չըջանայ իր հակադրութեամբ եւ զուտ գերբ մը որդեգրած է ներքին պայքարներուն նկատմամբ: Հակառակ իր այս ուղեղիծին, պայքարի այդ բուն օրերուն, Յովսէփ Վարդանեանի խմբագրութեամբ Հրատարակուող «Մէճմուայը Հալատիս»ին մէջ լոյս կը տեսնէ Հասունեանը պախաբակող խիստ յօդուած մը, որուն հեղինակը անհաւանական չէ որ նոյնինքն խմբագրէր եղած ըլլայ: Այդ յօդուածին մէջ կը կարդանք. «Իրականութեան մէջ, Հասունեան Գերապայծառ ազգին մասին երբեք չ'տածելով, մտահոգուած է իր աթոռով, եւ կ'ուզէ որ՝ ազգը ըսել աթոռ ըսել ըլլայ... Հասուն Գերապայծառ աղքատները չի սիրեր. եւ նոյնիսկ կը վտարէ: Գերապայծառին մերձենալու Համար կարգ մը միտէ բերդերէ եւ մարտկոցներէ անցնիլ անհրաժեշտ է... Ասոր հակառակ, Գերապայծառը հարուստները շատ կը սիրէ, անոնց հանդէպ մեծ յարգանք ցոյց կու տայ, եւ բոլոր արարքներուն աչք զոցելով՝ անոնց խաբէր դպչիլ չ'ուզեր, անոնց շողոքորթութիւն ընելով, աղքատները կը վատարանէ»: Նոյն թափով յարձակում դործելէ եւ բազմապիսի շօշափելի ամբաստանութիւններ կատարելէ ետք, յօդուածը կ'եզրափակուի հետեւեալ տողերով. «Հասուն Գերապայծառ... այս բողոքը ընդհանուր է, եւ այս այնքան ճիշդ է որ, եթէ հանրագրութեամբ ներկայացնել հարկ ըլլայ, շատ քիչ անձեր դուրս կը մնան...»(82):

81. Օրինակի համար տես՝ «Մէճմուայը Հալատիս», 1854, քի. 21:

82. «Մէճմուայը Հալատիս», 1865, քի. 612 (Օգոստոսի 14). տես՝ Յ. Ասկերեան, Հասունեան Քաղաքականութիւն, էջ 421-426:

Վերև յիշատակուած փաստերը բաւարար են համոզիչ կերպով հաստատելու որ Յովսէփ Վարդանեան ոչ միայն հասունական խմբակին չէ սրտականած, այլև՝ յատկապէս 1840-ական եւ 1850-ական թուականներուն, հանդիսացած է անոր գլխաւոր ընդդիմադիրներէն : Անհաւանական չէ որ հետագային, 1870-ական թուականներուն, անոր ընդդիմութիւնը մեղմացած ըլլայ, ընդհանրապէս կաթողիկէ հասարակութեան մէջ արձանագրուած մեղմացումին որպէս հետեւանք :

Իսկ յայտնաբերուած ցանկը երբեք չի բացառեր որ 1857 թ.էն առաջ ալ եղած ըլլան այլ ապացոյցներ, որոնք հաստատեն «Աղապի»ի հեղինակին ինքնութիւնը :

**

1979 թ.ը կը հանդիսանայ Յովսէփ Վարդանեանի մահուան հարիւրամեակը, իսկ 1980 թ.ը՝ կը զուգադիպի անոր ծննդեան 165-ամեակին :

Այս ուսումնասիրութեամբ փորձուեցաւ լոյսին բերել ԺԹ. դարու ամենէն պայծառ գէմքերէն մէկուն կեանքին ու գործունէութեան ընդհանուր նկարագիրը, համադրելով անոր մասին ցարդ գոյութիւն ունեցող տեղեկութիւններն ու վկայութիւնները, ապա՝ հարստացնելով դանտնք, առաջին անգամ օգտագործելով արխիւային նոր նիւթեր ու փաստաթուղթեր :

Հայ քաղաքական հրապարակագրութեան ռահիբան, տաղանդաւոր դրողն ու հասարակական գործիչը՝ Յովսէփ Վարդանեանը հարկ է որ զբաւէ իր արժանի տեղը ԺԹ. դարու մեր ազգային կեանքի ու զարթօնքի պատմութեան մէջ :

HOVSEP PASHA VARTANIAN

(1815 - 1879)

JIRAIR TANELIAN

(Summary)

Hovsep Vartanian (1815-1879) was one of the outstanding western Armenian journalists and a literary figure. Due to historical circumstances, Hovsep Vartanian's journalistic and literary career was mainly in Armeno-Turkish (Turkish language printed in Armenian characters).

Hovsep Vartanian's best known work was a novel entitled «Agapi». It was published anonymously in 1851. Due to its anonymity, a lack of interest and some misunderstandings, the novel was almost forgotten during the following decades. It was a century after its first publication in Turkish that the novel was translated into Armenian and attributed to its proper author.

The article brings to light new facts that enrich our knowledge of the life and literary career of Hovsep Vartanian.

Երուխանի լեզուի վրա առաջընթացը

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Տարակույս չկայ որ 1880-ական թուականներու արեւմտահայ գրական իրապաշտ շարժումին ակնանուր ներկայացուցիչները՝ «ուսումնականները» (Ա. Արփիարեան, Գր. Ջօհրապ, Տ. Կամսարական, Հր. Ասատուր, Լ. Բաշալեան) աչքսուռ դեր ունեցան արեւմտահայ գրական լեզուի մշակումին, յղիւմին, հարստացման ու զարգացման մէջ: Նոյնքան օգտաշատ ու յատաճընթաց դեր կատարեցին այդ շարժումին հետեւորդները, որոնք կոչուեցան «իննխուսականներ», որոնց մէջ աչքսուռ անուններ են Երուանդ Օտեան, Հրանդ (Մեղրոն Կիւրճեան) և Երուխան (Երուանդ Սրմաքելչեան-լեան):

Երուխան ծանօթ է ոչ միայն որպէս տաղանդաւոր նորավիպագիր և պիպասան, այլև՝ որպէս թարգմանիչ, հրատարակադիր և խմբագիր, մանկավարժ ու հասարակական գործիչ: Այս բոլորին հետ աւելնուած՝ կայ Երուխանի ներդրումը լեզուի մաքրութեան ու զարգացման մէջ, որուն անհրաժեշտ է անդրադառնալ:

Երուխան՝ իր վեց տասնեակ նորավեպերով ու պատմուածքներով, մէկ պիպակով ու երկու վեպերով (որոնցմէ մէկը կիսաւարտ), կը հանդիսանայ հայ արձակի կարկառուն դէմքերէն մէկը, որ ունի իր ուրոյն տեղը հայ գրականութեան պատմութեան մէջ՝ որպէս ինքնատիպ գրող:

Իրապաշտ շարժումին ջատագույններէն էր Երուխան, եւ պատահական չէ՝ որ ան քննադատական ոգիով կը կատարէր զեղարուեստական խոր ընդհանրացումներ, կը կերտէր տիպական կերպարներ, ու կեանքը կու տար կենդանի եւ իրական պատկերներով:

Անդրադառնալով իր ժամանակաշրջանի գրականութեան արժեւորման՝ ան համաձայն չէր որ արեւմտահայ գրականութիւնը տեղափոխ մէջ է, ընդհակառակը՝ «... միակ բանը, որ առողջ եղաւ մեր մեծաշառաչ փլուզումին մէջ, տոկուն եւ հպարտ մնաց, մեր արեան դուրջիններուն մէջէն մեծաշող ջահի մը պէս ընթացաւ եւ մեր կեանքն ու գոյութիւնը փոշոտող թշնամի սուրբերը բթացան անոր անթափանց դրահին վրայ, ատկեալ, այդ հօրը բանը հայ գրականութիւնը եղաւ» (1):

Աւելին: Երուխան կ'ընդունէր թէ հակառակ տիրող ճնշիչ մըթնոլորտին, եւ ազդին դէմ դործադրուած հալածանքներուն, սկիզբ դրուեցաւ նոր գրականութեան մը: Ե. դարէն ետք, կը շարունակէ ան, «աղզային մատենագրութիւնը ոչ մէկ ատեն հասաւ այն ծաղկման, որպիսին վերջին քսան տարուան մէջ: Ես չեմ ճանչնար աղզային աւելի կենդանի, հօրը, առողջ, գունազեղ, արուեստադիտական գրականութիւն մը, ինչպէս ան, որ յայտնուեցաւ ութսունական թուականներէն ասդին՝ Թուրքիա թէ արտասահման. դայն մօտէն ճանչնալու է, անոր տարօրինակ զեղեցկութիւնն ու զօրութիւնն ըմբռնելու համար» (2):

Արփիար Արփիարեանէն (Կեանքի Պատկերներ), Գրիգոր Զօհրապէն (Կեանքը Ինչպէս Որ է) ետք, իրապաշտ նորափչպերու շարքը կը համարուի Երուխանով (Կեանքին Մէջ): Տաղանդաւոր դրողը կ'որոնէ ու կը դռնէ հասարակական այնպիսի պատկերներ, որոնց մէջ կենդանի է աշխատաւոր դանդաւածը, անոր անլուր չարչարանքը, կեղեքումը տիրող կարգերէն: Իր ունեցած հասարակական ընկերային ըմբռումներէն ու հայեացքներէն մեկնելով՝ Երուխան կը թափանցէ մարդկային հողիին խորբը՝ ձեւաւորելով ինքնուրոյն՝ «Երուխանեան մեթոտը»: Այլ խօսքով՝ կը ձգտի գրականութիւնը ծառայեցնել իր հասարակական նպատակներու իրագործման:

Արեւմտահայ իրականութեան մէջ իրապաշտական մեթոտը կը յատկանշուէր անով՝ որ իրեն մեկնակէտ ունէր ժողովուրդը, իր կենցաղով, նիստուկացով, մտածելակերպով: Երուխան օժտուած

1. Ե. Սրմաքնշլամլեան, Յոսեփեութիւնը Քննադատութեան Մէջ, «Շանք», Կ. Պոլիս, 1911, քիւ 3:

2. Նոյնը:

Ընտրելով սուր զէտողականութեամբ, կը պեղէր այդ կեանքը՝ իր գրականութեան համար գտնելով «հում» նիւթեր, եւ դանոնք կը վերագարձնէր նոյն ժողովուրդին, պարուրուած՝ զեղարուեստական շարժումով մը: Ասկէ՝ գրականութեան խոր ժողովրդականութիւնն ու կեանքի առողջ պատկերացումները:

Երուխանի գրականութեան ուշադրաւ յատկանիշները կը կազմեն անոր ստեղծագործական կառուցուածքի պարզութիւնը, դէպքերու զարգացման պատճառարանուածութիւնը, գործող կերպարներու հոգեբանական խորքը, գործողութիւններու տրամարանական ու համողիչ ընթացքը:

Յօսելով գրական երկի արժեւորման մասին, ան իր տեսակէտը կը հիմնաւորէ հետեւեալ ձևով. «Վէպը իր բուն նպատակին ծառայելու համար, կեանքի իրական եղելութիւնները պիտի պատկերացնէ եւ իրական տիպարներ պիտի դժագրէ» (3):

Ըստ Երուխանի, զեղարուեստական ստեղծագործութեան նախապայմանը պէտք է համարել լեզուի պատկերաւորումներու մատչելիութիւնը:

Ինչպէս իր նախորդները, եւ ժամանակակիցներէն ոմանք, Երուխան իր ուշագրութեան յատուկ առարկան դարձուցած է լեզուն՝ դայն նկատելով գրականութեան հիմքը: Ասկէ՝ իր բուն պայքարը յանուն մաքրամաքուր արեւմտահայերէնի, եւ ընդդէմ՝ գրաբարեան մնացուկներու: Ան յաճախ պայքար բացած է «եմք»-ի եւ «եամք»-ի շերտ կուսակիցներուն (4) դէմ:

Արեւմտահայերէնին հանդէպ Երուխանի ցուցարեբած ծայրափեղ բժանողութեան դէմ առարկելով, Եղիա Տեմիրճիպաշեան կը գրէ. «Վերջապէս ներդաշնակութեան օրէնք մը կայ, որուն հպատակելու է միշտ, այո՛, ես ալ շեմ ըսեր, թէ ոսկեղարի լեզուն գործածենք. ասիկա արդէք մը չէ, սակայն, որ «ըլուռ-ըլուռին» ըսենք»

3. «Արեւիկ», Կ. Պոլիս, 1910, քի. 7286:

4. Երուխան այսպէս կը բնորոշէր գրաբարեանները: Ատե՛ք գրաբարեան խնարհումի ու հոլովումի ձևեր են:

Եմք.- Սահմ. եղ-ի մերկայ (մերգործածել), յոգմակի քիւի Ա. դեմքի վերջաւորութիւնն է:

Եամք.- Ա. մերդրական հոլովումի, գործ. հոլովի, յոգմակի քիւի վերջաւորութիւնն է:

(5) : Հակառակ իր ունեցած ակնածանքին Տեմիրճիպաշեանի հանդէպ, Երուխան տենդազին կը հակաճառէ անոր՝ պարզելով իր դրոյթները :

Այս առընչութեամբ, ան խոսորէն կը քննադատէ «Բաղմալէպօն լեզուն, զայն նկատելով այլանդակ հայերէն : Իսկ ուրիշ առիթով մը, զբախօսելով սկսնակ բանաստեղծի մը երախարիւրը, Երուխան կը պարսաւէ հեղինակին լեզուն՝ զբարբարեան խրթին բառեր զործածելուն համար . «Հաւանական է նաեւ, որ հեղինակը մեր Մխիթարեան զբարբարամով բանաստեղծ արեղաներուն հեղինակութեանց բաւիղին մէջ ալ բաւական դեգերած ըլլայ, վասն զի տողընդմէջ՝ աշխարհարար սահուն, պայծառ բացատրութենէ մը ետք, զբարբար խրթնարանութիւն մը մէջտեղ կը նետէ՝ կազացնելով ոտանաւորին արագութիւնը» (6) :

Միւս կողմէ՝ Երուխան դնահատանքով ու դովետտով կ'արտայայտուի Մամուրեանի ու Զիլինկիրեանի թարգմանական զործունէութեան մասին, որ կը նպաստէ նորաստեղծ աշխարհարարի զարգացումին՝ լեզուն զերծ պահելով զբարբարեան խորթութիւններէ : Նոյնպէս՝ ան կը զրուատէ «Արեւելք» ու «Հայրենիք» օրաթերթերու շուրջ խմբուած աշխարհարարի վարպետները (Արփարեան, Բաշալեան, Կիւրճեան, Զօպանեան), որոնք իրենց զործօն մասնակցութիւնը բերած էին աշխարհարարի տարածումին :

Երուխանի վերոյիշեալ եւ այլ հայեացքները հաստատելու համար, փորձենք քննել լեզուական այն բնորոշիչ շերտաւորումները, որոնք կրնան լոյս սփռել Երուխան լեզուազէտին վրայ, որ ճիշդ չէ խնայած իր լեզուն մշակելու ու զեղեցկացնելու համար :

Ա. ՀՆԱՑԱՄ (ԱՐԽԱՑԻԿ) ԲԱՌԵՐ

Հնարաւորութիւններու ու կարելիութեանց սահմանին մէջ՝ Երուխան փորձած է հեռու մնալ այնպիսի բառերու զործածութենէ, որոնք մէկ կողմէ կրնան անհասկնալի ըլլալ ընթերցողին, եւ միւս կողմէ՝ վնասել լեզուին ներդաշնակութեան ու հեզասահութեան :

Այս խտտապահանջ կեցուածքը ան կրցած է գրեթէ զործադրել, որովհետեւ հնացած բառերու թիւը զգալապէս նուազ է իր մօտ : Իսկ այդ նուազին ալ զիմած է մերթ դիտումնաւոր, մերթ՝ անդիտակցաբար : Դիտումնաւոր՝ միտքը կամ զազափարը ճշգրիտ

5. «Արեւիք», 1893, քիւ 2034 :

6. «Բիւզամդիմն», Կ. Պալիս, 1899, քիւ 781 :

արտայայտելու առաջադրանքով, անդիտակցարար՝ որովհետև իր ժամանակ, տուևալ բառը դործածական էր:

Հնացած բառերուն բոլորը չեն որ անհասկնալի են, կամ՝ ամբողջովին անդործածելի: Ընդհակառակը՝ կան բառեր, որոնք հակասակ իրենց բառարանային բնոյթին, ի հարկին կարելի է վերահենդանացնել, պայմանով որ որևէ ձևով անոնք չլինասեն լեզուին հասկնալիութեան: Բայց, ինչպէս բուսեցաւ, այդ իրողութեան նբուխան զիտակցած էր արդէն իր ժամանակին, և դործածած միայն յոյժ անհրաժեշտ ու կարևոր բառերը:

Ստորև՝ օրինակներ (7).

«Այս ամէնը... կը ներկայացնէ մեզ... վարպետողիներէ կամ ընդվայրացածներէ (դատարկապորտ) յերբուրուած» (Ն, 21) (8):

«Անչափս (անսահման) դո՛հ էր որ խնդումներես տուն կը մըսանէր» (Ն, 25):

«Քանի մը շարաթէ ի վեր մէն մի պատասխանին հետտօրէմ (բմբոստ, անհնազանդ) կը սլատասխանէր» (Ն, 35):

«Պակուցեալ (ահարեկուած) դէմքով դիտել սկսաւ մայրը» (Ն, 35):

«Վրաս ծանրացող ջերմութիւնը փակչտուն (փակչելու յատկութիւն ունեցող) պարանի մը պէս վրայէս նետելու անմբռնելի բղձանք մը զզալով» (Ն, 43):

«Զգայարանաց սաստիկ զրդուութեան մը ենթարկուած էր, տեսակ մը հեշտայտուքիւն (ցանկասիրութիւն)» (Ն, 47):

«Յայրոս (ցանկասէր) ու պաղշոտ նայուածքներ կ'արձակէր մանկամարդ աղջկան մեղոյշ աչուրներուն մէջ» (Ն, 53) (9):

7. Ուսումնասիրութեամ համար օգտագործած ենք կրուխանի երկերուն հետեւալ հրատարակութիւնները.

Նովելներ, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1965, 435 էջ:

Ամիրային Աղջիկը, «Շիրակ» հրատարակչատուն, Պէյրութ, 1971, 423 էջ:

Հարադատ Որդի, Կ. Պոլիս, 1924, 88 էջ:

8. Մէչքերուած տողերուն մէջ, մեր կողմէ ընդգծուած բառերուն կողքին՝ փակագիծերու մէջ կու տամք տուեալ բառին նշանակութիւնը, բացի այն պարագաներէմ, երբ բառը հանրածանօթ է, կամ՝ իմագինֆ կը բացատրէ: Մէչքերումներու վերջաւորութեամ՝ փակագիծերու մէջ կու տամք օգտագործուած երկի խորագրին սկզբնատառը, կամ՝ սկզբնատառերը, և ապա՝ էջաթիւը:

9. Ասկէ ետք, ծանօթագրութիւններուն մէջ կը յիշեմք տուեալ բառին այլտեղ գործածութիւնը մաս: «Յայրոս ըզմամք» (Ն, 274): «Յայրոս շարքիներով ամոնց քեֆը կը բերէր» (Ն, 362):

«Նորէն յառաջ խուժելու համար աւելի՛ բուռն, աւելի՛ յորձեռնանդն (յորձանքով եռացող)» (Ն, 75) :

«Շնորհիկ գաղտ (զաղտնի) ակնարկ մը նետեց իր նշանածին զէմքին վրայ» (Ն, 81) :

«Կը շփէր արիւմացայտ (արինն ցայտող) աշուրները» (Ն, 93) :

«Էլիզա վառվռուն ֆուլայք (սեւին տուող մութ կարմիր զոյնով) աղջիկ մըն էր» (Ն, 113) (10) :

«Սիրտին եղբը (սուզը) կը հալէին...» (Ն, 118) :

«Իր ամբակուս սրունքներուն վրայ ցատքած ատենը, բնաւ դանդաշուս (տատանուս) էր ունենար» (Ն, 119) :

«Ողորմելի տնակին ներսն, ամկառ (կահաւորուէ՛ գուրկ)» (Ն, 125) :

«Երբ հագիւ կարմրեփնուս (կարմրցուս) է նորածաղ արեւին շառայէն» (Ն, 140) :

«Միշտ ձեռքը բռնած երիտասարդին սիրերդը, որուն աղապատանիք (զուժը, խանդաղատանքը) կը մորմոքէր իր փափկասուն սիրտը» (Ն, 140) (11) :

«Աճառին սպիտակ փրփուրները հաճոյական տեսք մը կ'ընծայէին իր սեւուկ, աղուոր աշուրներուն, զորս յօսնակամ (տարփական, պոռնկական) ակնարկով կը դիտէին իր կոշտ յաճախորդները» (Ն, 149) :

«Իրիկուան սիւքէն սրսփացող գեղուշէղ (սլացիկ) եղէզի մը պէս» (Ն, 174) :

«Այն ատեն ամուսինը, զէմքը երամագեղ (երանութեամբ լեցուն) ժպիտով մը... կնոջ մօտեցաւ» (Ն, 212) :

«Ի՛նչ առատութիւն... ամէն տեսակները, գերագնիւն (պատուականն) ու համեղը, սեւն ու ճերմակը» (Ն, 222) :

«Ալիքները կ'անցնէր... անսահման ջրացայտի (ջուրի շիթի) մը արծաթափայլ վարսերուն պէս» (Ն, 242) :

«Իր վայելելիք հեշտանքին ցնորակոծութեանը (ցնորքներու տառապանքին) մէջ» (Ն, 263) (12) :

10. «Ազգիւսն մուրք ու բուժայթ ազուրուրիւս մը ունէր հիմա Արշակ» (ԱԱ, 122) :

11. «Ու աղապատանքով խառն համակրութիւն մը կ'առարկուի մէրդ» (Ն, 283) :

12. «Գալուստ աղա հոսմնէ՛ տարուած մարդու մը կը մնամէր այլեւս, բայլ, սնգիտակից, ցնորակոծ» (Ն, 263) :

«Բայց անիկա երկայնամիտ (համբերատար, ներողամիտ) համբերութեամբ կը սուկար այս անուշ թախանձանքին» (Ն, 272) :

«Միահաղոյն (միաժամանակ, միասին) ետ մղեցին զայն անէծքներու ու հայհոյանքներու տարափի մը տակ» (Ն, 280) :

«Շէշնչող երիտասարդ մըն էր, կեանքին դժպատեհութիւնները (անպատեհութիւնները) արհամարհող» (Ն, 299) (13) :

«Վայրկեան մը դետնաթաւալ մնաց՝ սրտակոտոր (սրտարեկ) մլուխն մը արձակելով» (Ն, 315) :

«Քող չըսուի որ... չի դիտեր մինչև իսկ ողբերգել (ողբածայն երգել)» (Ն, 320) :

«Կարապետ անձամովր (ստանց ձանձրանալու) հետազնոութեամբ ու սիրալիբ ու կեղծուպատիր ձևերով անոնց յաճախողները խլեց» (Ն, 321) (14) :

«Ասիկա բարեղէպ (յարմար, տեղին) ասիթ մը եղաւ» (Ն, 326) :

«Ամբարիստան (ամբարտաւան) եղանակ» (Ն, 329) :

«Մեռելատանի (գերեզմանատան) իր երեւակայած ահաւոր ամայութիւնը ահա շէնցած էր» (Ն, 341) :

«Մէկ քանի զոյներ... պիրկ ու ինքնամոլոր (ինքնախոր) փառումով... կը դիտէին բնութեան մեծալայելչութիւնը» (Ն, 377) :

«Կայծերը պահուրտած, յեղակարծուստ (անպատեկի) կը վառէին» (Ն, 388) :

«Կը ցուցնէր տէտէին իջուցած անդութ հարուածներուն երաշխեպնները (վէրքերը) փտիտ ոսկորներուն վրայ» (Ն, 414) :

«Կը տարածուէր բաղմբանդ գիւղանկարը, ամառ իրիկուններու անգայտ (նօսր), նուրբ մշուշի մը մարմաշով մը պարուրուած» (ԱԱ, 23) :

«Արեւը կը խոնարհէր... շիջելախառ (փառքը չիջող) եւ հանդիսաւոր» (ԱԱ, 28) :

«Պոռաց դաւառացին եւ վերսկսաւ իր վեր վար քննքը (քալելը» (ԱԱ, 111) :

«Արշակ՝ իր գողցու այդ տիտղոսին շուտ հանրամալում (ընդհանրանալուն) զարմացած...» (ԱԱ, 157) :

13. «Այս դժպատեհ վերյիշումէն՝ Մերկերեամին դէմքը յամկարծ կարմրեցաւ» (ԱԱ, 131) :

14. «... որ կարեւայի ազատ սրտով ու անձանձիր հետեւի մարդուկիս» (Ն, 337) : «Այ անկէց ետքը՝ վաւէ այդ տան անձանձիր հիւրը եղաւ» (ՀՈ, 37) :

«Մաքուր չապիկին մահկամու (մահիկաձեւ) ճեղքը երևան հանեց լանջքին վերնամասը» (ԱԱ, 182):

«Ուրիշ բան չմնաց եթէ ոչ... չորցած ջրշեղջիմ (ջուրի կուտակուած մասին) մութ երախը» (ԱԱ, 197):

«Ատենօք ամիրային ձիադարմաները (ձիարոյտները) եւ կառապանները կ'ապրէին» (ԱԱ, 197):

«Յորչափ (այնքան ատեն որ) ապարանքը կանդուն էր, աղբատները արհամարանքով նայած էին այդ անչուք բնակարանին» (ԱԱ, 197):

«Գաղափարները, պերճ ու յարդիւակ (սուր, բարձր ձայն) կը ծառանային մտքին մէջ» (217):

«Անոր թաքուն ու բուն խռովքը դիտելով աներկեւան (աներկիւղ)» (ՀՈ, 17):

«Անոր հրապոյրներուն թովչութեանը մէջ պարաւանդուած (մխրճուած)» (ՀՈ, 19):

«Կը տատանէին Պոլսոյ իսիլսօլ (կատաղի) սալարկներուն վրայ» (ՀՈ, 45):

«Լուսայեղց (լուսաշաղախ) ջահ մը մէկէն կը լուսաւորէր իր կեանքը» (ՀՈ, 49):

«Միակնոցը ուժղնօրէն խրեց ակամոզեացը (աչքերուն) մէջ» (ՀՈ, 58):

«Դիմազծութիւնը, կեցուածքը, նայուածքը ճշգրտօրէն համընդունափայ (տոյն տրպի, ձեւի)» (ՀՈ, 69):

Բ. ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՏԱՐԻՐԵՐ

Երուխան՝ հակադրարարեան մը, կը ջանայ ամէն դնով ձերբադատուիլ անոր կապանքներէն: Ի պատիւ իրեն, պէտք է ըսել որ ան զբեթէ յաջողած է իր այդ ձգտումին մէջ: Ատոր լուսադոյն փաստը իր լեզուին «ազատագրումն» է դրարարեան տարրերէ, թէեւ՝ ոչ ամբողջովին, տրուած ըլլալով որ դրարարը ամբողջութեամբ չէր նահանջած տակաւին, եւ անոր ազդեցութիւնը աշխարհարարի վրայ կը մնար անխուսափելի:

Հակառակ վերոյիշեալ իրողութեան, Երուխան իր ժամանակակիցներէն կը տարբերի անով, որ ան նուազագոյն համեմատութեամբ կը դործածէ դրարարեան տարրեր՝ հոլովածեւեր, կամ՝ խոնարհման եղանակներ, ինչ որ յաղթանակ մը կարելի է նկատել ի նպաստ աշխարհարարին:

Ինչ կը վերարբերի դրարարեան ոճերուն ու դարձուածքներուն, ապա՝ շեղինակը որոշ չափով կը գիջի, նկատառելի համեմատու-

թեամբ տեղ տալով անոնց : Ասիկա հաւանաբար պէտք է բացատրել ոչ միայն ժամանակաշրջանի մթնոլորտով, այլ զբարարին ունեցած անջնջելի ազդեցութեամբ, որմէ ձերբազատուիլը այդքան ալ հեշտ էր :

1. ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՀՈՒՈՎԱԶԵՒԵՐ

Որք, (Ն, 19) = Յարարերական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի :

Ձեռաց (Ն, 19) (15) = Իւս խառն հոլովում, արտաքին թեքում, սեռական-տրական հոլով, յոգնակի :

Եկեղեցոյ (Ն, 19) = Ուս խառն հոլովում, արտաքին թեքում, սեռական-տրական հոլով, եզակի :

Աչաց (Ն, 23, 45) = Ա պարզ հոլովում, արտաքին թեքում, սեռական-տրական հոլով, յոգնակի :

Մարմնոյ (Ն, 27, 48, 193) = Ո պարզ հոլովում, արտաքին թեքում, սեռական-տրական հոլով, եզակի :

Ոյց (Ն, 137) = Հարցական դերանուն, սեռական հոլով, յոգնակի :

Ձայնս (Ն, 46) (16) = Յուցական դերանուն, հայցական հոլով, յոգնակի :

Որդոց (Ն, 48) = Ուս խառն հոլովում, արտաքին թեքում, սեռական-տրական հոլով, յոգնակի :

Տարւօք (Ն, 48) = Իւս խառն հոլովում, արտաքին թեքում, դործիական հոլով :

Որոյ (Ն, 49, 66) = Յարարերական դերանուն, սեռական հոլով, եզակի :

Տանց (Ն, 51) = Ա պարզ հոլովում, ներքին թեքում, սեռական-տրական հոլով, յոգնակի :

Որոց (Ն, 51, 118, 241) = Յարարերական դերանուն, սեռական-տրական հոլով, յոգնակի :

Շարժմանց (Ն, 163) = Ա պարզ հոլովում, ներքին թեքում, սեռական հոլով, յոգնակի :

Նմա (Ն, 70) = Անձնական դերանուն, տրական հոլով, եզակի :

Նօքա (ԱԱ, 43) = Անձնական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի :

2. ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՈՅԵՐ ՈՒ ԳԱՐՁՈՒԱԾՔՆԵՐ

«Ի մի բան, քուրջերու մէջ պլլուած փաթթուած ողորմ դանդուած մը էր» (Ն, 19, 47) :

15. Եզակիմ ունի ներքին թեքում : Ուղիղ ձևն է ձեռն :

16. Ունի նաեւ զայնուիկ ձևը :

«Այդ տխուր ու մռայլոտ մուրացիկին վրայ ի գուր շարժե-
լով» (Ն, 20) :

«Փրփուր ի բերան, շնչասպառ, կը մտածէր» (Ն, 33) :

Կեանքի կործանարար յեղաշրջում մը կատարուեր էր ի նա»
(Ն, 34) :

«Սկսած էր առ Խարխաի զարնուելով... դիմել» (Ն, 34) :

«Տիգեց առ ռոմ կոխել այս ամէն նուիրական բաները» (Ն, 34) :

«Սաստկապէս յարձակեր էր այս խեղճ տղուն վրայ, որ ի բաց
վանելով ցայն վայր... սկսած էր աներեւակայելի արագութեամբ ի
գործ ածել» (Ն, 34) :

«Ի կորստու կը մտածէր անողորմարար ուրիշ սիրտ մը» (Ն, 34) :

«Մայրն, ձեռքն ի ծնօտ պատուհանին կոթնած, մուրհալ որդ-
ւոյն կը սպասէր» (Ն, 36) :

«Գառնիկի վիճակն եւս քան զեւ վատթարացաւ» (Ն, 37) :

«Իր յուզման սաստկութեանը մէջ ակնարկ մը յածել ի փողոց»
(Ն, 41) :

«Որհրդաւոր բան մը կայ, որ կը թափանցէ ի ներքս ի քեզ»
(Ն, 43) :

«Յմեց, մինչեւ յատակն ի մի ումպ» (Ն, 44, 93) :

«Տու՛մպ մը ջուր լեցնելով կոկորդն ի վար» (Ն, 46) :

«Ի սկզբան յուսահատ Հանդարտութեամբ կը պատմէր իր
պատմութիւնն» (Ն, 49) :

«Արուսի դուռն ի քթիլ ակամ անհեր եղած էր» (Ն, 67, 93) :

«Արդեօք Մաքրի՞ կը կը վերձանէր ի նա» (Ն, 79) :

«Կ'ուրանար իր բոլոր անցեալը ու նոր ի նորոյ կը հագուէր,
կերպարանափոխ կ'ըլլար» (Ն, 110) :

«Սիրտ ի տրոփ, խնդալիր ներս մտաւ Պիեռ-Հոլէն» (Ն, 110) :

«Կը լսէր անոնց խօսքերը, ի մասին այդ հաւաւոր սակարկու-
թեան» (Ն, 207) :

«Կը տեսնես... մուրացկանի մը, որ չ'ամչնար ձեռքն ի մոյր
կարկուել» (Ն, 250) :

«Մրտակից ընկերներ էին ի տղայ տիոց» (Ն, 387) :

«Այլ ընդ այլոյ զրոյցներ սկսան պտըացնել» (ՀՈ, 38) :

Գ. ՀԱԶՈՒԱԴԷՊ ԳՈՐԾԱԾՈՒՈՂ ԲԱՌԵՐ

Բառապաշարի այս շերտաւորումը բառազիտութեան կարեւոր
հատուածներէն մէկն է՝ նկատի ունենալով անոր բերրութիւնը՝
«պահեստի» իմաստով։ Թէև թեւադրելի պիտի չըլլար նման բառե-
րու գործածութիւնը արդի գրական հայերէնին մէջ, սակայն «ստի-

պողական» գործածութիւնը անոնց, մնասակար պիտի չըլլար բնաւ:

Արդարեւ, կան հեղինակներ, որոնք կը դիմեն այս կարգի բառերու, ըստ պահանջի ու կարիքի, որովհետեւ «հաղուադէտք» անուանումը, որ կը տրուի անոնց, ունի պայմանական բնոյթ: Այլ խօսքով, սուեակ բառի մը գործածութիւնը կարելի չէ բացարձակ իմաստով ստնել կաղապարի մէջ: Անոնք մերթ կը մերակենդանանան, ու կը մտնեն գործածական բառերու հիմնական պաշարին մէջ, եւ մերթ կը քուրին ասպարէզէն, ու կը դատապարտուին մոռացութեան:

Այս ուղղութեամբ եւս երուխան կը ցուցարբէ բծախնդիր վերաբերմունք, ու հնարաւոր սահմանին մէջ կը զըռշանայ այդ կարգի բառեր գործածելի:

Հետեւեալ նախադասութիւններու մէջ ընդդժուած բառերը կը մտնեն բառապաշարի մերոյնչեակ շերտաւորումին մէջ:

«Տակաւին ականջիս կը բղղայ հեռուոր արձագանդի պէս՝ իր կերկերահնչիւն (թոյլ, տկար հնչիւնով) ձայնը» (Ն, 24):

«Գրանիկ... ժողովրդային այն նկարագրի դասակարգէն [էր], որ հարստութեան զեղեցկութիւնը շունենալով...» (Ն, 25):

«Կ'անցնէր... հեշտագրեցիկ (զրդուիչ) շրջապահատին ծայերուն քտեկով» (Ն, 29):

«Արեւուն նայեցաւ, որ կը փաղփաղէր պայծառամոյլ (լուսաճաճանչ)» (Ն, 30):

«Կը պտուէր խեղճ կենը... ցնցելով դիմովը՝ զայն խելարքիւն (17) համար» (Ն, 38):

«Փողոցներէն անցայ դանդաղ եւ դեղեկուտ (երերացող) քայլերով» (Ն, 43):

«Առանց ամենեւին կարեւորութիւն տալու այդ սրագնչ (18) աղաղակներուն» (Ն, 60):

«Թուրք կլիկով սրտայուզումէն կը մոլորար» (Ն, 61):

«Յուլիսի տապայեղն (յեղձուցիչ տաք) արեւին ներքեւ արեւն բրտինք մտած... հեղիտան Ձրքսալըն կը դառնար» (Ն, 63):

«Անհատատալի իրութեամբ անցնելով դերբուկ այդ առլիփն (զտոլովարբ)» (Ն, 64):

«Փաղփուռն (փայլելող) սառոյց» (Ն, 70):

«Անհետացած սլրատեսիլի (հիացում պատճառող տեսքի մը)»

17. «Եեղն մարդը, այս պատասխանէն խելարբուած... կը խորհար» (Ն, 264):

18. «Փողոցէն եկած սրագնչ ձայնէ՛ մը՝ սկանքը տնկեց» (Ն, 65): «Արագուզ գանչիւններ կ'արձակէր» (Ն, 128):

Թողած այն վիշտը, որուն վէրքը ճիշդ սրտին վրայ կ'ըլլայ» (Ն, 70) :
«Պարծանք չէր զգացած՝ տեսնելով իր դաւակին կանգնագեղ (19)
(պարթևն գեղեցիկութեամբ) հասակը» (Ն, 76) :

«Իրեն ասպարէզ ընտրած էր նկարչութիւնն, անհունապէս
զգայնիկ (գիւրազգաց) այս արուեստն, որուն փարած, փաթթուած
էր հոգիով» (Ն, 77) :

«Գլխիկոր կը նայէր սպիտակ քարին սեւեռապինդ (պինդ, ամուր կապած), վշտակրութեան... արտայայտութիւն մը դնելով իր
նազելագեղ կեցուածքին մէջ» (Ն, 82) :

«Ակամայ գլուխ կը ծռէր բախտի այս դժպիի (20) (անհանոյ,
անախորժ) բերմունքին առջեւ» (Ն, 119) :

«Գլուխը՝ հաստ ու ջղուտ վիզով մը կը ցցուէր լայնջի (չաս
լայն) մազոտ կուրծքի մը վերեւը» (Ն, 119) :

«Իր վեհամամն (փառաշուք) կլափին մէջ ընկրուելով դանոնք»
(Ն, 155) :

«Հաճի Մանուէլ, սիրտէն զարնուածի պէս, բացաւ կաշմբուռն
(գորաւոր) բազուկները» (Ն, 165) :

«Պատմագեղ (գեղեցիկօրէն զարդարուած) արդուզարդ» (Ն,
173) :

«Կը դաւանէր իր գանդակներուն եռամուգ համերգը» (Ն,
173) :

«Լայնփռեակ (լայն պատուածք) վիրաւորելով իր էութիւնը»
(Ն, 242) :

«Մուրացուհին, այդչափ նախատօրէն վռնտուած, դարձեալ
եկաւ յաջորդ առտուն» (Ն, 280) :

«Ծովածփանքը կ'արագանար... անհունօրէն փոթփոթուած,
յորձանաշարժ (յորձանքներ յարուցանող)» (Ն, 298) :

«Ողորմելի շնչարկ (չունի առն), ուր ան իր խոնջարեկ ան-
գամները կը փոխէր» (Ն, 311) :

«Արիմոռոգ (արիւնշաղախ) վէրքեր» (Ն, 318) :

«Շատ կը յարգէր այս ռմաք-եֆ (քծնող) քահանան» (Ն, 364) :

«Ռափիկ վազեց որմնադարամին (պատին մէջ շինուած պահա-
րանին) մէջէն առաւ կանթեղը» (Ն, 410) :

«Էրեկմարդու կեցանագիր (լուսանկար) մըն էր ան» (ԱԱ,
17) :

«Եւ ահա իր երազներուն ծիրամածիր մարմաշը յանկարծ կը
պատուէր» (ԱԱ, 103) :

19. «Եայն անիի բարձր, անիի կանգնագեղ երեւակայելով» (ԱԱ, 134) :

20. Կը գործածուի նաեւ դժպիւր բառը :

«Հաստոյր (աղղու, ուժգին), ամեհի հարուած մը իջուցուած էր մայրական երեւակայութեանը» (ԱԱ, 121) :

«Մերկերեան շիւ եւ խարեպատիր (կեղծ) դեր մը կատարեց» (ԱԱ, 146) :

«Նոյնիսկ հեռաւոր ապագայի մը մէջ՝ դիւրակեցութեամբ (բարեկեցութեան) սատար մը չպիտի ըլլար ամիրայական տան համար» (ԱԱ, 162) :

«Ի՞նչպէս կրնար... տախտապարելի (21) (դետին պառկեցնել) զինքը» (ԱԱ, 186) :

«Կը դիտէր բժշկական գործիքները, որոնք ապակեղարամիմ մէջ իրենց պողպատներուն մութ շողիւնը կը փայլեցնէին» (ԱԱ, 187) :

«Սոֆի աւելի լաւ ու ճիշդ մեկներ էր երիտասարդ տղայի տղայի պերմաբարբառ (պերճախօս) նայուածքները» (ԱԱ, 223) :

«Բարթոզ աղան... ստանկ անդիմադրելի սրտագեղմանց անտարբէր ըլլար» (ԱԱ, 276) :

«Յօժարափոյթ (ամենայն սիրով) իր շրթներուն կը տանէր» (ԱԱ, 287) :

«Ըղձակաք (խանդակաթ) համրոյրներով խմել՝ որդիական վիշտի այդ կաթիլները» (ԱԱ, 333) :

«Նրկրախտի (հայրենարազմութեան) նշանները մէկէ աւելի էին իր վրայ» (ԱԱ, 376) :

«Հաճոյք մը եղաւ իրեն իր սիրահարը շրջապատելով երկարագի (համբերատար) հոգածութեամբ մը, հետաքրքրուելով անոր ամենայնայն պէտքերուն» (ԱԱ, 378) :

«Գետնայարկէն կը լսէր ննջասենեակներէն արձակուած խորաբունդ հառաչանքներ» (ՀՈ, 30) :

«Անոր յաջորդող այդ նոր շրջանը այնքան հեշտալի եղաւ ու փողփողեմէջ (ծածանեցող իջնել)» (ՀՈ, 53) :

«Ձեղնաբախիմ տակ, դուրս գլխի, ծոնցան լուսանկարին վրայ» (ՀՈ, 71) :

Դ. ԳԱԻԱՌԱՐԱՐԳԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌՆԵՐ

Երուխան՝ փողովուրդի մարդ, զեղարուեստական իր իւրաքանչիւր ստեղծագործութեամբ կը հրապարակէ անոր ազգային, հասարակական, ընկերային ու տնտեսական հարցերը : Իր փողովուրդին

21. «Այդ խօսքը կը տախտապարելի զինքը» (ՀՈ, 28) :

ունկնդիր, պատահական չէ որ ան մինչեւ իսկ կը դիմէ ժողովրդա-
յին պատմութիւններու (Տես՝ Գիմնովիմ վարձքը, Ն, 125) :

Վերոյիշեալ իրողութենէն մեկնած, զարմանալի պէտք չէ թուի
որ Երուսան իր լեզուին մէջ կ'օգտագործէ դաւառարարբառային ե-
րանդ ունեցող բառեր, շեշտելով իր ստեղծագործութեանց իրապաշտ
զունաւորումը: Նմանօրինակ բառերու գործածութիւնը՝ յաճախակի
բնոյթ չունի սակայն, եւ ոչ ալ կը վնասէ անոր հեղինակային լեզ-
ուին, ընդհակառակը՝ փայլ ու հմայք կու տայ անոր, մանաւանդ,
երբ անոնք կը գործածուին հերոսներուն կողմէ, որոնք, բնական է
կու դան «վարի» խաչն: Անշուշտ ան այս միջոցին դիմած է՝ պատ-
ճառարանուած դիտաւորութեամբ, մնալով ժուժկալութեան ու չա-
փաւորութեան սահմաններուն մէջ, հետո՛ւ՝ զոհհիացումէ ու հասա-
րակայնացումէ: Այսպէս՝

«Տէրտէրն աղօթք մը լիտանց (քիթին տակէն մրմրեաց)» (Ն,
22) :

«Կը սկսէր իր սովարական զուարթութեամբը մօրն հետ խօս-
ուըռտի» (Ն, 26) :

«Նախազդացում մը կարծես հաւտացումել կ'ուղէր ինձ, թէ այդ
ուրախութիւնս շատ կարճատեւ պիտի ըլլար» (Ն, 48) :

«Ամանները պարպած ետ դարձաւ պստիկ (պզտիկ) Սեփ» (Ն,
66) :

«Բարք ու վարքը զոց զիտէր ու բերնուց (բերանացի) կը լսէր»
(Ն, 107) :

«Տեղերքէն դէպի ծով կ'մագոշտիկ (թաւալզոր դառնալ) մը կը
կատարէր» (Ն, 200) :

«Մերկերեան քելխաղ (պար) էր» (ԱԱ, 102) :

«Ափափոյ (անխնամ, հապճեպով) պատրաստուած փայտէ
խարխուլ ցածիկ սեղան» (ԱԱ, 260) :

«Խօսք մտղ» յողու մը պէս՝ հնազանդելով իրեն
ուղղրուած հրամաններուն» (ԱԱ, 377) :

«Տեսնել կարծեց պահժու (թաքնուած) հրապոյրներ, որոնք
առաջ խուսափած էին իրմէ» (ԱԱ, 401) :

Անկախ ասկէ, Երուսանի լեզուին մէջ կ'արելի է հանդիպել
շարք մը բառերու, որոնք զուտ արեւմտահայերէն գործածութիւն
ունին, եւ մինչեւ օրս ալ որպէս այդպիսին ճանչցուած են :

Բնական է այս երեւոյթը չի նշանակեր որ անոնք կը պատկա-
նին միայն արեւմտահայերէնին, ընդհակառակը՝ ըստ կարիքի կա-
րելի է անոնցմէ մաս մը գործածել նաեւ արեւելահայերէնի մէջ, ե-
րեւոյթ մը, որ բնաւ արտասովոր չէ, որովհետեւ վերջ Ի վերջոյ, հա-
յերէն լեզուն մէկ է, հակառակ իր ունեցած երկճիւղ հանգամանքին :

Այսպէս՝

«Քուրջներու մէջ պլլուած (փաթթուած) ողորմ զանգուած մըն էր» (Ն, 19) :

«Ոստւրններն (22) առանց դուրպայի» (Ն, 19) :

«Հիւծուած եւ անփայլ աշուրներ (23)» (Ն, 19) :

«Միտուրնին (24) զրին մաքառիլ այդ անճահ սէրին զէմ» (Ն, 78) :

«Արեւին հուսկողջունող շառայլներէն լուսերանգուած (լոյսի գոյներով պատուած)» (ԱԱ, 23) :

«Եւտուանմբոյս (խուռն կերպով հաւաքուած) երամներ» (ԱԱ, 74) :

«Հոգասմտր (բոյսեր մաքրելու գործիք)» (ԱԱ, 219) :

«Այդ զեղեցիկ եղերագաւեշտր (եղերակատակերգութիւնը) խաղբութեամբ մը շփերջացնելու համար...» (ԱԱ, 316) :

«Օրոքցապալտ (պատտապալտ) որմերէն կախուած դիցարանական պատկերներ...» (ԱԱ, 361) :

«Անոնց յօնական, ըզձալառ (ըզձանքներով տոչորուող) նայուածքներուն թիրախը դառնալ» (ՀՈ, 6) :

Ե. ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԲԱՌԵՐ

Երուխանի ստեղծագործական լեզուին մէջ աչքառու տեղ կը դրաւ նորակերտ բառերու շերտը : Այս զծով ան կը հանդիսանայ արեւմտահայ գրական լեզուի ականաւոր բառակերտիչներէն մէկը : Լեզուի այս բնադաւառին մէջ Երուխան կը հանդիսանայ մեծ երախտաւոր մը, որուն բառակերտումի աշխատանքը կը թելադրուի ոչ միայն իր միտքերն ու զաղափարները ճշգրտօրէն պատկերելու մտահոգութենէն, այլ նաեւ հայերէն լեզուն հարստացնելու եւ պայծառացնելու նախանձախնդրութենէն :

Երուխանի բառակերտումի աշխատանքը նկատի առած, ու նաեւ մեկնակէտ ունենալով լեզուի մը զարգացման օրինաչափութիւնը, հարկ կ'ըլլայ նշել թէ Երուխանի նորակերտ բառերէն որոշ թիւ մը զատապարտուած է մնալու «Երուխանեան բառարանին» մէջ միայն, մինչ անդին, նորակերտ այդ բառերէն ոչ արհամարհելի թիւ մը կը

22. Այս եւ մնամ բառերը արեւմտահայերէնին փոխանցուած են միջին հայերէնէն : Եզակին է ստուի :

23. Եզակի՝ ալուի :

24. Եզակի՝ միտուի :

վլայելէ բոլոր իրաւունքները հայերէն լեզուին մէջ քաղաքացիութիւն ստանալու :

Ստորեւ յատկանշական օրինակներ Երուխանի նորակերտ բառերէն :

«Մարդուկը... վեր կ'առնէ իր գետնայած (գետնահայեացք) ականարկն ու կը նայի» (Ն, 21) :

«Իր անբջիւն աչքերովն անշուշտ սխրանք տեսնելով, իբր գեղեցկադիտակէ (դեղեցիկ ցոյց տուող դիտակ) մը...» (Ն, 24) :

«Օրն օրին կենսավարութեան (կենցաղավարութեան) մէջ արդէն իսկ երջանիկ կը համարէ ինքզինքը» (Ն, 25) :

«Իր գորովացայտ (խանդով լեցուն) աշուրներն անոր ամսեղ ու նրբազիծ դէմքին վրայ պարտացուց» (Ն, 28) :

«Կը քալէր մերթ կամաց, մերթ ընդոտտ, մերթ ընդվագ (շաղարով վազք)» (Ն, 28) :

«Պատկեր բիւրանայ (չատ հմայիչ)» (Ն, 30) :

«Փառիկայեղձ (փափկութեամբ լեցուն) ու գորովազեղ սիրտ մը» (Ն, 34) :

«Վեր առաւ կապտամոյշ (25) աշուրներն ու փողոցին մէջ յածեց» (Ն, 36) :

«Հրաւիրեալներու ընտրեալ եւ փայլուն բազմութիւն մը գեղակահ սրահներուն մէջ լեցուած էր» (Ն, 39) :

«Աչացս առջեւ ունենալով անոր նախկին շնորհալի եւ խնձալից (ցնձալից) վիճակն» (Ն, 45) :

«Եւ կարծես մտաքափ (զգաստացած), եկաւ դարձեալ նստեցաւ իր անկիւնն» (Ն, 45) :

«Տափակ համբոյր մը կը փակցնէր վարդերանգ դէմքի մը վրայ» (Ն, 52) :

«Բերանարաց ու ապշարեկ (սպուշ կտրած) մտիկ կ'ընէր» (Ն, 54) :

«Իր բնական ապշութիւնը գերապշուրեան կը հասնէր» (Ն, 61) :

«Զմեռը եկած էր իր սպիտակափառ ձիւնովը... ու իր մոլեգնապտոյտ քամիովը» (Ն, 70) :

«Իր այդ բիւրեղփնեան (բազմազոյն) վէտիտուճներուն հետ շփելով տանելով անհուն խլացուցիչ խժտուք մը» (Ն, 75) :

«Իտալիա երթալ... իր ամենէն սաստկատեմչիկ (բուռն) իտիւլին էր եղած» (Ն, 78) :

«Գլուխը ծոած անձրեւին ուժգնաբախ կայլակներուն տակ» (Ն, 84) :

«Սաստիկալագ անձրեւին տակ պիտի կթէր» (Ն, 85) :

«Բնաւ մտքէն չէր անցըներ արդեւիք ըլլալ անոր այդ երամագեղ (269 (Հաճոյալի) կենցաղին» (Ն, 103) :

«Կոչկոտոտ ոտքերն անցուցած էր լայն ծայրակոբ կճէնինները» (Ն, 106) :

«Իր քարիտեղներուն ամբողջ ցեղագրութիւնը (ազգագրութիւնը) ... դոց դիտէր» (Ն, 107) :

«Անկարելի էր ախորժագրգիտ սքանչացումով չդիտել փոքրիկ խեցդեփներուն...» (Ն, 107) :

«Ձուարթութեան և աշխոյժի խոռոչուրդ մը փքրփնագարդ» (Ն, 113) :

«Եւ այս ամէնը թանձր փոշիով շաղապատում (չողով պատուած)» (Ն, 116) :

«Քիչ մը հեռացած էին անկից, արգահատախառն (կարեկցասան) զգուանք մը զգալով...» (Ն, 117) :

«Ջրհանկրութեան ըզգագրգիտ արհեստին մէջ հինաւուրց փորձառուի հմտութիւնն ունենալ կը ցուցնէր» (Ն, 118) :

«Ատուրնէ մինչև Իրիկուն սալին վրայ կը ծեծէր ահագին ծանրածոյլ վայրղը» (Ն, 119) :

«Երանդիմագեղ (կոռնդով զեզուն) երիտասարդը երջանիկ կ'ապրէր» (Ն, 119) :

«Պատուհաններուն երկաթորմ (27) (երկաթէ ցանց) պիտի անցունէին» (Ն, 120) :

«Ջրհանն ուսին վրայ համբարձիկ... կատաղարար կը վազէր» (Ն, 122) :

«Մութի քիպայորդ (մառախուղով պատուած) ալիքներուն մէջ անհետ եղաւ» (Ն, 123) :

«Մկտու խեղախորտուով (28) (խելագարուած) վազվոտել» (Ն, 123) :

«Հաղիւ հազ կարենալով տուն նետել իր յարատատամ (միշտ տատանող) խոչոր իրանը» (Ն, 125) :

«Այդ կեանքին այլանդակութիւնները ժառանգած էր իրր հաճոյալի և հեղտապնդեցիկ (զեխ) բան մը» (Ն, 125) :

26 «Մինչև այդ երանագեղ օրն յուսահատ ապրած էր» (Ն, 112) :

27 «Երկաթորձի կը կոբնի, վար կը մայի» (Ն, 173) :

28 «Մամկամարդ ազիկը խելայեղիչ շլացում մը ունեցաւ» (Ն, 172) :

«Օր-օրի կը մեծնար, կը լայննար անոր օղիապարոյր (օղիով պարուրուած) ուղեղին մէջ» (Ն, 125) :

«Նորարժարժ սիրոյ քաղցր վայելումները շատ կարճ կ'երեւան» (Ն, 140) :

«Հերքելիսեան վեղ մը կը փակցունէր հուժկու ուսերուն, արտակարկառ (29) (դուրս ցցուած)» (Ն, 161) :

«Աչուրները սեւեռարիք (30) (սեւեռուն) եւ արիւնացայտ, վրաս բեւեռած էին...» (Ն, 165) :

«Նշմարելէ ետք իր շողածիր (շողով շրջապատուած) տունը, ըսաւ կնոջը...» (Ն, 168) :

«Գառնիկ բացաւ իր մեղկամոյշ (հետօրէն թուլցած) աչուրները...» (Ն, 173) :

«Անյոյս թեկերը կը ցանցնուէին հոս հոն... փնջիկ մըն ալ կ'լոր գգուահրապոյր ուսերուն վրայ» (Ն, 174) :

«Սմբատ անոր երեսը կը նայէր մոլորագին (չափազանց մոլորեալ) ակնարկով» (Ն, 176) :

«Ի՛նչ հոգեմաշ, կեմսակործան երազ» (Ն, 188) :

«Իր սրտացող հեկեկանքները խառնելով սեպտեմբերի անեղասայլ (դորաւոր ձայնով) քամիին» (Ն, 190) :

«Մարմարան կը փոռէր՝ մերթ մրրկածուփ, մերթ հայելացով (հայելիի նման ցոլացող)» (Ն, 197) :

«Իր արծաթաւունջ ծիծաղներովն ու չարածճի խօսուրոտուքներովը կը դրօսցունէր Յովակը» (Ն, 198) :

«Ամառուան հրաշունջ (կրակ ժայթքող) տաք մը կ'ընէր» (Ն, 206) :

«Կը մնար արեւին տակ, գետակին յետաշունջ (վերջին) մըրմունջին դէմը» (Ն, 214) :

«Պարտէզին վամդակորմին (ցանկապատին) մօտ նստած՝ ընաւ աչքէ չէինք փակցնէր... անցնող դրօսասէրները» (Ն, 225) :

«Գարնան հեռագին արեւ մը կ'ոսկերանցէ համակ բնութիւնը» (Ն, 237) :

«Ստեղծավառ (ծիւղավառ) ջահեր» (Ն, 240) :

«Ջանդակատունը փայտէ աշտարակիկ մ'է քառակուսի, խոյ-յաճել տանիքով» (Ն, 241) :

«Սեղճ ապրած էր ու խեղճ ալ ապրեցուցած էր իր լքեալ ըն-

29. «Լայն պատշգամով մը արտակարկառ» (Ն, 167) :

30. «Սեւեռարիք ակնարկով կը շարունակէր դիտել մամլամարք ազդիկը» (Ն, 175) :

տանիքը, հետուն ծնելավայրի (ծննդավայրի) տրտում մենութեան մէջ» (Ն, 253) :

«Կը նկատենք ակնցիւ տարփավառ (կիրքով այրող) սիրաբ» (Ն, 258) :

«Պատուստ սղա, այդ ցոխապանձ (ճոխութեամբ դարդարուն սեղանին առջեւ երբեք չմտարեք իր լքուած անտերունջ կիճն ու հէք, անթի դաւակնեք» (Ն, 266) :

«Կ'երեւայ բոբենիի դիակնախոյզ (31) (դիակ փնտոող) վայրենի օրօրումովը» (Ն, 270) :

«Ընտնց թացութիւնը կը շօշափէր՝ իր վայրենի մարմնուն զգայազգոութիւն մը բաշխելով» (Ն, 272) :

«Աւելի մօտենալով աղջկան, աչքերը անյագ պաղտութեամբ մը ցոլարձակ» (Ն, 278) :

«Ելեկարսկանութեան տակ իր գլուխը մշտօրօք» (Ն, 283) :

«Ռուցին կիսամուգ (աղօտ) լուսաւորութեանը մէջ ցցուեցաւ իր երկար ու աղուր հասակը» (Ն, 286) :

«Ետառախոյի (մացառանման) ալեխառն մօրուք» (Ն, 287) :

«Աշխէն, լսելարբած (խենթացած), բռնեց նամակը...» (Ն, 291) :

«Եկեղեցիին տւերակը դիտեցին յուսակտուր և և հոգիլկուած» (Ն, 317) :

«Ի՞նչ զօրութիւն մը նարտարապետած էր այդ չէնքը» (Ն, 318) :

«Երամախուփ ու օրհնեղութեանց մէջ, աչքիս առջեւէն անցան... եղբայրներս ու քոյրերս» (Ն, 320) :

«Բուռն ու ամուտած (չտրամարանող) մարդ մըն էր» (Ն, 325) :

«Ընձնադայակամ (մեծամբա) էր անոր պէս և անկէց աւելի» (Ն, 331) :

«Պետեկութիւն... պատուելիադոշմ (յարգանք պարտադրող) հանգամանքն էր, որ զինքը մղած էր նետուիլ ասպարէզի մը մէջ» (Ն, 334) :

«Պատուելիութիւնը միայն կրնար արդարացնել այդ վայրենախոյի (անխնամ) պետուորութիւնը» (Ն, 334) :

«Յիսնամեայ մարդ մըն էր... վշտայայտ աչուրներով» (Ն, 338) :

«... Որուն տակ սիրելիներու կմախաշար կարավաններ կը փտտէին որդնալից» (Ն, 341) :

«Գրպանի մէկ եղոտ տետրակէն քաղած էր այդ մետաղադրոյնը» (Ն, 344) :

«Ասիականացի (արեւելեան) երգի մը լալազին բեկորը կ'երկննար խաղաղութեան մէջ» (Ն, 377) :

«Մխթար դրած եմ շահատալ ամենէն դառնաբարձի (վշտալի) ցաւերուն իսկ» (Ն, 386) :

«Աչքին առջեւ դալով նորէն նազելալուք եւ դիւքելագեղ պարուհին, օղին մէջ երկարած մարմարակերպ բազուկներով» (Ն, 394) :

«Մեռելութեան համայնալուր զօղանջ մը կարծես տարածելով...» (Ն, 401) :

«Տխրահունչ վայոցը յիշեցնելով սղատեսիլ բուին» (Ն, 407) :

«Ողորմելի ակնոց մը ոսկրացից քիթին վրայ կը հանդէժ միշտ» (Ն, 408) :

«Ու կանթեղը խոյակերպ (անկաշկանդ) շարժումներէն հանդարտած...» (Ն, 412) :

«Հերթախու գլուխը բարձն ի վար ինկած էր հիմակ» (Ն, 412) :

«Վապոյտ աչքերու այն խաթ աղուորութիւնը, որ նրբուկէ (32) (նորբ ճիւղով) ծաղիկ մը կը նմանի» (ԱԱ, 24) :

«Մեծակառայ (մեծ աղմուկով) խոյս կու տան երբ գայլերու ջուր մը հասնի իրենց գիշատած գիւղին վրայ» (ԱԱ, 25) :

«Բնութիւնը ջնարակելով իր հուսկաղջնի (հրատեղտի) շառայներովը» (ԱԱ, 28) :

«Ցամկարմնրու (ցանկապատերու), պատերու տակէն կ'անցնէր զողի պէս» (ԱԱ, 37) :

«Ներկաները՝ այս պատգամորոտ (պերճախօս) աւետումին վրայ իրարու նայեցան» (ԱԱ, 48) :

«Երեւցաւ վերջապէս Պ. Կոստանեան սեւ զգեստներով, վայելչավար (բարեկիրթ)» (ԱԱ, 52) :

«Մրահը... ոլորտներուն մէջ ցմրաբեկ (ինքնակորոյս) մտիկ կ'ընէր» (ԱԱ, 53) :

«Իեռ այդքան զաւելտախառն տեսարանի հանդիպած չէր» (ԱԱ, 66) :

«Տիկին Մարկոսեան առանց իր ֆօլաժածիկ լրջութենէն մատ մը չեղելու, Թեթեւ խոնարհութեամբ մը պատասխանեց այդ յարգալից շարժումներուն» (ԱԱ, 71) :

«Կարկինն ու մեքրաչափ դործիքն իրենց պայմանադրական դերն խաղացին տղուն դանկին վրայ» (ԱԱ, 72) :

«Բայց այդ շուրթերը կծկումենք, բացյսփումենք ունէին» (ԱԱ, 122) :

«Իր տոբթորավայել հասակը կը զննէր» (ԱԱ, 134) :

«Անոր համոյապարզել, կենդանատու զննութիւններուն կամաւորագէտ դերի» (ԱԱ, 134) :

«Իր ամբողջ էութեան վրայէն նրբագայիկ (նուրբ տեսքով) ազնուականութեան մը շնորհը կը ցոլացնէ» (ԱԱ, 158) :

«Այստազմնակամ խուցին դուռը կը բացուէր եւ տոբթորը կ'երեւար» (ԱԱ, 171) :

«Սեւ ընթուինները անանկ գեղալացիկ վրձինումով մը կը կամարանային յօնքային կարկառին վրայ» (ԱԱ, 180) :

«Փայտորմ (փայտէ հիւսուած պատ) մը, որուն տախտակները ցուրտէն ու արեւէն դալարուեր ծոմակեր էին» (ԱԱ, 195) :

«Համբիկ պտորաստամբտ (արթնամբտ) պատասխան մը ունեցաւ» (ԱԱ, 211) :

«Հեզաշնչիկ հոյք կը սրլուրլար ծառերուն մէջ» (ԱԱ, 214) :

«Հետզհետէ մեմասէր եղաւ» (ԱԱ, 215) :

Պարտէզը զրկուեցաւ անոր մանրահոգ խնամքէն» (ԱԱ, 218) :

«Իր նրբածոյլ մոմեղէն մատուրներովը սկսաւ թղթատել զայն» (ԱԱ, 262) :

«Իր... ըղձացած էակին հետ այդպէս առանձնափակ» (ԱԱ, 264) :

«Իր շուրջը պտրտող ամիրայածիմ էակներուն հաւասարելու փորձառութիւնը ունեցաւ» (ԱԱ, 268) :

«Մշտամնաց (մնայուն) յաճախորդ էր» (ԱԱ, 271) :

«Փոքր արարական աստիճանադարակի մը վրայէն կ'ելար...» (ԱԱ, 287) :

«Գաղտնի հառաչանքներ կը խեղդէին հէք կնոջ լայնալսարիսխ կուրծքը» (ԱԱ, 287) :

«Համբիկ պուրակին բարձրերը ելաւ, կառանցիկ (ուրկէ կառքը կ'անցնի) արահետին այնքան մօտ» (ԱԱ, 306) :

«Իր փրփրիմագեղ իզականութիւնը՝ ամիրայածին շարաւոր արիփներու եւ կիրքերու յագեցումին ծառայեցուցեր էր» (ԱԱ, 320) :

«Նդիբալսադի մը յստակ ու բնական հոլովումը» (ԱԱ, 351) :

«Աղջկան գեղադալմուկ ձայնին ելեւէջները թրթռացին նորէն» (ԱԱ, 376) :

«Իսկոյն զնաց անձնատուր ըլլալու փարիզուհիին ինքնակարկառ (ինքնամատոյց) շնորհներուն» (ԱԱ, 401) :

«Անիկա իր զպարանքներուն ծարաւակէզ պահանջներուն յանձնեց ինքզինքը» (ԱԱ, 401) :

«Անոր ներքահեաց խոկանքը բնդմիջելուն կը զղջար հիմա»
(ՀՈ, 4):

«Մարմինի արձանակերտային կառուցուածք» (ՀՈ, 8):

«Համբիշին հատիկներն դարձուց իր անարիւն եւ քուլամաշի
մատուրներուն մէջ» (ՀՈ, 12):

«Երկնցաւ օրբաքոռին վրայ» (ՀՈ, 17):

«Անոր թաքուն եւ բուռն խռովը դիտելով ամերկիւսն (աներ-
կիւղ)» (ՀՈ, 17):

«Մայրը հոգեզմին ինչպէս բոլոր մայրերը, կը դիտէր...»
(ՀՈ, 42):

«Պատասխանեց Մալլին ակնարկը գետնասեւեռ» (ՀՈ, 35):

«Բառին մէջ զնելով իր բոլոր էութիւնը, ընկերացած աշքերու
երախտայտ սեւեռանքի մը» (ՀՈ, 59):

Երուխան դրական ասպարէզ իջաւ ԺԹ. դարու վերջին տաս-
նամեակին, այն ժամանակ՝ երբ Օսմանեան Կայսրութեան վրայ կու-
տակուած էին մոայլ ամպեր, հալածանքներն ու դրաքննական սեղ-
մումները հասած էին իրենց դադաթնակէտին: Անկասկած, այս իրո-
ղութեամբ պէտք է բացատրել նաեւ իր ստեղծագործական ճիգերուն
սահմանափակուածութիւնը:

Այսուհանդերձ, ան եղաւ արեւմտահայ իրապաշտ նորավէպը,
պատմուածքն ու վէպը հաստատուն հիմքերու վրայ զնոզներէն մէկը,
ինչպէս նաեւ՝ արեւմտահայ դրական լեզուի ցայտուն կերտիչներէն,
որ նոր որակի ու մակարդակի բարձրացուց զայն: Երուխանի ստեղ-
ծագործական լեզուն պէտք է համարել արեւմտահայ դրական լեզուի
զարգացման կարեւոր հանգրուաններէն մէկը:

THE WORD FORMATIONS OF YEROUKHAN'S LANGUAGE

BARUYR AGBASHIAN

(Summary)

Yeroukhan (1870-1915), the well known Armenian short story
writer and novelist, equally illustrates himself as one of the fun-
damental reformers of western Armenian literary language.

The article studies Yeroukhan's lexicon, taking into consid-
eration specially the worn out words in his vocabulary and their
meaning, old Armenian (grabar) elements, dialectal aspects,
rarely used words and the new words coined and constructed by
him.

Գոյնի եւ նայլի զգացողութիւնը Համատեղի պատմութեան մէջ

ԱՐՇԱԻՒՐ ԳԱՊՊԷՆՃԵԱՆ

Ողջութեանը արդէն իսկ դասական, Համատեղ՝ սիւլուքի այն սովորաբար գրողներէն է, որուն գործին վերընթերցումը մեզ վերապրումներու չի տանիր: Ընդհակառակը՝ մազուտէն ձերբազատուած, մեր դատումին կը ներկայանայ աւելի քան բիւրեղացած: Եւ եթէ իր անունէն զեղչենք պատուի դրող՝ մակդիրը, կրնանք նկատել անհատ երազի մը շնորհաւոր, կորսուած ծննդավայրին հովուերդուն: Ոչ միայն չափածոյ, այլեւ արձակ էջերէն կը լսենք միջնադարեան տաղասացի մը քնարականութիւնը, իսկ թխաս՝ դոյներու բնորութեամբ դժած պատկերները մեզի կը յիշեցնեն հինաւուրց ծաղկող մը:

Իր վաւերական տաղանդին ուրիշ մէկ երեսը ի յայտ կու գայ, երբ մեզի կը ծանօթացնէ տիպար մը, եւ կամ կը դժադրէ պատկեր մը, եւ այս, առանց բռնադրօսիկ ճիզի: Նապաստա՞կ մըն է ճահրոսը», Համատեղ շրջապատի բնութեան կը նայի նապաստակի աչքերով: Նոյն անմիջականութեամբ մեզի կը ներկայանան շուն մը՝ Չայօն, եւ կամ դիւզացի ստահակ մը՝ Միջօն: Կեանքի, մահուան եւ մարդոց բնաւորութեան մասին կը բարոյախօսէ՝ առանց մասնաւոր կեցուածքի, կ'ապահինի թելադրականութեան: Անշուշտ այս մատնանշումը չենք կրնար կրկնել, երբ Համատեղ քաղաք կ'իջնէ, այսինքն՝ Ամերիկա, միջավայր մը, ուր հեղինակը ինքզինք չէր ամանին՝ մէջ չի դար: Իսկ շարք մը պատմուածքներու մէջէն, նուրբ թելի մը պէս կ'անցնի դուարթախոսութիւն մը, որուն դիմաց երգիծանք բառը քիչ մը ծանր պիտի կշռէր:

Չինք նախորդող գիւղադիրներէն կը գատորոշուի մէկէ աւելի յատկանիշերով: Նախ՝ շունի Թլկատինցիի եւ Յ. Մնձուրիի քիչ մը բուժ նախնականութիւնը: Եւ ոչ ալ Ռ. Չարդարեանի արուեստի քըզամիթը: Հողեկան կապերով եւ արուեստի մտահոգութեամբ, աւելի քան մօտ է արեւելահայ արձակադիր Ա. Բակունցիին: Իրեն կը պահուի, եթէ կարելի է ըսել, Վ. Թոթովենցի գաւառի ողբերգութիւնը խառանող «Իրապաշտութիւնը»: Եւ եթէ տեղ տեղ լեզուն քիչ մը տըկար դուրս կու գայ, այդ պէտք է վերագրել իր կազմաւորումի զըժուարութեան, ինչպէս նաեւ գիւղացիի խառնուածքին:

Ի՞նչ կ'ընէ Համաստեղ, երբ թուղթին կը յանձնէ յիշողութեամբ վերստին դատած հայրենի գաւառը: Ներքին բարութիւնէ մըղուած, կը գեղեցկացնէ գայն, գեղեցկացնելով ճոն սպորոզ մարդիկն ու անասունները: Եւ հաղորդական դառնալու բնագոյով կը ստեղծէ պատկերներ, կը դիմէ փոխարեութիւններու: Մենք կը կարգանք, կը հիանանք, բնական կը դաննք մարդիկն ու իրերը կեանքի իրենց ընթացքին մէջ, քանի որ ճոն կը բացակայի մեզ զարմացնելու, յանկարծակիի բերելու ձգտումը: Եւ այս, անշուշտ ի շահ իր արուեստին:

Ծանօթ իրողութիւն է որ արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցութեան ընթացքին, մեր զգայարաններուն մէջ անմիջական կերպով տեղի կ'ունենայ դոյնի եւ ձայնի ընկալումը: Ուրեմն՝ պիտի փորձենք բնութագրել Համաստեղի զգացողութիւնը՝ զոյգ կալուածներու յատուկ: Զգացողութիւններ, որոնք անխառն հմայք կու տան իր պատմումներուն: Բայց, շտարածուելու մտահոգութեամբ, մեր յօդուածին համար նկատի ունինք Համաստեղի պատմուածքներու երեք հատորները՝ «Գիւղը», «Անձրեւը» եւ «Քաջ Նազար...» (1): Եւ դեռ, լրիւ պատկեր մը տալու միտումով, մէջբերումներ կատարած ենք գաւառի միւս վարպետներէն: Այսպէս, Թլկատինցիէն, որուն արձակին մէջ քիչ անգամ կը հանդիպինք գիւտի մը, անակնկալի մը: Անշուշտ որ ճոն կան կայծկլտումներ, պսպղուն պատկերներ՝ «գաշն ժխոր», «չաչող ծիծաղ», «մանուշակ ծուխ», եւ Մեծարենցի գրիչին վայել՝ «ծոթրինի հոտով խնկուած իրիկուն», եւ այլ տողեր: Նաեւ՝ մէջբերումներ կատարած ենք նկարչագեղ զիտարարներ՝ Չարդարեանէն, Մնձուրիէն, որ տեղ մը բաժն է ինքն իր մասին. «բառերու

1. Մեր սերտագուպեան համար օգտագործած ենք Համաստեղի վերոյիշեալ Իրկերում հետեւեալ հրատարակութիւնները.

Գիւղը եւ Անձրեւը, Բ. տպագրութիւն, Հալեպ, 1940:

Քաջ Նազար եւ 13 Պատմուածքներ, Գահիրէ, 1955:

Պատմուածքներ եւ Հէքիաթներ, Պոլիս, 1963:

նկարչութիւն ըրի» : Եւ վերջապէս՝ զդացողութեան զիծով, Համաստեղի հաղորդակից Ա. Բակունցէն (2) :

Ինչպէս ամէն ինքնատիպ վիպող, Համաստեղ եւս ունի կառուցելու իր ոճը, եւ շինանիւթ ընտրելու իր միջոցը : Ընդհանրապէս, իր պատմուածքները կը սկսին զիմանկարով մը, որ ընթերցողին ուղղուած մուտքի հրաւէր մըն է կարծես . «Գուք տեսած էք խրտուիլակներն արտերուն» : Այս պատկերով կը բացուի առաջին հատորին՝ «Գիւլը», առաջին պատմուածքը : Իսկ երբ զարմացած զիւղացի տղայի, այս սարազային՝ զիւղազիւր հեղինակը, ի տես քալող Տափան Մարգարին, հարց կու տայ . «Մայրիկ, խրտուիլակը ո՞ւր կ'երթայ» : Պատասխանը կ'ըլլայ . «Այդ խրտուիլակ չէ, զաւակս, . . . այդ մեր զիւղին Տափան Մարգարն է» : Եւ այսպէս՝ Չալօ, Փիլիկ Աղբար, Աղաւնիներ, Անձրեւը, Կապոյտ Հլումբը, Փետայ Օվան, Համբոյրը եւ ուրիշ գրուածքներ, ենթակայ են յարգարուամի գրեթէ նոյն օրէնքին :

Բայց շոնոնանք աւելցնելու թէ պատմումի ընթացքին, վիպողը կը դանձ զբական նոր հնարքներ, զոյնի եւ ձեւի նոր տուեալներ, փոխարեւութիւններ, եւ ցայտուն կերպով կը դրսևորէ Փիղիքական յատկանիշեր : Այսպէս՝

«Աչքերուն մէջ գրուած էր երկու թաւադոյն սալորներ» (Տափան Մարգար) :

«Կուրեղին խոշոր խալը որ պիծակի դոյն, պիծակի ձեւ ունէր» (Չալօ) :

«Աննիկ կը խնդար իր նիհար ծնօտով ու կապոյտ լինտերով» (Երմէկ Այն Օրերուն) :

«Կապոյտ լինտերուն վրայ մի քանի սեւցած աղաններ ցուցնելով» (Չոնը Կար Ամուն էր) :

«Ուրձ մաղերը բարձին վրայ թափուած էին, ինչպէս զիւղերը կ'իջնէ ձիւնին վրայ», . . . «Աչքերը աւելի սեւցեր էին, կ'ըսես շինական մելանով էին ներկուած» (Համբոյրը) :

2. Վերոյիշեալ չորս հեղինակներէն մէքերումներ կատարած ենք ամօց երկերուն հետեւեալ հրատարակութիւններէն .

Թվկատինցիւն, Թղկատինցիւն եւ Իր Գործը, Պոստըն, 1927 :

Ռ. Զարդարեան, Յայկալոյս, Անթիլիաս, 1977 :

Յ. Մնձուրի, Ան Կ'երգէր Երգերու Երգը, «Ոստան», Պոլիս, 1920, քիւ 5-6 : Աւստան, Պոլիս, 1966 : Կապոյտ Լոյս, Երեւան, 1968 :

Ա. Բակունց, Երկեր (երկու հատորով), Երեւան, 1964 :

«Մակարին դէմքը մթազնեցաւ յանկարծ ինչպէս թոնրատան մը առաստաղը» (Մակարի Տղան Մարգարը) :

«Դէմքը հողէ շինուած աղաման կը դառնար» (Հէֆիաքի Մատանին) :

Դիմենք միւս դիւղադիրներուն : Թլկատինցին կ'ըսէ . «Երեսը սեխի մը դարկութիւնը ունի», եւ դեռ՝ «Ֆամպակ լանջը», «Կէծկըլտուն աչք» : Դիտել տանք թէ կերպարներ նկարագրելու մէջ Ռ. Զարդարեան քիչ մը ժլատ է . «Ուսերուն ձգած է լուսնիայի ճերմակ չապիկը»... «Մազերը բարտիններէն վար սողացող լուսնի շողեր»... «Վիզին ճերմակ ամպի դոյն» : Իսկ Յ. Մնձուրիի պատկերացումները գրեթէ անարուեստ են . «Ծխախոտի դոյն հազուստով մարդ մը կ'իջնայ»... «Ծովու դոյն աչքեր ունին»... «Մազերը չխաչած հաւկիթի դեղնուցի դոյնով»... «Պեխերը նուրբ ոսկիով մըն էր օծուեր» : Եւ ահաւասիկ, մի քանի յատկանշական բնութագրումներ Ա. Բակունցէն . «Դէմքը փայլուն էր զողած խոփի պէս»... «Աչքերը փայլում էին փետուրների նման սևե»... «Վերին շրթունքին վրայ աղուամազը փայլում էր, ինչպէս նոր ելած սիգախոտ»... «Ոսկիէ մամուռի նման մարմինը»... «Այն կիներն էլ ունէր խշխշան շորեր» :

Գոյներու բնտրութեան մէջ Համաստեղ ունի իրեն յատուկ նախընտրութիւն մը՝ կարմիրը եւ կապուտը : Ենթադրաբար դիտել տանք թէ Ծովաց դաւառին մէջ եւ այլուր՝ դիւղացիները կը հագուէին վառ դոյներ, հեռուէն ճանչցուելու եւ կամ շրջապատէն զանազանուելու մտահոգութեամբ : Եւ այսպէս, Գիւղին հեղինակը կը տեսնէ .

«Փլիլիկ աղբոր կարմիր դոյնոցը»... «Միջոյնի կարմիր վարտիկը»... «Կարմիր կուժ»... «Նոնադոյն շիկում»... «Մսոթը՝ կէս մասով կարմրած» (Տունը) :

«Կարմիր ու բաց դոյնով աչքերը դէշ նշան են» (Անձրեւը) : «Երեսդ ալ ըսես, Մանուշ, վառված վարդ է դարձեր»... «Նոնադոյն մատակ ձի մը» (Երեւի Այն Օրերում) :

«Արտերուն վրայ սկսած էր թեթեւ կարմրութիւն մը դալ, աշունի տերեւներուն մէջ մոռցուած բաց կարմիր կակաչի դոյնով» (Համբոյրը) :

«Կարմիր ու երկար փետուրներով աքլորը» (Զրոյց Ծումի Սը Հետ) :

Իսկ Զարդարեան կը զգայ՝ «Արեւին կարմիր տաքութիւնը» : Յ. Մնձուրի բնութեան գունաւորումներուն կը դիմէ նկարագրելու համար մարդու մը արտաքինը . «Էնթերին ու ճուպէն արշալոյսի, վերջալոյսի կարմրութիւններէն փայլ կ'առնէր»... «Կարմիր եղի պէս, կարմիր հող ունէր»... «Արեւը կարմրցուց Ս. Գէորդի մատուռը»... «Իշուն մազերը՝ չոր սոխին կեղեւին կարմիրը» : Ա. Բակունցի հա-

մար՝ «Յօղունը կաքաւի ոտքի պէս կարմիր»... «Շան դէմքը կարմիր նահնգեղ»:

Համաստեղի գրչին տակ կարմիրին չափ առատ եւ այլազան են կապոյտին նրբերանդները: Այսպէս.

«Կապոյտ լաշակ»... «Կապտորակ մութ»... «Քարահապոյտ օձ»... «Զոյլ կապտութիւն»... «Կապոյտ նանձ»... «Այծին աչքերը կապտորակ քար» (Չալօ):

Նոյնիսկ՝ «Կապոյտ յինտ» (Զոհը Կար Ամուսն էր):

«Կնկան աչքերուն կապոյտ դոյնը, թարմ ու խառ մեղանի գոյն ունէր» (Սպասում):

«Հորիզոնին մօտ, մութ ու կապոյտ ներկուած դժադրուած կ'անցնէր Օհանը՝ բահը սևին» (Էս Աշխարհը Կը Փլի):

«Չարունի կապտորակ առաւօտ մը» (Տափան Մարգար):

«Արևի ծով լազուարթ տարածութիւն» (Աղանիմեքը):

«Այն կապոյտ հոյր փոթորիկ դարձաւ» (Աստղան Սայլը):

«Հիրիկներ բաց կապտորակ աչքերով կը նային դադուուկ» (Տումը):

«Երբ դանդակը երկնքի զոյ կապտութեան մէջ կը հնչէր» (Երանոս Աղբար):

Իսկ միւս դիւզադիրներուն քոյ կը կարդանք. «Կապոյտ դայրայթ» (Թրիատինցիին): «Երկնքի ծաւի հեշտութիւն» (Ռ. Զարդարեան): «Մոյլու դոյն աչք» (Յ. Մնձուրի): «Մարերի սպիտակ դադաթիներէից կապոյտ ցոյք է բարձրանում»... «Փիտոյին ծովու դոյն մարթը, որ լոյսին տակ ծխադոյն էր»... «Մի միտք՝ որպէս ամպի ձերմակ դուրայ լազուր երկնքի վրայ» (Ա. Բակունց):

Մասնանշեցինք կարմիր, եւ կապոյտ, երկու տարբեր դոյներուն այլազան դորձածութիւնը, եւ այսպէս տուած եղանք Համաստեղի նախասրբութիւններուն մէկ երեսը միայն: Բայց ան այսբանով չի բաւարարուիր, եւ կը դիմէ «խաս» որակումին, որ տեղական համ մը կու տայ կարծես նկարադրուած շրջապատին. «Քիտս պարտէզ», (Միջօ), «Քիտս կանանչ»... «Քիտս մեղանի դոյն» (Սպասում):

«Աղօթարանի» աղօթասացը, սթափ ահանատես եւ ունկնդիր բնութեան բազմերանդ եւ բազմաձայն համերգին, վառ գոյներէն եւ միւր (բառը իրն է, Ա. Գ.) ձայներէն դատ կը տեսնէ ու կը լսէ ինչ որ մեաաղային է, եւ յատուկ՝ պղինձին.

«Առաջին անգամ լեմոնադոյն, յետոյ պղնձադոյն» (Տափան Մարգար):

«Պղնձադոյն ձի մը» (Փիլիկ Աղբար):

«Բաց պղինձի դոյնով վանքի ձեր ջորին»... «Տերեւները երկաթի դոյն առած» (Զրոյց Շումի Մը Հետ):

«Արչալոյսը հետզհետէ կը ճերմկնար արծաթէ գոյնով» (Տափան Մարգար) :

«Լուսնկան կը տփռունէր, թիթեղի գոյն կ'առնէր» (Զալօ) :

Իսկ Ռ. Զարդարեանի աչքին կ'երեւի «ժանգոտած երկինք մը» :
 Եւ ահա ձայններու մասը .

«Պիտի արձագանդէր սագերուն ձայնը մետաղային...» (Փիլիկ Ազար) :

«Նազար լսեց քարաւանի պղինձէ թմբուկին ձայնը...», «Տերեւի փոքրիկ շարժում մը իր աղանջին պղինձի պէս կը հնչէր» (Քաջ Նազար) :

Այստեղ յիշենք Ա. Բակունցի նոյնքան ինքնատիպ «մետաղեայ» ձայնարկումները . «Նրանց ձեռքերի հարուածը պողպատի ձայն էր...», «Կարծես թէ տեսնում էր պղնձեայ դանդերի տխուր ղողանջը...», «Դրան մօտ զընդացին Սոնայի շալէ շապիկի արծաթէ սուրմաները...», «Փողը մեղմ քամուց մետաղի ձայն էր հանում»... , «Միժինտրի (ծառ, Ա. Գ.) երկար տերեւները թրերի նման քսում իրար, պողպատի ձայն հանում» :

Ինչպէս իր համագիւղացիները, «Անձրեւէին հեղինակը մասնայատուկ սիրով մը կապուած է մայր հողին եւ շրջապատի մարդոց, անասուններուն եւ բոյսերուն, որոնց ձայները կը լսէ նախնական հնչողութեամբ .

«Միջատներուն չըթչըթոցը»... , «Էջնօ Մարկոսի կինը թռչրը, թռչրը եկեղեցիի ճամբայէն տուն կ'երթար» (Համբարը) :

«Ծըզըր ճըզըր ջայր կը դարձնէր» (Տունը) :

«Ճախարակը ճոխը ճոխը ձայն կը հանէր»... , «Կը լսուէր աղանիին թեւերուն շափուուէքը» (Աղանիները) :

«Կառաչարը կ'անցնի բումբ բումբ, չըբբխք, չըբբխք»... , «Փայտ փորին ձայնը դըզ-դըզ» (Նապաստակի Մը Օրեգիրը) :

«Շունները կը մօտենային, կը խոռային, կը խրխոռային» (Զալօ) :

«Ճնկլտան ձայն» (Քաջ Նազար) :

«Պաշտուրի ձէն» (Համբարը) :

Ամբողջացնելու համար գոյնի եւ ձայնի ընկալումը Համաստեղի մօտ, չմոռնանք նաեւ «բոցը», «բոցապոյնը», որոնց կը հանդիպինք ընթերցումի պահուն, թէեւ՝ բոցը գոյն ու ձեւ կը փոխէ համաձայն վառուած նիւթին .

«Միջոն երեւակայեց ծառերը բոցի գոյնով»... , «Զալօյի աչքերուն մէջ կարծես վառուած ոսկորներու կանանչորակ բոց մը կը ծխար»... , «Թուփերը բոցի գոյնով բռնկած էին» (Զրոյց Շուսի Մը Հետ) :

«Որթատունկի ու այրճի տերեւներն էին որ բոցի գոյնով բը-

աընկած կը վառվռային միջօրէի արեւին տակ» (Համբարը) :

«Բոցադոյն ծառեր, աշունի շէկ միջօրէ մը կար» (Պուպրիկը) :

Ընդունուած իրողութիւն մըն է որ մենք երազները կը տեսնենք սեւ ու ճերմակ : Բայց ինչպէս կ'երեւի, Համաստեղ գիտէ զուռնաւորել նաեւ... երազները. «Երանոս աղբար կ'արթննայ իր կանանչ ու կապոյտ երազներէն»... «Ակումբին վարպետին ձայնը յանկարծ կտրեց թելը Երանոս Աղբոր զմբուխտէ երազներուն» :

Որքան ալ զդուշաւոր եւ խոհական, «Քաջ Նազար»ի Հեքիաթասացը պահ մը դուրս կու գայ «իրական» աշխարհէն, եւ կը ստեղծէ ֆանթասթիք պահեր : Այսպէս.

«Անոր ձայնը աստղերէ աստղ կը դղրդար, կարծես յաւիտենական պարապութիւն մը ըլլար»... «Գիշերի ամայութեան մէջ անոր հաջիւնը կը ձգէր շոփ չոր արձագանդ մը» (Չալօ) :

«Աշխարհն ամբողջ, իր խուլ ականջին պէս, թափանցիտուութիւնը կորսնցուց յանկարծ»... «Թմբուկի եւ ծնծղայի ձայնը դասանցանքին մէջ անձրեւի փոխուեցան» (Փիլիկ Աղբար) :

«Միջոցին մէջ անթափանց լուսթիւն մը կար»... «Կարծես միջոցի լուսթեան մէջ դաշտերու ոգին էր որ ձայն կը ձգէր» (Համբարը) :

«Գիշեր ատեն, լուսնկան կը կախուի, ինչպէս ոճրագործ մը կառափնատէն»... «Հեռուէն թողանօթ կրող կառքեր կ'անցնէին, ու ինծի այնպէս կը թուէր թէ բղիպներ կ'անցնէին անպի վրայէն» (Զրոյց Եռուկի Մը Հետ) :

Իսկ Հետեւեալ պատկերները դժուած են կարծէք աննիւթականը նիւթականացնելու միտումով, եւ կրնան շարունակութիւնը կադմել վերի տողերուն.

«Մասածումները փոսուրաներու պէս կը բացկուէին» (Էլեմար) :

«Գարունի դունատ առէջներ թել-թել» (Էս Աշխարհը կը Փլի) :

Համանման պահեր կան նաեւ միւս գիւղադիրներուն մօտ. «Միջօրէն դրեթէ կը պապանձէր» (Ռ. Զարդարեան) : «Գետին ձայնը այնքան կը թանձրանար, որ բռնելու կու գար (Յ. Մնձուրի) : «Այս սէրը ծիծեռնակի պէս ճռուղում էր»... «Կարծես թէ տեսնում էր պղնձեայ զանգերի տխուր զօղանջը» (Ա. Բակունց) :

Այս գիւտերու շարքին կարելի է մէջբերել տողեր, ուր բնութիւնը կը շնչաւորուի, կ'օժտուի ձայնելու ունակութեամբ.

«Արևը ժամկոչի ոտնաձայնէն կ'արթննար» (Չալօ) :

«Ամպերը մուրճով զարնուած պղինձի պէս հնչեցին» (Երգը Հագի Տունքուն) :

Նմանօրինակ ընկալումներ անծանօթ չեն նաև հայ միւս գիւղազգիքներուն համար:

Թլկատինցիի համար. «Ժամկոչը իրելիուն կը ձէնէ»: Ռ. Զարդարեանի զգայարանքները նոյնքան եւ աւելի սուր են. «Գիշերը կը յօրանջէր ու լոյսը սանտրուելու կը սկսէր»... «Յաղողի որթերը՝ հինայուած հարսերու նման»... «Ծովուն ճողփիւնը հաջկ կը սկըսէր»... «Մէկ հատիկ ծառը՝ մանուշակէ երազ»... «Ծովը հայհոյել կը սկսէր»... «Արտ ու դաշտ մանկան մը պէս իրենց ձեռքերը երեսնուն դրած կու լան»: Յ. Մնձուրիի համար՝ «Այգիները շառագոյն պար կը դառնան»... «Փողոցները կը խնդան»... իսկ «Պարտէզները կը լունն»: իսկ Բակունց կը տեսնէր որ... «Իջնում էր լուսարացը»:

Համաստեղի ստեղծած աշխարհին մէջ վերակենդանացած են ոչ միայն մարդիկը, կենդանիներն ու բնութիւնը, այլև իրենց իւրապատուկ տեղն ունին երկնային մարմինները՝ արեւը, լուսինը, ինչպէս նաև ընութեան այլ արտայայտութիւններ՝ ամպը, ձիւնը, որոնք աբլազան պահերու, այլազան դոյներով ընութագրուած են մեծ վարպետութեամբ, կարելի է ըսել՝ մարդկայնացած, մարդուն հետ շփոթուելու աստիճան: Նոյնքան դունաղեղ են դաւառի միւս վարպետներուն «կերպարները», մերթ տոհմիկ, մերթ բիրեղացած, որոնք ի մի հաւաքուած, կը կազմեն իրազիտութեան պատկերազարդ հատոր մը:

Համաստեղի պատկերացումներով.

«Արեւի շերտ»... «Արեւը հետզհետէ կը ճերմկնար»... (Արաւիմները):

«Կամուրջի կամարին տակ արեւին արտացոլացումը կը շարմաղէր»... «Ջուրին մէջ ինկած ճառագայթները արեւին, կը շարմաղէին, կը ցոլցլային առաստաղին վրայ աղանիններու դոյնով» (Արաւիմները):

«Արեւը ամպերուն մէջ ճիշդ ալ մորթուած բաղի մը ձեւ առած էր» (Երմէկ Այն Օրբրուն):

«Կազամբի դոյնով մատղաշ արեւ մը կար» (Նապաստակի Մը Օրագիրը):

«Արեւը կը դեղնէր ու ծերացած եղան, Տիգրոյի մորթին դոյնը կ'առնէր» (Անձրելը):

«Արեւը սպիտակ սաւանի պէս կախ» (Աղջի Եղսիկ):

«Արեւը, որ նշխարքի նման անոնց ձեռքերուն եւ ճակատներուն վրայ կ'իյնայ» (Ջրոյց Եունի Մը Հետ):

«Արեւը սաւանի ճոթի պէս թաղիքէ ղլխարկին վրայ կախուեր էր» (Փետայ Օվաճ):

«Լուսնի լոյսը սաւանի նման կախուած էր կիսապատին վրայ» (Համբոյրը):

«Իսկ վարը լուսնկայի դոյն ու ձեւ՝ կայր» (Հեֆիաթի Մատա-
նին) :

«Մութ ամպի կտոր մը շուարուն» (Տափան Մարգար) :

«Երեցիփոխին երեսը կարկուտ թափող ամպ էր դարձեր» (Մա-
կարի Տղամ Մարգարը) :

«Զիւնը կը փարվէր աղամանդի ցանցնուած փոշիներու պէս»
(Միջօ) :

«Նոնուդոյն մատակ ձի մը» (Փիլիկ Աղբար) :

«Չալօյին աչքերը որքան բարի էին, մեռնի դոյն ունէին»... ,
«Նաշխուն խեցիով կրիան» (Նապաստակի Մը Օրագիրը) :

«Նոր կն ունէր խոշոր ու ձիթապտուղի սեւութիւնով աչքեր»
(Անճրեւը) :

«Լեռներու պէս դոմէշներ»... , «Եթէ սերտեն վանկերը արտոյ-
տին» (Զրոյց Շուսի Մը Հետ) :

«Հաւերը սկսած էին ձայնաւոր եւ եղերական կրկնոց մը» (Զա-
լօ) :

«Բաց դեղնադոյն ծաղիկներ, աչքերու պէս բաց» (Աղջիկ Եղսիկ) :
Նոյնքան ինքնատիպ պատկերացումներ ունին բնութեան վերո-
յիշեալ երևույթները Յ. Մնճուրիի, Ռ. Զարդարեանի, Թլիսախնցիի
և Ա. Բակունցի մօտ :

«Փողոցները արեւին մէջ կը խնդան» (Յ. Մնճուրի) :

«Ուսերուն վրայ ձգուած էր լուսնկային ճերմակ շաղիկը»... ,
«Ամպերուն դարկած ճերմակ վրաններն»... , «Լիթին ճերմակը ամպի
դոյն»... , «Հսկայ պերճաշուք դամբո մը»... , «Շան հաջոցը՝ ման-
կան օրհաս ձայնով»... , «Աքաղաղները կը հնչեցնեն իրենց արշալոյ-
սի շփոթը» (Ռ. Զարդարեան) :

«Մտեղին կտուց արաղիլը» (Թլիսախնցին) :

«Ամպը սպիտակ շոր է»... , «Զիւնը սպիտակ մարմար» (Ա.
Բակունց) :

Իթէ տիպարներ կերտելը Համաստեղի գլխաւոր արժանիքներէն
մէկն է, ինչպէս նաև պահեր բունելու արարքը, ապա շեշտը պէտք է
դնել այն իրողութեան վրայ թէ «Չոպան Լեռան» սրնդահարը յաջո-
ղած է ստեղծել այնպիսի վիճակներ, ուր պահն ու շարժումը իրար
կ'ամբողջացնեն : Հոն է որ մենք դէմ հանդիման կու գանք արուեստի
հրաշքին : Կ'իշխանք անոր ցանցին մէջ :

«Կ'անցնին կովեր նախիրին, վերջալոյսի շերտ մը կոնակնուն
վրայ» (Զրոյց Շուսի Մը Հետ) :

«Եղներուն երկար երկար թարթիչներով աչքերուն մէջ դարունի
կանանչ հորիզոն մը կը լայննար»... , «Աչքերը աղօտ եղան այնպէս

ինչպէս արեւմարէն յետոյ դաշտերուն վրայ կապտորակ մուժ մը կու գայ ու իրիկուն կ'ըլլայ» (ԱՅՁՐԻՆ) :

«Յնդիկի ձայնը մօտեցաւ, ինչպէս բղղացող մեղու մը, ոսկե- ղոյն ու անհրեան» (Աղբի Եղսիկ) :

«Մուրատենց ծառին մէջ նշանածին հասակը կը տեսնէր, ու զով տերեւներուն մէջ անոր ձայնը պահուած կ'ենթադրէր»... «Մա- րուշին սիրտը թիբասաց, եկեղեցիին դմբէթին վրայ թառող աղանակ- կի մը պէս լեզու ելաւ» (Համբոյրը) :

«Նղանակ մը ինչ որ ապառաժներու մէջէն անհանդարտ սահող առուակ մը կը յիշեցնէր ու Թագուհուն աչքերուն զոյնն ունէր» (Թա- փառաշրջիկի Մը Օրագիրը) :

«Երանոս աղբար զգաց արեւելեան համեմներու զովութիւնը որ գրդիւ տուաւ իր ուղեղին՝ իր մէջ արթնցուց լարաւոր երաժշտութիւն մը»... «Յուշեր կ'իյնային ծառին զագաթէն ոլոր մուր իջնող աշու- նի նաշտուն տերեւներուն պէս» (Լուսա Աղբարը) :

«Երբ ցօղերէն թրջուած արտոյտները արեւազալի շարական կ'երգէին փոխիփոխ» (Ես Աշխարհը կը Փլի) :

Մեր մէջ, մինչեւ որոշ շրջան մը, վերապահութիւն մը կը տե- րէր դաւառի դրականութեան հանդէպ : Գիւղը կը նկատուէր հեռացող անցեալ մը, եւ կը հակադրուէր քաղաքին : Վիճելի այս կեցուածքին կողմնակիցները կ'առարկէին նաեւ թէ գիւղը պարփակուած է նեղ հո- րիզոնով մը, եւ թէ դժուար է վերապրեցնել զայն, որքան ալ զօրաւոր ըլլան արձակադրին թոքերը եւ լայն՝ անոր շունչը :

«Եւ արդէն ինչ կարելի է սպասել գիւղի միամիտ ու միօրինակ շրջապատէն, որուն պատկերացումին համար հեղինակը պիտի քալէ դէպի իրապաշտութիւն : Արդ իրապաշտութիւնը գրեթէ դուրս է ար- ուեստի սահմանէն : ... Գիւղը թուիչ չի տար զրոյիւն» (3) :

«Գաւառական դրականութիւն են պահանջում, քանդուած անց- եալ իրականութեան նկարագրութիւններ են ուղում, շխօսուող բա- ռերով յօրինուած կեղծ պատմութիւններ են փնտում եւ պահանջում են, որ զրոյը մեքենական ծիծեռնակի բրդէ փետուր հագնի եւ «չար- նան սիրուն թռչնակ»՝ ամայացած երկրից, կտուցի մէջ սեղմած, շինծու խապրիկներ բերի» (4) :

Բայց, հակառակ մատնանշուած «վտանգին», Համաստեղ ար-

3. Հ. Բալուեան, Համաստեղի «Անձրեւը», «Ջուաքքանգ», Ա. Տաքի, 1929, քիւ 2, էջ 83-84 :

4. Կ. Ջաքեան, Աղբարինն ու Միջաղբարինը Գրականութեան Մէջ, «Ջուաքք- անգ», Ա. Տաքի, 1929, քիւ 3, էջ 107 :

ուեստի ներդործութեամբ մեզ կը փոխադրէ, եւ կամ՝ մեզի կը բերէ իր գիւղը: Հոն կը առդանցեն դեղջուկի մարդիկ, անասուններ, եւ այլ «չնչաւորներ»: Ինք գիտէ անոնց լեզուն, խօսեցնել կու տայ դանոնք, եւ երբեմն ալ ինք կը խօսի անոնց հետ: Եւ առօրեայ կեանքով բարախուն, այլ բոլոր կը վերածուին արեւելեան նաշխուն դորդի մը՝ հիւսուած ժիր մատներով եւ խառ դոյներով:

Մեր կատարած գնահատումը, դոյնի եւ ձայնի առնչութեամբ, ընդգրկեց պատմուածքի կալուածը: Եղածը նախափորձ մըն է միայն: Իեռ կայ ընդարձակ բնադաւառ մը, դարձեալ Համաստեղինը, թերեւս աւելի լայն պարագիծով: «Սպիտակ Զխաւոր»ի, «Տոմար Մաքիական»ի, «Աղօթարան»ի եւ «Առաջի Սէր»ին աշխարհը, որ իր ընթերքին մէջ կը կրէ գիւտերու, անակնկալներու եւ փոխաբերութեանց ճոխ մթերք մը:

THE SENSE OF COLOUR AND SOUND IN HAMASTEGH'S SHORT STORIES

ARSHAVIR KABBENJIAN

(Summary)

Hamastegh (1895-1966) is one of the outstanding short story writers of the Armenian diaspora, whose works specially depicted the life and the nature of the lost homeland.

In this study the author evaluates the sense of colours and auditory effects of various sounds found in nature, which Hamastegh masterfully utilized in his short stories.

Ուրուագիծ ժամանակակից լիբանանահայ նկարչութեան

ՍԵՂԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ-ՏԱՏՈՅԵԱՆ

Ժամանակակից լիբանանահայ նկարչութեան պատմութիւնը ընկելու առաջադրանքով սկսուած այս սերտողութիւնը իր ներկայ ձևով, ընդհանուր արժեւորում մըն է, նաեւ՝ քննական ակնարկ մը, անոր պատմական դարձացումին վրայ, իբրև այդ ընկերութեան քաղաքակրթութեան երևոյթներէն մէկուն:

Աշխատութեան հիմնական մտահոգութիւնն է վերջին կէս դարու լիբանանահայ նկարչութեան արտակարգօրէն ծաւալուն եւ բազմերանգ զանգուածին գասաւորումը՝ պատմականացումը տրամաբանական սիւթեմի մը մէջ, սիւթեմ մը, որ անհրաժեշտօրէն պէտք է ըլի՛ր այս նկարչութեան բնոյթին եւ դարձացումին հետ ուղղակիօրէն կապուած եւ անոր ծնունդ տուող պատմական-ընկերային տուեալներէն: Հետեւաբար գեղարուեստական թեքնիք եւ մասնակի հարցերու ուսումնասիրութեանն աւելի՞ տեղ եւ կարեւորութիւն տրուած է հոս նկարչական ստեղծագործութեան զաղափարաբանութեան հետ կապուած խնդիրներուն, եւ անոնց մէջ՝ վաւերականութեան տարբերու բացայայտումին:

Արտակարգօրէն բարդ է լիբանանեան ընկերութեան կառոյցը: Նկարչութիւնը միայն կողմ մըն է այս երկրին պրիսմակաւոր մշակոյթին: Իւրաքանչիւր լիբանանահայ նկարիչի դործը, եւ լիբանանահայ նկարչութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ, պէտք է դիտել լիբանանեան ընկերութեան մէջ տիրող պայմաններուն լոյսին տակ: Լիբանանահայ նկարչութիւնը ընդունելով իբրև լիբանանեան նկարչու-

թեան մէկ արտայայտութիւնը, անհրաժեշտ է զայն ուսումնասիրել լիբանանեան կերպարուեստի պատմութեան հիմքին վրայ, ու անոր զարգացման զուգահեռ:

Լիբանան ունեցած է գեղարուեստական յարաբերարար եռանդուն կեանք մը: Մասնաւորաբար 1960 թ.-էն ետք, մինչեւ 1975 թ., տարեկան շուրջ հինգ հարիւր նկարչական ցուցահանդէսներ կազմակերպուած են, մօտ տասնհինգ արուեստի առեւտրական ցուցասրահներու եւ տասնհինգէ աւելի մշակութային եւ կրթական կեդրոններու եւ պնդողներու սրահներուն մէջ: Վերջին տարիներուն՝ գեղարուեստական հրապարակը կը հաշուէր շուրջ հարիւր յիսուն նկարիչի անուն, հինգ սերունդներու վրայ տարածուած: Լիբանանի մէջ կազմակերպուած են նաեւ համաշխարհային հռչակի տիրացած կերպարուեստի վարպետներու (Տալի, Մաթիւ, Փիքասո, Մուր, Ռոտէն, եւլն.) ստեղծագործութիւններու ցուցահանդէսները:

Սակայն հակառակ երեւութեամբ այն եռուն գեղարուեստական այս կեանքին, ժողովուրդին եւ արուեստին միջեւ հաղորդակցութեան առիթները մնացած են միայն ցուցահանդէսները: Լիբանան չունի իր կերպարուեստին նուիրուած թանգարան մը, կամ՝ պետական պատկերասրահ մը, ուր հասարակութեան տեսապէս մտաշելի ըլլային նկարիչներուն եւ քանդակագործներուն կարեւորագոյն գործերը: Նաեւ ցարդ չէ մշակուած համապատասխան քննադատութիւն մը իրրեւ լուրջ գիտութիւն: Ձկայ գեղարուեստական մամուլ: Զանազան առիթներով լոյս տեսած յօդուածները ստորագրուած են չսիրողներու կողմէ, դրուած անձնական տպաւորութիւններու, թելադրուած կարծիքներու եւ տակաւին այլազան նկատողութիւններու հիման վրայ: Այս կարգի դրականութիւնը մնացած է աննախանձելի մակարդակի վրայ, իսկ գեղարուեստական քննադատութեան բացակայութիւնը իր ժխտական անդրադարձները ունեցած է լիբանանեան նկարչութեան նկարագրին եւ առողջ զարգացումին վրայ: Հոս նեղին է նաեւ նշել թէ որեւէ արուեստի վաւերականութեան դրուականը հանդիսացող գաղափարական ենթահողը, ճիշդ եւ յառաջադէմ աշխարհայեացքը, առհասարակ անհրաժեշտ չէ նկատուած լիբանանցի նկարիչներուն կողմէ, եւ հարցը մնացած է առկախ, իրրեւ անկարեւոր մանրամասնութիւն:

1937 թ.-էն ետք, թէեւ համեստ մակարդակով, Լիբանան ունեցած է իր գեղարուեստական ուսման առաջին կեդրոնը. անիկա՝ Ալեքսի Պութրոսի Լիբանանեան Գեղարուեստից Ակադեմիան է: Ժամանակի ընթացքին՝ Լիբանանի դիւտար չորս համալսարանները՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան, Պետական Համալսարան, Պէյրութի Համալսարանական Գոլէճ եւ Արաբական Համալսարան, հաստատած

են իրենց կերպարուեստի բաժանմունքները: 1961–1972 թթ.-ուն, կիււալէրի Ակադեմիան արուեստի դպրոց մը ըլլալու կողքին՝ եղած է նաև երիտասարդ նկարիչներու հաւաքաօլայր մը: Կարգ մը նկարիչներ՝ Ժորժ Սիր, Ֆերնանտո Մանէթթի, Փ. Կիրակոսեան, Ս. Աքլ և ուրիշներ, ունեցած են անհատական աշակերտներ: Լիբանանցի նկարիչներու կարևոր մէկ տոկոսը մեկնած է արտասահման, գլխաւորաբար Ֆրանսայի և Իտալիոյ ոստանները, զեղարուեստական բարձրագոյն և մասնապիտական ուսմանց հետեւելու համար:

Լիբանանեան նկարչութեան պատմութիւնը, ցարդ լուրջ ուսումնասիրութեան նիւթ չէ եղած լիարժէք և ամբողջական հատորով մը: Կրթական նախարարութեան Գեղարուեստից Տնօրէնութիւնը, 1956 թ.-ին հրատարակեց Ժողէֆ Ապու Ռըզքի «Ակնարկներ Լիբանանեան նկարչութեան Մասին» (Regards Sur La Peinture Au Liban) գրքոյի: Նուազագոյն յաւակնութիւններով պատրաստուած այս աշխատասիրութիւնը՝ 80 էջերու մէջ, հակիրճ կերպով կը ներկայացնէ տանգից նկարիչներ և չորս քանդակագործներ: Ապու Ռըզք զդացական խոսնուածքով իտէալիսա մտածող է: Նոյն աշխարհայեացքի ջատագոյներէն են լիբանանեան մամուլի արուեստի քննադատներուն մեծամասնութիւնը, ինչպէս՝ Ժողէֆ Թարբայ, Վիքթոր Հաքիմ, Սալահ Սթեթիէ, Նոլանա Աճէմեան, Անտրէ Պերբոֆ, և ուրիշներ: Ուշադրաւ և կարևոր յօդուածներ ստորագրած են Նազիհ Խաթէր, Իպրահիմ Արիս, Ալեքսան Պէրէճիբեան, Գր. Քէօսէեան և ուրիշներ:

Ապու Ռըզք, իր աշխատասիրութեան ներածական խօսքին մէջ լաւագոյնս կ'ամփոփէ արուեստի իտէալիստական բմբռնումը, երբ կը գրէ. «Ամէն արուեստի գործ արտայայտութիւն մըն է մարդու ազատասնչ բնութեան, ինքն մըն է [անոր կողմէ] փախչելու, ձերբազատուելու նիւթէն, ճիգ մըն է՝ յաղթահարելու մարդկային կացութիւնը...»:

1974 թ.-ին Տար Էլ-Մաշրէքի հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ էտուար Լահուարի «Ժամանակակից Լիբանանեան Արուեստը» (L'Art Contemporain Au Liban) անուն զեղատիպ հատորը, 350 մեծադիր էջերով՝ Ֆրանսերէն և անգլերէն լեզուներով: Աւելի քան մէկ դարու լիբանանեան կերպարուեստի մասին ընդարձակ ներածականէ մը ետք, հատորին մէջ ներկայացուած են քառասուն նկարիչներ ու քանդակագործներ: Իւրաքանչիւր նկարիչի համառօտ կենսագրութեան ու անոր արուեստին մասին ընդհանուր ակնարկի մը կողքին՝ ներկայացուած են տուեալ արուեստագէտին ստեղծագործութիւններէն վեց արտասպումներ: Էտուար Լահուար անբացարեւի պատճառնե-

բով, բացառութեամբ Փ. Կիրակոսեանի, անտեսած է լիբանանահայ բոլոր նկարիչներն ու քանդակագործները :

Լիբանանեան նկարչութեան պատմարաններուն ու քննադատներուն աշխատանքին մէջ անհրաժեշտ է նշել Հիմնական շեղում մը, խեղաթիւրում մը առարկայական տուեալներու, անկախ իրենց արուեստի փիլիսոփայութեան եւ աշխարհայեացքի պարտադրանքէն: Խոլորն ալ լիբանանեան նկարչութեան մօտեցած են արեւմտեան քաղաքակրթութեան յատուկ արուեստներու զարգացումին օրինաչափութիւններով, անոնց դասաւորումներու տրամաբանութեամբ: Անոնք յաճախ անտեսած են այն իրողութիւնը, թէ՛ նոյնիսկ երբ կարգ մը երեւոյթներ զօրաւոր նմանութիւններ կ'առաջադրեն եւրոպական արուեստներու հետ, լիբանանեան պայմաններու դիտական ըմբռումն է որ ենթահողը պէտք է հայթայթէ որեւէ ուսումնասիրական աշխատանքի: Լիբանանեան զեղարուեստի քննադատութեան եւ պատմութեան առնչութեամբ յիշենք նաեւ կարեւոր դիտողութիւն մը. մարդու եւ ընկերութեան անհատապաշտ փիլիսոփայութեան իրրեւ բնական հետեւանք, այս գրականութեան հեղինակները լիբանանեան նկարչութիւնը դիտած են որպէս դումարը՝ նկարիչներու որոշ թիւի մը զօրծերուն, եւ ոչ թէ իրրեւ Լիբանանի մշակոյթին բնորոշիչ կողմերէն մէկուն՝ իր պատմական զարգացումով ապրած ամբողջութիւն մը: Այս մօտեցումին արդիւնքը եղած է այն, թէ այս ընկերութեան արուեստներու եւ մշակոյթի պատմութիւնը մնացած է խոպան, անմըշակ մարդ:

Լիբանանեան նկարչութիւնը մօտ մէկ դարու պատմութիւն ունի: Իսկ, 16—18-րդ դարերէն հասած սակաւաթիւ անուններէն կարելի է յիշել Էլիաս էլ Շիտիաք էլ-Հարունին՝ Մար Ապտա եկեղեցիին որմնանկարիչը, Ապտալլահ Չախերը եւ մէկ քանի ուրիշներ: Կրտսի թէ Ֆախրետտին՝ Թոսքանիա այցելելէ ետք, իր հետ խտալացի նկարիչներ բերած է Լիբանան: Իսկ Էմիր Պէշր որոշ աշխատանք տարած է արաբական զարդանկարչութիւնը զարգացնելու: Պէշրէտտինի պալատը կը նշէ կարեւոր հանգրուան մը այս դժով, եւ առհասարակ՝ լիբանանեան մշակութային վերածնունդին մէջ: 18-րդ դարու առաջին կիսուն Լիբանանի մէջ աշխատած են Քարեւելապաշտոն հակումներով նկարիչներ, ինչպէս՝ Պարթեւ, Վինիալ եւ զեռ ուրիշներ: Վերջիններուն ազդեցութեամբ եւ հետեւողութեամբ զարգացած է բնանկարչութիւնը, եւ մասնաւոր ծովանկարչութիւնը: Կարեւոր գործեր կան Իպրահիմ Սարպայէէն, Ալի Ճամմալէն, Տիմաշքիէէն: Սակայն լիբանանեան նկարչութեան իրաւ վերածնունդը կը սկսի 19-րդ դարու վերջին քառորդէն ետք: Այս մէկ դարու լիբանանեան նկարչութեան պատմութիւնը կարելի է բաժնել հետեւեալ չորս շրջաններուն.

Ա. «Ակադեմական Շրջան», 1900—ական թթ. :

Բ. «Տպաւորապաշտ Շրջան», 1925—1930 թթ. :

Գ. «Կազմաւորումի Շրջան», 1950—ական թթ. :

Դ. «Զարթօնքի Շրջան», 1960—1975 թթ., որ կը յատկանշուի՝

1. Մայրախղ վերացապաշտութեան,

2. Թեթեւ-տեքորաթիվ եւ

3. Լիբանանեան նոր-ֆիլիւրաթիվիսթ ուղղութիւններով :

Այս վերջինը իր հերթին կը ճիւղաւորուի՝

ա. Հիմանխտական

բ. Գերիրապաշտական եւ

գ. Բրիտիթիվ հակումներու :

1975—1976 թթ. ու Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմէն ետք նոր իրապաշտական դպրոց մը սկսած է ուրուադծուիլ, որ սակայն տակաւին կը գտնուի փորձառական հանդրուսանի մէջ :

¶ 1900—ական թթ. ու «Ակադեմական» շրջանէն կը յիշուին շուրջ տասը դէմքեր, որոնցմէ երեքը կը շեշտուին մասնաւոր կարեւորութեամբ, Տաւուս էլ-Գորմ, Հապիպ Սըրուբ եւ Խալիլ Սալիպի, փամանակակիցներ՝ ապրած 1850—1938 թթ. ու միջեւ : Ասոնք առաջին նկարիչներն են, որոնք իրենց դեղարուեստական ուսումը ստանալէ ետք արտասահման (Բարիլ, վերջինը եղած է նաեւ Խոինյորա), նկարչութիւնը բնորոշ են իբրեւ ասպարէզ : Այս նկարիչներէն մեզի հասած են բաւական յաջող դիմանկարներ, բնանկարներ, ծովանկարներ, կրօնական նկարներ՝ մասնաւորաբար Գորմէ եւ Սըրուբէ : Ժուժկալ, քիչ մը երկչոտ, եւ յաճախ թատերական են արտայայտութեան կերպերը այս նկարներուն մէջ : Աւելի ուշ, փորձեր կան լայն շարժումներու եւ գոյներու ենթակայական գործածութեան : Խալիլ Սալիպիի գործերուն մէջ կարելի է հանդիպիլ Վերածնունդի եւ Ռոմանթիք արուեստը յիշեցնող մտածումի եւ զգացողութեան ազատ օտուումներու, նոյնիսկ՝ իր միջախարին համար աննախընթաց պոռթկումներու : Բայց իր ընդհանրութեան մէջ, լիբանանեան նկարչութեան առաջին կէս դարը կը մնայ հիմնական թեքնիքներու իւրացումին եւ ակադեմական կատարելութեան հետամտութեան շրջանը :

1925 թ. էն ետք կը սկսի համեմատաբար աւելի կենսունակ եւ լայնախոհ քառորդ դար մը, զոր կարելի է կոչել «Լիբանանեան Տպաւորապաշտութեան» շրջանը, անոր տեղական գունաւորումին ակնարկելով : Մինչեւ 1925 թ., տպաւորապաշտութիւնը իր շփոթքը բռնած էր եւ հետացած դեղարուեստական հրապարակէն աւելի քան քառորդ դարէ ի վեր : Յետ-տպաւորապաշտական դպրոցներն ալ կորսնցուցած էին իրենց հրապոյրը : Առաջին Համալիսարհային Պատերազմէն ետք «քիւլտիվմ» ալ տեղի կու տար «ֆիլիթիւրիզմ»ի, «ստատայիզմ»ի եւ գեր-

իրապաշտական շարժումներու ժխտրին դիմաց : Համալխարհային երկու պատերազմներուն միջեւ եւրոպան կը փոթորկէր Ֆրոյտեան հողերանութեամբ, արտայայտապաշտութեամբ, դոյապաշտ փիլիսոփայութեամբ եւ արուեստներով, ընկերվարական քաղաքական փիլիսոփայութիւններով, ցեղապաշտական մոլութիւններով, եւն. : Այս բուրբէն՝ լիբանանցի նկարիչները, որոնք ճիշդ այս փոթորկոտ ժամանակներուն կը գտնուէին եւրոպայի զանազան կեդրոններուն մէջ, վերցուցին միայն 19-րդ դարու դասական տպաւորապաշտութեան թեքնիքէն մասեր : Անոնք իւրացուցին դպրոցին դոյնի եւ լոյսի տարրերուն սերտողութիւնները, աշխատանքի անմիջականութիւնը եւ վերջապէս՝ ձերբացատումը ձեւական ամէն կարգի կաշկանդումներէ : Օսմանեան բոնապարտութեան անկումէն ետք, Ֆրանսական հոգատարութեան շրջանին, միջնուրտի ընդհանուր թեթեւացումի դրսեւորումներէն մէկն է ոճային այս ազատութիւնը : Հասկնալի է որ եւրոպական տպաւորապաշտութիւնը բացատրող եւ անոր ծնունդ տուող քաղաքական եւ այլ մշակութային իրադարձութիւնները ամբողջութեամբ բացակայ են Լիբանանի մէջ : Այս սերունդին մօտ կարելի է նշել աշխարհայեացքի արմատական փոփոխութիւններ : Ապու Ռըզք եւ ուրիշներ այս ժամանակի նկարիչները կը նկատեն «ոմանթիք», մեր կարծիքով՝ անարդարանալի պատճառներով :

Լիբանանեան տպաւորապաշտներէն պէտք է յիշել Ալֆրետ Սուրսոքը, Ճորճ Գորմը, Եուսէֆ Ղասսուպը, Սեզար Ժրմայէլը, Մուսթաֆա Ֆարուխը, Սալիպա Տուէյնին, Օմար Օնսին, Ռաշիտ Ուսային եւ Ճըպրան Սալիլ Ճըպրանը (այս վերջինը՝ մասնաւոր պարզայ մը) : Ժամանակակից լիբանանահայ նկարիչներէն պէտք է յիշել Յ. Կալենցը (ներպաղթած՝ 1946 թ.ին) եւ Ժան Դարբինեանը : Լիբանանեան տպաւորապաշտութեան շրջանէն մեզի կը մնան լուսաւոր բնանկարներ, հաճելիօրէն ջերմ՝ զգայուն դիմանկարներ, «բաւթորալքներ, մասնաւորաբար Սեզար Ժրմայէլէն եւ Օմար Օնսին :

Շարունակելէ առաջ, անհրաժեշտ է հոս նկատողութիւն մը ընել Ճըպրանի դեղարուեստական իւրայատուկ դիրքին առնչութեամբ : Ճըպրանի խորհրդապաշտ փիլիսոփայութիւնը եւ համապատասխան նկարչութիւնը մղած է ոմանք ամբողջ ժամանակաշրջանը տեսնելու իրբեւ Ռոմանթիք-Ճըպրանական շրջան մը : Սակայն Ճըպրանի մօտ գեղարուեստական ձեւը ենթակայ է եւ ստորադաս՝ բովանդակութեան, գաղափարին : Անոր արուեստը տեսակ մը լրացուցիչ, բացատրողական «նկարազարդումն» է իր զբաղանդութեան : Այսպէս, իր գործերուն մէջ ձեւն ու նիւթը նկարչականօրէն համողիչ, ինքնաբաւ ներդաշնակութիւն մը չեն կազմեր : Ճըպրանի գործը կը մնայ թէեւ եզակի իր բնոյթով, բայց գործնականապէս անհետեւելի :

1950-ական թթ.ու սկիզբը, հիներու կողքին, աւելի երիտասարդ նկարիչներու սերունդ մը կը սկսի իր ներկայութիւնը պարտադրել: Հասաշխարհային երկրորդ Պատերազմէն եւ Լիբանանի անկախութենէն ետք հասակ առած այս երիտասարդները տեսականօրէն պէտք է ըլլան առաջինները բանալու ազգային արուեստի ուղին: «Կազմաւորումի Ծրջան» է այս տասնամեակը, յատկանշուած՝ ոճերու արտակարգ ալյազանութեամբ: Արտասահման՝ կամ տեղւոյն զրոյ իրենց ստացած օտար դաստիարակութեան եւ ազգային աւանդութեանց եւ մշակոյթի խաչածեւումին մէջ բնուած, երբեմն անյաղթահարելի խնդիրներու գիմաց, այս նկարիչներէն շատեր ընկրկեցան, ու դեղորսուեստական հարցերու լուծման ճանապարհին ինչպէս անհատապաշտ ու խուսափողական գիրքորոշումներու մէջ:

Իսկանիլն մէջ, փնտաութի եւ ուսումնասիրութեան շրջանն է այս, ու որքան ալ տիրական ըլլայ կարգ մը նկարիչներու ոճը, կամ, յսելի՛ ձայնը, ճիշդ չէ ընդհանրացումներ բնկուլ փորձը: Նկարիչներէն իւրաքանչիւրը վերջաւորութեան հասած է սեփական ամուր ոճի մը, իւրաշատուկ արտայայտութեան ձեւերու, մէկ խօսքով՝ դեղորսուեստական անհատականութեան լրումին: Սակայն հակառակ երեւութեան կտանդին եւ վէճերուն՝ նկարչութեան մէջ ազգային բնորոշիչ նկարադիրը վերականգնելու, շօշափելի ոչ մէկ արդիւնք զգալի է այսօր: «Կազմաւորումի» նկարիչներուն համար արուեստը շատ ընդհանուր կերպով կը սահմանուի իրբեւ արտայայտութիւն. սահմանում մը, որ իր բնդարձակութեամբը դուռ բացած է արուեստի յարաբերականութեան տեսութեանց ջատագոյններուն ազատ գործունէութեան: Իրենց արուեստի խաչալիտտական փիլիսոփայութեան բնական հետեւանքն է նաեւ, առհասարակ իրենց անհատապաշտ ծօնեցումը իրականութեան: Իւրաքանչիւրը իր միջոցներով եւ կարելիութիւններով լրջօրէն աշխատած է զարդացնելու լիբանանեան նկարչութիւն մը, անուսուցիչ դանկու աղանձները ժողովուրդի մշակոյթին: Ստեղծուած են բնանկարներ, կենցաղային դուժարութիւնով տեսարաններ, դիմանկարներ, վերացական-խորհրդապաշտ դործեր, հիմնուած արեւելեան կրօնական «խօսքին», արամադրութեանց զրոյ: Ծրջանի կարեւոր դէմքերէն կարելի է յիշել Ծաֆիք Աղպուտը, Սախա Աբըրը, Ֆարիտ Աուսաը, Միշել Միրը, Էլի Քանանը, Ժան Սալիֆէն, Նիքօլա Նամմարը, Աբէֆ Բայէսը, Փոլ Կիրակոսեանը, Ճողէֆ Թերճաւնը, Իվէթ Աշքարը, Պարզեւ Ճիպօղլեանը, Ալիս Մինասեանը, եւ ըն. : Օտար ուսուցիչ-նկարիչներէն՝ Ժորժ Միրը, Ֆերնանտո Մանէթթին: Վերջինը ունեցած է մեծ թիւով աշակերտներ եւ եղած զլիսաւոր դէմքերէն, որոնք ուշ-տալաւորապաշտական թեքնիքները փոխանցած են երիտասարդ սերունդին:

1960 թ. էն ետք, լիբանանեան նկարչութիւնը եւ առհասարակ ամբողջ մշակութային կեանքը կը տեսնէ արտասովոր շարժում մը, բան մը, որ կ'արդարացնէ այս տասնհինգ տարիները «Զարթօնք»ի շրջան կոչելու մեր նախաձեռնութիւնը: Զարթօնք մըն է, առնուազն քանակական առումով: Արտասահման հաստատուած լիբանանցիներու, նաեւ օտարներու յաճախակի այցելութիւնները Լիբանան, որոշ կենսունակութիւն մը բերած են արուեստի մարդէն ներս: Միւս կողմէ՝ այս երեւոյթը ունեցած է իր անբարդալի անդրադարձները՝ Օտար դադափարարանութեանց եւ ամէն տեսակի նորարարութեանց դանդուածային եւ յարատեւ մուտքը Լիբանան, պատճառ դարձած է որ տեղական ուժերը չկարենան կեդրոնանալ ինքնուրոյն արուեստ մը դարդացնելու աշխատանքին վրայ: Երբեմն օտար հոսանքները եղած են այնքան տիրակա՛ն՝ որ լիբանանցի կարգ մը նկարիչներ իրենք զիրենք նկատած են արեւմտեան խառն, «աշխարհաքաղաքացիական» դեզարուեստական ընկերութեան անդամներ, եւ ոչ թէ այս երկրին զաւակները:

Ժամանակաշրջանի ընդհանուր մթնոլորտը խճողուած է անհեթեթի եւ դոյապաշտ փրկիստփայտութեանց տարտամ արձագանգներով: 60-ական թթ. ու հիփիիական դադափարարանութեանց միջոցով հասած արեւելեան խորհրդապաշտութիւնը, համամարդկային սիրոյ «վարդապետութիւնները», եւ այլ լողուններ, թոյլ կերպով հաւաքուած՝ պատանեկան non-conformism-ով մը, ենթահողը կը կազմեն երիտասարդ նկարիչներու դործունէութեան: Նախորդ սերունդին ներկայացուցիչները կ'որդեգրեն վերապահ եւ առհասարակ ոչ-յանձնառու կեցուածքներ, միաժամանակ փորձելով քայլ պահել ոճային նորաձեւութեանց հետ: Ֆոսֆորային երանդները կանաչի, դեղինի, վարդագոյնի, սեւ ու ճերմակի խաղերը եւ այլ թեքնիքի իւրայատուկ ձեւեր, աւելի եւս կը շեշտեն նկարչութեան յատուկ իրականութեան եւ սովորական առօրեային արմատական տարբերութիւնը: Զարիանիչներու ենթակայականացումով կը բաղմապատկուի նկարիչներու թիւը, ընդհանուր աղմուկը բոլորը կը մղէ յաւելեալ մրցակցութեան, ծայրայեղ ոճերու՝ լսելի եւ տեսանելի դառնալու համար:

Մայրայեղ ձեւապաշտութեան հետեւանքով իրականութեան հետ արուեստի խղումը դրեթէ ամբողջական է: Նախորդ սերունդը իր կարգին կը սայթաքի նորարական մոլուցքին մէջ: «Զարթօնք»ի սերունդին շուրջ հարիւր յիսուն անուններէն յիշենք մէկ քանին՝ Ամին էլ Պաշա, Բաֆիք Շարաֆ, Հայիմ Ժուրտաք, Ատէլ Սադիր, Ճամիլ Մուլա'էպ, Մուհամմատ Սաքր, Բաֆիք Պթետտինի, Ճիւլիանա Սերաֆիմ, Սիսի Սուբոթք, Ռալիլ Զըղէյպ, Սթեփո Սքամանկա, Մունիր Նաթմ, Իլիաս Տիպ, Ուաճիհ Նախլէ, Ռիթա Տէյլիտ, Մունա Պասիլի,

Ռոպէր Մեսսարա, Մուսա Թիպա, Կիւմ, Կիւմաէր, Թորոս Տէր Յակոբեան, Տիգրան Տաթրեան, Յարութիւն Թորոսեան, Եւգինէ Նիքոնեան, Անիա Հարրիս, իսկ աւելի ուշ կազմաւորուած անուններէն՝ Ծարխա Հատատա, Մուհամմատ Բուուս, Հիււէյն Մաաի, Հասսան Ճուհի, Ծատի Պարբաթ, Ժան Գազանճեան, Ճոն Հատիսեան, Ասատուր Պոտիկեան, Սեդա Մանուկեան, Լիւսի Թիթիւնճեան, Վահէ Պարսումեան, Գրիգոր Նորիկեան, Օշին Գրիգաւարեան, Եսամին (Եսամիկ Պալարեան), Հրայր Տիարպէթրեան, Ռաշիկ Փիլիկեան, Շահէ Գազանճեան :

Պատմական նշանակութիւն ունի 1965 թ.ի Փետրուարին Փրանսաառ «Լ'Օրիան» օրաթերթի կազմակերպած ցուցահանդէսը՝ «Դիմակալում» (Confrontation) անուան տակ, որ կ'ամփոփէր Հինգ սերունդներ, սկսած Տաուս էլ-Գորմէն (1850-1930 թթ.) մինչև Ասատուր (ծն. 1943) : Կը մասնակցէին քառասունվեց նկարիչներ, որոնցմէ եօթը՝ հայեր : Անհատական ելույթներէն զատ, Լիբանանի մէջ հաղուաղէպ են իսկապէս կարեւոր դեղարուեստական ռէպրէզընտ : Սուրսթ թանգարանի տարեկան զոյգ «սալոնները» նշանակելի են : Պէտք է յիշել նաև դիմանկարի նուիրուած ցուցահանդէսը, 1972 թ.ին, Grenier des Artistes-ի մէջ : Իսկ 1974 թ.ի վերջաւորութեան Սուրսթ թանգարանի «Աշնան Սալոն»ը սլաշտօնապէս կարծէք կը փակէր «Ջարթօնք»ի շրջանը :

Մինչև 1975 թ.ի քաղաքացիական պատերազմի բռնկումը, լիբանանեան նկարչութիւնը իր ամբողջութեան մէջ, ինչպէս եւ նկարիչները անհատապէս, հասած էին իրենց «շուանի վերջաւորութեան» : 1974 թ.ի «Աշնան Սալոն»ին մէջ յատկօրէն կը պարզուէր թէ իւրաքանչիւր արուեստագէտ հասած էր իր կարողութիւններու լրումին՝ կարելիութիւններու «սպառումի կէտին» : Շուրջ եօթանասուն Հինգ մասնակցողներ կը կազմէին տիրող մեծամասնութիւն մը, այսուհանդերձ, կարեւոր թիւ մը կը բացակայէր ցուցահանդէսէն : Լիբանանեան ժամանակակից նկարչութեան համայնապատկերը կ'ամբողջանար երկու յաջորդական առիթներով, անոնցմէ առաջինն էր 1975 թ.ի Փետրուարին՝ «Բարիդի Համալսարանական Աւանի» Երջանաւարտներու Ընկերակցութեան» Լիբանանի մասնաճիւղի անդամներու խմբական ցուցահանդէսը, ուր իրենց վերջին գործերով կը ներկայանային «Աշնան Սալոն»էն բացակայողներուն կարեւոր տոկոսը : Երկրորդ առիթն էր 1975 թ.ի Ապրիլին, հայ ժողովուրդին դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան՝ Եղեռնի 60-ամեակին առիթով Ալէք Մանուկեան կեդրոնին մէջ կազմակերպուած ցուցահանդէսը, որուն կը մասնակցէին շուրջ եօթանասուն Հինգ նկարիչներ եւ քանդակագործներ, որոնց քանհինգը՝ հայեր :

«Լիբանանահայ նկարչութիւն» տարազով մենք կը հասկնանք մարդըութիւնը դեղարուեստական այս վաստակին, որուն հեղինակները իրենց կազմաւորման շրջանը բոլորած են Լիբանանի մէջ: 1980 թ.-ի սեմին սակաւաթիւ լիբանանահայ նկարիչներ կը շարունակեն սպրիւ ու ստեղծագործել Լիբանանի մէջ: Մինչև 1975 թ.-ի սկիզբը «հեռացածները» իրենց յաճախակի ցուցահանդէսներով կը շարունակէին մնալ լիբանանեան, ուրեմն եւ լիբանանահայ նկարչական «ընտանիքին» անդամները:

Լիբանանահայ նկարիչները իրրեւ աչքառու թիւ՝ պարտադրող ներկայութիւն մը սկսած էին դառնալ 1960 թ.-էն ետք միայն: 1975 թ.-ին արդէն մօտ յիսուն նկարիչ կը հաշուէր լիբանանահայ դաղութը: Ասոնցմէ չուրջ տասը անուններ հետաքրքրական նիւթ կը հայթայթեն նկարչութեան պատմութեան համար, ոչ միայն իրենց ուշագրաւ տաղանդին շնորհիւ, այլ իւրաքանչիւրին անմիջական առնչուածութեան՝ լիբանանահայ նկարչութեան կենսական խնդիրներուն եւ երևույթներուն հետ:

Լիբանանահայ նկարիչները արուեստի իրենց ըմբռնումին մէջ չեն տարբերի բնիկ լիբանանցիներէն: Բոլորն ալ որդեկրած են արուեստի ձեւապաշտ փիլիսոփայութիւնը, դիրքորոշում մը, որ այնքան ներդաշնակօրէն կը համընկնի լիբանանեան ընկերութեան կառոյցին եւ իտէալներուն: Սակայն եթէ մեկուսացնենք լիբանանահայ նկարիչները, անմիջապէս կը բացայայտուի այն իրողութիւնը, որ անոնց գործերը կը յատկանշուին առաւել մեկուսացնութեամբ ու շեշտուած գրաթեթիզմով:

Լիբանանահայ նկարչութիւնը չէ ունեցած իր «սակաւեանական» շրջանը, այսինքն՝ չեն եղած Սըբուրի, Գորմի, կամ Շըտուտի նման դասական նկարիչներ:

1925—1950 թթ.ուն, «լիբանանեան տպաւորապաշտութեան» կը զուգադիպի լիբանանահայ նկարիչներու առաջին սերունդը: Այդ սերունդէն կարելի է յիշել Յարութիւն Կալենցը, Ժան Դարբինեանը, իսկ նուազ ծանօթ անուններէն՝ Լիւսի Ներսէսը, Փիլիպոսեանը, Մոմ-ճեանը, Մարտիրոս Ալթունեանը (Անթիլիասի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր տաճարի ճարտարապետը): Պէյրութի մէջ սարբերական ելայթներ ունեցած են եղիպտահայ նկարիչներ՝ Օննիկ Աւետիսեանը, Աշոտ Զօրեանը, Բիւզանդ Կոճամանեանը եւ ուրիշներ: Մեծ նուաճումներ չեն իրագործուած այս շրջանին: Անմիջական դեղարուեստական աւանդութեան մը, եւ անհրաժեշտ միջալայրի մը բացակայութեան՝ այս նկարիչները աշխատած են դժուարին պայմաններու մէջ:

Հակառակ՝ Եղևոնէն վերապրող սերունդին յատուկ ողբերգական-
 դրացական նկարագրին, այս նկարիչներուն մօտ յաճախ կը հանդի-
 պինք յուղիչ լաւատեսութեան մը. բոլորին մօտ կայ ստիպողական-
 նութիւն մը՝ ստեղծելու, ընդգրկելու վերադառնում աշխարհը իր ամ-
 բողջ գեղեցկութեամբ: Կարեւորագոյն դէմքը շրջանին՝ Կալենցն է,
 սակայն շատ բան կարելի չէ ըսել անոր լիբանանեան գեղարուեստա-
 կան վաստակին մասին, որովհետեւ անիկա իր կարողութիւններուն
 լրումին կրցաւ հասնիլ միայն մայր հողին վերադառնալէ ետք: Հոն
 է որ իր գոյները յատակացան, գիծերը ամրացան՝ պահելով նախ-
 կին ջերմութիւնը: Օ. Աւետիսեանի արուեստը մասնաւորաբար տպա-
 ւորած է լիբանանահայութիւնը իր անսահման մարդկայնութեամբ,
 ու կառոյցի կոթողականութեամբ:

Լիբանանահայ նկարիչներու երկրորդ սերունդէն (1950—1960
 թթ.), երէք անուններ կարելի է յիշել. Փոյ Կիրակոսեան, Ժողէֆ
 թերճան, Պարզեւ Ըրպոզլեան: Այցելուներէն՝ Շարթ (Սարգիս Ար-
 թինեան), Զարեհ Մուսաֆեան, Գառզու, եւ ուրիշներ: Առհասարակ
 ամբողջ լիբանանեան նկարչութեան պարագային ալ «Կաղմաւորումի»
 այս տասը տարիները կը յատկանշուին կայունութեամբ: Բոլորին
 գործերուն մէջ շուտփելի արդիւնքէ աւելի, ակներեւ է կեդրոնացած
 աշխատանքը՝ զարդացնելու արտայայտութեան գերազանցապէս ինք-
 նատիպ ոճ մը: Կայ նաև անկեղծ ճիւղ մը վերականգնելու աղբային
 գիմպլիմով արուեստ մը, պարզելու անոր հիմնական սկզբունքները:
 Այս փորձերը՝ միամիտ իրապաշտութեան մեկնակէտերէ սկսած, լա-
 ւագոյն պարագային կը յաջողին ֆորթլորը զարդացնելու: Շատերու
 մօտ իրապաշտութիւնը հաղուադէպօրէն կը բարձրանայ քննադատա-
 կան մակարդակի, յաճախ ան կը մնայ աղբային աւանդութեանց եւ
 մանր սրբութիւններու ջատագոյնութի սահմաններուն մէջ: «Կաղմա-
 ւորումի» տարիներէն մեզի հասած կարգ մը գործեր յաջող կերպով
 կու տան տեղական-կենցաղային մթնոլորտը ժամանակին: Կիրակոս-
 եանի եւ Թերճանի շատ մը գործերը կը հաստատեն այս տեսակէտը:
 Կիրակոսեանի նկարչութեան պիտի տնդրադառնանք աւելի ետք:
 Թերճան՝ Հակառակ ակներեւ տաղանդին, շատ քիչ բան ձգած է մեզի,
 կարենալ դատելու համար իր արուեստը:

Լիբանանահայ այս սերունդին, եւ յաջորդին գրեթէ բոլոր ներ-
 կայացուցիչներուն մօտ զգալի է մեկուսապաշտութիւնը ու թաղուն
 արամութիւնը, երեւոյթներ, որոնք յատուկ են լիբանանահայ գաղու-
 թին նման փակ փոքրամասնութիւններու: Նկարադրի այս գիծը ու-
 նեցած է իր բացասական անդրադարձները նկարիչներուն ստեղծա-
 գործութիւններուն վրայ: «Բաթեթիք» աղբակները յարատււօրէն
 խախտած են գործերուն ներքին ներդաշնակութիւնը: Աղբային եւ ան-

հատական տառապանքի զգացումները վիթխարի զանդուածներով սպառնացած են կլանել ոչ միայն ենթակային գոյութիւնը, այլ նաեւ անոր ամբողջ ստեղծագործութիւնը: Կարգ մը նկարիչներու փորձը՝ տառապանքը իրբն միակ իրականութիւն ներկայացնելու, գործը հասցուցած է տխուր ծայրայեղութիւններու: Մեծ ճշմարտութիւն մը ըսելու արտօրանքին մէջ, անդիտակցարար անտեսուած են նկարչութեան անհրաժեշտ թեքնիք, «չոր» պայմանները: Այս իրողութեան լաւագոյն բացայայտումներն են Կիւլի շատ մը գործերը: Նմանօրինակ պարագայ մըն է իտալահայ նկարիչ Ժիրայր Օրագեանը: Ազգային անհատականութիւնը կորսնցնելու վախը, գոյատեւումի ձեւերուն շուրջ շփոթը, եւ վերջնական սայթաքումը՝ դէպի ազգայնամոլութիւն, լիբանանահայ դաղութիւն մէջ ստեղծած են տարտամ պայմաններ: Այս տարտամութիւնը դրսեւորուած է թախծոտ տրամադրութիւններու խուսափողական կեցուածքներով: Անուրանալի է որ Միջերկրականեան երկիրներու լոյսը, վառ գոյները եւ կենցաղային մասնայատկութիւնները գլխաւոր ազդակները եղած են լիբանանահայ նկարիչներու ոճային հարստութեան, բազմազանութեան: Բայց այլապէս՝ լիբանանահայ նկարիչը խուսափած է մօտէն առնչուելու տեղական եւ արարական մշակոյթներուն հետ:

1960 թ.-էն ետք, «Զարթօնք»ի շրջանին կը զուգադիպի լիբանանահայ նկարիչներու երրորդ սերունդը: Այս սերունդէն յիշենք Կիւլը, Կիւլտերը, Թորոս Տէր Յակոբեանը, Եւզինէ Եփրեմեանը, Յարութիւն Թորոսեանը, Սիմոն Պալթաքէ-Մարթայեանը, Սոֆի Երամեանը: Աւելի ուշ՝ Ժան Գազանճեանը, Սեղա Մանուկեանը, Վահէ Պարսումեանը, Գրիգոր Նորիկեանը, Հրայրը, Օշինը, Խաչիկ Փիլիկեանը, Եսամինը (եղիպտահայ), Լ. Թիւթիւնճեանը: Կայ նաեւ սկզբնականերու ցանկ մը՝ Լ. Գալուստեանը, Վերա Երամեանը, Ծահէ Գազանճեանը, Ծահուր Վարժապետեանը, Արթո Կիլիկեանը, Ռուբէն Նաճարեանը, Կիւլէն Տ. Պողոսեանը, եւ ուրիշներ:

Շրջանի յատկանշական ուղղութիւններուն առանձին քննարկումին անցնելէ առաջ, անհրաժեշտ է յստակացնել ընդհանուրին դիրքը, այն է՝ ձեւապաշտ-իտէալիստական հասկացողութիւնը նկարչութեան: Իտէալիստը՝ իրերը կամ առհասարակ ամէն գոյութիւն կը տեսնէ իրբն թոյլ մէկտեղում մը նիւթի եւ ձեւի, ու կը դիրքորոշուի ի նպաստ վերջինին, որովհետեւ վերացական ձեւը՝ նիւթէն անկախ, անփոփոխ է, յաւիտենական եւ «իրաւ»: Իսկ նիւթը նախնական է, անցողակի եւ ապականելի: Բան մը, որ արժանի չէ արուեստի կամ փիլիսոփայութեան առարկան ըլլալու: Զեւապաշտութիւնը կը դառնայ տրամաբանական անհրաժեշտութիւն՝ երբ կ'որդեգրուի իտէալիստական շտուալիզմը: «Տուալիստ»ական մեկնակէտերէ

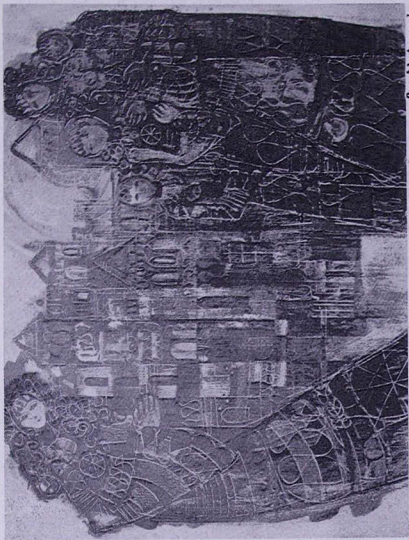

1 Նոյեմբերի, 1955 թ. ին, եզրափակայ նկարիչ Ա. Զօրեանի ցուցահանդէսի բացումին, ձախէն աջ՝ Տիրամ Անէլեան, Մուրատօֆ, Յ. Բոորոսեան, Վ. Տատարեան, Թ. Տէր Յակոբեան, Ժան Դաբրիլեան, Արշակ Ա. Զօրեան, Փ. Կիրակոսեան, Վ. Կեօփէօզեան, Շ. Պէրպերեան, Ներսէս Մ. Սամուկեան եւ Մ. Տէր Մարկոսեան:

սկսած, ձեւապաշտութիւնը կը բովանդակազրկէ դործը, եւ արուեստագէտին աշխատանքին ամբողջ տարողութիւնը կը թեքէ ձեւերու աշխարհէն՝ զուտ եւ անխառն դոյութեանց բնադաւատին: Այս մտեցումը աւելի եւս կ'ամբարպնդուի զբամատիրական ընկերութեան մէջ՝ արժէքներու անկումէն ետք: Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի ընթացքին, եւ անկէ ետք, Արեւմուտքի մէջ նկարչութիւնը եւ բոլոր արուեստները կը թաւալին անհեթեթ եւ կամայական հոսանքներու միջեւ:

Ձարթօնքնի շրջանի նուազ կարեւոր ուղղութիւններէն մէկն է ծայրայեղ վերացապաշտութիւնը, որ միամիտ, բայց անկեղծ արտացոլումն է տուեալ մշակոյթին դադարաբարանական սնանկութեան՝ առնուազն ենթակային համար: Հոն կարելի է հասնիլ՝ սկսած բազմաթիւ մեկնակէտերէ, բոլորն ալ ծաղում առած նոյն հիմնական պատճառէն: Այս նկարիչներուն համար սովորական, նւթական աշխարհի իրազարձութիւնները ոչ մէկ ձեւով կրնան առարկան դառնալ արուեստի: Իրենց համար նկարչութիւնը ունի իր ներքին օրէնքները, ամբողջալին ազատ ամէն կարգի արժէքաբանական, մտաւորական եւ այլ յանձնառութիւններէ: Մայրայեղ վերացապաշտութիւնը լքուած ուղղութիւն է այլեւս. մեր ժամանակներուն՝ արդէն հինցած: Լիրանանցի եւ լրբանանհայ նկարիչներու փոքր թիւ մը հետեւած է անոր, ստանց ունեցած ըլլալու այն միջավայրն ու պայմանները, որոնք պատմական արդարացում մը կրնային հայթայթել այսպիսի ուղղութեան մը: Երբ Մոնտրիան իրականութիւնը անհեթեթ յայտարարելով կը ստեղծէր իր վերացական-երկրաչափական պատասանները, մարդիկ նոյնիսկ կըր համակարծիք չէին իրեն, կրնային բացատրել իր ծայրայեղ կեցուածքը: Հոգեբանական մակարդակի վրայ, պատանեկան մերժումի ձեւ մըն է վերացապաշտութիւնը, խաչաձեւումներու միջեւ ստեղծուած զգրօջ կէտը, ուր կարելի է յամենալ պահ մը, սակայն շարունակելու համար աւելի դրանկան ուղղութիւններով: Այս եղած է պարադան շատ մը նկարիչներու, որոնք այսօր ընտրած են սեփական ուղեգիծ մը: Յ. Քորուսեան, 1974 թ. իր վերջին ցուցահանդէսին կը դառնուէր այս կէտին վրայ, հետապայլին զայն լքելու համար: Սահայն կարգ մը նկարիչներ զոհացուցիչ դատած են ծայրայեղ վերացապաշտութիւնը: Լիրանանհայերու մօտ՝ Ժիրաքօ, Տ. Տատրեան, Վ. Երամեան, Իսկ բնիկ լրբանանցիներէն՝ Իվէթ Աչքար, Ֆ. Հատտատ, Ս. Սքամանկա, Ն. Սայթալի, Է. Ատնան յիշատակելի անուններ են:

Երկրորդ ուղղութիւնը՝ թեթեւ-առեքորաթիւմ նկարչութիւնն է, որ ժողովրդականութիւն կը վայելէ որոշ հասարակութեան մը մօտ: Հրայր, Յասմին, բնիկ լրբանանցիներէն Ճիւլիանա Սերաֆիմ,

Գործը չարտի

Սիւի Սուբոթ, է. Ղորայէպ, ծանօթ անուններ են այս մարզին մէջ: Այս նկարիչներուն չի պակասիր տարրական թեքնիք կարողութիւնը: Անոնք պարզապէս նախընտրած են հաճոյակատար թարգմանը հանդիսանալ ընկերութեան որոշ խաւի մը շարուած արուեստասիրութեան (Ս. Սուբոթ), թափանցիկ բարեպաշտութեան (Հրայր), բորբոքած երազանքներուն (Ճ. Սերաֆիմ) եւ կեղծ վիպապաշտութեան (Եսամին):

Վաւերական արուեստի հետ շփոթուած են ՀՐԱՅՐԻ (ծն. 1943 թ.) խճողուած համադրութիւնները (composition), որոնք ներշնչուած ու երբեմն վերարտադրուած են սրբանկարներէ (icon): Ճիշդ է որ նկարաբարդական եւ պատմողական բնոյթ կը կրեն Հրայրի գործերը: Սակայն նոյնիսկ եթէ պահ մը ընդունինք անոր հեքիաթային աշխարհ մը վերականգնելու մտահոգութեան անկեղծութիւնը, իր գործերուն մէջ, յարատեւօրէն կը բախինք խորքի ծանծաղուածութիւնը եւ զգացումի սմուլութեան: Վերջապէս Ի՞նչ կը խորհրդանշեն իր ոսկիւով եւ բոցավառ դոյներով պծնուած սուրբերը, կոյսերը, ձիերը, վիշապներն ու դազանները: Հակառակ իր համադրութեանց արտակարգ ճոխութեան, դոյնի եւ ձեւերու ալլազանութեան, իր տիպարները կը մնան ստանձ վաղուց լքուած հրաշագործ սրբանկարներուն նման: Հակառակ վերջին տարիներուն իր կարգ մը փորձերուն՝ աւելի լուրջ գործեր արտադրելու, նաեւ հակառակ հարցադրոյցի մը ընթացքին յայտարարուած կեցուածքներուն «մեղմութեան», «մտաւորական վերացումներուն», նոր ըմբռնումներուն «ամբողջ կացութեան մտաին», Հրայրի վերջին գործերը որակականօրէն չեն տարբերիր նախորդներէն: Գուցէ ասոնք քիչ մը աւելի պարզ են, աւելի յենած արեւելեան զբայլկերաֆիլի վեղարուեստական կարեկրութեանց վրայ: Սակայն միայն այսքան:

Հրայրի եւ առհասարակ այս կարգի եւ մակարդակի նկարչութիւնը, հարազատօրէն բացատրելով սալոնային՝ հասարակութեան մը մտայնութիւնը, յաւելեալ փայլ մը կ'աւելցնէ միայն այդ նոյն հասարակութեան ծանրաբեռնուած բնակարաններուն ճոխութեան, բայց ոչինչ՝ լիբանանեան նկարչութեան:

«Զարթօնք»ի շրջանի երրորդ եւ ամենէն կարեւոր ուղղութիւնը, լիբանանեան նոր-«ֆիլիւրաթիվիզմ»ն է: Կը շեշտենք «լիբանանեանը», որպէսզի շփոթ չստեղծուի եւրոպական նոյնանուն դպրոցներուն հետ: Արտայայտութիւնը պարզապէս կը նշէ վերադարձ դէպի «ֆիլիւրը», իրականանման ձեւը, իբրեւ արտայայտութեան միջոց: Իսկ լիբանանեան նկարչութեան պարագային «վերադարձ» բառը գուցէ ճիշդ չէ, որովհետեւ նկարիչները միշտ ալ, առաւել կամ նուազ չափով մօտիկ մնացած են իրական ձեւերուն:

Լիբանանեան նոր-«Ֆիլիբրաթիօլիզմ»ի երեք խմբաւորումներէն առաջինը՝ նախնական եւ զարդանկարային ուղղութիւնն է : Իրարմէ տարրեր ոճեր են սնոնք, բայց նման իրարու այն ձեւով, որ կիրարկուած են յիբանանցիներուն կողմէ : Տեղական զօրաւոր դունաւորումով բնանկարներու շարք մը կայ, ստեղծուած՝ Մունա Պասիլիի, Հանրի Զրդէյակի, Օ. Լիմանսքիի, Հասան Ժունիի, Փ. Տիպի, Ս. Երամեանի, Ուաճիճ Նահլէի կողմէ : Սիմոն Պալթաքսէ-Մարթայեանի գործերը աւելի կը մօտենան զօրդարուեստին՝ քան նկարչութեան . իսկ երբ ան աշխատած է զօրդարուեստի վրայ, սայթաքած է նկարչութեան յատուկ ձեւերուն մէջ : Սակայն վերը յիշուած անունները հակառակ իրենց արուեստին քիչ մը միամիտ, մակերեսային բնոյթին, հաճելի երանդներ չնորհած են լիբանանեան նկարչութեան : Պարզ եւ անյաւազնոտ ոճով պատատներ են սսոնք (բացի Ու. Նահլէէն, որ մասնաւոր պարագայ մըն է), լիբանանեան տուներու, արձաւենիներու, բնտանեկան եւ այլ դիւզական տեսարաններու, շրջուն վաճառողներու, չուր կրող կիներու, եւն. : Դժբախտաբար սակայն այս ուղղութիւնը չէ ունեցած գեղարուեստական լուրջ զարգացում մը, նաև մտածողութեան տէր նկարիչներ, որոնք կարենային բաղձալի մակարդակի բարձրացնել այս կարգի արուեստը :

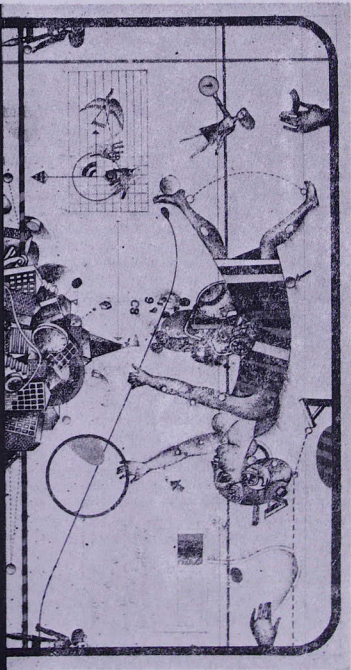
Զարդանկարային (decorative) նկարչութեան մէջ առանձին երևոյթ է Օշին Գրգեաշարեանը, որ սերտած է գլխաւորաբար բեմայարդարութիւնը, եւ «Էրաֆիկ» արուեստներ : Յարզ իր գործին մէջ քիչ բան կայ նկարչական, բայց զստահարար հոն կան խոստումները նոր ուղղութեան մը՝ իրապաշտ-զարդանկարային նկարչութեան : Օշին իր ներշնչումը կը ստանայ անմիջական շրջապատէն, քաղաքին քարէ եւ մետաղէ իրականութենէն, կը կազմէ սեփական պատկերացումը անոր եւ կը գործադրէ զայն, օգտագործելով նոյն այդ իրականութեան տարրերը՝ մետաղներ, գործիքի մասեր, շտափակչ գոյներ, եւն. :

Լիբանանեան նոր-«Ֆիլիբրաթիօլիզմ»ի երկրորդ ճիւղաւորումը նոր-գերիրապաշտութիւնն է : Կը գործածենք «նոր» պտտայալտութիւնը, զայն տարբերելու համար 30-ական թթ.ու երրորդական դասական գերիրապաշտութենէն : Պատմականօրէն՝ գերիրապաշտութիւնը, եւ բոլոր բնագանցական փիլիսոփայութիւնները կը դուզողիպին ճշակութային եւ բնկերային արժէքներու անկումի շրջաններուն : Միբոյլի, Տալիի, Տէ-Ֆիբիքոյի, նոյնիսկ Քլէյի եւ Շակալի գլխաւոր մտահոգութիւնը խուսափել էր իրականութենէն, ու փորձել՝ վերականուցելու ներքին իրականութիւն մը : Այս գերիրապաշտները կը փորձէին կազմակերպել, զարդացնել բնագոյնին-ենթադիտակցական բնագանցութիւն մը, փոխ առնելով նիւթական իրականութեան տարրերը, եւ զանոնք գործածելով իրրեւ խորհրդանիշեր :

Լիրանանահայ նոր-գերերապաշտները՝ Ասատուր Պզտիկեան, Ժան Գաղանձեան, Ժորժ Կիւլ, Վահէ Պարսուժեան, եւ սկսնակներէն՝ Շահնուր Վարժ, շունին վերը յիշուած շարժումին փիլիսոփայական խորքը, ոչ ալ յաւակնութիւնները: Իրենց մօտ գերերապաշտութիւնը պարզ, անմիջական հակադարձ մըն է: Երբ տուեալ ընկերութեան արժէքներն ու աշխարհայեացքը կը ձախողին համողիչ տրամաբանական դրութիւն (system) մը հայթայթելու անհատին, յուսահատ՝ երեւոյթները բացատրելու կամ քառուր կազմակերպելու իր փորձերէն, ենթական կը խուսափի իրականութենէն, կը ստեղծէ դեր-մակարդակ մը, «պատմութիւն» մը անոր մասին, նկարչութեան լեզուով: Իւրաքանչիւրը, ըստ խանութեան քի եւ մտային կարողութեան բացած է իր գեղարուեստական կարկինը, եւ ստեղծած իր պատմութիւնը, որուն շահեկանութիւնը կը մնայ պարզել մեղի:

ԱՍԱՏՈՒՐ (ծն. 1943 թ.)՝ նոր-գերերապաշտներու խումբին ամենէն աչքառու դէմքերէն մէկն է: Իր մօտ՝ կառոյցի, չափի եւ կշռոյթի զգայնութիւնը մեծագոյն առաջինութիւնն է, զծաղրական եւ փորազրական «թեքնիք»ի անմիջեւի կարողութեան կողքին: Ասատուր լիբանանահայ սակաւաթիւ նկարիչներէն է, որոնք յայտնարեւած են յատկ հակումներ վերլուծողական աշխատանքի եւ խոր մտածումի: Ստեպան հակառակ բնատուր այս տուեալներուն, Ասատուր, փոխանակ ընդլայնելու իր գեղարուեստական դործունէութեան շրջանակը նոր փորձերով, իրաւ հասկացողութիւններով՝ հորիզոնական մակարդակի վրայ, ուղղահայեաց ուսում մը կատարած է դէպի վեր, դերմակարդակի մը, եւ հոնկէ փորձած է բացատրել իրեն համար խորթ Բարիդի եւ արեւմտեան աշխարհի միջավայրը, իրեն յատուկ «բառամթերքով»: Ասատուր անժամտարար լքած ըլլալ կը թուի լիբանանահայու բարդ կացութիւնը, առնուազն դուրս ձգած է այդ «հանդուցը» իր մտահոգութեանց ծիրէն: Արդէն իսկ շատ մը նկարիչներու նման ան ձգած է Լիբանանը եւ հաստատուած Բարիդ:

Ասատուրի «բառերը» երկրաչափական ձևեր են, թուանշաններ, «սաթիրական» իզական տիպարներ, դիմանկեր, չէնքերու բեկորներ, եւն.: Բայց ո՞վ, կամ ի՞նչը մղած է Ասատուրը հոն, ուր ան կը դանուի այսօր: Գուցէ Բարիդի Գեղարուեստից Բարձրագոյն վարժարանի իր ուսուցիչը՝ Լիւսիէն Քութօն: Թէ արդեօք Ասատուր գերերապաշտութիւնը ընտրած է իրբեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց եւ սպաստարան, փորձելով առարկայացնել ապրուած մղձաւանջները, անտանելի երազները: Եւրոպացի քննադատներ՝ Աքելլա, Լիպերօ Տէ Լիպերօ, Լուիժի Մօրմինօ եւ այլք, բացատրական յաւելումներ դրած են անոր խորհրդանշական դործերուն համար, աւելի եւս խնդաթիւրելով արդէն իսկ խճճուած կացութիւնները: Ասատուրի խորհրդա-

նիշերը (symbol) մղած են շատերը լեզուական զեղումներու՝ անոր «արտմութեան», «պայծառ խենթութեան», «մոլզեղութեան», «չփոթին» շուրջ:

Կը կարգանք թէ Ասատուր մերօրեայ քառասյին կեանքին ու քաղաքներուն փոխ կու տայ զեղարուեստական չափ ու կշիռ, տեսակ մը ներքին ներդաշնակութիւնը անոնց բղկտուած դոյութեան: Կի Մարիսթէ՝ նկարիչին մէջ կը տեսնէ «քիւպիսթ» Լէժէի եւ վերացական դերիւսպաշտ՝ Փոլ Բլէի միութիւնը:

Ասատուր կ'ընէ թէ իր կրավիւրները պէտք է «նախ կարգացուին», ապա դիտուին, եւ թէ՛ առհասարակ ամբողջ դործը ծայրայեղ «հակազեղեցութիւն» մըն է «դիւրին», վաճառականական նկարչութեան, որ հեղեղած է հրապարակը: Եւ թէ իր գլխաւոր մտահոգութիւնն է ստեղծել «ամուր հիմերով նկարչութիւն մը»: Դիտողը արդարօրէն հարց կու տայ թէ վերջապէս ի՞նչ կը մնայ Ասատուրէն՝ լիբանանահայ նկարչութեան: Տեսնել իրականութիւնը իրրեւ քառասյին կացութիւն, եւ զայն վերարտադրել ակներեւ դառնութեամբ, հանելուկային տարազներով... Այն՝ ինչ որ կու տայ Ասատուր, մեզ աւելի «իմաստուն» կը դարձնէ՞՞ արդեօք, կամ կը բանա՞յ մեր աչքերը ցարդ չյայտնաբերուած դեղեցկութեանց, ճշմարտութեանց: Իսկ եթէ Ասատուր իր ամբողջ տաղանդը ի սպաս դնել է ետք «ամուր հիմերով» դժուարին նկարչութեան մը դատին, դիտողը կը մղէ յաւելուսով շփոթի եւ թախիծի, ատոր համար երախտապարտ ըլլալու շատ պատճառներ չ'ունենար լիբանանահայ նկարչութիւնը: Եթէ անվիճելի է այն հաստատումը թէ «արուեստը ճշմարտութեան անմիջական հայեցումն է», ճանաչողութեան ձեւ մը, ապա՝ արուեստագէտին դործին ճշմարտութեան աստիճանը կը դառնայ անոր վաւերականութեան չափանիշը: Գեղարուեստական պատկերը իր ոյժն ու զեղեցկութիւնը կը ստանայ իր պարունակած գաղափարէն: Շփոթ դաղափարը չի կրնար պայծառանալ զեղեցիկ ձեւերով: Ծիւղ է նաեւ հակառակը: Ահա թէ ինչու Ասատուրի դործը, հակառակ ձեւական կատարելութեան, կը մնայ խորթ, ու դաղափարական գետնի վրայ խոցելի: Անհրաժեշտ է նաեւ յիշեցնել տարբեր իրողութիւն մը՝ կրկնութիւններու հարցը իր մօտ, բան մը, որ յոգնեցուցիչ համեմատութիւններու հասած էր 1975 թ.-ի ցուցահանդէսին մէջ:

Երիտասարդ, եւ տաղանդաւոր նկարիչ է ԺԱՆ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆը (ծն. 1938 թ.), որ նոյնպէս հաստատուած է Բարիզ: Գաղանձեանը հետաքրքրող իրականութիւնը շատ հեռու է մտաւորական յաւակնութիւններ մատնանշելէ իր մօտ: Այդ իրականութիւնը զգացականորէն ազդային, եւ երբեմն տարփական չափազանցութիւններով երեւակայական խաղերու արուեստն է, հաճելի՝ այս կարգի վարժութիւն-

Գործ՝ Ժամ Գազանեանի

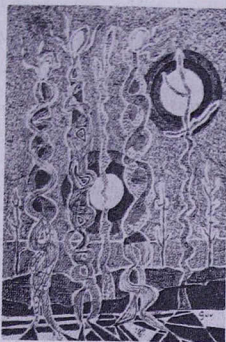
ներու համակիրներուն: Իսկապէս սպրուած, եւ անկեղծօրէն, առանց բարդոյթներու տրուած ներաշխարհի մը անցուղարձերը կը տողանցեն Գազանեանի զծաղատիւրներուն մէջ: Կերպասի հանդոյցներու, ալիքաւորումներու, ծփացող համադրութիւններու մէջէն կեանքի կը կոչուին իզական մարմնի մասեր, տարօրինակ առարկաներ, զոթական ձարտարապետութեան ձեւեր ու կամարներ: Լոյսը միշտ արուեստական է անոր մօտ, «աշխատանոցային», երբեմն՝ թատերական: Գազանեանի համար, թերեւս, անկարելի է ձերբազատուիլ իր աշխարհէն: Մտաւորական սեւեռումներն ու վերլուծումները զուրս կը մնան իր մտահոյութեանց սահմաններէն: Զգայարանքներու աշխարհին մարդն է ան, եւ անոր հարազատ նկարիչը:

Աստուիւր եւ Գազանեան զարգացնելէ ետք իրականութեան ուրոյն մակարդակ մը, եւ անոր համապատասխան «բառամթերք» մը, աստիճանարար իրենք զիրենք դատապարտած են ոճային ոլորապտոյտներու քմայքին: Իրենց մօտ ստեղծուած է տեսակ մը զեղարուեստական «նարսիսիզմ» (սէր՝ սեփական զեղեցկութեան), եւ սուղուած են ինքնաստեղծ տիպարներով ու տարրերով իրականանման կացութիւններ կառուցելու մոլութեան մէջ: Ախտասլի է նաեւ որ այս պարագան յատուկ չէ միայն զերիրապաշտներուն: Եստ մը նկարիչ-

ներ, առաւել կամ նուազ չափով սայթաքած են նոյն փորձութեան մէջ:

Կիլովը (Ժորժ Կիւլերժինեան, ծն. 1918 թ.) մասնաւոր իմաստով միայն կարելի է դերիբապաշտ կոչել: Գուցէ աւելի ճիշդ է զինքը նկատել «ենթաիրապաշտ» մը: Իր ամբողջ գեղարուեստական վաստակը՝ պարզապէս, եւ միայն արձագանդները կը բերէ միջաւան-նային ենթաշխարհի մը շշուկներուն: Կիւլի ստորերկրեայ աշխարհը նիւթի եւ ժամանակի օրէնքներէն անկախ, բռնուած է ապրուած ուրբերգութեան մը (տարագրութիւնն ու ջարդը) յիշողութեան ձգողական ուժով: Եննաւ քարանձաւներու լոտիւնը կայ մութ կապոյտ-կանաչներով, սևերով ու գունաթափ շերտերով կատուցուած իր պատասաններուն մէջ, ուր ուրուականային գոյութիւններ կը սարսըռան, ստորջրեայ բոյսեր, մարդկային եւ կենջական ձևեր կը կտրատեն միջոցը ուղղահայեաց հոսքերով: Իսկ մթնշաղային լուսիններ աւելի եւս կը դալիկացնեն այդ աշխարհը: 1960 թ.-էն ի վեր Կիւլ հանրութեան կը ներկայանայ այս կարգի պատասաններու տարբերակներու շարքերով: Նոր նուաճումներ, անակնկալներ շեղան բնաւ, բացի օդ-տադրածուած հնարամիջոցներու (medium), եւ «զաղանի» թէքնիքի մը զարգացումէն, փոփոխութիւններէն: Սկզբնական շրջանէն իր ոճին անուրանալի բանաստեղծականութիւնը, նորութիւնը, հիացմունք եւ համակրութիւն ապահովեց հեղինակին: Կիւլի դործներէն տեսակ մը թմբիկ կը փոխանցուի դիտողին, որ զինքը կը սանի որոշ հոգեվիճակներու, թերեւս՝ յիշատակներու: Ստեղծայն այս թմբիկը անդառնալիօրէն կլանած ըլլալ կը թուի նկարիչը: Անիկա տակաւին կը շարունակէ նոյն տարրերուն գործածութիւնը, յաճախանքները դէպի նոյն աշխարհի ծալքերուն, որուն կարելիութիւնները սպառած են երկարատեանէ ի վեր: Եթէ «չաւիտենականութեան» հետամտումն է Կիւլի արուեստին զլխաւոր մտահոգութիւնը, ինչպէս ինք կը փորձէ բացատրել 1971 թ.-ին Գասսիա վաճառարահին մէջ տրուած ցուցահանդէսին առիթով ստորագրուած բանաստեղծութեան մը մէջ, միակ աշխարհի մը սեւեռումը լաւագոյն ձևեր չէ այդ խտէլին իրադրծումին:

Գերիրապաշտութեան եւ հիւսանիստական «Քիլիւրաթիվիզմ»ի միջև կը տարբերի վԱՀէ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ (ծն. 1943 թ.), որ մասնակէ մը ի վեր, հաստատուած է Բարիզ: Գերիրական խաւերով լոյսի եւ գոյնի անխրական գործածութեամբ՝ ան ստեղծած է հետաքրքրական նկարներ: Բայց գերիրապաշտութիւնը Պարսումեանի մօտ միայն միջոց մըն է իր գործունէութեան դաշտը ընդարձակելու, եւ ոչ թէ յստակ դիրքորոշում մը որդեգրելու իրականութեան հանդէպ: Անոր կարողութիւնները մասնաւորաբար իրենց լրումին կը հասնին նրբերանդներու գործածութեան մէջ, իսկ ցարդ ցուցադրուած գոր-

Գործ՝ Կիւլի

ծերէն դատած, կարելի չէ որոշակիօրէն ըմբռնել իր զեղարուեստական անհատականութիւնը:

Լիրանանկան նոր-«Փիլիւրաթիլիզմ»-ի երրորդ եւ ամենէն կարևոր ճիւղաւորումը հիւմանիտական հակումներով ուղղութիւնն է, որուն ամենէն տաղանդաւոր ղէմքերն են Փոլ Կիրակոսեան (նախորդ սերունդէն), Գրիգոր Նորիկեան, Կիւլաշէր, Յարութիւն Թորոսեան: Յիշատակութեան արժանի կը մնան Ուաչիկ Փիլիկեան, Լիւսի Թիւթիւնճեան, Եւզինէ Նփրեմեան: Այցելուներէն պէտք է յիշել Շարթը, Ռիչար ժերանեանը, Ժանսեմը եւ Բ. Կոճամանեանը:

Վերոյիշեալ նկարիչներէն իւրաքանչիւրը, զեղարուեստական իր կազմաւորումին սկզբնական շրջաններուն՝ երկուսսարգական ուղեւորութեամբ փարած է կեանքին, ունեցած է ճշմարտութեան մասնակի փայտակումներ, եւ «լուսաւորումներ»՝ մարդու բնութեան եւ կացութեան շուրջ: Կազմած է որոշ հասկացողութիւններ եւ աստիճանաբար զարգացուցած յարմարագոյն «թեմաներն ու համապատասխան ոճը, այդ ներքին «լուսաւորումին» բացայայտումին համար:

Ճամբարուժեան հատիկները, զորս գտնուած են այս նկարիչներուն կողմէ, կը կազմեն անոնցմէ իւրաքանչիւրին արուեստին կորիզը, որուն շուրջ մարմին առած է անոնց անհատականութիւնը, եւ անշուշտ ստեղծագործութիւնը: Սակայն սկզբնական այդ զիւարթութիւնը չի կարող չափար ալ եղած է կաշկանդումի եւ սահմանափակումի զխառնար պատճառը: Բոլորին մօտ դեղարուեստական ամբողջ գործունէութիւնը կեդրոնացած է միակ յղացումի մը հիման վրայ, կառուցուած՝ համապատասխան ոճի մը կատարելագործումին շուրջ:

Լիրանանցի եւ լիրանանահայ նկարիչները, դրեթէ առանց բացառութեան, ընդունած են արուեստի այս հասկացողութիւնը, զոր Լիրանանի ընկերութեան տիրոջ կարգերուն գաղափարարանութիւնը պարտադրած է իրենց: Այլ խօսքով՝ ընդունելով երկրին քաղաքական-ընկերային կառոյցը, անոնք որդեգրած են այդ դրոյթին հետ ներդաշնակ դեղագիտութիւն մը: Մեծամասնութիւնը ցուցաբերած է ընդհանուր դժգոհութիւն, բայց ոչ ոք նախաձեռնած է խիզախ ուսումնին՝ դէպի լուրջ եւ արմատական քննադատութեան դիրքերը, դէպի գաղափարական յանձնարութիւնները: Գրեթէ նորաձեւութիւն դարձած է վարանոտ դժգոհանքը: Գեղարուեստական հակադարձը եղած է վերացական մարդկայնապաշտութիւն (humanism) մը: Աւելի կրաւորական խառնուածքները պատասխանած են դերիրապաշտական խուսափումներով, կամ միամիտ գմիսթիսիզմով:

Լիրանանահայ շատ մը նկարիչներու մարդկայնապաշտութիւնը կը նկատենք վերացական, կայուն, եւ ձեւական:

Անիկա վերացական է, որովհետեւ ծնունդ կ'առնէ ոչ թէ ապրող մարդէն, այլ պղատոնական իտէալիզմէն ժառանգուած գեղարու դադարափութեն: Ընդհանուր եւ վերացական մարդասիրութիւնը գործնականապէս միեւնոյնն է անհատապաշտութեան հետ: Գաղափարներու վրայ հիմնուած այլասիրութիւնը յաճախ կը մօտենայ սոսկորական ինքնասիրութեան, նոյնիսկ «ինքնապաշտութեան» խորը: Անմիջափայլ, անհող, աներկինք եւ անդիմապիծ մարդիկը, որոնց յաճախ կը հանդիպինք լիրանանահայ նկարիչներու գործերուն մէջ, այն «ընդհանուր» մարդիկն են, որոնք պարզապէս պատճենահանումներն են գեղարու վերացական գաղափարին: Ասոնց դոյութիւնը սահմանափակուած է նկարիչին երեւակայութեան եւ պատասաններուն աշխարհով, առանց որեւէ առնչութիւն ունենալու իրականութեան հետ:

Այս մարդկայնապաշտութիւնը կայուն է, որովհետեւ հիմնուած է իտէալիստական աշխարհայեացքի վրայ: Կրաւորական մարդասիրութիւնը, նոյնիսկ քրիստոնէական սիրոյ գաղափարը, երբ իր կրօնանը կը փնտռէ ուղղահայեաց դիժով՝ մեր աշխարհէն կտրուած, աստուածային դոյութեան մը մէջ, շուտով կը կորսնցնէ հողը իր ուս-

գերուն տակէն: Երբ մարդկային յարաբերութիւնները կը տեսնուին շտէր ու ծառայք, զբարի ու չար» եւ այլ կայուն կացութիւններու տարազին մէջ, փոխանակ յարատեւ պայթարի, բարձումներու եւ դարձագոյնի թաւալումին՝ ազնուագոյն նպատակներն իսկ կը դառնան սմուլ: Ահա թէ ինչու այս նկարիչներուն մօտ ընդհանուր մարդասիրութիւնը՝ հիմնուած խոյսիլատական աշխարհայեացքի մը վրայ, ձախողած է իրենց արուեստին որեւէ խթան հայթայթելու, լայնցնելու մտքի եւ գործունէութեան հորիզոնները:

Նոր-Ֆիլիլիւրաթիլիսթաններու այս թեւին մարդկայնապաշտութիւնը զլլատարար ձեւական է, որովհետեւ կը ծառայէ ձեւապաշտ արուեստի սմբայնումին: Մարդկային Ֆիլիլիւրքը, եւ առհասարակ բոլոր իրականանման ձեւերը, գործածուած են իրրեւ արտայայտութեան միջոցներ՝ ենթակայական աշխարհի մը անցուղարձերը տալու: Զեւական կատարելութիւնն ու արտայայտչականութիւնը առաջնահերթ կարեւորութիւն ունի այս նկարիչներուն մօտ, իսկ բովանդակութիւնը կը մնայ «հետեւանքային», նոյնիսկ «պատահմանքային» տարր:

Լիրանանհայ ամենէն ծանօթ մարդկայնապաշտ նոր-Ֆիլիլիւրաթիլիսթան է ՓՈՒ ԿիրՍԱՅՈՍԵԱՆ (ծն. 1926 թ.): Անոր երեսուն տարիներու վաստակը հիւսուած է մարդկային մտերմութեան ու ջերմութեան, պարզամիտ բողոքի, եւ մէկ քանի ընդհանուր մտածումներու վրայ հիմնուած կեանքի պատկերացումի մը շուրջ:

Կիրակոսեանի սկզբնական խանդավառութիւնը՝ զերգանցապէս մարդկային արուեստ մը մշակելու, ծնունդ առած Լիրանանի իրականութենէն, աստիճանաբար նահանջած է, ու տեղ տուած հաստքի մը՝ սիրոյ եւ բարութեան վերացական գոյութեան միայն: Կիրակոսեան կ'ըսէ թէ «Բարին գոյութիւն կրնայ ունենալ միայն արուեստի մէջ... մնացալը խարկանք է... եւ թէ՛ արուեստը միայն կրնայ փրկել մարդկութիւնը» (L'Orient — Le Jour, 8-4-1977): Այս արտայայտութեամբ Կիրակոսեանի մօտ կը զբսեւորուի ամենէն ուղղափառ եւ մոլեռանդ կարգի իտէալիզմ մը, պղատոնականութիւն մը: Այլ խօսքով՝ ան ըսել կ'ուզէ թէ իրերու յարափոփոխ եւ կարծր բնոյթը անկարելի կը դարձնէ աղիւ, մաքուր դաղափարներու գոյութիւնը, եւ թէ՛ իսկապէս առաքինութիւնները կարելի են միայն աննիւթական, ոչ-գործնական բնագաւառներու մէջ, որոնցմէ մէկն է նկարչութիւնը: Իսկ թէ «արուեստը միայն կրնայ փրկել մարդկութիւնը» (որ ըստ երեւոյթին անբաղձալի կացութեան մէջ է), ուրեմն՝ արուեստագէտը հրաշագործ եւ զերմարդկային արարած մըն է, որ անկարելին կարելի կը դարձնէ իր վրձինով: Այս հաստատմբը միայն Կիրակոսեանի յատուկ չէ, այլ պաշտօնական զաղափարախօսութիւնն է

«ընտրանի» փրկիսփայլութեան հետեւորդներուն, որոնք մտքի եւ արուեստի մարդիկը հակադրուած կը տեսնեն հասարակ ժողովուրդի «բուժ զանդուածին»:

Սակայն հիմնական հարցը զոր կ'ուզենք առնչել Կիրակոսեանի արուեստին, հետեւեայն է. Կիրակոսեան զազափարական վերոյիշեալ դիրքորոշումով, ու որդեգրած «մարդկային ջերմութեան» կեդրոնական զազափարով, որքա՞նով յաջողած է իրագործել իր առաջադրանքները եւ հարստացուցած լիրանանահայ նկարչութիւնը:

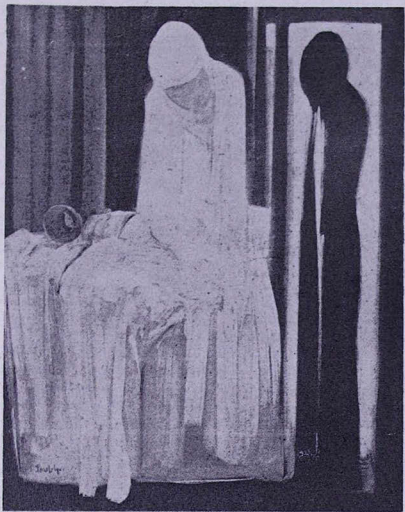
Կիրակոսեանի զեղարուեստական կեանքը եղած է աստիճանական զարգացում մը՝ անկեղծ, նոյնիսկ մօլեզին իրապաշտ նկարչութեանն ղէպի ոճի բիւրեղացում, եւ վերջապէս՝ ամբողջական վերացականացում՝ ոճի եւ զազափարներու: Գուցէ ինք պիտի բւէր թէ այսօր արդէն հասած է իր կարողութիւններուն բնադանցական մակարդակին, հասած «լինելութեան այն զազաթնակէտին, որ զինք պիտի պարպէ եւ անցեալէն, եւ ներկայէն...» («Ազգակ», 10-6-1978):

Բայց ուրիշ կերպ չէր կրնար ընթանալ իր ուղղափառ սղատոնականութիւնը, այսինքն՝ ճիշդ ղէպի յաւելեալ վերացում, ղէպի «զազափարներու» եւ «զուտ ձեւերու» աշխարհը, այն աստիճան, որ նիւթի գոյութիւնն իսկ աւելորդ եւ նեղացուցիչ նկատուէր:

Անկախ իր կեցուածքներուն ճշդութեան հարցէն, Կիրակոսեան յարատեւ աշխատանքով հասած է գոյներու եւ համադրութեանց սքանչելի պարզութեան, զեղեցկութեան: Իր մօտ՝ զեղինները, կանաչները, վարդադոյններն ու նարնջադոյնները կու գան առաւելագոյն լոյսով ու ջերմութեամբ յաղեցած: Իսկ հակադրուած մթութիւններն ու կապոյտները, մութրագոյնները կը դրուին միայն շեշտելու համար առաջիններուն պայծառութիւնը: Եւ այս բոլորը մարմին կ'առնեն անմիջականօրէն, վրձինի լայնաշունչ, յաճախ ուղղահայեաց հարուածներով: Կիրակոսեան թեքնիք վարպետութեան կը հասնի իր «սպիտակ» պատասաններուն մէջ:

Չանազան պահերու եւ կացութեանց թելադրանքով ստեղծուած Կիրակոսեանի երկու, երեք, կամ աւելի կիներու խումբերը՝ «Մտերմութիւն», «Վերագարձ», «Հիւանդի Մնար», «Հարսանիք», «Մայրութիւն» եւ նման անուններով կը կազմեն իր նկարչական գրեթէ ամբողջ «բերեթուար»ը: Իրրեւ համադրումներ, այս պատասանները այնքան կատարելագործուած են որ երբեմն մեքենականօրէն արտադրուած ըլլալու տպաւորութիւնը կը թողուն:

Սակայն Կիրակոսեան իր աստիճանաբար ձեռք բերած հմտութիւնը, փոխանակ գործածելու իրրեւ միջոց՝ արտայայտելու կեանքի ու մարդկութեան աւելի խոր հասկացողութիւնները, թոյլ տուած է ինքզինքին դահանալ նոյնօրինակ եւ անշուշտփելի զազափարներու

Գործ՝ Փոլ Կիրակոսեանի

պատկերացումովը: Երջան մը, նոյնիսկ անիկա դիմած է «մխթիք» ձևերու: Ոճը բերեղացնելու եւ կատարելագործելու իր մտահոգութեան մէջ, կիրակոսեան զոհած է այն, որ կրնար զինքը խկակպէս մարդկային վաւերական արուեստի կարեւոր ներկայացուցիչներէն մէկը դարձնել:

(Երիտասարդ սերունդէն, մարդկայնապաշտ հակամտերով նկարիչ է ԳՐԻԳՈՐ ՆՆՐԻԿԵԱՆԸ (ծն. 1943 թ.): Անոր պատասաներուն կիսով ստուերած դէմքերը, սեւեռուն աչքի խոռոչները, դրեթէ աննշմարելի բերանները հաւանաբար ճնշուած բողոքի, խոր թախիծի արտայայտութիւններ են: Սակայն նոյն տիպարները բազմաթիւ տարբերակներով եւ դիրքի փոփոխութիւններով կը վերազառնան դիտողին, կարմիրներու, կապոյտներու, մանիշակազոյններու ու դեղիններու մէջջէն: Նորիկեան իր վերջին ստեղծագործութիւններուն մէջ սկսած է համադրումի հետաքրքրական գիւտերու, միաժամանակ՝ աւելի մեծ մտահուլիմամբ օգտագործելով դիժի տարբը, որ նախապէս իր տկար կողմերէն էր: Բայց տակաւին զոյնի զգայուն եւ յաջող խորհրդանշական գործածութիւնը կը մնայ Նորիկեանի կարեւորագոյն իրագործումը: Իր մօտ զոյնն է՝ բախումներ, վէճեր առաջացնողը, եւ ոչ թէ կառոյցը: Իր քիչ մը ողբերգական կիւնքն ու երեխաները մարդկային հարցեր կամ փիլիսոփայական գտնալուծչներ չեն յառաջացնիր դիտողին մէջ: Պարզ է, որ այդ չէ Նորիկեանի հիմնական մտահոգութիւնը: Իրեն համար աշխարհը պէտք է բաւականանայ ընդհանուր բարեկարգումով մը:

1974 թ. ին ներկայացուցած ցուցահանդէսին ստիթով, Ժ. Թարբապի հետ ունեցած հարցազրոյցին մէջ ան կ'ըսէ. «Օտարացած (alienated) աշխարհի մը մէջ մարդու խկակական վերածնունդը իր ընկերային գիտակցութեան վերազարթնումին մէջ կը կայանայ»: Նորիկեան մեղադրուած է նիւթի եւ ոճի կրկնութիւններուն համար: Սակայն ան միակը չէ զոր կարելի է դատապարտել այս «մեղքին» մէջ: Առաւել կամ նուազ չափով նոյն մեղքով կը դատապարտուին նաեւ լիբանանցի նկարիչներէն շատերը: Յաճախ առաջին յաջողութիւնը՝ զօրութիւնը դադարափարի մը, եւ ամուր ձեւի մը ներդաշնակութիւնը ստեղծելու, վերածնունդ է խոչընդոտի մը իւրաքանչիւրին զարգացումի ճամբուն վրայ, փոխանակ ըլլալու մեկնակէտ մը:

ՇԱՐԹը (ծն. 1927 թ.) հազիւ թէ կարելի ըլլայ լիբանանահայ նկատելի: Սակայն անհրաժեշտ է գինքը յիշել իբրեւ ներկայացուցիչը այն լիբանանցի արուեստագէտներուն, որոնք արտասահման հաստատուելէ ետք ուզած են որդեգրել իրենց նոր միջավայրին մշակութիւնն ու մտածելակերպը: Նոյնն է նաեւ պարագան Ժերանեսանի եւ Ժանսեմի: Առանց աւելորդ վէճերու՝ սեփական ծագումին, կամ ազգային

Գործ՝ Գրիգոր Նորիկեանի

արուեստի հետ կապուած հարցերու, օտար միջավայրի մէջ, Շարթինքնադատահամբար խղուած է այս բոլորէն: Արդիւնքը եղած է բնակարաններու, շուկայի, քարափի, եւ տնային տեսարաններու շարք մը, որ կը պատկերէ տարբեր աշխարհ մը, նոր որդեգրուած՝ իւրացուած: Շարթի վրձինին կտրուկ հարուածները, սև շրջագիծերը, ներմակոյ կղած շեշտաւորումները սատարած են անոր պատասխաններուն կենսունակութեան, միջոյցութի թափանցիկութեան ու թեթևութեան: Սակայն Շարթի աշխարհին մարդիկը յաճախ նոյն կաղապարին նմանատիպերը կը յիշեցնեն, քան թէ իսկական արարածները: Որովհետև առանց մտնելու անոնց ճորթին տակ», Շարթ զանոնք նկարած է իրբև ընդհանուր պատկերէն մասեր: Շարթի եւ ամբողջ սերունդին կարևորագոյն իրազօրծումը կը կայանայ շատ մը լիբա-

նանահայերուն յատուկ՝ լալազին ողբերգականութեան յաղթահարումին մէջ:

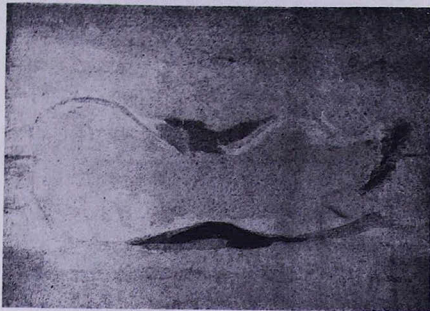
ԿիրիլՏէր, (ճոն Կիւլտէրելեան, ծն. 1926 թ.) լիբանանահայ նկարչութեան ամենէն ծանօթ դէմքերէն է իբրև սիրուած ուսուցիչ-նկարիչ: Կիւլտէրի համար արուեստը աւելի գործընթաց (process) է քան յստակ նպատակակէտի մը ուղղուած, կողմնորոշուած աշխատանք: Իր խել վլալութեամբ, «արուեստը փնտոտուքն է, հետամտումը վսեմին (sublime) եւ անոր նուիրագործումը»: Մեծ տաղանդով եւ անսպառ խանդավառութեամբ Կիւլտէր կը նկարէ բնութիւնը, իրերը, դէմքեր, մարդիկ, կացութիւններ, շնչին բաներ, ամէն բան: Ան կը նետուի իրականութեան՝ միշտ ինք վերցնելով նախաձեռնութիւնը: Լեցուն է անոր աշխարհը, նաեւ կ'ուզէ որ այդպէս ըլլայ իր գործն ալ: «Կ'ատէ պարապութիւնները», նաեւ ժխտականութիւնը՝ ինչ ձեւի տակ որ դաշ ատրկա: Այն ինչ որ կը պակսի իրեն՝ չափի, կշիռի զգայարանքն է: Չափը՝ ոչ թէ Ֆիդիքական-ձեւական գեանի վրայ, այլ տրամաբանութեան, աչքի եւ զգացումներու ներքին հասարակչութեան: Բան մը, որ գործին կը հալթալթէ նրբութիւն, «վերջացածութիւն»: Կիւլտէր կը նկարէ այնպէս, ինչպէս որ պատկերներն ու զաղափարները կու գան իրեն՝ զանդուածներով, անընդհատ, ու զիրար խաչաձեւելով: Կիւլտէրի մէկ գործը միւսին կ'առաջնորդէ զիտողը, եւ այսպէս շարունակաբար, որովհետեւ նկարիչին անհանդիսա, ետուն տրամադրութիւնը կը փոխանցուի զիտողին ալ, որ, սակայն, վերջնական յազեցում մը, լրումին հասած ըմբռնում մը չ'ապրիր Կիւլտէրի ստեղծագործական աշխարհին զիմաց: 1975 թ.ին՝ Ա. Մանուկեան կեդրոնին մէջ տրուած անհատական իր ցուցահանդէսին, Կիւլտէր սկսած էր դասաւորել իր մտքերը: Այնտեղ փորձեր կային աւելի վերլուծողական աշխատանքներու, երեքի օրէնքով ղեղեցիկ համադրումներու, սակայն ասոնց կողքին, կտորուկ անկիւնադրուածով, Կիւլտէր կը վերադառնար իր անհանդիսա վրձինին խաղերուն, կ'առանձնացնէր տիպարները, ու բոսորներով, Փոսֆորոսին կանաչներով, դեղիններով կու տար մասնակի պոթվումներու արտայայտութիւններ: Գեղարուեստական տարբարւածարանի մը տպաւորութիւնը կը փոխանցուէր զիտողին: Կիւլտէրի մօտ հիմնալի, եւ հետեւելի յատկանիչ է անսպառ խանդավառութիւնը կեանքի նկատմամբ: Եթէ ան չէ կրցած հասնիլ գեղարուեստական կատարելութեան՝ բացի իր կարգ մը դժանկարներուն մէջ, եւ լրումի, գուցէ պատճառը այն է, որ նկարիչին համար գերադոյն գոհացումը կայացած է աշխատանքի գործողութեան մէջ, եւ ոչ թէ՛ յստակ նպատակի մը հանդրուանային իրագործումին:

Վերջին օրեր

Տրամագծորէն Հակոտակ դիրքի վրայ է ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՐՈՍՍ-ԵԱՆԸ (ծն. 1933 թ.): Ներհայեաց, իր առանցքին վրայ շարժող անհատականութիւն մը: Մինչև 1974 թ.-ի իր վերջին ցուցահանդէսը, անոր ստեղծագործութիւնները բաժնուած են երեք նիւթերու վրայ. կիսավերացական, «մարդկայնացած» բնանկարներ, համադրումներ՝ ուր իզական «Ֆիկիւր»ը կը թուի ըլլալ կեդրոնական, ձգողական կէտը, եւ վերջապէս՝ ծայրայեղորէն վերացական դորձեր: Մինչև այս շրջանը, Թորոսեանի իսկ վկայութեամբ, իր զործը արտայայտութիւնն է «առանձնութեան զգացումի մը»... անջրպետին անծայրածիր տարածութեան դիմաց» («Ազգակ», 19-2-74), գուցէ նաև «ամբողջին»: Իրբև այդպիսին, անոր աւելի քան տասնհինգ տարիներու վաստակը եղած է զգացական, ենթակայական, նաև զգայական աշխարհի մը արձագանգը. աշխարհի մը, ուր արտաքին եւ ներքին սահմանները բաժնող դիժերը լուծուած են «միութիւն» տրամադրութիւններու դիմաց: Արեւելեան համաստուածեան հակամէտութիւնը աւելի քան խօսուել է իր բոլոր զործերուն մէջ. ահա թէ ինչպէս պէտք է բացատրուին իր «մարդկայնացած» բնութիւնը, եւ «տիեզերականացած» կիները: Կիսա-գոյապաշտ եւ «միութիւն» դիրքերէ սկսած իր «մարդկայնապաշտութիւնը» իր բնական ընթացքով, տրամարանորէն յանդած էր զերօ կէտի մը՝ իր ծայրայեղ վերացապաշտութեան: 1975 թ.-ին սկսած լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմի առաջին մեծ փոթորիկէն ետք, 1977 թ.-ի Ապրիլին՝ Փրանստառ «ԸՎՎԷՅ» օրաթերթին տուած հարցազրոյցին մէջ, Թորոսեան կ'ըսէ թէ ինք կը զոյս որ այլևս «պէտք է սկսի իրականութենէն, որ նոր ուժով մը սկսած է պարտադրել ինքզինքը»: Այդ իրականութիւնը կ'ընայ «տխուր» ըլլալ, նոյնիսկ անյաղթահարելի, սակայն նկարիչը կ'ունենայ այն վստահութիւնը թէ «վերապաշտ է ստեղծագործելու փափաքը», բան մը, որ շատեր կ'որոնցուցած են պատերազմի սարսափէն ետք: Գիծը, դանդաղ ու ծանր զգացումով քաշուած, Թորոսեանի կարեւորագոյն եւ ամենէն յաջող արտայայտութեան միջոցն է: Թորոսեան չ'իյնար զոյներու մոլեգին, բնազդային խաղին մէջ, դունազարդումի ծայրայեղութիւններու շնք հանդիպիր իր մօտ: Նոյնիսկ երբ կը դիտենք իր դունաւոր նկարները, կը նկատենք, որ նկարիչը յստակօրէն կը վերադառնայ դիժին՝ զգացումներն ու տրամարանութիւնը հակակը՝ ունելու ամենէն ստոյգ միջոցին: Եթէ, ինչպէս ինք կ'ըսէ, այժմ կը դառնուի նոր հանդրուանի մը սկիզբը, մեզի կը մնայ սպասել իր խոստացած իրապաշտ ստեղծագործութիւններուն:

Իրողութիւնը այն է թէ տակաւին կարելի չէ խօսիլ յետ-քաղաքացիական պատերազմի նկարչութեան մասին: Պատերազմը մեր ներկան է դեռ: Հագուադէպ են ցուցահանդէսները. մեկնած են շատեր,

Գործ՝ Յարութիւն Թորոսեանի

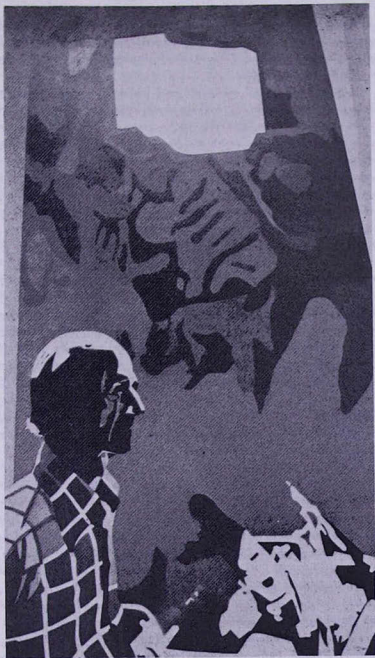
մասնուարարար հայ նկարիչները: Լիրանանցի ժողովուրդին ապրած վիթխարի ողբերգութեան հակազդեցութիւնը, մակերեսային եւ թոյլ է: Նոյնիսկ անոնք, որոնք նախապատերազմեան շրջանէն յոյսեր կը ներշնչէին լիրանանեան նոր-իրապաշտական յեղափոխութեան մը, կորսուած են հրապարակէն, կամ բռնած նորարական ուղղութիւններ:

Սակաւաթիւ երրիտասարդ նկարիչներու իրապաշտ, յառաջադէմ արուեստի մը փնտռուքը տակաւին կը գտնուի փորձառական մակարդակի վրայ: Գրականութիւնն ու թատրոնը ունեցան որոշ զարթոնք մը, առնուազն արձանագրեցին յաջող փորձեր՝ իրապաշտութեան դժով: Սակայն նկարչութիւնը ցաւալի լճացումի մէջ է: Բացառութիւն է թերեւս ՍԵՂԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԸ (ծն. 1945 թ.), որ տեսականօրէն հասունացած է զիրքորոշում մը արուեստի էական հարցերուն նկատմամբ:

1979 թ. Նոյեմբերին, Սեղա Մանուկեան՝ «Բանդոնթը» ցուցասրահին մէջ ներկայացուցած անհատական իր ցուցահանդէսին, որ քիչ մը հապճեկ մէկտեղումն էր շորս տարիներու ստեղծագործական իր վաստակին, ձեռնարկած էր հակասական երեւոյթներով մթազնած լիրանանեան իրականութեան տալ համոզիչ ղեկարուեստական վերլուծումներ: Պատերազմի սկիզբը՝ ամայացած շուկաները, հրկիզուած ու քանդուած շէնքերը, խելադարած քաղաքը հալածած են նկարիչին

երեւակայութիւնը: Ան վորձած է վերագտնել կորուած գոյները, ապա՝ ուրուզիծերով պատկերել հիւանդանոցներու՝ մահուան սարսափով սպիտակացած մթնոլորտը: Յարարերական խաղաղութեան շրջաններուն՝ ան ձեռնարկած է վերլուծական համադրումներու՝ ընկերային-քաղաքական հարցերու շուրջ: Յստակ աշխարհայեացքով մը շարկապուած այս դործերուն մէջ օճային, դունային եւ այլ զուտ ձեւական տարրերը տակաւին չեն հասած հասունութեան, լրումի: Անոնք կը գտնուին փորձառական հանդրուանի մէջ: Այլ խօսքով, չկայ ստեղծագործական պահու ճշմարտութեան» այն բարձրագոյն աստիճանը, ուր ձեւն ու նիւթը, զգացումներն ու միտքը անմիջականօրէն կը միաձուլուին զեղարուեստական պատկերին մէջ: Մանուկեանի պարագային, «բնութիւնը», «խօսքը» այնքան կլանած են նկարիչը, որ ձեւը, որուն մէջ պիտի տրուէր այն, մնացած է երկրորդական, «հետեւանքային» տարր: Ահա թէ ինչու, իր մօտ՝ գոյնը, կարգ մը համադրական խնդիրներու կողքին, տուժած է: Աշխատանքի իր կերպը պրկած է նկարներուն մթնոլորտը, նաեւ զրկած՝ զիտողը նկարչութեան հայթայթող իւրայատուկ վայելքէն. բան մը, որ կը փոխանցուի գոյններու, ձեւերու եւ դիժներու անկաշկանդ, դիւրասահ եւ վարպետ ներշնչանկումէն: Բովանդակութեան դերադասումը Մանուկեանի դործերուն տուած է քաղաքական «աֆիշի» բնոյթ, եւ ինչու չէ՞ նաեւ դեր: Այս պարագան հակադրուած չէ իր անմիջական նպատակներուն: Նաեւ անորումնալի է թէ Լիբանանի պայմանները շատ չեն արտօնէր նկարչական «խոզեր» կամ զեղումներ: Սակայն աւելի կարեւոր ճշմարտութիւն է որ նկարչութիւնը, բոլոր արուեստներուն նման, ունի իր ներքին օրինաւորութիւնները, եւ անոնցմէ դուրս օրէնքներ չի ձանձուտ:

Տրամադձօրէն հակառակ դիրքի վրայ կը գտնուին լիբանանահայ եւ ընդհանրապէս նկարչներուն մեծամասնութիւնը: Նոյնմբերի մէջ միաժամանակ տեղի կ'ունենային չորս տարրերի ցուցահանդէսներ, ներկայացուած Ուստիւն Նահլէի, Հիւսէյն Մատիի, Այտա Սալիֆէի եւ Ֆրանսուազ Միւլլըր — Ահարոնեանի կողմէ: Զուսպարչատակտն հիմերով ու առեւարական մտահոգութիւններով պատրաստուած վերոյիշեալ նկարիչներուն դործերը ծայրայեղօրէն ձանձուրալի կրկնութիւններով ու կեղծ ապրումներով կը ներկայանային հասարակութեան: Անգամ մը եւս, եւ աւելի յստակօրէն քան երբեք, լիբանանցի նկարիչները կը մատնէին իրենց կողմացումն ու անտարբերութիւնը զեղարուեստական եւ ընկերային յստակօրէն դադարաւորներու նկատմամբ: Հրապարակուած հարցազրոյցներն ու յօդուածները (նոյնիսկ Մանուկեանի մասին), կը ծառայէին միայն հանրութիւնը առաջնորդելու յաւելեալ շփոթի:

Գործ՝ Սեդա Մանուկեանի

Հոս կը կայանայ Մանուկեանի (և ամբողջ իրապաշտ արուեստի շարժումին) եզակի դիրքին կարեւորութիւնը, որուն համար էականը ամէն զնով սկսիլ է մարդու մորթին ուղղակիորէն հպած իրականութեան տուեաններէն:

Վերջացնելէ առաջ՝ անհրաժեշտ է բանալ փակադիժ մը, լիրանանահայ նկարչութեան մէջ առկայ բնանկարին մասին: Քիչեր գրադած են բնանկարով ու դիմանկարով, զուցէ որովհետեւ միջազայրին հետ իրենց կապերը եղած են թոյլ: Իսկ 1960 թ.-էն ետք, զեղարուեստական հրապարակին եռուղեուն ու աղմուկը իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած է ոճային ու ձևական խնդիրներու վրայ, յաւելնալ ինքնուրոյնութեան ի խնդիր: Եթէ մէկտեղենք լիրանանահայ նկարչին երու ամբողջ վաստակը, կը տեսնենք թէ հոն կը բացակայի քաղաքը, թաղը, շուկան, տունը, նոյնիսկ բնութիւնը, ինչ ձևի տակ ալ զայ անիկա: Կան հաղուաղէպ երևոյթներ, ինչպիսին է ԹՈՐՈՍ ՏէՐ ՅԱԿՈՒԲԱՆԸ (ծն. 1930 թ.): Այս վերջինը իր ամբողջ արուեստը, թէև համեստ, յատկացուցած է բնանկարին: Ինքնուս նկարիչ (միայն կարճ ժամանակով աշակերտած է Եարթի), Տէր Յակոբեանի ջրաներկերը իրենց նրբութեամբ, գոյներու վճիռ փայլքով և անմիջականութեամբ, զով շունչ մը կը բերեն այլապէս զանմիջափայլը» և «անպատուհան» լիրանանահայ նկարչութեան: Անոր վերջին ցուցահանդէսը՝ 1978 թ.-ի Յուլիսին, կը յայտնարերէր զգայուն, քիչ մը մեկուտի, թախտոտ արուեստագէտ մը: Տէր Յակոբեան միշտ հետու կենցած է զեղարուեստական հասարակութեան ժխտէն, խորթ ներածումներէն՝ նաև անոնց առթած բարոյութիւններէն: Յարզ այս դիրքը մեծապէս օգնած է անոր իր սեփական ոճն ու հայկացի զարգացնելու, հարթելու իր ուրոյն ուղին, որ վստահարար իրեն պիտի ապահովէ տեղ մը լիրանանահայ նկարչութեան մէջ:

Լիրանանահայ քաղաքացիական պատերազմի ու յետ-պատերազմեան դրականութեան, թատրոնի և երաժշտութեան առաջին արտայայտութիւնները արդէն մաս կը կազմեն լիրանանահայ զեղարուեստական առօրեային: Սակայն կերպարուեստի ներկայացուցիչները կը մնան վարանումի մէջ, զրեթէ նոյնքան խտալիստական և ձևապաշտ դիրքերու վրայ: Երբ իրականութիւնը ինք անհամեմատորէն զիթխարի զանդուածներով ներխուժեց կեսնքի մտնէն յետին անկիւնները, սպասելի էր որ անոր անդրադարձը ըլլար անմիջական և ուժղին: Փաստորէն, միայն թոյլ արձագանգներ զգայի են այսօր: Իր մտնէն ետանդուն շրջանէն (1960-1975 թթ.) և այսքան իրազարժութիւններէ ետք, լիրանանահայ նկարչութիւնը կը պարզէ համայնապատկեր մը՝ բեկորային կառոյցներու, մասնակի զգիտութեան, ամենուրեք տրոմոութեան ու անձկութեան շերտերու, և վեր-

Նապէս՝ տակաւ Հեռացող տարրերու: Սակայն անոր ամբողջ տարածքին վրայ կարելի չէ նշել յստակ ընդհանրութիւններ. բաներ, որոնց դուժարը պիտի կաղձէր լիբանանեան իրականութեան արտացոլումը, վերստեղծումը՝ լիբանանահայ գաղութի կեանքին: Ընկերային ու քաղաքական տարտամ ու յարափոփոխ պայմանները մղած են շատերը որդեկրկնու անհատապաշտական կեցուածքներ, ու զօրացուցած «բաթեթիթի» արտակարգ համեմատութիւններու հասցնելով մարդկային տոտապանքի վերացական դաղափարը, և վերջապէս՝ ստատարած են խուսափողական և կրաւորական փելիստոփայութեանց ամբողջումին: Հարցերը յաճախ դիտուած են ենթակայական ու զպացական տեսանկիւններէ, բան մը, որ մեքենականօրէն արժէքազրկած և չկորացուցած է դանոնք: Նկարելններէն ոչ մէկը փորձած է առնել խղախ ոտուժ մը դէպի իրապաշտ արուեստի դիրքերը: Լաւագոյն պարագային իրենց արուեստը ծառայած է վերացական մարդկայնապաշտութեան մը ջատագոյնումին, կամ դերբրապաշտական պատուանդաններէ կեանքի անհեթեթութեան տեսութիւններուն փաստարկումին, կամ՝ խնկարկած միամիտ «միսթիսիթ» մը, և կամ՝ պարզապէս, ոչ յանձնառու վերացապաշտութեան խողերուն դարգացումին:

Այս շիթ կացութեան մէջ, հասարակութեան կը մնայ ընդունիլ կատարուած իրողութիւնը, այն է՝ «արդի նկարչութիւնը», ինչ ձևի տակ որ ալ զայ անիկա: Մամուլը իր համեստ կարելիութիւններու սահմաններուն մէջ, գլխաւորաբար «կը պաշտօնականացնէ» իր բեւ «արդի» արուեստ հրամցուածը: Յաճախ կը պատահի նուաւ աւելին, այսինքն՝ արուեստի մասին գրողներէն ոմանք անհրաժեշտ կը նկատեն «չբումը» տեղական կամ ազգային յատկանիչներուն, «բարձրանալու» համար «միջազգային» ճանաչումի, արժէքի: Ուրեմն՝ որքան ամբողջական բլլայ օտար, այսպէս ըսուած «միջազգային» գեղարուեստական ուղղութեանց որդեկրումը, այնքան վաւերական կը դանձայ նկարչիչը:

Յստակ է որ «արդի» կամ «միջազգային» կոչուած նկարչութիւնը, եթէ այդպիսի բան գոյութիւն ունի, ներդաշնակ է լիբանանեան խառն ընկերութեան աշխարհաքաղաքացիական տրամադրութիւններուն հետ, և ոչ մէկ կերպով հակադրուած՝ տիրող կարգերուն անմիջական շահերուն: 1960 թթ.ու սկիզբը, և մինչև այսօր ալ, կարելի է հանդիպել զանազան ելոյթներու՝ մամուլի մէջ, կամ՝ «մշակուած» խօսակցութեանց ընթացքին, նոյնիսկ՝ վէճերու, արուեստի և ազգային նկարազրի և աւանդութեանց յարաբերութեան շուրջ: Փորձեր եղած են վերաշխուժացնելու «Ֆուլբուր» արուեստին մէջ: Բայց ասոնք տակաւին կողմնակի կարծիքներէ անդին

չեն անցած: Առհասարակ զեղազիտութիւնը եւ գեղարուեստական քննադատութիւնը մնացած են անմշակ մարդեր: Կերպարուեստի բնադատութիւնը ցարգ կարելի է նկատել «ոչ-օքի» հոգը, ուր ամէն բան արտօնելի է եւ ընդունելի:

Անուրանալի է որ լիբանանահայ նկարիչները ուշադրաւ եւ անբակտելի մէկ օգակը կը կազմեն լիբանանեան արուեստի ամբողջութեան: Անոնցմէ առնուազն տասնեակ մը անուններ արժանացած են գնահատանքի, Լիբանանի մէջ եւ արտասահման, զլիսաւորարար՝ ոճի ինքնուրոյնութեան եւ ձեւերու նորութեան համար: Բոլորին մօտ արմատացած թախիժի ու զլայականութեան տարրերը նշուած են իրրեւ ազգային յատկանիշներ: Բայց արդեօ՞ք նոյն այդ «առաքինութիւնները» միամտամանակ զրտնորոյնները չեն օտարացած եւ սակաւարին արուեստի մը, որ այնքան քիչ բան ունի ըսելիք, եւ այնքան երկար ճամբայ՝ կտրելիք, վերադառնալու համար լիբանանահայ իրականութեան: Ուղղութիւն մը, որ պիտի իմաստաւորէր ու վաւերականացնէր արուեստը:

AN OUTLINE OF CONTEMPORARY LEBANESE - ARMENIAN PAINTING

SETA BARSOUMIAN - DADOYIAN

(Summary)

The paper is a critical inquiry into the evolution of Lebanese painting in general and Lebanese-Armenian painting in particular. The Lebanese-Armenian painting flourished by the mid-fifties and forms an integral part of Lebanese painting. In the study the emphasis is laid on matters related to the ideological content and implication of the works rather than the narrow technical and formal aspects of each.

The works of the following Lebanese-Armenian artists have been considered: Paul Guiragossian, Guv, Guvder, Assadour, Hrair, Jean Kazanjian, Haroutune Torossian, Krikor Norigian and Seta Manougian.

Հայագիտական հրատարակութիւններ

Գ. Տ. ԽՐԼՈՊԵԱՆ, «ՀԱՅ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏ-
ՄՈՒԹԻՒՆ», Երևանի Համալսարանի Հրատարակչույթիւմ, Երևան,
1978, 444 էջ :

Հայ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ ընկերային փոխ-
ստիպարական մտքի ուսումնասիրութեան յատկացումը առաջին լիա-
հատոր երկասիրութիւնն է Փրոֆ. Գ. Խրլոպեանի այս աշխատութիւնը :
Հեղինակին հիմնական մասնագութիւնն է միջնադարեան միսթիք եւ
տեիմաթիք կեդեւէն, որ կը պարուրէ հեղինակներու աշխարհայեաց-
քը, դուրս բերելու եւ ցոյց տալ իւրաքանչիւրին դերը ընկերային ի-
մաստասիրութեան զարգացումի գործին մէջ (էջ 397) :

Գիրքը կրնայ նաեւ ենթաձողը Հայթայթիւ փոխստիպարական
գիտութեանց մտքին մէջ յարարեւարար նոր ճիւղի մը՝ մարդաբա-
նութեան (philosophical antropology) : Հակասակ գործին ընկերա-
բանական մասնագութեան բացայայտումին ուղղուած բնոյթին, ըն-
թեքցողը անմիջականօրէն կը զդայ մարդու բնութեան եւ կացութեան
տարնչուած տեսութիւններուն զուգընթաց գոյութիւնը կեդրոնական
նիւթին հետ : Գուցէ այս պարագան (ինչպէս Խրլոպեան կը բացատ-
րէ՝ նաեւ այլ չտրցերու կապակցութեամբ), հետեւանք է այն իրո-
զութեան որ Հայ իմաստասիրութեան սկզբնական ձևաւորումին ուղ-
ղակի սղղակները եղած են մէկ կողմէ յունական դասական մշակոյթ-
իւր, եւ միւս կողմէ՝ քրիստոնէական վարդապետութիւնը : Երկուքին
համար ալ ընկերութեան ըմբռնողութիւնը կը սկսի անհատին եւ կը
կառուցուի անոր շուրջ : Այսինքն՝ մարդը կը կազմէ ընկերային փո-
խստիպարական մեկնակէտը . յունական աւանդութեան մէջ, մարդը՝
իրբեւ բանական էակ, իսկ քրիստոնէութեան (եւ առհասարակ բոլոր
կրօններու) մէջ, մարդը՝ Աստուծոյ պատկերին բիւրեղացումով իր մէջ :
Խրլոպեան յաճախ կ'ընդլայնէ իր նիւթը՝ տալով խնդրոյ առարկայ
հեղինակին կամ զարոյցին մարդաբանական, բնաբանցական, բնափո-
տական, բարոյայրարական եւ այլ հայեացքները : Սակայն քննարկումի
այս ոճը իր կարգ մը առաւելութիւններուն կողքին, կրբեմն կ'ուռնայ

անպատեհ ազդեցութիւն՝ կեդրոնական դադափաբերին յստակութեան եւ պարզութեան վրայ :

Առաջին գլուխը նուիրուած է Հայ իրականութեան մէջ ընկերային իմաստասիրութեան ձեւաւորումին սատարող շորս տարբերուն բացայայտումին : Ասոնք են՝ դիցարանական, հեթանոսական, բուն քրիստոնէական եւ աղանդաւորական տարբերը : Հեղինակը հակիրճ կերպով հոս կ'ամփոփէ այն բոլոր խնդիրները, զորս մանրամասնօրէն պիտի ուսումնասիրէ հետագայ գլուխներուն մէջ, սկսած Ե. դարու Մաշտոցեան մշակութային դարթօնքէն մինչեւ Ը. դար, կառնուի Ֆէոտալական շրջանի աւարտը :

Յաջորդ գլուխը կ'ուսումնասիրէ Մաշտոցեան ընկերային իմաստասիրութիւնը : Հեղինակը Ե. դարը կը նկատէ անկիւնադարձային ժամանակաշրջան մը, որ «յայտնի է Ֆէոտալական յարաբերութիւնների ուժեղացմամբ, իր դարն ասորած հելլենիստական կացութեանէ դէմ նրա տարած վերջնական յաղթանակով, հայկական պետականութեան կործանումով, ազատագրական պայքարի ուժեղացմամբ եւ հայ մշակոյթի աննախընթաց դարգացմամբ : Միաժամանակ այդ շրջանում են հանդէս եկել առաջին հայատառ ինքնատիպ իմաստասիրական մատենները, որտեղ տարբեր տեսանկիւններից ու տարբեր մակարդակով քննարկուած են ժամանակաշրջանի յուզող խնդիրները, որոնց թուով զգալի տեղ էին գրաւում նաեւ ընկերարանական հարցերը» (էջ 88) : Այս պատկերին դիմաց, հեղինակը կը վերլուծէ Մաշտոցի մտածումները, անոր փորձերը՝ դարգացնելու պատմութեան փիլիսոփայութիւն մը, հիմնուած հաւատքի եւ բանականութեան անհրաժեշտ միութեան սկզբունքին վրայ : Կորիւնի՝ մարդու բնութեան շուրջ իրապաշտ կարծիքներու ներկայացումով կը զբաղի վերջին մասը :

Երրորդ գլուխը նուիրուած է «չարիքի յաղթահարման բանական տեսութեան մշակման փորձեր»ուն, եւ անշուշտ գլխաւորաբար կը յենի Եղնիկ Կողբացիի «Եղծ Աղանդոց»ին վրայ : Եղնիկ, կը դրէ Որլոպեան, կը փորձէր «մշակել մի այնպիսի քրիստոնէական վարդապետութիւն, որը համապատասխանէր նաեւ ազգային իւրայայտուկ պայմանների պահանջներին» (էջ 118) : Եղնիկ կը յաջողի նաեւ բացայայտել ընդհանուր գաղափարական եղբեր՝ բնապաշտական կրօններու, դասական փիլիսոփայութեան եւ աղանդաւորականութեան միջեւ (էջ 118) : Եղնիկ իր՝ չարիքի մարդակեդրոն, ոչ-գոյացական մեկնարանութեամբ, եւ բազմաթիւ աշխարհիկ ըմբռնումներով ընկերային յարաբերութեանց շուրջ, կը նկատուի առաջին հայ իմաստասէրը, որ առած է նախաձեռնութիւնը շեղելու կրօնա-չատապովական յանձնառութիւններէն եւ որդեգրելու իրապաշտ կեցուածքներ : Իր

անձնիրշխանութեան տեսակէտներով եւ մերժումովը՝ չարիքի առկայութեան, Եզնիկ կը կենայ «ընկերային լուստեսութեան դիրքերում» (էջ 135) : Առաւել կամ նուազ չափով, Ոսկեղարու բոլոր մատենագիրներու մօտ զլայի են յատկ հակումներ ղէպի աշխարհիկ մտածելակերպերը . Դաւիթ Անյաղթով այս երևոյթները կը վերածուին աշխարհիկ փիլիսոփայութեան մը սկզբնաւորութեան :

«Հայրենասիրութեան եւ ազատամբութեան տեսական հիմնաւորումը՝ խորագրին է չորրորդ դուիսին, ուր Փաւստոս Բիւզանդի, Եղիշէի, Ղազար Փարպեցիի, Սերէոսի, Մոփսէս Կաղանկատուացիի եւ Ղևւնդ Պատմիչի ընկերային ըմբռումները կը ներկայացունին ամփոփ կերպով : Հեղինակը արդարօրէն կը հաստատէ թէ ընկերային իրականութեան առարկայական ճանաչումին մեծապէս ստատարած են վերոյիշեալ հեղինակներուն փորձերը՝ բացայայտելու պատմութեան ընթացքի օրէնքներն ու սկզբունքները (երևութապէս առանց ժրտակելու նախախնամութեան սկզբունքը, սակայն զօրծնականապէս դանցառելով դայն) :

Իրականութեան փոփոխելիութիւնը հաստատելու Պորենացիի ճիշդ տարրեր կողմ մըն է՝ իր եւ Ոսկեղարու մտածողներէն շատերու արտակարգօրէն առարկայական ըմբռումներուն : Հինգերորդ դուսիր կը պարզէ Պորենացիի նախաձեռնութիւնը՝ պատմութիւնը, եւ առհասարակ ընկերային իրականութիւնը բացատրելու «պատճառահետեւանքային» չափանիշերով : Պորենացի ընկերութեան կառոյցն ու յարաբերութիւնները «պայմանաւորում է մարդով, նրա կառուցուածքով» (էջ 263), եւ ժամանակաշրջանին հասկացողութիւնը մարդու շուրջ առ հասարակ կը կրէ այս կարծիքին ազդեցութիւնը : Պորենացիի պատմութեան փիլիսոփայութիւնը բացատրելու համար, Պրլուպեան պարտաւորուած կը դդայ մանրամասնելու անոր՝ մարդու եւ ընկերութեան կառոյցի ըմբռումները :

Նորոգդատնականութիւնը կը նշէ փիլիսոփայութեան պատմութեան ամենէն բարդ հանդուաններէն մէկը : Անիկա պատտնական-արխտատելեան խոռոն աւանդութեան եւ ^{Գրաք. 264-4-5} Կրթութեան վարչապետութեան ասորբինակ համադրումն է : Ներքին հակասութիւններով լեցուն, սակայն հետաքրքրական այս ուղղութեան կը պատկանին Դաւիթ Բերական, Դաւիթ Անյաղթ եւ Անանիա Շիրակացի : Գրախօսուող աշխատասիրութեան վեցերորդ դուսիր պլաստորաբար կը դրաղի Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայութեան մանրամասն պարզարանումով : Տեղ տրուած է անոր փիլիսոփայութեան սահմանումին, դոյարանական, իմացարանական եւ տրամարանական գիտութեանց Դաւիթ Անյաղթի կարծիքներուն : Թերեւս Պրլուպեան համաձայն դանուի այն նկատողութեան թէ Անյաղթի գործը իր ամբողջ-

ջութեանը մէջ առած, ակադեմական ընդթ ունի, եւ անոր մօտ կարելի չէ հանդիպիլ դադափարներու արտասովոր նորութեանց, կամ՝ նորագատնականութեան յատուկ հանդոյներուն տրուած լուծումներու: Նաև՝ Անյաղթի կը պակսին Եղնիկի, Սորենացիի եւ հետագային՝ Եփրակացիի մտածումի համարձակութիւնը, խիզախումները՝ ընդունուած սահմանումներէ անդին: Ինչպէս հեղինակը կը յիշէ, Անյաղթի «Սահմանք Իմաստասիրութեան»-ով, մեկնութիւնով, նաև թարգմանութիւններով եւ գործունէութեամբ, շուրջ տասը դարու իմաստասիրական աւանդութիւն մը կտրուկ եւ մասնադիտական տարազներով մուտք կը գործէ հայ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, պաշտօնապէս սկիզբ դնելով աշխարհիկ փիլիսոփայութեան եւ գիտութեանց: Անյաղթի հետեւողական եւ կազմաւորուած անհատականութեամբ շատ իմաստասէրներ շէնք ունեցած:

Եօթերորդ գլուխը յատկացուած է «հակաՖէոտայական ժողովրդական շարժումներու ընկերային իմաստասիրութեան»: Աղանդաւորական շարժումներու (Պաւղիկեան, Մարկէոնական, Թոնդրական եւլն.) շուրջ ցարդ կատարուած ուսումնասիրութիւններու լուսագոյններէն մէկը կարելի է նկատել Սրբլորեանի այս փորձը: Անհասարակ դիրքի առաջին գլուխին կողքին, հեղինակի աշխատութեան ամենէն աւելի յաջողած հատուածն է այս մէկը:

Իսկ վերջին գլուխը՝ «Ղեկավարման բարոյական կողմերու վերլուծումն» է, կամ՝ բարոյախօսութեան բանական մօտեցումներու համառօտ բացայայտումը Յովհան Մանդակունիի, Յովհան Մայրազամեցիի, եւ Յովհան Օձնեցիի գործերուն մէջ:

Հակառակ տեղ տեղ նշմարելի անհարթութեանց, եւ որոշ հեղինակներու հանդէպ ցուցարկերուած համակրական տրամադրութեան ու խանդավառութեան պատճառով որդեգրուած չափանիւթերու փոքր ինչ խախտումին, հայ ընկերային իմաստասիրութեան պատմութեան նուիրուած այս հատորը, գիտական հարուստ փաստաբիւլետներով, տրամաբանական ամուր կտոյցով ու ներկայացման եղանակով կը վկայէ անոր հեղինակին ունեցած իմաստասիրական գիտութեան մեծ պաշարին, ինչպէս եւ նոր ուղիներէ քալելու անոր յանդուզն նախաձեռնութեան մասին:

Գէորդ Տ. Սրբլորեանի «Հայ Սոցիալական Իմաստասիրութեան Պատմութիւն» աշխատասիրութիւնը իր որակական ու քանակական առումով առաջին լուրջ ներդրումն է յիշեալ մարզին մէջ, ու անհրաժեշտ սկիզբ մը, հայ իմաստասիրական մտքի տարբեր երևանքը առուել ամբողջական ու լայն տրամագիծով ուսումնասիրելու պահանջին:

PAUL Z. BEDOUKIAN, «COINAGE OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA», Royal Numismatic Society, Special Publication, Number 10, London, 1978, 81 pages + 8 plates.

ՓՈՒ ՉԱՐԵՆԶ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆՆԵՐՈՒՆ ԳՐԱՎԱՆԱՏՈՒԹՅՈՒՆԵՐ», Գրամագիտական Արքայական Ընկերակցութիւն, Մասնաւոր Հրատարակութիւն, քիւ 10, Լոնտոն, 1978, 81 էջ + 8 տախտակ :

Վերջին տասնամակներուն, հայ ժողովուրդի պատմութեան տարրեր բնագումարներուն ընծայուած յատուկ ուշադրութենէն անմասն չմնաց նաեւ դրամագիտութիւնը, որուն զիտական ուսումնասիրութեան նուիրուած երախտաւորներու շարքին մէջ իր եղակի տեղը ունի Դոկա. Չ. Պտուկեան : Հայագիտական ու դրամագիտական հանդէսներու մէջ՝ հայերէն եւ անգլերէն լեզուներով հրատարակած իր բազմաթիւ յօդուածներուն կողքին, Դոկա. Չ. Պտուկեան մամուլին յանձնած է նաեւ կարեւոր թիւով մենագրութիւններ, որոնք միջազգային ճանաչումի արժանացուցած են իրենց հեղինակը : Դոկա. Չ. Պտուկեանի վերջին հատորը՝ «Հայաստանի Արտաշէսեաններուն Դրամահատութիւնը», արձանագրուած նոր նուաճում մըն է հայ դրամագիտութեան ուսումնասիրութեան մարզին մէջ :

Աշխատասիրութիւնը կը բազկանայ յառաջարանէ, ու դիտաւոր վեց մասերէ :

Յառաջարան

Պատմական Հայաստանը կը գտնուի երեք ցամաքամասերու շտապելին դրայ : Հեռեւարար, հայեր հաղիւ կրցան իրենց պոյութիւնը պահել շնորհիւ իրենց քաջութեան եւ լիննային դիրքին : Հայաստան ենթարկուեցաւ անհամար արշաւանքներու, որոնք պատճառ դարձան պատմական բազմաթիւ յուշարձաններու կորուստին եւ բնաջնջումին :

Աւելին, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին՝ Փոքր Ասիոյ քրիտանեայ բնակչութեան բնաջնջումէն ետք՝ Պատմական Հայաստանը դարձաւ խոլան վայր մը, եւ ոչ մէկ պեղում կարելի կըլու կատարել այնտեղ :

Հայոց պատմութեամբ դրադոզ արեւմուտքի մտաւորականներու թիւը շատ փոքր է, որովհետեւ քիչ են օտար լեզուով հայոց պատմութեան գիրքերը : Նաեւ, շատ քիչ մտաւորականներ արտաշէսեաններու դրամահատութիւնը նկատած են որպէս առաջնակարգ պատմական սկզբնագրիւր : Ներկայ հատորը փորձ մը կը հանդիսանայ ոսյն բացը լեցնելու :

Արտաշէսեանները

Արտաշէսեաններուն եւ տուեալ ժամանակաշրջանի հայ ժողովուրդի պատմութիւնը տրուած է հակիրճ տողերու մէջ, հիմնուելով հին եւ արդի ծանօթ պատմարաններու գործերուն վրայ: Այս մասին մէջ խիստ շահեկան է Արտաշէսեան հարստութեան ազգարանական տախտակը, որ ցոյց կու տայ իւրաքանչիւր արքայի դահակալութեան տարեթիւր, առաւել՝ ամփոփ տեղեկութիւններ անոր ազգականական կապերու նկատմամբ:

Արտաշէսեաններու Դրամահատութիւնը

Այս բաժինը հարկաւ գիրքին գլխաւոր մասն է: Արտաշէսեան դրամները ունին իրենց իւրաքայտուկ ոճը. յաճախ հայկական խոյրը եւ ապարոշը կը հանդիսանան անհերքելի փաստեր: Այլ խօսքով՝ հոս ցոյց տրուած են այն յատկանշական կէտերը, որոնք բնորոշիչ հանգամանք ունին ըստ տուեալ դրամի մը կամ դահակալի մը: Օրինակ՝ արծիւներ, ութ-ճառագայթ աստղ, մակազրութիւններ, եւն.: Նոյնպէս օգտագործուած են պատուանուներ, փակազրութիւններ, եւն.: Կարգ մը պարազաններու բնորոշիչ ազգակ նկատուած է հատուած դրամին վրայ թաղաւորին դիմանկարը, կամ՝ կիսանդրին: Հետեւաբար, բազմաթիւ դրամներ վերագրուած են Արտաշէսեան հարստութեան պատկանող տասնվեց դահակալներուն: Կարգ մը դահակալներ թողարկած են թէ՛ արծաթ եւ թէ՛ պղինձ դրամներ, իսկ ուրիշներ՝ մի միայն պղինձ դրամներ:

Արտաշէսեան Դրամներում Մակագրութիւնները

Իւրաքանչիւր դահակալի վերագրուած են զանազան մակագրութիւններ: Առ հասարակ անոնք կը բաղկանան անձնանուններէ, պատուանուններէ, տիտղոսներէ, ածականներէ եւ ստորոգելիներէ: Անոնց ներկայացուած ձեւը կարեւոր է, այսինքն՝ անոնց տողերուն թիւը, երկրաչափական դիրքը, այսինքն՝ ուղղահայեաց, զուգահեռական, դէպի վեր կամ վար, աջ կամ ձախ ուղղութիւնը: Քիչ պարագաներու՝ կան մակազրութիւններ, որոնք չուրջանակի են, եւ ընթեռնելի են ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ, եւ կամ՝ հակառակը:

Արտաշէսեան Դրամահատութեան Չափակազրութիւնը

Դրամներուն կշիւրը եւ անոնց մետաղային չափմատական տարրազազրութիւնը կարեւոր են դրամագիտութեան համար: Արտաշէսեան դրամներուն մեծամասնութիւնը պղինձ է: Արծաթ դրամներուն պարագային՝ անոնք կշռային որոշ զրութեան մը կը հնազանդին: Իսկ պղինձ եւ անագապղինձ դրամներուն պարագային՝ այս օրէնքը խրատօրէն կիրարկուած չէ, որովհետեւ անոնց մետաղները յարաբերաբար նուազ արժէքաւոր են: Բազմաթիւ դրամներ՝ թէ՛ արծաթ, եւ թէ՛ պղինձ, եւ անոնց ենթարաժանումները ուսումնասիրելէ ետք, հեղի-

նակը պատրաստած է ցանկ մը, որ կու տայ իւրաքանչիւրին միջին կշիւրը: Նաև տրուած է կարգ մը արծաթ դրամներու եւ շորեքդրամներու համեմատական առ հարիւր արծաթի քանակը: Այսպիսով կը դիւրանայ տուեալ դրամը որոշ գահակալի մը վերադրելու գործը, եւ միաժամանակ՝ ինքնարեարար կ'որոշուի դրամին ինչ պիտակի տակ զետեղելը:

Յուցակ (Դրամացուցակ)

Հեղինակը, կարելիութեան սահմաններուն մէջ, ոչ մէկ ջանք խնայած է կարեւոր դիտելիքներ հաւաքելու արտաչէսեան դրամներու մասին: Այս նպատակով ան պրպտած եւ դտած է զանազան դրամներ, որոնք կը գտնուին ազդային կամ անհատական հաւաքածոներու մէջ:

Արտաչէսեան իւրաքանչիւր գահակալի դրամներուն մասին ամփոփ կերպով տրուած են հարկ եղած դիտելիքները. մակադրութիւններ, կշիւ, մետաղի զտութիւն, շափ, փակագրութիւններ, խորհրդանշաններ, նշաններ եւ դրամին գտնուած վայրը: Եւ այս բոլորը կ'ենթադրեն երկարատեւ ու տքնաջան աշխատանք, ինչ որ չէ խնայած հեղինակը ներկայացուող աշխատասիրութիւնը դիտական մակարդակի վրայ պահելու համար:

Տախտակներ

Ըստ դասական աւանդութեան, գիրքին վերջուորութեան զետեղուած են ութ տախտակներ, որոնք կը պարունակեն 168 դրամներու նկարներ: Թէ՛ տախտակները եւ թէ՛ անոնց վրայի նկարները թուագրուած են, որպէսզի ընթերցողը դիւրութեամբ գտնէ հատորին մէջ մասնանշուած դրամի մը նկարը:

Աշխատասիրութիւնը ունի նաև անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկ մը, ինչ որ մեծապէս կը դիւրացնէ հատորին օգտագործումը:

Պտուկեանի ներկայացուող աշխատասիրութիւնը գրուած է ըստ դրամագրիտական մեթոտներու. չափականութիւն, պատմական տրեւալներ, վիճակագրական վերլուծում, առարկայական մօտեցում միշտ կիրարկուած են, երբ կարելի է: Պէտք է նշել, որ հակառակ արտաչէսեան դրամներուն սակաւութեան, հեղինակը յաջողած է հաւաքել բաւականաչափ նիւթ, տեղեկութիւն, տուեալներ եւ դիտելիքներ՝ հրնարաւոր չափով ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը հրապարակ զնելու համար: Ան միշտ խուսափած է մակերեսային եզրակացութիւններէ եւ անտեղի ընդհանրացումներէ: Մոյն հատորը արդիւնքն է յարտեւ, խորաթափանց ու տքնաջան աշխատանքի:

Պտուկեան՝ տաղանդաւոր դրամագէտը, որ շուրջ երեսուն տարիներէ ի վեր կը կատարէ իր հետազօտութիւնները եւ կ'ուսումնասիրէ

Հայկական դրամները, ու Հեղինակն է բազմաթիւ աշխատանքներու, անդամ մը եւս բազմահմուտ ու բծախնդիր զիտաշխատողի իր տաղանդը կը դրսեւորէ գրախօսուող այս նոր աշխատասիրութեամբ: Պէտք է շեշտել թէ Պտուկեան՝ իր այս վերջին հատորով արտաշէսեան դրամադիտութիւնը կը հասցնէ միջնադրային ուսումնասիրութեանց մակարդակին: Գոհտ. Ջ. Պտուկեանի «Coinage of the Artaxiads of Armenia» երկասիրութիւնը կու գայ հանդիսանալ միակ դասական հատորը այս նիւթին մասին: Ան հոյակապ, կոթողային աշխատանք մըն է:

ԱՍՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

B. NARCIS (Editor), «ARMENIAN ART TREASURES OF JERUSALEM», New York, 1979.

Պ. ՆԱՐԳԻՍ, (Խմբագիր) «ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԳԱՆՁԵՐԸ», Նիւ Եոք, 1979:

Հայկական միջնադարեան արուեստը յատկապէս վերջին տարիներուն լայն ճակատով հետազոտութեան կ'ենթարկուի. տարբեր ազդութեան մասնադէտներ այդ հարցին կը մօտենան որոշակի նպատակներով ու մտահոգութեամբ՝ պարզել հայկական արուեստի կապը նախաուրարտական, ուրարտական ժամանակաշրջաններուն, ինչպէս նաև դրացի երկիրներու արուեստներուն հետ: Ոմանց համար խնդրոյ առարկայ են հայկական միջնադարեան արուեստի թողած կարգ մը ազդեցութիւնները արևմտեան աշխարհի միջնադարեան արուեստին վրայ: Կատարուած ուսումնասիրութիւններն ու հետազոտութիւնները, որոնցմէ քանի մը հատը անկասկած կոթողային աշխատութիւններ են, կու գան ցոյց տալու թէ հայկական արուեստը անբաժան մէկ օղակն է քրիստոնէական աշխարհի արուեստին, հետևաբար՝ քրիստոնէայ աշխարհի արուեստի զարգացման պատմութեան աւելի հանդամանօրէն ուսումնասիրութեան մէջ կարելոք դեր մը ունի հայկական արուեստի համակողմանի ու անաչառ հետազոտութիւնը, ինչպէս նաև մեզի հասած հնագիտական նիւթերու զիտական նկարագրութիւնն ու հրատարակութիւնը: Արդէն իսկ կարգ մը երկասիրութիւններով ապացուցուած է որ թէ՛ բիւզանդական եւ թէ՛ եւրոպական աշխարհի արուեստներու պատմութեան մէջ՝ կարգ մը մութ կէտերու վրայ լոյս կընան սփռել հայկական միջնադարեան արուեստի զիտական ուսումնասիրութիւնները:

Այժմ, հայկական արուեստով հետաքրքրուողներու տրամադրութեան տակ է Վերուսողէմի Հայկական Արուեստի Գանձերը՝ շքեղ հրատարակութիւնը: Հատորի պատրաստութեան համար աշխատած են նաև հայ նաև օտար մասնագէտներ, բան մը, որ նպաստած է ասուելազոյն բարեխղճութեամբ ներկայացնելու հայկական արժէք ներկայացնող երուսողէմի հայկական արուեստի գանձերը: Գունազարդ այս հրատարակութիւնը բաղկացած է 194 լուսանկարներէ, որոնցմէ 131-ը գունաւոր, պատրաստուած՝ Հոլանտայի մէջ:

Հրատարակութեան սկիզբը երուսողէմի Պատրիարք եղիշէ Արք. Տէրաշէրեանի նամակն է, որ ի միջի այլոց կ'ըսուի. «Հայ Ժողովուրդի անկեղծ նուիրումը արուեստի հանդէպ, անոր ճաշակի կատարելութիւնը, լուսազոյն կոտայցուցուին այս գլուխ գործոցներով...»:

Հատորի ներածական խօսքը դրած է Գալիֆորնիոյ համալսարանի Հայալիտական ուսմանց բաժնի վարիչ՝ Փրոֆ. Աւետիս Սանճեան: Ան իր խօսքին մէջ երուսողէմի հայկական գաղթօճակի պատմութիւնը տալու ընթացքին, հանդամանօրէն կանց կ'անէ նաև երուսողէմի կատարած մշակութային դերին վրայ:

Փրոֆ. Պ. Նարզիս, որ խմբագրած է հատորը, իր նախաբանին մէջ՝ կարճ, բայց ամփոփ կերպով հատորի պատրաստութեան հետ կապուած կարգ մը անհրաժեշտ բացատրութիւններ տալէ ետք, իրաւամբ կը նշէ. «Ջարմանայի է այն իրողութիւնը որ այս հսկայ հարստութեան շատ քիչ բան հրատարակուած է ցարդ...»: Այնուհետև ան կը ծանօթացնէ հրատարակութեան մէջ իրենց նպատար բերած անձերն ու հիմնարկութիւնները: Կ'իմանանք որ երուսողէմի Պատրիարքութեան միարաններն ու բանասէրները մեծ օգնութիւն ցոյց տուած են: Կարևոր օգնութիւն մատուցած են երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի տնօրէն՝ Ակադ. Լևոն Խաչիկեան, եւ նոյն հաստատութեան փոխ-տնօրէն Բարդէն Չուգասրղեան: Իրենց խորհուրդներով ու թիւղաբերութիւններով հատորի պատրաստութեան օգնած են նաև Փրոֆ. Միքայիլ Տէր Ներսէսեան, Օր. Ժողիկին Պօչլ, Տոբթ. Վ. Ներսէսեան եւ ուրիշներ:

Բողոքները եւ ուսանելի է տեսնել որ հայագիտութեան տարբեր բնագիտական հետաքրքրուող դէմքեր ու հիմնարկութիւններ իրենց շինիչ թիւղաբերութիւններով կը նպաստեն հայալիտական կարևոր հրատարակութեան մը պատրաստութեան աշխատանքներուն: Հատորը առաջին փորձն է հարաւորին չափ համակողմանիօրէն ներկայացնելու երուսողէմի հայկական արուեստի գանձերը, զիտականօրէն տալով անոնցմէ առաւել կարևորներուն՝ արուեստի պատմութեան համար ունեցած արժէքը:

Ներկայացուող Հատորը, որ վստահարար շատ քանք ու ճիշտ խլած է հրատարակիչներէն, դժբախտարար դերձ չէ կարգ մը թերութիւններէ, որոնք այնքան ալ հասնելի չեն: Հրատարակութեան մէջ քանի մը տեղ կը նկատուին տպագրական լուրջ վրիպակներ, այսպէս օրինակ, երեք տեղ նկարները գլխիվայր տպուած են, ուստի կարելի չէ կարդալ այնպիսի կարեւոր հրամանագիր մը (Ֆերման) որ ականդօրէն կը վերագրուի Մուհամմետ մարգարէին (էջ 11):

Նոյն ճակատագրին ենթարկուած է նաեւ Սալահետտինի հրամանագիրը, որ պետական ճանաչում կը շնորհէ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան, ու կը սահմանէ սաղիմահայութեան իրաւունքները:

Մեծ հետաքրքրութեամբ կարելի է դիտել այս ճոխ հրատարակութիւնը, ուր հանգամանօրէն ներկայացուած են հայկական արուեստի բոլոր մարդերը: Բաւական խնամքով ցուցադրուած եւ նկարադրուած են հայկական հնագոյն խճանկարի սքանչելի նմուշները (Ե. դար): Բացառիկ բժականգրութեամբ ներկայացուած է մանրանկարութիւնը, յատկապէս Կիլիկիան դպրոցի ամենակարկառուն դէմքը՝ Թորոս Ռոսլինը, եւ անոր արժանի յաջորդը՝ Սարգիս Պիծակը, եւ ուրիշներ: Կարեւոր տեղ մը յատկացուած է նաեւ հնատիպ գիրքերու արուեստին, Գիւթահճոյ նշանաւոր ճեննապակիին, սակոնագործուած վարագոյրներուն, զգեստներուն, եւ այլն: Հատորը մեծ բաւականութիւն կը պատճառէ արուեստասէրին:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՅԵԱՆ

ԻՇՕՈ, «Գի՛րֆ Ի ՎԵՐԱՅ ԲՆՈՒԹԵԱՆ», Գնմական բնագիրը, քարգմանութիւնը գրաբարից ռուսերէն եւ առաջարանը՝ Ստեյլա Վարդանեանի: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1979, 111 էջ:

Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ցուցարահի մուտքի աջ ու ձախ ցուցափեղկերուն մէջ ցուցադրուած են Մատենադարանի աշխատակիցներուն շարք մը ուսումնասիրութիւններն ու մենագրութիւնները՝ միջնադարեան արուեստի ու գիտութեան, փլիլիտոփայութեան ու պատմութեան վերաբերեալ աշխատութիւններ կամ բնագրերու գիտական հրատարակութիւններ, որոնք կարեւոր լոյս կը սփռեն ոչ միայն հայ, այլեւ եւ դրացի երկիրներու պատմութեան մութ ու անհասկանալի որոշ շրջաններուն վրայ: Հայ մատե-

նադրութեան ուսումնասիրութիւնը անհրաժեշտ պայման մըն է՝ միջնադարեան արուեստի ու գրականութեան հետ կապուած կարգ մը հարցերը աւելի յստակ բնորոշելու, եւ աւելի լայն պատկերացում կազմելու համար: Հայկական մատենադրութեան նշանակութիւնը չի սահմանափակուիր լոկ հայկական միջավայրով. ան կու դայ նաեւ լուսարանելու Մերձուօր Արեւելքի ժողովուրդներու պատմութեան ու մշակութի կարգ մը անհասկնալի մնացած խնդիրները: Այս իմաստով, Մետրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գիտաշխատողները անդնահատելի ծառայութիւն կը մատուցանեն: Ներկայացուող հրատարակութիւնը բարձրաթիւ աշխատասիրութիւններէն մէկն է, որ ծնած է այս գիտական տաճարի կամարներուն տակ:

Գրախօսուող աշխատասիրութիւնը երիտասարդ բժշկուհի Ստելլա Վարդանեանի առաջին փորձը չէ: Հեղինակը ցարզ իր ունեցած գիտական ելույթներով զնահատելի նպաստ մը բերած է միջնադարեան հայ բժշկագիտութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան: Ս. Վարդանեան՝ իր մասնագիտութեան բերումով, ոչ միայն քաջածանօթ է արդի բժշկագիտութեան, այլև միջնադարեան բժշկագիտութեան, գեղարոյսերու պատրաստութեան եւ գիտական այլ նրբութիւններու, կապուած՝ միջնադարեան բժշկագիտութեան պատմութեան:

«Գիրք թ Վերայ Բնութեան» բնագրին ասորի հեղինակը ապրած է Կիլիկիոյ Սիս մայրաքաղաքին մէջ: Անոր մասին կան շատ քիչ տեղեկութիւններ, որոնք հակասական են. այսուամենայնիւ, կարգ մը փաստերու լրսոյն տակ Ս. Վարդանեան հաւանական կը զտնէ որ Իջօխ ապրած է Կիլիկիոյ մէջ, եւ 1243-1244 թթ.ուն՝ Սիսի մէջ կառուցանել տուած ասորական եկեղեցի մը: Հաւանական է նաեւ որ Վարդան Արեւելքցիի հետ ան թարգմանած է Միքայէլ Ասորիի «Ճամանակագրութիւնը»: Ասորի բժիշկ Իջօխ, ինչպէս կը նկատէ Ս. Վարդանեան, «Գիրք թ Վերայ Բնութեան»ը հաւանաբար գրած է հայերէն, որ անսովոր երևոյթ մը չէր Կիլիկեան Հայաստանի մէջ, քանի որ «կողք կողքի ապրում եւ աշխատում էին հայ, ասորի, արաբ, յոյն, ինչպէս նաեւ եւրոպական ազգութիւններին պատկանող քաղաքական-եկեղեցական գործիչներ, գրողներ ու գիտնականներ» (էջ 57): Բնագիտական բնոյթի այս աշխատութեան ասորերէն շարադրանքը յայտնարեւում չէ, այնպէս որ հայերէն օրինակը կը մնայ միակ բնագիրը՝ ծանօթանալու միջնադարեան բժշկագիտութեան այս սկզբնադրիւրին:

Այսպիսով, Ս. Վարդանեան հրատարակելով սոյն աշխատութեան գիտական բնագիրը, անդնահատելի ծառայութիւն մը մատու-

ցած կ'ըլլայ Համաշխարհային բժշկադիտութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան:

Աշխատասիրութեան ներածական բաժնին մէջ Ս. Վարդանեան անհրաժեշտ տեղեկութիւններով և մեկնարանութիւններով կը ներկայացնէ Իշօխի «Գիրք Ի Վերայ Բնութեան» բնադիտական աշխատութեան եօթը «հիմնական թեմատիկ մասերը»: Այս հատուածներուն մէջ՝ դիտա-համեմատական եղանակով, ամէն մէկ թեմատիկ մասի արտայայտած միտքերը ան կը համեմատէ թէ՛ Իշօխի ժամանակաշրջանի, և թէ՛ անոր նախորդներու արձանագրած դիտական նուաճումներուն հետ: Սրինակ, Ս. Վարդանեան ցոյց տալէ ետք Իշօխի ներդրումը սաղմնարանութեան մէջ, համարձակօրէն կը յայտարարէ. «... եթէ պաղի սեռի և նրա հիւսուածքների դոյացման հարցում Իշօխը շեշտում է այս շոր տարրերի գերը (իմա՝ հող, ջուր, կրակ, և. օդ, Մ. Գ.), ապա սաղմի զարգացումը նկարագրելիս հետանում է սխոլաստիկ տոկմաների նեղ կաղապարներից, իրեն զրուստրելով իրբև ինքնուրոյն մտածող դիտնական» (էջ 68): Ս. Վարդանեան սակայն ցոյց կու տայ նաև միջնադարու այս դիտնական-բժիշկի սահմանափակումները: Այսպէս, եթէ Շիրակացիին եօթերորդ դարուն շէր վարաներ յայտարարելու թէ երկրագունդը կլոր է, ապա՝ Շիրակացիին վից դար ետք ապրած Իշօխ՝ «խուսափում է խօսել երկրի դնդաձևութեան մասին, քանի որ քրիստոնէական եկեղեցու հայրերը չէին ընդունում դեռևս Արիստոտելից եկող հայեացքը» (էջ 60):

«Գիրք Ի Վերայ Բնութեան» աշխատութիւնը, զոր մեծ խնամքով ու դիտական բարեխղճութեամբ պատրաստած է Ս. Վարդանեան, ունի նաև դիտական բնադրի աուսերէն թարգմանութիւն և ներածական: Հոտորի վերջաւորութեան գեակգուած է նաև անդլերէն ամփոփում մը:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՅԵԱՆ

ԶԱԼԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ», Հրատարակութիւն Թէֆլեան Մշակութային Միութեան, Պէյրուք, 1978, 286 էջ:

Զաւէն Մարդեանի այս հատորը Հայկական Հարցը չ'արծարծեր իր ընդհանրութեանը մէջ, այլ՝ անոր սարնչուող երևք մասնակի երևույթները միայն: Հեղինակը իր «Ներկու Խօսք»ին մէջ կը կատարէ այս անհրաժեշտ ձեռնարկը:

Առաջին բաժնին՝ «Կարս Արտահանի Հարցը Թուրք-Սովետ Յարաբերութեանց Լոյսին տակ (1939-1977)», առանձին ուսումնասիր-

բութիւն մըն է, ուր քննարկուած է Հայկական Հարցի այս նորագոյն երևոյթ: Որպէս ազդիւր օգտադործուած են բրիտանական արտաքին նախարարութեան արխիւները, նաև հայերէնով, թրքերէնով եւ արևմտեան լեզուներով լոյս տեսած զիրքեր ու յօդուածներ: Հեղինակը վստահօրէն անդրադարձած է այս անհաւասարակչիւ մօտեցումի թերութեան՝ օգտադործումը միայն մէկ պետութեան արխիւներուն: Դիւրին է մատնանշել որ պատմական ուսումնասիրութիւն մը պէտք է քննութեան ենթարկէ քանի մը պետութեանց արխիւները, այս պարագային նաև թրքական եւ սովետական, սակայն իրատես եւ արդար բլլար: Համար, անհրաժեշտ է ի մտի ունենալ արտասահմանի հայ գրատալիստադին գործնական դժուարութիւնները — արտօնութիւն ձեռք բերել սերտելու յիշեալ պետութեանց արխիւները: Այսուհանդերձ, կը կարծենք որ նիւթին քննարկումը պիտի բլլար շատ աւելի ամբողջական եւ հիմնուոր, եթէ հեղինակը օգտադործած բլլար Միացեալ Նահանգներու արտաքին նախարարութեան արխիւները, որոնք արամադրելի են պրպտողին: Միացեալ Նահանգները, մանաւանդ Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն ետք, շատ կարեւոր դեր խաղաց Կարա-Արտահանի հարցին մէջ: Կը կարծենք որ առանց դէթ անոնց քննարկումին՝ հարցը իր ամբողջութեանը մէջ չի ներկայանար օգտամութեան ստղև:

Երկրորդական ազդիւրներու պարագային, ինչպէս յիշուցաւ, հեղինակը օգտադործած է հայերէնով լոյս տեսած հայաստանեան թէ արտասահմանեան զիրքերու եւ յօդուածներու կողմին՝ թրքերէն որոշ հրատարակութիւններ: Թրքերէն յօդուածներուն կարեւոր մասը թարգմանարար կամ քաղուածարար հրատարակուած է հայ մամուլին մէջ:

Քննարկուած հարցը ներկայացուած է իր ժամանակագրական բարդ հոլովոյթով: Ան սերտօրէն կապուած էր, եւ կը շարունակէ մօտէն առնչուած մնալ, ոչ միայն Սովետ-Միութեան եւ Թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութեանց, այլ նաև միջազգային քաղաքական իրադրձութեանց եւ գիւտնադիտական յարաբերութեանց յարափոփոխ փոփոխութուն: Համաշխարհային Բ. Պատերազմի աւարտին, Սովետ-Միութիւնը Կարա-Արտահանի հարցը նախ կը ներկայացնէ որպէս հայկական հողային պահանջ. իսկ զօրացնելու համար այս թևը՝ սփիւռքի հայաշատ գաղութներուն մէջ կը կազմակերպուի ներգաղթ դէպի Սովետական Հայաստան:

Ապա հրապարակ կը նետուի վրացական շօրհնուոր պահանջը: Նախապէս, ինչպէս տեղին գիտել կու տայ հեղինակը, Վրացին վրացական մասը սովետներուն կողմէ անդրակիւրէն նշուած էր՝ (էջ 65): Թէ սովետները ինչո՞ւ վրացական թևըր առաջ քշած էին նիւ-

թի քննարկման ընթացքին՝ յայտնի չի դառնար: Միւս կողմէ՝ Արեւմտեան պետութեանց զիւրքը սկիզբէն իսկ հայոց համար նպաստաւոր չէր: Միջազգային քաղաքական կացութեան փոփոխութեան հետ՝ Բրիտանիա եւ Միացեալ Նահանգներ յստակօրէն կ'որդեգրեն Թուրքիոյ պաշտպանի կեցուածք, մանաւանդ երբ կը սկսի գլխաւոր պատերազմի եւ Թրուսիոյ վարդապետութեան շրջանը: Ապա, Սոփեա. Միութիւն, յայնուհետեւ բարի դրացիական յարաբերութիւնների պահպանման, 1935 թ. Մայիսի 30-ին, կը հրաժարի Թուրքիոյ նկատմամբ հողային ամէն պահանջէ: Այնուհետեւ, Կարս-Արտասանի հարցը, դէժ միջազգային դիւանադիտութեան համար, կը դառնայ արխիւային նիւթ:

Հեղինակը աւելի շատ սեւեռումի տակ առած է նիւթին պատմական տուեալներն ու դէպքերը, քան՝ ծանրացած անոր վիստաւոր փուլերուն վերլուծման: Իր վերլուծումները, որոնք կը նպաստեն հարցին պարզարանման, ընդհանրապէս արագ են եւ հապճեպ: Նիւթը նոր է եւ աշխատական, եւ հետեւաբար աւելի դժուար է զայն քննութեան ենթարկել:

Հատորին երկրորդ նիւթը՝ «Ներքին Հողերու Հարցը», նոյնպէս աշխատական է, եւ ցարդ անլոյծ մնացած խնդիր մը: Հասկնալիօրէն օդադործուած աղբիւրները՝ յօդուած, զիւրք, թէ փաստաթուղթերու հաւաքածոյ, ընդհանրապէս հայկական են: Ռուսական եւ սովետական արխիւներու բացակայութիւնը առաջին անհարկով թերեւս նկատելի չէ. անոնց քննութիւնը շատ բան պիտի աւելցնէր ուսումնասիրութեան բովանդակութեան, եւ անոր որակին: Բրիտանական սահմանափակ թիւով արխիւները անչուշտ կը նպաստեն նիւթին, սակայն ոչ բաւարար են, ոչ ալ այնքան կենսական, որքան՝ սովետականները:

Այս բաժինին մէջ ներկայացուած են Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի հարցերը՝ նախասովետական թէ սովետական շրջաններուն մէջ: Հեղինակը ներկայացնելէ ետք հայապատկան երկու հողամասերուն վերջին 60-65 տարիներու քաղաքական հոլովոյթները, «Քաղաքական Տեսութիւն» ենթարածին մէջ կը քննէ Սոփեա. Միութեան սահմանադրութեան տրամադրութիւնները, երկրէն ներս ցարդ տեղի ունեցած հողային փոփոխութեանց նախընթացները եւ «Փան-Թուրքիոյ վտանգը»: Ան կ'արծարծէ «Ինքնորոշման իրաւունքը», եւ զիւրք կը ճշդէ տիրող կացութեան («սթաթիւս քօ») պահպանման դէմ: Այս բաժինին մէջ Հեղինակը յստակ կերպով իր տեսակէտը կը պաշտպանէ:

«Ներքին Հողերու Հարցը» մասին ցարդ զրուած բաղձաթիւ յօդուածներուն մէջ Չ. Մարլեանի ուսումնասիրութիւնը ամենէն ամբողջականն ու աշխատականն է:

Երբորդ բաժինը կ'ընդգրկէ այլ նիւթ մը. «Թուրքիոյ Քիւրտերը եւ Հայկական Հարցը»: Արադ ակնարկէ մը ետք քիւրտերու պատմութեան վրայ, հեղինակը կ'անդրադառնայ Հայ-քրտական յարաբերութեանց փուլերուն, քրտական զանազան ապստամբութեանց, քիւրտերու ներկայ կացութեան, ու հայ եւ քիւրտ ժողովուրդներու ազդեցական հոսանքներուն: Հեղինակին համար հոս ապստամբական տուեալները ատաղձ են վերլուծելու համար Հայ-քրտական կապերու հին թէ նոր այլազան երեսները: Մարլեան չի վարանիր շեշտակի տեսակէտներ եւ կարծիքներ յայտնելէ (էջ 263): Ուսումնասիրութեան վերջին երեք-չորս էջերը կարծէք հրուէր կ'ուղղեն երկու ժողովուրդներուն՝ իրարհակացողութեան եւ համագործակցութեան:

*

**

Կարս-Արտասանի հարցը ամենէն կնճռոտ խորքով եւ ամենէն լայն տարողութեամբ նիւթն է, ուր հեղինակը շնորհիւ իր պրպտումներուն յաջողած է խնդրին այլազան ծալքերուն վրայ լոյս սփռել: Մնացեալ երկու բաժինները թէեւ մասնաւոր նորութիւններ երեւան չեն բերեր, սակայն կը լուսարանեն եւ ամբողջական կերպով կը ներկայացնեն նիւթերը:

Գրախօսուող Հատորին մէջ մէկտեղուած երեք ուսումնասիրութիւնները թէեւ երեւութապէս անջատ նիւթեր կը շօշափեն, իրենց խորքին մէջ սակայն անկապ չեն: Երեք նիւթերն ալ կը վերաբերին Հայ ժողովուրդի նորադոյն պատմութեան՝ ընդհանրապէս, եւ Հայկական Հարցին՝ մասնաւորապէս: Մարլեան այս գործով կրկնակի նպաստ կը բերէ նախ Հայ ժողովուրդի պատմութեան, ապա՝ անոր քաղաքական դասին պաշտպանութեան:

ՅԱԿՈՒ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

ՄԱՐԻԱ ԺԵՅԲԷՂՊՍԸՆ (ԵԱԳՈՊՍԸՆ), «ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1907-1919 ԽԱՐԲԵՐԴ», Դամիերէն ձեռագիր բնագրէն քարգմանեցիմ ներսէս Եպս. Բախտիկեան [Ե.] Միերան Սիմոնեան, Անքիլիսս, 1979 (Ներածական՝ էջ Է-ԼԱ, Բնագրի հայերէն քաղմանուքիմ՝ էջ 1-380 + Դամիերէն ձեռագիր բնագրի լուսապատմէմ՝ էջ 1-963):

Պատկարելի եւ հաստատր Հատոր մը՝ Մարիա Ժէյքըպընի «Օրագրութիւն» ոչ առաջինն է իր տեսակին մէջ, ոչ ալ դուցէ պիտի ըլլայ վերջինը: 1916 թ.ին՝ Եոհաննէս Լեփսիսուի «Գաղտնի տեղեկագիրքէն, ղեկսկան Հէնրի Մորկընթոյի յուշերէն, Հէնրի Պարպիի ակաճանասի վկայութիւններէն ետք բազմաթիւ ուրիշներ գրեցին ու հրա-

տարակեցին իրենց անձնական վկայութիւնները Հայկական Տասնհինգի անցքերուն մասին: Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ աշխատող եւ այսօր իրենց անունով հրատարակուած յուշագրութիւններու որպէս հեղինակ ծանօթ մխիթանարներէն կարելի է յիշել անունները Կրիսիան, Նափիան, Ըշքրին, ձերբորտին եւ տասնեակ ուրիշներու: Անոնց գործերուն միան կարելի է տակաւին աւելցնել վկայութիւնները Յայէզ Էլ-Ղասէճնի, Մարթէն Նիքրակի եւ Արմին Վակների: Վերջապէս՝ պէտք չէ մոռնալ վերջին տասնամեակի ընթացքին լոյսին բերուած դործերը Փափոս Քունցլերի, Հ. Ու. Կլաքլըրի, Սթենլի Է. Քերի, եւ վերահրատարակուած յուշագրութիւնը Հայր Իսհազ Էրմելիի:

Այս անուններուն միայ Էկա աւելնալու նաև անունը դանիացի մխիթարուհի Մարիա ձէյքըսթընի, որ, Վեհափառ Սորէն Ա.—ի իսկ բառերով՝ «Մարմնացեալ խղճի այդ ներկայացուցիչներէն մէկն է, որ ամբողջ վաթսուս տարիներ, իր երիտասարդական շէն ու կենսունակ տարիքէն սիսեալ, անտեսելով ամէն հաճոյք ու վայելք եւ արհամարելով ամէն վտանգ, հետեւեցաւ Մեծ Վարդապետին, Տիտուս Քրիստոսի պատգամին, եւ այցի Էկա բաղմաշարչար հայ ժողովուրդին, — անոր իրաւագուրիկ զաւակներուն, մերկին ու անօթիին, հիւանդին ու վիրաւորին, որրին ու որբուհիին, այրիին ու ձերտնիին եւ մեծագոյն հաճոյքն ու երջանկութիւնը դատաւ դանոնք սիսփելու եւ միւրթարելու, դանոնք պատասպարելու եւ խնամելու գերազանցօրէն նուիրական եւ մարդասիրական գործին մէջ»:

«Օրագրութիւն»ի ընթերցումէն ի յայտ կու գայ, որ ձէյքըսթըն չէր մտադրած հրատարակութեան համար պահել օրագրութիւն մը: Մխիթարուհիին գործը ցոյց կու տայ, որ ինք գրեց յաճախ ինքզինքին համար ու Էրեմէն նաև՝ դանիացի ժողովուրդին, եւ մանաւանդ գանուհիներուն համար, ինչպէս որ զրեց պարպուելու համար իր առօրեան աւցոյց յուղումներէն, խոտիքներէն եւ փոթորումներէն աւելին՝ «Օրագրութիւն»ը ցոյց կու տայ որ օրերու վաղըին մէջ այս գանուհիին հասաւ շրջանի մը՝ երբ որոշեց այ ձեռք չառնել իր տեսրակը եւ մոռնալ այն՝ ինչ որ կը պատկանէր անցեալին:

«Օրագրութիւն»ը կ'ընդգրկէ 7 Սեպտեմբերի, 1907 թ. Էն 6 Օգոստոսի, 1919 թ. Ի միջև ինկած ժամանակաշրջանին հետ առընչուող գէպքերը, որոնք կը տարածուին Սարրերդի, Մալաթիոյ, Սերաստիոյ եւ անոնց անմիջապէս քովի կը դրնուող վայրերու մէջ: Այդ վայրերէն յականջ անուանել կը յիշուին Մեղիբէն, Հիւսէյնիկը, Մօրենիկը, Սուլուն կամ Սուլապեղը (Թիլիատին), Քեսրիկը կամ Կայսրիկը, Գեղվանքը, Կէօլճիւքը, Քերիլն Սանը, Բերին, եւ ուրիշներ:

Բաղմաթիւ եւ անոնք, որոնք կը սողանցեն «Օրագրութիւն»ի էջերէն: Անոնք Նիքրաս Գելճի գասախօսներն են, Սարրերդի, Մալա-

թիւոյ, Մեղիբէի եւ շրջակայ այլ վայրերու աւետարանական համայնքի պատկանող մատուրականներ, կրօնականներ, ազատ ասպարէզի մարդեր կամ պարզ հայեր, նաեւ՝ կրօնական առաքելութեան քույրերն ու կրօնականները, պետական իշխանաւորները, թուրք համայնքին ներկայացուցիչները, եւ հայ, թուրք, բերտ հիւանդներն ու հայ որբւայրիներն ու որբուկները: Ամբողջական դարձնելու համար այս մատենին բովանդակութիւնը, անհրաժեշտ է տակաւին նշել անկէ ներս առկայութիւնը Հայկական Տասնհինգին առօրեան մանրամասնող զէպօքերուն: Եւ ի վերայ այս ամենայնի՝ քրիստոնէութեան եւ անոր խորունկ հաւատքին, աստուածապաշտութեան եւ մարդասիրութեան անասման գրեւորումին, եւ մէկ մասին՝ ճակատագրապաշտութեան:

Ճէյբըպարն կու տայ ոչ թէ լոկ իր տեսածները, կ'արձանագրէ ոչ միայն իր լսածները՝ իր պարտականութեան եւ առաքելութեան ընթացքին իրեն հասած, այլ անոնց հետ նաեւ իր տեսակցութիւնները Խարբերդի, Մեղիբէի, եւ շրջակայքի թուրք իշխանաւորներուն, զինուորական գեղապարներուն եւ նոյնիսկ հայոց ջարդերը իրագործելու սահմանուած սնորհորժներուն հետ: Ահա թէ ինչու համար այսօր իր Վերադարձութիւնը կը գլխնու վաւերաբային գորութիւն:

Ճէյբըպարն իր օրագրութիւնը կը սկսի Տանիմարքայի մէջ, եւ առ այդ ստաջին գրանցումն անոր կու դայ Քոփէնհակէն, ահա թէ ինչու համար Վերադարձութիւնն մէջ կարելի է հանդիպել բաղմաթիւ հասուածներու, որոնք հազիւ թէ կ'աղերսուին Հայկական Տասնհինգին հետ: Ճէյբըպարն անսահման նուիրարերում մը ունի հայութեան հանդէպ այն բոլոր հասուածներուն մէջ, որոնք կը խօսին Հայուն դողդոթայէն, անոր տառապանքին եւ արիւնումէն: Մարդկային էակին հանդէպ անսահման սէր ու գուրգուրանք ունեցող այս կիներ սակայն, զըսուած առելութեամբ մըն է որ կը զրէ իր տողերը, երբ կը խօսի ջարդարարին մասին: Դէպօքերու գրանցումին մէջ մերթ կը բորբոքի մարդու եւ հաւատացեալ քրիստոնեայի արիւնն իր երակներէն ներս, յըստակ կը դառնայ Հրայրքը ներքին խռովքին, սակայն քրիստոնէական վարդապետութեան կշիռը կու դայ գրուանի ներքեւ զնելու ամէն ինչ: Նոյն ատեն անիկա կը զիմէ ներկնաւորին եւ ոյժ կը խնդրէ անկէ դիմանալ կարենալու համար այս մարտիրոսութեան: Մերթ կը փորձէ վերլուծել ու տարազել պատահարները կամ տեսակցութիւններ իշխանաւորներու հետ՝ սակայն չի հասնիր վերջնական եզրայանգումներու: Ամբողջ գործին մէջ լոկ մէկ տեղ Ճէյբըպարն կ'եզրակացնէ, թէ՛ «կամայ կամայ շատ յատակ եղաւ թէ ի՞նչ էր թուրքերուն նպատակը: Շատ պարզ էր: Բնաջնջել հայ ազգը, շատ ծանր շարչարանքներով՝ որքան որ կրնային՝ ջարդել»: Բայց անմիջապէս ետք կու դայ

աւելցնելու, թէ «մենք միայն կրնանք աղօթել եւ խնդրել Աստուծմէ որպէսդի զօրացնէ զանոնք իրենց շարչարանքներուն մէջ եւ պահէ զանոնք հաւատացեալ մինչեւ վերջը...» :

Մարիա ձէյբըզսերնի «Օրագրութիւնը» այժմ կու դայ իր տեղը դրանելու իրմէ առաջ հրատարակուած բաղձաթիւ այն դործերուն քով, որոնց բովանդակութեան ճշմարտութիւնը այժմ կը փորձէ ուրանալ թուրքը՝ որպէս իշխանութիւն եւ հաւաքականութիւն : Թրքական այս ուրացումին տրուած շառաշուն ասպտակ մըն է հրատարակութիւնը այս դործին, որուն եթէ օր մը կատարուի ամբողջական եւ կատարեալ մէկ թարգմանութիւնը՝ մեծ ծառայութիւն մը մատուցուած պիտի ըլլայ Հայուն վերջին շրջանի պատմութեան լուսարանումին :

Թարգմանիչները նոյն կողքին տակ հրատարակած են նաեւ դանիերէն ընազիրը՝ շատ հաւանաբար այն յոյսով, որ օր մը՝ դանիերէնին լաւապէս տիրապետած մէկը կը ձեռնարկէ նոր թարգմանութեանը այս դործին, որովհետեւ՝ ինչպէս կը զրէ Ներսէս Նշար-Բախտիկեան՝ «Բարբախտաբար ձեռք յի մեր բարեկամներէն, դանիերէնի ծանօթ, թոչնոց Բոյնի նախկին աշակերտներէն, Պրն . Միհրան Սիմոնեան . յօժարեցաւ միասին կատարել թարգմանութիւնը : Փորձեցինք քանի մը էջ : Փորձը բաւականին յաջող դատեց : Շարունակեցինք : Մեր թարգմանութիւնը եղաւ ազատ քարգմանութիւն» :

Սրբազանը յոյս կը յայտնէ որ օր մը՝ «Երբ ընազիրը այլ լեզուով մըն ալ թարգմանուի, այն ժամանակ կ'ունենանք բառացի քարգմանութիւնը» :

Անշուշտ որ բաղձալի էր ունենալ բառացի եւ հարողատ մէկ թարգմանութիւնը դործին : Սրբազան հայրը ուրախ է կարուստէ փրկած ըլլալուն համար ձեռագիրը : Սակայն նախընտրելի պիտի ըլլար որ հակառակապէս այս հրատարակութիւնը ներկայացնէր հարողատ թարգմանութիւնը այն դործին, որ իր անփոխարինելի տեղը պիտի ունենայ Հայկական Տասնհինգի լուսարանումին եւ ամբողջական ընկալումին ծառայող դործերու շարքին : Ըսինք՝ պիտի ըլլար նախընտրելի, որովհետեւ կը հաւատանք որ այսպիսի դործ մը՝ ինչպիսին է Մարիա ձէյբըզսերնի օրագիրը՝ պիտի հրատարակուի լոկ մէկ անգամ, եւ դժուար թէ անոր առաջին տպագրութենէն ետք որեւէ մէկը մտածէ անոր երկրորդ եւ այս անգամ բառացի թարգմանութեամբ հրատարակութեան մասին :

Հիմա որ լոյսին տրուած է «Օրագրութիւնը», արդար է որ անոր սփռած լոյսին տակ վերատեսութեան ենթարկուի Խարբերի ու Մեղիբէի ոչ միայն քաղաքներուն, այլ անոնց ամբողջ շրջակայքին վերջին տասնամեակներու պատմութիւնը :

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ - ԱՇՃԵԱՆ (ԽՄԲԱԳԻՐ), «ԴԻԻԱՆ ՄԵՍՐՈՊ Դ. ԹԱՂ-ԻԱԿԻԱՆ», Նոր Զուգա [ՊԷՅՐՈՒՔ, տպ. Ալքափրես] 1979, ԼԹ + 654 էջ :

Մեսրոպ Թաղիադեանի գրական ժառանգությունը եղած է հարուստ և բազմակողմանի : Որպէս բանաստեղծ, վիպասան, պատմաբան, հրապարակադիր-խմբագիր, դաստիարակ-մանկավարժ և թարգմանիչ՝ ան հանդիսացած է 19-րդ դարու Ա. կէսի մշակութային կարկառուն գէմբերէն մէկը, որուն դործունէութիւնը ծաւալած է յատկապէս Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի հայկական գաղութներուն մէջ : Ժամանակակից՝ Ռաշատուր Արովեանի և Միքայէլ Նալբանդեանի, և անոնց նման նուիրեալ մը հայ ժողովուրդի աղջային զարթօնքի շարժումին, Մ. Թաղիադեանի գործատարար իր ժամանակին չէ արժանացած ընդհանուր հետաքրքրութեան և ուշադրութեան, որոնց արժանացած են առաջին երկուքը :

Վերջին տասնամեակներուն, հայրենի բանասէրներուն և դրահանադէտներուն մօտ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցած է Մեսրոպ Թաղիադեանի կեանքին ու գրական-մշակութային դործունէութեան շուրջ : Երջ ընծայուած են քանի մը արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս նաև անոր գեղարուեստական երկերն ու հրապարակադրական գործերը համադրող հատորներ : Առանձնապէս ուշադրութեան արժանի են «Թաղիադեանադէտ» Ռուզան Նանուսեանի՝ Մ. Թաղիադեանի նուիրուած մենագրութիւնը (Երևան, 1947), ինչպէս նաև իր կողմէ խմբագրուած Թաղիադեանի «Գեղարուեստական երկեր»ը (Երևան, 1965) և «Ուղեգրութիւններ, Յօդուածներ, Նամակներ, Վաւերագրեր» (Երևան, 1975) հատորը : Թաղիադեանադիտութեան համար ուշագրաւ ներդրում են Զ. Միրզարեկեանի «Մեսրոպ Թաղիադեան» (Երևան, 1971) մենագրութիւնը, ինչպէս նաև Մ. Սանթրոսեանի ու Գ. Գրիգորեանի կողմէ Մեսրոպ Թաղիադեանի նուիրուած ուսումնասիրութիւնները :

Վերջին տարիներուն ծաւալած այս լայն հետաքրքրութեան հետ միտակց, կը շեշտուէր այն մտահոգութիւնը թէ՛ Մեսրոպ Թաղիադեանի գրական ժառանգութեան կարեւոր մէկ մասը կորսուած է, և կամ՝ անդամնելի :

Սակայն, շնորհիւ Մեսրոպ Եպս. Աշճեանի շուրջ տասը տարուան պրոպագանդներուն, բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններուն և խմբագրական աշխատանքներուն, վերջիններուն մէջէն ի լոյս աշխարհ կը բերուին Մեսրոպ Թաղիադեանի գրական ժառանգութեանէն անտխպ նիւթեր, որոս համախմբուած են ստուարածաւալ և գեղատիպ հատորի մը մէջ, որ կը կրէ «Դիւան Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան» խորագիրը :

և Կ'ընդդրկէ Վնտիպ Օրադրութիւններ, Երկեր և Քերթուածներ, Վաւերագրեր, Նամակներ» : «Դիւան»ին մէջ տեղ գտած անտիպ նիւթերուն կարեւորագոյն մասին փրկութիւնը կը պարտինք Յովհաննէս Քահանայ Մկրեանի, որ պատանի տարիքէն սկսեալ, հեռուոր Պարտիզակէն՝ բացառիկ հետաքրքրութիւն կը ցուցարբերէ Թաղիադեանի նկատմամբ, իր մօտ կը համախմբէ անոր հրատարակութիւնները, ինչպէս նաև անոր մահէն ետք՝ կը յաջողի որոշ ձեռագիրներու ընդօրինակութիւնները ձեռք ձգել և գուրգուրանքով պահպանել զանոնք : Այդ ընտրելը, Մկրեան Քահանայի զրազարանին հետ, սեփականութիւնը կը դառնան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, երբ այս վերջինս կը հաստատուի Անթիլիասի մէջ, 1930 թ.ին :

Մ. Թաղիադեանի կարգ մը անտիպ նիւթերն ալ Աշտիկեան Եպս. կը գտնէ Նոր Զուգայի արխիւներուն մէջ, երբ 1974-1977 թթ.ուն առաջնորդական պաշտօնով կը գտնուէր հոն :

Եթէ «Դիւան»ի նիւթերուն կարեւորութիւնը անուրանալի իրողութիւն է, նոյնքան կարեւոր է նշել այն հսկայական աշխատանքը, զոր կատարած է Մեսրոպ Եպս. Աշտիկեան, գիտական մօտեցումով և հասկացողութեամբ : Հատորին յառաջարկով՝ ան, հիմնուելով արխիւային անտիպ նիւթերու վրայ, հարադատօրէն ստեղծած է միջավայրը Նոր Զուգայի և Հնդկաստանի հայկական դպրոցներուն, որոնց մէջ գործած և ստեղծագործած է լուսաւորիչ Մ. Թաղիադեան, որ 1850-ական թուականներու վերջերուն գրաւած է Մ. Նալբանդեանի ուշադրութիւնն ու արժանացած անոր դնահատանքին :

«Դիւան»ի կարեւորագոյն ու միտմամանակ ամենէն ընդարձակ մասը կը կազմէ «Օրադրութիւն»ը (էջ 1-169) : «Հեղիկ Հզակեաց»ը (էջ 207-255) անտիպ թարգմանութիւն մըն է, որուն կը յաջորդեն «Թանգարան Թաղիադեանց» (էջ 257-302) երկարաչունչ բանաստեղծութիւնը, որ մնացած է կիսաւարտ, և «Բառարան Իմն Փոքրիկ և Համասուտ»ը (էջ 303-328) : Հետաքրքրական է՝ Մեսրոպ Թաղիադեանի դիմագիրը աւելի ամբողջական դարձնող՝ «Մոտցուած Էջեր»ը (էջ 329-402), որուն մէջ կը մտնեն Թաղիադեանի կարգ մը զգաստարկներն ու նամակները, ինչպէս նաև Թաղիադեանի և անոր անմիջական շրջապատին հետ առնչուող «Վաւերագրեր»ը : «Դիւան»ի Դ. մասը կ'ընդգրկէ Մկրեան Քահանայի կիսաւարտ մնացած «Կենսագրութիւն Մեսրոպի Պաթեան Թաղիադեանց» (էջ 403-492) աշխատանքութիւնը : (Այս վերջինը չչփոթել նոյն Մկրեանի կողմէ Թաղիադեանցի կենսագրութեան նուիրուած, և լոյս ընծայուած (Թիֆլիս, 1886 թ. և 1893 թ.) հրատարակութիւններուն հետ) :

Գեղեցիկ և օգտալատ իրադարձում մըն է Մեսրոպ Եպս.ի կողմէ «Յաւելուած» բաժինով տրուած Մ. Թաղիադեանի հրատարակած ա-

սանձին գործերուն, ինչպէս և բանաստեղծութիւններուն, խմբադրած թերթերուն, ու անոր մասին դոյութիւն ունեցող ազդիւրներուն և զբաղմունքի մասնագիտութիւնը, բառարանը, իւրաքանչիւր անտիպ գործի առանձին ծանօթագրութիւնները: Իսկ հատորի վերջաւորութեան կցուած անձնանուններու, տեղանուններու և նկարներու ցանկերը՝ «Գիւտան»-ին օգտագործումը հեշտացնելու կը ծառայեն: Սակայն, հոս հարկ է կատարել մասնանշում մը: Անձնանուններու ցանկերու պատրաստութեան ժամանակ, պատմական դէմքերու անունները կը արուին այնպէս՝ ինչպէս կը յիշատակուին անոնք, իսկ նորագոյն շրջանի անձերու պարագային՝ անոնք կը յիշատակուին մականուններով:

Մեծագոյ Եղս Աշճեանի բծախնդիր ու զխտական աշխատանքով ու խմբագրութեամբ «Գիւտան»-ի հրատարակութիւնը լոյսին կը բերէ Մ. Թաղադեանի անտիպ գործերուն կարեւոր մէկ մասը, որուն որպէս հետեւանք մեծ հայրենասէրին դիմադիմը կը դառնայ աւելի պայծառ, իսկ զբաղմունք գործունէութեան տարողութիւնը աւելի շօշափելի: «Գիւտան»-ի հրատարակութիւնը, միաժամանակ՝ հայ մշակոյթի կեդրոններուն ու գործիչներուն կ'ընէ անհրաժեշտ թելադրութիւնն ու յիշեցումը՝ թէ ժամանակը Լիւթն է, ու նոյնիսկ անցած, որ զանազան վայրերու և կեդրոններու մէջ անխնամ ու անկազմակերպ թողլըւած արխիւները մէկհանգամբնդմիշտ ենթարկուին զխտական դասաւորումի, նախ զանոնք փրկելու համար փճանայլու վտանդէն, և ապա՝ զանոնք զարձնելու համար հանրամատչելի, զխտական լայն շրջանակներու մէջ օգտագործելի զարձնելու մտահոգութեամբ:

ԺԻՐԱՅՐ ԳԱՆԻԼԵԱՆ

ՀԱՅԿ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՕՐԱՑՈՑՑՆԵՐԻ ԵՒ ՏԱՐԵՑՈՑՑՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ (1513-1973)», Երեւան, Հրատ. Ալ. Միսսիսիկեանի անուան Հանրապետական Գրադարանի, 1976, 318 էջ:

Վերջին տարիներուն մեծ թափ ստացած է մատենագիտական ցանկերու պատրաստութիւնն ու հրատարակութիւնը: Այս դժով կարեւոր տեղ կը զբաւեն յատկապէս հայ պարբերական մամուլի համահաւաք ու մասնակի մատենագիտական աշխատութիւնները: Այսօր, բազմաթիւ բանասէրներ և զխտաշխատողներ, մանաւանդ հայրենիքի մէջ, լծուած են այս աշխատանքին, քանզի կերպով զխտակցելով մատենագիտական աշխատութիւններու ներկայացուցած անհրաժեշտութեան և

կարեւորութեան: Այս վերջիններէն է Հայկ Սաչատրեան, որ տարիներու համբերատար ու տքնաջան աշխատանքով մեզի կը ներկայացընէ Հայկական օրացոյցներու եւ տարեցոյց-տարեկիրքերու մատենադիրտութիւնը, սկիզբէն մինչեւ 1973 թ.:

Վերեւ յիշուած բնօրթի հրատարակութիւններէն մին կը հանդիսանայ երկար ժամանակ Հայ տպագրութեան առաջին դործը համարուող Յակոբ Մեղապարտի հրատարակած «Պարզատումար»ը (Վենետիկ, 1513): Հայկ Սաչատրեան, իր մատենադիրտութեան սկիզբը, տալէ ետք «օրացոյց»ի «ծննդոց»ը, այսպէ՛ «Օրացոյց տերմինի հասկացութիւնը» հայերու մօտ, կ'ուրուագծէ «Հայկական Տպագիր Օրացոյցի Պատմութիւն»ը, ուր հանդամանօրէն կ'անդրադառնայ «Պարզատումար»ին եւ անոր յաջորդող նմանօրինակ հրատարակութիւններուն, օգտագործելով բանասէրներուն հայթայթած բոլոր տեղեկութիւնները:

Հայկ Սաչատրեանի պրպտումներէն ի յայտ կու գայ որ «օրացոյց» հասկացողութեան մէջ ինկող հրատարակութիւնները Հայերու մօտ ծանօթ են զանազան անուններով – պարզատումար, տոմար, տումար, տոնացոյց, եղանակ, զազամիա, տարեցոյց, տարեկիրք (1), ընկեր հայկական, յուշատետր, արմանխ, էֆիմերտէ, կաղանդացոյց, տօնամակ, եւն.: Միաժամանակ, առաջին անգամ ըլլալով, Հայկ Սաչատրեան կը պարբերականացնէ Հայկական տպագիր օրացոյցի շուրջ 460-ամեայ պատմութիւնը, զայն բաժնելով երեք «փուլ»երու. Ա. փուլ՝ 1513–1800, Բ. փուլ՝ 1801–1915, Գ. փուլ՝ 1916–1973: Ապա ան կու տայ իւրաքանչիւր շրջանի օրացոյցներուն առանձնաշատութիւնները, անոնց պատրաստութեան ճամբով արձանագրուած զարգացումներն ու իրադործումները՝ հետաքրքրական մէջբերումներու օգտագործումով:

Ըստ Հայկ Սաչատրեանի, 1513 թ.էն մինչեւ 1973 թ. լոյս տեսած են աւելի քան հազար օրացոյցներ եւ տարեցոյցներ, որոնցմէ ան կը ներկայացնէ իրեն ծանօթ 850-ը, որոնք կարելի եղած է տարիներու ընթացքին հաւաքել եւ մատենագրել, օգտագործելով Հայաստանի դրաղարաններու հաւաքածոնները, ինչպէս նաեւ պարբերական մամուլ:

1. «Տարեկիրք» հասկացողութիւնը կը կարօտի յտակացումի, որուն կ'արժանորդագոյնացուի առանձին: Սակայն, հոս կարկ է նշել որ Հ. Սաչատրեանի մատենագիտութեան մէջ տեղ գրուած բազմաթիւ «տարեկիրք»եր (օրինակ՝ «Հայկագոմ Հայագիտական Հանդէս», հայկ. վարժարաններու կողմէ հրատարակուած տարեկիրքեր՝ «Նուիրում», «Սիփամ», «Հորիզոն», եւն., ինչպէս նաեւ զուտ գրական տարեկիրքեր), ոչ մէկ ազերս ունին «օրացոյց» հասկացողութեան հետ:

լի եւ այլ հրատարակութիւններու մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւններն ու յիշատակութիւնները :

Զարմանալիօրէն, Հայի Սաշատրեան փորձ չէ կատարած օգտուելու Վենետիկի, Վիեննայի, Երուսաղէմի, Բարիդի, Պէյրութի, Նոր Զուլայի եւ սփռուքահայ այլ կեդրոններու զբաղարաններէն, մանաւանդ որ ինք անձնապէս ալ կ'ընդունի թէ նման պարագայի մը «այս մատենագիտութիւնն աւելի կը շահէր» : Իսկ մենք կ'ունենայիք շատ աւելի ամբողջական, նուազ թերիներով լիցուն մատենագիտութիւնն ր :

Հայի Սաշատրեանի մատենագիտութեան մէջ չնչուած անուններէն որպէս օրինակ կարելի է յիշատակել՝

ՕՐԱՅՈՅՑ Ամի Տեառն 1823, Հայոց Թուականիս 1272 եւ Փոքր Թուոյս 208 : Աշխատասիրեալ Պարոն Մարտիրոսի Մկրտչեան : Կարկաթա, տպարարեալ յՕՃանասփրոսեանց Տպարանի, ի 1 Յունուարի, յամի Տեառն 1823, 61 էջ :

«ՀՈՍՀՈՍ»ի ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ : Խմբագիր՝ Փայլակ Գօլանճեան : Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղեան, 1914 : 134 էջ :

ԿԻԼԻԿԻԱ ՍԱԼՆԱՄԷՍԻ : Ա. տարի, 1918 : Նիւ Եորք, տպ. Հայի, 1918 : 224 էջ :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ : Տարեկիրք 1941 տարուոյ : Հեղինակ՝ Վահան Զարդարեան : Գահիրէ, 1940 : 114 էջ : Նոյնին՝ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ : Տարեկիրք 1942 տարուոյ : Նոր Եորք, Բ. տարի : Գահիրէ, 1941 : 94 էջ :

ՕՐԱՅՈՅՑ-ՆՕԹԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՏՐ : Հրատ. Համազգայինի շէրջան Փալանճեան» ձեւարանի : 1970-71 տարեշրջանէն սկսեալ : Պէյրութ, տպ. Համազգային, 1970 թ.էն սկսեալ : [386] էջ :

Կ. Պոլսոյ Ուսուցչական Հիմնարկը 1966 թ.էն իվեր լոյս կ'ընծայէ սեղանի օրացոյցներ :

Տակաւին, բազմաթիւ յիշատակուած սեղանի կամ զրպանի օրացոյցներ ունեցած են նաեւ նոյնանուն պատի օրացոյցներ . ԿԱՆԹԵՂ (տե՛ս թիւ 669), ՆԱՅԻՐԻ (թիւ 642), ՐԱՅՅԻ (թիւ 560) :

Զնչուած անուններուն կողքին, մատենագիտութեան մէջ մտած բազմաթիւ տարեկիրք-տարեցոյցներու պարագային արձանագրուած են հիմնական, կարեւոր սխալներ, թերիներ : Բաւականանանք մի քանի ցցուն օրինակներով .

Ընդհանուր թուահամարի 448-ով եւ 449-ով արուած տարեցոյցներուն միջեւ ակներեւ շփոթ կայ : Նոյն տարեցոյցն է որ արուած է կրկու անգամ, տարբեր մանրամասնութիւններով : Ծիշդը պիտի ըլլայ՝ ԽԵԼՕԳ ԴԱԽԻԹԻՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ ԿԱՄ ՊՈՉՈՎ ԱՍՏՂԻԿԸ : Մարտէյլ, տպ. Ալիս, 1928 : 30 էջ :

Ընդհանուր թուահամարի 359-ով յիշատակուած Արմենակ Մելիք-

եանի «Արշալոյս» տարեգիրքին, եւ 368-ով տրուած Մելիք Շահի «Աւետիս» տարեցոյցին միջեւ ալ կան հիմնական շփոթներ: Ըստ Հ. Խաչատրեանի, առաջինը լոյս տեսած է 1919-1921 թթ.ուն, այսինքն՝ երեք հատոր, իսկ երկրորդը՝ 1920-1921 թթ.ուն, այսինքն երկու տարի: Մինչդեռ, Արմենակ Մելիքեանը (ծածկանուն՝ Մելիք-Շահ) լոյս ընծայած է ընդամենը երեք տարեգիրք, տարբեր անուններով, սակայն մէկը միւսին շարունակութիւնը նկատած է: Այդ երեք հատորներուն շարքը եղած է հետեւեալը.

ԱԻԵՏԻՍ: Տարեգիրք: Խմորատիպ: Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Արմենակ Մելիքեան եւ Համազասպ Պասկեան: Մանչուլի (Մանչուրիա), 1919:

ԱԻԵՏԻՍ: Ամերիկահայ երգիծարանական տարեցոյց: Պատրաստեց՝ Մելիք-Շահ [Արմենակ Մելիքեան]: Բ. տարի, 1921: Ֆրէզնո, [1920]: 121 էջ + 7 չթուադրուած էջ:

ԱՐՇԱԼՈՅՍ: Պատկերազաղ տարեգիրք: Գ. տարի, 1922: Պատրաստեց՝ Արմենակ Մելիքեան: Ֆրէզնո, տպ. «Ասպարէզ» [1921]: 160 էջ:

Վերոյիշեալ թրիններէն անկախ, բազմաթիւ են էջաթիւի, հրատարակիչներու եւ խմբագիրներու, տպագրութեան թուականներու հետ առնչուող շփոթներն ու սխալները: Օրինակ՝ դրախտուող հատորի 333, 504 եւ 771 համարակալումներով ներկայացուած անունները անհրաժեշտ է սրբագրել հետեւեալ ուղղումներով.

Թիւ 333 - ՆՈՐ ՄԵՐՈՒՆԴԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ: Ա. տարի, 1916: Հեղինակ՝ Յարութիւն Պ. Փափաղեան (Արի-Արանց): էջաթիւ՝ ԺԴ + 208 էջ:

Թիւ 503 - ՎԻԹՈՇ-ԱՐԱՐԱՏ Պուլկարահայ տարեգիրքը ունեցած է հրատ. յանձնարումը մը, որուն խմբագրական մարմինը բաղկացած է՝ Տ. Մարտիրոսեանի, Յար. Պօղոսեանի եւ Հրանդ Հրահանի:

Թիւ 771 - ԴՐԱԶԱՐԿ: Յիշատակուած հատորներուն խմբագիր՝ Տիրայր Վրդ. Փանոսեան:

Կատարուած յաւելումներուն ու սրբագրութիւններուն ցանկը կարելի էր աւելի երկարել: Հայի Խաչատրեան ինք ալ կ'ընդունի առկայութիւնը թրիններու, երբ կը յայտնէ. «Հաճելի կը լինէր, իհարկէ, որ մատենագիտութիւնը լինէր ամբողջական ու անթերի: Օրացոյցների համար դա անկարելի է...» (էջ 74): Կարելի չէ համաձայն չդատուիլ կատարուած հաստատումին: Սակայն, միշտ կարելի է շատ մը թերիներէ ու բացայայտ սխալներէ խուսափիլ, քիչ մը աւելի բծախնդրութիւն ցուցարբերելով, եւ առաւելագոյն չափով օգտագործելով գոյութիւն ունեցող կարելիութիւնները:

ԺԻՐԱՅԻ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԲԱԿՐԱՆՆ ՈՒՂՈՒԲԱՒԵԱՆ, «ՈՍԿԷ ԵՂԹԱՅ», «Սովետական Գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1979, 376 էջ:

Թատերադիր, բանաստեղծ ու վրացագիր, Բազրատ Ուլուբաբեանն առաջին քան տասնամեակ է մը ի վեր նուիրուած է նաև պատմագրութեան: Հայագիտական ու դրական մամուլի էջերուն մէջ հրատարակած պատմա-բանասիրական իր բազմաթիւ յօդուածներէն անկախ, 1975 թ.ին, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութեան կողմէ առանձին հատորով հրատարակ կը դրուի նաև անոր «Յաշենի Իշխանութիւնը 10-16-րդ Գարեբուս» (454 էջ) ընդարձակ մենագրութիւնը, որ Պատմական Հայաստանի Արցախ աշխարհի հիմնական մէկ մասին նուիրուած, իր տեսակին մէջ առաջին՝ աշխարհա-պատմագրատական ամբողջական ուսումնասիրութիւնն է: «Յաշենի Իշխանութիւնը», որ օրկանական շարունակութիւնը ըլլալ կը թուի նոյն հեղինակին «Արցախի Պատմութիւնը Հնագոյն Փամանակներէց Մինչև 10-րդ Գարբ» անտիպ մենագրութեան, վերջին տասնամեակի սովետահայ պատմագրութեան ակնյայտ նուաճումներէն մէկը կարելի է նկատել:

«Ոսկէ Եղթայ» խորագրին տակ հրատարակուած պատմագրատական այս հատորը, տասնմէկ առանձին գլուխներով կու տայ հայաստանական յարաբերութիւնները՝ սկսած հայ եւ ռուս ժողովուրդներու առաջին հանդիպումներէն (5-րդ, 7-րդ եւ 10-րդ դարեր) մինչև 1828 թ.ի թուրքմենչայի դաշնագիրը, կնքուած՝ Ռուսաստանի եւ Իրանի միջև:

Եթէ ճիշդ է որ հեղինակը պատմական ընդարձակ ժամանակաշրջանի մը վրայ բացած է իր լուսարձակը, ճիշդ է նաև որ ան օղտադրածուած ու ապահով ճանապարհները չէ որդկորած իր ստանձնած պատասխանատու առաքելութիւնը իր լրումին հասցնելու համար:

Բազրատ Ուլուբաբեան յանդուզն նախաձեռնութեամբ կը սկսի իր պրպտումներուն, 5-10-րդ դարերու հայ մատենագիրներուն մօտ գտնելու համար վաւերական վկայութիւնները հայ եւ ռուս ժողովուրդներու առաջին հանդիպումներուն: Նախաձեռնութիւն մը, որ իր աւարտին կը հասնի յաջողութեամբ՝ «Ռոսոսոթքներէց Մինչև Ռուդիկք» (էջ 3-24) խորագրեալ գլուխին մէջ:

Ապա՝ հեղինակը ամբողջական քննութեան տակ կ'առնէ «Մլաւանական Կիւեի ու Հայկական Կուառի Մասին Պատմոյ Աւանդութիւնները» (էջ 25-64), ուր ան վերարժեւորումի կ'ենթարկէ Զեհնոր Գլակ

Ասորիի եւ Յովհան Մամիկոնեան Եպս-ի անուններով մեղի հասած «Պատմութիւն Տարօնայ» աշխատութեան տեղեկութիւնները՝ առըն-
շուած՝ խնդրոյ առարկայ հարցին հետ :

«Աղթամարից Բողոլիւրովա» (էջ 65-83) գլուխով, Ուլուրար-
եան, մեկնելով ճարտարապետական կառոյցներու նմանութիւններէն,
ինչպէս նաեւ օգտագործելով աւանդութիւնները, «զարպետ ճարտա-
րապետի նշանը», մատենագրութեան մէջ գտնուող փաստերն ու
պատմական տուեալները, կը հասնի այն եղբակացութեան, «որ
12-րդ դարի կէսին Աղթամարի միջնորդութեամբ Վլադիմիր-Սուզ-
դալեան երկիր թափանցած արեւելեան ճարտարապետական ձեւերը
ստեղծագործական հրաշագործ դեր են ունեցել ուստական բարերեր
հողի վրայ: Ստեղծագործական այս միջավայրում, հարաւից եկած եւ
սեփական աւանդոյթների խառնձեւմամբ ուսւ շինարարները սովոր-
եցին քարը խօսեցնելու կախարդական արուեստը եւ, նախ, Վլադիմիր
քաղաքի Ուսպենսկու եկեղեցում ու Բողոլիւրովայի շինութիւննե-
րում, ապա Դիմիտրեւեան ու Գէորգիւեան տաճարներում հասան
քարաքանդակ յարդարանքի այնպիսի կատարելութեան, որն անհա-
սանելի բարձունք է մնում ուստական ճարտարարուեստի ամբողջ
պատմութեան մէջ» (էջ 83) :

«Ոսկէ Եղթայ» հատորին ամենէն հետաքրքրական հատուած-
ներէն մէկը կարելի է նկատել «Մեծափառ Եկեղեցին Ընուզաց» (էջ
84-145) գլուխը, ուր հեղինակը հանդամանօրէն կը ներկայացնէ քրիս-
տոնէական եկեղեցւոյ ճարտով ստեղծուած հայ եւ ուստ ժողովուրդ-
ներու յարաբերութիւնը: Ուլուրարեան մանրամասնօրէն կը խօսի
Կովկասէն դէպի Հիւսիս հայ քրիստոնեայ քարոզիչներու տարած աշ-
խատանքին, ինչպէս նաեւ ուստական եկեղեցիին մէջ Գրիգոր Լուսա-
ւորչի վայելած յատուկ ուշադրութեան մասին: «Յիրաւի է, օրի-
նակ», կը գրէ հեղինակը, «որ հնուց ի վեր ուստաց ուղղափառ եկե-
ղեցին ամէն տարի Սեպտեմբերի 30-ին նշել է Մեծ Հայքի առաջին
կրիստոսոս սուրբ մարտիրոս Գրիգորի» յիշատակը» (էջ 128) :

Յաջորդ երեք գլուխները՝ «Պարտքը Հատուցմամբ է Գեղեցիկ»
(էջ 146-150), «Կու Տաս՝ Ըստամպոլ Տուր Ինձ» (էջ 151-165) եւ «Մի
Առեղծուածի Հեաքերով» (էջ 166-177), յաջորդաբար կը խօսին
16-րդ դարուն՝ Իւան Ահեղի բանակներուն մէջ ծառայող հայ զինուոր-
ներուն, Սուլթան Մուհամմետ Փաթիւհի՝ Կ. Պոլիսը դրաւող բանակին
մէջ գործող՝ բռնի թրքացած ուստ նեստոր իսկնեղերի (Ալեքսանդր)
զպատմութեան» մէջ յիշատակուող հայերուն (որոնք կը գտնուէին
Կ. Պոլիսը պաշտպանող բելգանդական բանակներուն մէջ), եւ Գրի-

դոր կաթողիկոս Հասան Զալալիանի բրիտաննէութիւնը ուրացած ըլլալու առեղծուածին մասին :

«Ոսկէ Եղթայձի երեք զլուինները՝ «Եւրայէլ Օրին ևւ Հայոց Վերջնական Դիմագարձը Դէպի Ռուսաստան» (էջ 178-205), «Յոփսէփ Էմին. Հայոց Ազատագրութեան Մեծ Դուրեալը» (էջ 206-255), ևւ «Յոյսերի Փթթումը» (էջ 282-336), ևթէ իրենց բովանդակութեամբ նոր խօսք չեն հայ պատմագրութեան մէջ, սակայն ևւ այնպէս հարուստ ևւ որոշ լրացումներով ևւ ճշդումներով, ևւ անխուսափելի մասը կը կազմեն «Ոսկէ Եղթայձի հանգրուանային դարգացումին :

«Հայ Ժողովրդի «Առանձնայատուկ Ողին»» (էջ 256-281) կը խօսի հայ ևւ ռուս առևտրական յարաբերութիւններու մասին, ինչպէս նաև կը պարզարանէ այն իրողութիւնը, շոր Ռուսաստանում առևտուր անող հայ խոջաներն ու նրանց զործակալները միայն հասարակ վաճառականներ չէին, այլ նաև իրենց ժողովրդի ազատագրութեամբ ու բարօրութեամբ մտահոգուած մարդիկ, որոնք երբեք էլ առիթը բաց չէին թողնում ռուս բարեկամներին ու պետութեան մեծաւորներին ներկայացնելու պարսիկ ու թուրք բռնապետների ճիւրաններում հեծող հայ ժողովրդի վիճակը» (էջ 269) :

Աշխատասիրութեան վերջաւորութեան «Յաւելուածը» (էջ 337-375), փաստօրէն առանձին փոքր ուսումնասիրութիւններու շարք մըն է, որ նուիրուած է հատորի բովանդակութեան հետ աղերսուած զանազան հարցերու յաւելիալ լուսարանութեան ու պարզարանումին :

Բ. Ուլուրարեան ամբողջ հատորը աշխատասիրած է մատենագրական ու վաւերագրական հարուստ փաստերով, խղճամիտ պատմարանի անաչառութեամբ, ու ճշմարտութիւնը լոյս աշխարհ բերելու անդիջող տրամագրութեամբ :

«Ոսկէ Եղթայձի զլխաւոր առաքինութիւններէն մէկն է նաև անոր լեզուն, որ կը յաջողի անմիջական մթնոլորտ մը ստեղծել ընթերցողին մօտ :

Բ. Ուլուրարեանի իսկ բառերով՝ «... ճշմարտութիւնն առելը, ճշմարտութեան որդեգրուած լինելը արդէն ինքնին տաղանդի նշան է, իսկ ճշմարտութիւնը բարձրարուեստ ձևի մէջ առելը՝ տաղանդի իրական ապացոյց» (էջ 53) :

Անյարան կարելի է ըսել որ «Ոսկէ Եղթայձն» շտաղանդի իրական ապացոյց» է :

Վ.Ս. ՊԱՐՍՄԱՄԵԱՆ, «ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՆՏԸ», «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1978, 184 էջ:

Նոր ժամանակներու պատմագրութեան ամենէն ծանօթ անուններէն մէկն է Փրոֆ. Վարդան Պարսամեան, որուն դիտական հետաքրքրութեան դիտարար առանցքը կը կազմէ 18-19-րդ դարեր ընդգրկող ժամանակաշրջանը: Հայ ժողովուրդի պատմութեան տուեալ ժամանակաշրջանին նուիրուած են անոր՝ «Յարկզի Գաղութային Քաղաքականութիւնը Հայաստանում» (Երևան, 1940), «Հայ Ազատագրական Ծարժումների Պատմութիւնից» (Երևան, 1958), «Գեղարքիտները Հայաստանում» (Երևան, 1959), «Էկհաւայերի Մասնակցութիւնը Դաւիթ-Յեկի Ապստամբութեանը» (Երևան, 1962), և «Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, 1801-1917 թթ.» (Երևան, 1967) մենագրութիւնները: Վերջինը՝ երրորդ հատորն է Հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած չորհատորեակին:

«Ռուսաստանը և Հայ ժողովուրդի Պատմական Բախտը» մենագրութիւնը՝ փաստական հարուստ նիւթերու վրայ կ'ուրուազծէ հայ-ռուսական պատմական կապերը 18-րդ դարու սկիզբէն մինչև 20-րդ դար, և այդ ժամանակաշրջանին մէջ Հայ ազատագրական շարժումներուն անցած հանգրուանները, անոնց հիմնական դրուաչներուն, պատմական նշանաւոր դէպքերուն ու դժգեղութեան հետ:

Քաղաքական դէպքերու ու դժգեղութեան ուրուազմումին կողքին, մենագրութեան մէջ յատուկ ուշադրութեան կ'արժանանան նաև դադութիւններու անտեսական ու հասարակական գործունէութիւնները, ու անոնց բերած նպատար Հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարի հաջողութիւնը: «18-րդ դարի երկրորդ կէսին Պետերբուրգի Հայ դադութիւնը դարձել էր հայ-ռուսական քաղաքական յարաբերութիւնների հանդուցակէտ: Լաղարեանները գտնուած էին այդ յարաբերութիւնների կեղծոնում, կարելի էր ասել՝ զեկի մօտ: Առանց Լաղարեանների՝ հայերին ու Հայաստանին վերաբերող զբեթէ ոչ մի հարց արգանելք չէր մտնում ու ընթացք չէր ստանում» (էջ 52), կը գրէ Փրոֆ. Պարսամեան:

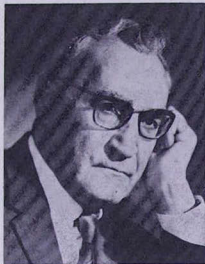
Փրոֆ. Պարսամեանի ներկայ աշխատասիրութեան առանձնատարբութիւններէն մէկն ալ պէտք է նկատել՝ Հայ ազատագրական պայքարի պատմութեան դուզնիթաց դարգացող ու ձեւաւորուող քաղաքական մտածողութիւններուն ու արեւելումներուն ներկայացումը:

Հատորին մէջ հրատարակուած վաւերագիրներու և այլ նկարներու շարքին մէջ հետաքրքրական նորութիւն է հեղինակին կողմէ յայտնաբերուած Իսրայէլ Օրիի նկարը (գործ՝ Ա. Մաչինեանի):

«Ռուսաստանը և Հայ ժողովուրդի Պատմական Բախտը» հեղինակին կողմէ նոր պատմագրութեան համար օգտաշատ ներդրում է:

Մահագրութիւն

ՄՕՐՈՒՍ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Հարաբեանի մահով: Եւ սակայն, նակատագրով այն ֆիչ առանձնաշնորհեակներէն էր ան, որ գիտէր շնչառութիւն բառն ու բանը, խօսեցնել քան ու խաչքարը, կենդանացնել մագաղաքն ու դավաքարը, եւ այդ բոլորը որպէս առօրեայ սրբագան հաց բաշխել շրջապատին, հասակ առնող սերունդին հետ վերընձուղել տալով պատմական անցեալը: Իր մահէն ետք իսկ ապրող հայագիտութիւն է Փրոֆ. Մ. Հասարեան:

«Ե՛րայլոյ հանրագիտարան» — այդպիսին էր բազմակողմանի գիտելիքներ ամբարած, միշտ արքուն, պրպտող ու խորաքափանց մտքի տէր, համեստ ու ազնիւ, ամէնֆից սիրուած ու յարգուած մեր անգուգական Մօրուսը», կ'արձանագրէ Փրոֆ. Գոկտ. Վարդան Պարսամեան, «անգուգական Մօրուս»ի մահուան առիթով: Ու հիմա՛ ավտասանք, «Բայլոյ հանրագիտարան»ին ցուցաբերած վերաբերմուն-

1979 թ.ի Փետրուարի 25-ին, երեսնի մէջ իր աչքերը յարտանակամօրէն կը փակէր Փրոֆ. Մօրուս Հասարեան: Մարդը, հայր, գիտնականն ու մանկավարժը. որուն կորուստը դեռ երկար ատեն պիտի սգան բոլոր անոնք, որոնք բախտը ունեցած էին հաղորդուելու անոր մարդկայնականութեամբ ու սիրով, առիքը ունեցած էին ներշնչուելու անոր հայութեամբ, ղեկավարուած էին անկէ՛ իրենց գիտական աշխատանքներուն մէջ, ու դաստիարակուած՝ անոր շունչին տակ: Ինչ խօսք որ հայագիտութիւնը ծանր կորուստ կրեց Փրոֆ. Մ.

փին՝ գրաւոր խօսքին հանդէպ : «Մօրուսը», կ'ըսէ Փրոփ. Բ. Առափելեան, «բազմակողմանի եւ հարուստ գիտելիքների տէր գիտնական էր, բայց չէր սիրում շատ գրել : Զրոյցների ժամանակ նա երկու պատճառ էր մէջ բերում. նախ՝ առում էր ամէն գրածը գրած չէ, պէտք է նոր խօսք տանլ գիտութեան մէջ, մնայուն գործ ստեղծել : Եւ, երկրորդ՝ կենդանի խօսքը պակաս արժէք չունի» :

Փրոփ. Մ. Հասրաքեան մանկավարժ գիտնական էր ամէն բանէ առաջ : Աւելի քան յիսուն տարիներու անոր մանկավարժական վաստակէն, գեղեցիկ բախտով մը, ամմասն չմնաց նաեւ Հայկազեան Գոլէնի Հայագիտական Ամբիոնը : Գոլէնին յատուկ հրաւերով, Փրոփ. Մ. Հասրաքեան 1965 թ.ին կու գար Պէշրաբ, եւ շուրջ երկու տարիներ դասարանային ու հրապարակային դասախօսութիւններով կը հմայէր ուսանողութիւնն ու լիբանանահայութիւնը : Ու այդ տարիներէն մինչեւ իր մահը, ան իր տեւական ուշադրութեան ու զուրգուրանքին առարկայ դարձուց լիբանանահայութիւնը ընդհանրապէս, ու Հայկազեան Գոլէնի Հայագիտական Ամբիոնը մասնաւորապէս : Փրոփ. Մ. Հասրաքեանի սրտին այնքան մօտ էր մանաւանդ ՀԱՅԿԱԶ-ԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՅՍը : Ու անհրաժեշտ է խոստովանիլ թէ անոր գուրգուրանքին, փաջալերանքին ու թելադրութիւններուն այնքան պարտական է ՀԱՆՐԱՅՍը այսօր : Ու այս իսկ պատճառով, երախտագիտական անխառն զգացումով է որ ՀԱՆՐԱՅՍի այս համարին մէջ հրատարակութեան կը յանձնենք մեծ գիտնականին անտիպ մէկ ուսումնասիրութիւնը, գոր սիրայօժար կերպով մեզի յանձնեց անոր նարտարապետ որդին, ՀԱՆՐԱՅՍի աշխատակիցներէն՝ Մուրատ Հասրաքեան : Այս առիթով՝ նաեւ մեր շնորհակալութիւնները կ'ուզենք յայտնել Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կամխուրութեան Նախագահութեան, որուն բարեխան արտօնութեամբ է որ հնարաւոր դարձաւ յղուածին հրատարակութիւնը :

«Մարդ ծնունդը սովորական, բնական երեսույթ է, մարդ լինելն է դժուար», կը սիրէր կրկնել Փրոփ. Մ. Հասրաքեան :

Իսկական մարդուն, սփանչելի հայուն, բազմահմուտ գիտնականին եւ երախտաշատ մանկավարժին դէմքը միշտ պայծառ պիտի մնայ մեր յիշողութեան մէջ :

ՄՕՐՈՒՍ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

(1902 - 1979)

Մօրուս (Մարգար) Հասրաթեան ծնած է 1902 թ.ի Սեպտեմբերի 10-ին, Սիսեան շրջանի Ախլաթեան գիւղը: Նախակրթութիւնը կը ստանայ գիւղական դպրոցին մէջ, ապա՝ կ'աշակերտի Պաքուի առեւտրական դպրոցին: 1918-1921 թթ.ուն, որպէս յեղափոխական մարտիկ կը մասնակցի Հիւսիսային Կովկասի եւ Զանգեզուրի քաղաքացիական կռիւններուն: 1922-1924 թթ.ուն, ուսանող՝ Երեւանի Պետական Համալսարանի պատմութեան բաժանմունքին, ուր բախոր կ'ունենայ աշակերտելու Մ. Արեղեանի, Հր. Աճառեանի, Յ. Մանուկեանի, Լէոյի եւ այլ անուանի հայազէտ գիտնականներու: 1925-1927 թթ.ուն, հասարակական աշխատանքով կը մեկնի Սիսիանի, Գորիսի, եւ Դիլիջանի շրջանները: 1930 թ.ին կ'աւարտէ համալսարանական ընթացքը, ու կը նուիրուի գիտական աշխատանքի:

1931-1932 թթ.ուն, Լենինկրատի մէջ, Ն. Մատի եւ Յ. Օրբելիի ղեկավարութեամբ կը բուրբէ աստիճանական ուսումնառութեան շրջանը: 1933 թ.ին կը վերադառնայ Երեւան, եւ որպէս անօրէնի տեղակալ, կը պաշտօնավարէ Նիթական Մշակոյթի Պատմութեան Հիմնարկին մէջ: 1934-1936 թթ.ուն կը վարէ Կուսակցութեան Պատմութեան Հիմնարկի անօրէնի տեղակալի, եւ Յեղափոխական Թանգարանի վարիչի պաշտօնները:

1937 թ.ին Մ. Հասրաթեան կը նշանակուի Էջմիածնի մատենագրանին անօրէն, ուր ան զգալի աշխատանք կը տանի ձեռագիրներու պահպանման եւ ուսումնասիրութեան մարզերուն մէջ:

1940 թ.էն սկսած, Մ. Հասրաթեանի գիտահետազոտական աշխատանքները կ'ընթանան բանասիրութեան, հնագիտութեան եւ հայ ժողովուրդի հին ու միջին դարերու պատմութեան ուսումնասիրութեան դժով: 1942-1946 թթ.ուն կը պաշտօնավարէ Գրականութեան Հիմնարկին մէջ, ուր իր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան կը դարձնէ բանասիրական հարցերը: Միտամանակ՝ 1943-1946 թթ.ուն, ան կը վարէ Գիտութիւններու Ակադեմիայի գիտական քարտուղարի պաշտօնը: 1947-1954 թթ.ուն, պաշտօնի կը հրաւիրուի Պատմութեան Հիմնարկին կողմէ, ուր, աւագ գիտաշխատողի հանդամանքով իր գործօն մասնակցութիւնը կը բերէ պատմութեան, հնագիտութեան, ու դասադիրքերու հետ աւրնչուած հարցերու լուծման աշխատանքին:

Որպէս հայ ժողովուրդի պատմութեան դասախօս, ան կը պաշտօնավարէ Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Հիմնարկին մէջ, ինչպէս նաեւ կը ստանձնէ Հեռակայ Մանկավարժական

Հիմնարկի հայ ժողովուրդի պատմութեան ամբիոնին վարիչի պաշտօնը :

1961 թ.ին, Մ. Հասրաթեան կ'արժանանայ Հայկական ՍՍՀ գիտութեան վաստակաւոր գործիչի կոչումին, իսկ 1963 թ.ին կ'ընտրուի ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից անդամ :

1965 թ.ին, Հայկական Գոյէճի հրաւերով, Մ. Հասրաթեան կու գայ Պէյրութ, ուր, շուրջ երկու տարիներ կը դասախօսէ Գոյէճի Հայայրական Ամբիոնի ուսանողներուն, ինչպէս նաև կ'ունենայ հրատարակային բազմաթիւ ելոյթներ :

Վերջին աւելի քան մէկ տասնամեակի ընթացքին, Մ. Հասրաթեան կը վարէ Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանի անօրէնութիւնը :

Մ. Հասրաթեան, բազմաճուտ բանասէրն ու պատմաբանը, հայագիտութեան իր աւանդը կը թողու գլխաւորաբար մասնագէտներու նոր սերունդի պատրաստութեան գծով, գիտական աշխատանքներու ղեկավարութեամբ ու խմբադրութեամբ : Այս բոլորով մէկտեղ, սակայն, Մ. Հասրաթեան կը մնայ հայ բանասիրութեան անգերազանցելի սայաթնովադէտը : Այս մարդին մէջ, աւելի քան երեսուն տարիներու իր վաստակովը, ան ոչ միայն կը յաջողի վերակենդանացնել ամբողջական կերպարը անգուղական Սայաթ Նովայի, ու նոր խօսք բռնլ անոր մասին, այլ և ճամբայ կը հարթէ շատ ուրիշներու, անոնց համար ստեղծելով հնարաւորութիւնն ու միջոցը՝ պեղելու անսպասու դանձարանը հանձարեղ հայ երգիչին :

Տասնամեակներու ընթացքին իր ստորագրած պատմա-բանասիրական յօդուածներէն շատեր կը մնան պարբերական մամուլի էջերուն մէջ, իսկ ուրիշներ՝ անտիպ : Առանձին հատորով լոյս տեսած են ՍԱՅԱԹՆՈՎԱ — (խաղբի ժողովածու — կազմեց, վրացերէն և աղբրեջաներէն խաղբր թարգմանեց, բառարանը և ծանօթագրութիւնները գրեց Մ. Հասրաթեան) (Երևան, 1945) : Նոյնը՝ հրատարակուած 1959 և 1963 թթ.ուն : 1963 թ.ի հրատարակութիւնը նաև ունի Մ. Հասրաթեանի կողմէ պատրաստուած Սայաթ Նովա (Կենսադրական ակնարկը) էջ V-XL ներածական բաժին մը : Ըտրատարակու վարազատ Յարութիւնեանի (Թեքստեր) Վաղգէն Թիթիւնճեանի (նկարներ) աշխատակցութեամբ Մ. Հասրաթեան (յառաջտրոն) կը պատրաստէ հրատարակութիւնը ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ (նախապատմական շրջանէն մինչև 17-րդ դար Յ. Ք.) (Պէյրութ, 1975), հատորը :

Մ. Հասրաթեան կը մահանայ 1979 թ.ի Փետրուարի 25-ին :

ԱՐԱՐԱՏ Ս. ՂԱՐԻՔԵԱՆ

(1899 - 1977)

Արարատ Ս. Ղարիբեան ծնած է Արտաշատի շրջանի Այգեղարդ (Դարդալու) գիւղը, 1899 թ.ին: Միջնակարգ ուսումը կը ստանայ Երևանի Մանչեսթր Երկրորդական Վարժարանին մէջ: 1923-1927 թթ.ուն կը հետեւի Երևանի Պետական Համալսարանի պատմա-լեզուական բաժանմունքի դասընթացներուն, աչակերտելով Հ. Աճառեանի: 1928-1948 թթ.ուն, որպէս դասախօս կը պաշտօնավարէ Երևանի Պետական Համալսարանին մէջ, իսկ 1934 թ.ին կը դառնայ Հիմնադիր վարիչը Խաչատուր Արովեանի անուն Մանկավարժական Հիմնարկի հայոց լեզուի ամբիոնին,

պաշտօն, զոր կը վարէ մինչև 1960 թ.ը, միաժամանակ դասաւանդելով հայոց լեզուի պատմութիւն, հայ բարբառագիտութիւն, պատմական քերականութիւն եւ հայոց լեզուի դասաւանդման մեթոդիկա: 1944 թ.ին կը հիմնուի ՀՍՍՀ ԳԱ.Լեզուի Հիմնարկը, որուն առաջին վարիչ անօրէնը կը նշանակուի Ա. Ղարիբեան: Ապա՝ կը պաշտօնավարէ որպէս ակադեմիայի պրոֆեսորանային խորհուրդի նախագահ, եւ հիմնկազմ պրոֆեսորի վարիչ: Ան մաս կը կազմէ նաեւ Պատմա-Բանասիրական Հանդէս-ի խմբագրական կազմին: 1947 թ.ին Ա. Ղարիբեան կ'ընտրուի ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, իսկ 1960 թ.ին՝ իսկական անդամ:

Հայոց լեզուի պատմութեան, լեզուարանութեան, բարբառագիտութեան, հայոց լեզուի ուսուցման մեթոդիկայի, բառարանագրութեան, եւ բնագաւառին յարակից մարզերու մէջ Ա. Ղարիբեանի տարած բեղմնաւոր եւ ուշադրաւ աշխատանքը կը դնահատուի «Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչ»ի կոչումով (1954 թ.), «Աշխատանքային Կարմիր Դրօշ»ի շքանշանով (1969 թ.) եւ ալլ պատուազրբերով:

Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր Փրոֆ. Ա. Ղարիբ-

եանի գրչին կը պատկանին աւելի քան երկու հարիւր յողուածներ ու զիրքեր, որոնցմէ առանձնապէս ուշադրու են. ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ ԼԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (Երևան, 1932), ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ (Երևան, 1937), ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՄԵԹՈԴԻԿԱ (Երևան, 1938, 1947), ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ (Երևան, 1941), ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ (Երևան, 1950), ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔ (Երևան, 1950), ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ (Երևան, 1952), ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ - ՀՆԶԻՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԵՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ (Երևան, 1953), ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻ ԴԱՍԱԻԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱ (Երևան, 1954), ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՄԻ ՆՈՐ ԽՈՒՄԲ (Երևան, 1958), ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ (Երևան, 1956, 1968), ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆ (Երևան, 1968):

Ա. Ղարիբեան կը մահանայ 1977 թ-ի Մարտի 1-ին:

ՅԱԿՈՒ ՄԱՐԹԱՅԵԱՆ

(1895 - 1979)

որպէս տնօրէն կը պաշտօնավարէ Սուրբ Նշան հայկական նախակրթարանին: 1919 թ-ին կը վերադառնայ Կ. Պոլիս, ուր, որպէս անդերէն

Յակոբ Մարթասեան (Տիւլազար) ծնած է Պոլիսքուերէ, 1895 թ-ի Մայիսի 22-ին: 1903-1910 թթ-ուն ան կը յաճախէ տեղւոյն ամերիկեան միջնակարգ վարժարանը: 1910 թ-ին ընտանիքին հետ կը տեղափոխուի Պոյաճըղիւղ, ուր կը սկսի աշակերտիլ Ռուպրիթ Գոլէճին, միաժամանակ տեղւոյն հայկական վարժարաններուն մէջ պաշտօնավարելով որպէս հայերէն լեզուի ուսուցիչ: 1915-1918 թթ-ուն, տեղակալի թեկնածուի աստիճանով, նախ կը գտնուի Կովկասի ճակատին վրայ, ապա՝ կը տեղափոխուի Դամասկոս: 1918 թ-ին կ'անցնի Պէյրութ, ուր

լեզուի ուսուցիչ Կաշխատի Ռուսերթ Գույշէին մէջ: 1922 թ.ին Կանցնի Պուլխարիա: 1931-1932 թթ.ուն Սոֆիայի «Ազատ Համալսարան»ին մէջ կը դասուանողէ հին թրքերէն: Այս՝ կը վերադառնայ Պոլիս, ուր անդամ կը նշանակուի Թուրք Լեզուարանական Միութեան: 1936 թ.ին, Աթաթուրքի հրաւերով կը տեղափոխուի Անգարա, ու մինչև 1950 թ. կը պաշտօնավարէ տեղւոյն Համալսարանի՝ «Լեզուի, Պատմութեան ու Աշխարհագրութեան» ամբիոնին մէջ: 1940-1970 թթ.ուն կը վարէ աւագ մասնաղէտի ու խմբադասակտի պաշտօնը «Թուրք Համայնագիտարան»ին խմբագրութեան մէջ:

Ընկերային ու Հասարակական բազմաբեղուն գործունէութեան կողքին, Յակոբ Մարթայեան կը Հանդիսանայ Հիմնադիր խմբազիւրը «Լոյս» (Լիրանան, 1919), «Ռահօթրայ» եւ «Մշակոյթ» (Սոֆիա) շարքաթերթերուն: Տարիներու ընթացքին Կաշխատակցի «Ազգարար», «Արևելք», «Փամանակ», «Մարմարա» (Պոլիս) եւ «Ջարթօնք» (Բարիդ) թերթերուն:

Յ. Մարթայեան, Հմուտ՝ Հայերէն, թրքերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, լատիներէն, յունարէն, ռուսերէն, լեհերէն, պուլխարերէն ու արլաներէն լեզուներուն, կը Հանդիսանայ Թուրքիոյ ամենէն ծանօթ ու հեղինակաւոր լեզուաղէտն ու լեզուաբանը, որուն լեզուարանական բազմաթիւ յօդուածներն ու ուսումնասիրութիւնները կը հրատարակուին «Թուրք Համայնագիտարան»ին մէջ, ինչպէս նաև առանձին հատորներով:

Հայերէն լեզուով կը հրատարակէ Գրի ԵԱԳՈՒՄԸ (Սոֆիա, 1928), ԱԼՊԻՈՆԻ ՊԱՐՏԷԶԷՆ (Սոֆիա, 1929), Վարդանանցի 1500 ԱՄԵԱԿԻ ԽՈՂԵՐ (Պոլիս, 1951), ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԸ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ (Պոլիս, 1956) գրկոյթները: ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ Երկարաշունչ աշխատասիրութիւնը, որ 1961 թ.էն սկսած կը հրատարակուի «Մարմարա» օրաթերթին մէջ, առանձին հատորով չէ հրատարակուած ցարդ: Իսկ թրքերէն լեզուով՝ Յ. Մարթայեան կը հրատարակէ Թուրք լեզուարանութեան նուիրուած բազմաթիւ Հասարակ, որոնց մէջ՝ ԹՐԲԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ ՀՈՒՈՎՈՅԹԸ (1951), ԹՈՒՐԲ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ (1957), ԹՐԲԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (1957), ԼԵԶՈՒ, ԼԵԶՈՒՆԵՐ ԵՒ ԼԵԶՈՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ (1968), եւ ԹՈՒՐԲ ԼԵԶՈՒԻՆ ՄԷՋ ԲԱՌ ԵՒ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆ (1974):

Յակոբ Մարթայեան կը մահանայ 1979 թ.ի Սեպտեմբերի 12-ին:

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐՆԱՆ

(1887 - 1978)

Հայկ Պէրպէրեան ծնած է Կ. Պոլիս, 1887 թ.ի Ապրիլի 17-ին : Թաղային դպրոցին մէջ իր նախակրթութիւնը ստանալէ ետք, կ'աշակերտի Պոլսոյ Կեդրոնականին : 1915 թ.ին կ'անցնի Յունաստան, ուրկէ՝ Եգիպտոս, աշխատելով նախ որպէս թարգմանիչ, եւ ապա՝ Ազգային Պատուիրակութեան քարտուղար : Աւելի ետք կը տեղափոխուի Բարիզ, ուր, Համաշխարհային Բ. Պատերազմին կը վարէ տեղւոյն Սր. Յովհաննէս Մկրտիչ Եկեղեցիի քարտուղարութիւնը :

1920-ական թթ.ուն՝ Հ. Պէրպէրեան մուտք կը դործէ Հայադիտութեան ասպարէզէն ներս, երբ իր առաջին յօդուածները կը ստորագրէ Revue des Etudes Arméniennes-ի մէջ, որուն խմբագրութիւնը 1920-1930 թթ.ուն կը վարէին Ֆ. Մաքլերը եւ Ա. Մեյլէն : Տասնամեակներ անց՝ 1964 թ.ին, Հ. Պէրպէրեան կը ստանձնէ վերոյիշեալ Հայադիտական Հանդէսին պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնը, գործնականօրէն սակայն իր ուսերուն կրելով նաեւ անոր խմբագրութեան աշխատանքը : 1964-1977 թթ.ուն միջեւ, Հ. Պէրպէրեանի անխոնջ աշխատանքին, ու Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնադրիին նիւթական ամսակցութեան շնորհիւ, կը հրատարակուին Revue-ի տասներկու նոր հատորները, որոնք մեծապէս կը նպաստեն Եւրոպայի մէջ Հայադիտութեան Հանդէպ հետաքրքրութեան վերակենդանանալուն :

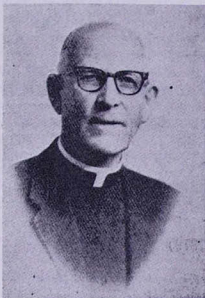
Հ. Պէրպէրեանի՝ Հայադիտական մամուլի էջերուն մէջ հրատարակած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններէն առանձնապէս ուշադրութեան արժանի կը մնան՝ «Արշակ Բ. եւ Քէօրոյլու» («Ազգագայ», 1939), «Հայկականք» («Հանդէս Ամսօրեայ», 1958-1968), «Օսմանեան Քանի Մը Վաւերագրեր Իսթանպուլի Հայոց Եկեղեցիներէն Ոմանց Մասին» («Հ. Ա.», 1961), «Նիկիեփոր Փոկասի Ապստամբութիւնը եւ Դաւիթ Արծրունի» («Հ. Ա.», 1967), «Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռին Բարձուժը 11-րդ Դարուն Երկրորդ Կէսին» («Հ. Ա.», 1967), ինչպէս նաեւ «Հայ Թուրքական Գրականութիւն» (Philologiae Turcicae Fundamenta, II, 1967): Հ. Պէրպէրեանի թարգմանութեամբ լոյս կը տեսնեն՝ Ժ. Լորան, «Թ. Դարու Հայ Աւատական Իշխան Մը՝ Գուրգէն Արծրունի» (Բարիզ, 1946), եւ Պ. Սարանիս, «Հայեր Բելգիական Կայսրութեան Մէջ» (Վիեննա, 1966), աշխատանքները : Մ. Կանարի Համագործակցութեամբ Հ. Պէրպէրեան հրատարակութեան կը պատրաստէ Ա. Լաստիվերոցիի «Պատմութիւն»ը, ֆրանսերէն թարգմանութեամբ ու ծանօթագրութիւններով (Պուրսել, 1973) :

Հ. Պէրպէրեան ասանձին հատորներով կը հրատարակէ՝ ԱՇԽԱՐ-
ՀԱՅՈՅՑ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ «Համեմատութեամբ 24 ձեռա-
դրի ու տպագրի» (Բարեղ, 1965), և ՆԻԻԹԵՐ Կ. ՊՈԼՍԱՅ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ (Վիեննա, 1965) աշխատութիւնները:

Հ. Պէրպէրեան կը մահանայ 1978 թ-ի Հոկտեմբերի 3-ին:

ՎԵՐ. ԱՐԱՆ ԿԷՕՐԿԻՉԵԱՆ

(1887 – 1977)

Վեր. Արան Կէօրկիչեան
ծնած է Վան, 1887 թ-ին: Մարդ-
ուանի Անատոլիա Գոյէճը աւար-
տելէ ետք կը մեկնի Պերլին,
տեղւոյն էլայննս Սեմինարին մէջ
հետեւելու համար աստուածա-
բանական ուսման: Վերադառնա-
լով երկիր, 1912-1915 թթ-ուն կը
վարէ Վան Բաղաբամէջի ամե-
րիկեան երկսեռ դպրոցներու փոխ
տեսչութեան սրշտօնը: 1915 թ-ի
հերոսամարտին, կռուի ճառա-
ջաւոր զիրքերու վրայ, քաջ զի-
նայարժ, կարեւոր խումբի մը ա-
ռաջնորդն է: Ապա՝ ուսուցչա-
կան սպառօնով կ'անցնի Պաքու.
1917 թ-ին՝ Երևան, ուր կ'աշ-
խատի Ամերիկեան Նօպատամա-

տոյց Ընկերութեան բաժանմունքներէն մէկուն որպէս վարիչ: Նոյն
թ-ի վերջերուն կը հրաւիրուի Դաւրէժի Հայ Երիցական Եկեղեցիի
հովուութեան, Պարսկաստան: Թուրքերու արշաւանքին հետեւանքով
կ'անցնի Համատան և կը հովուէ տեղւոյն Աւետ. Եկեղեցին: Անդլիա-
կան ղեկնորական իշխանութեանց ձեռքով անդակայաններ կը հիմնէ
Համատան-Քիրմանշահ-Պաղտատ գիծին վրայ՝ օգնելու Վասպուրա-
կանի երկրորդ արտագաղթին ենթարկուող իր հայրենակիցներուն:
Նոյն տարւան վախճանին կը զրկուի Պաղտատ՝ իրր Թեհրանի Ազգա-
յին Պորհուրդի ներկայացուցիչ՝ Անդլիական Իշխանութեան մօտ,
ծառայելու 20,000 հայ տարագիրներու: Պաքուպայի անապատին մէջ
կը հիմնէ ու կը վարէ Հ. Բ. Ը. Միութեան Վասպուրական և Արա-

քառեմն երկսեռ որբանոցները: 1919 թ.-ին վերադառնալով Հայաստան, կը պաշտոնավարէ անոր առաջին կառավարութեան Ելեմտական Նախարարութեան մէջ: Ապա՝ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի կողմէ կը նշանակուի Ղամարլուի Ենթաշրջանին նպաստի գործին վարիչ: Ի վերջոյ կարճ շրջանի համար Լոնտոնի Լարս Մէյքըս Ֆրնս կազմակերպութեան Հայաստանի ներկայացուցիչ կը նշանակուի: Նոյն ատեն կը վարէ Երեւան հրատարակուող «Հայաստանի Զայն»-ի խմբագրութիւնը: 1921 թ.-ին կը վերադառնայ Դարէժ՝ իր նախկին եկեղեցիին հովուական պաշտօնին:

1923 թ.-ին Վեր. Ա. Կէօրկիղեան կ'անցնի Միացեալ Նահանգներ, ուր եկեղեցական ու հովուական պաշտօններու կողքին (Նիւ Ճըրքը, Ֆրեդոն, Ֆասուլըր, Սէյլըմ, Հէյվըր՝իլ, Փասխտենս) կարեւոր պաշտօններ կը վարէ Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու Միութեան դաշտին մէջ, միաժամանակ՝ Փրինսթընի եւ Եունիւն համալսարաններու մէջ հետեւելով աստուածաբանական բարձրագոյն ուսման:

Եկեղեցական ու հասարակական իր բեղուն կեանքին ատընթեր, Վեր. Ա. Կէօրկիղեան կը ծառայէ Հայ դպրութեան: Մամուլին մէջ հրատարակած իր բազմաթիւ յօդուածներէն անկախ, առանձին հատորներով կը հրատարակէ՝ ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ (Պէյրուս, 1965), ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ (Պէյրուս, 1967) եւ ՊԱՒՂԻԿԵԱՆԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐՈՒ ԾԱՐԺՈՒՄԸ ԷժԻԲ ԴԱՐ (Պէյրուս, 1970) աշխատասիրութիւնները:

ԿԻՒՐԵՂ ՎՐԴ. ՔԻՊԱՐԵԱՆ

(1891–1979)

Կիւրեղ Վրդ. Քիպարեան ծնած է Պանտըրմա, 1891 թ.-ին: 1903 թ.-ին կ'անցնի Վենետիկ, աշակերտելու Միխիթարեան Միարանութեան վանքին մէջ, Ս. Ղազար: 1916–1919 թթ.-ուն կը հետեւի Հոռմի աստուածաբանական համալսարանի դասընթացներուն: Տարբեր ժամանակներու մէջ ան կը վարէ Միխիթարեան Միարանութեան տեսուչի, հոգեւոր հօր եւ դաստիարակի պաշտօնները: Ատեն մը կը ստանձնէ նաեւ ճիւղավազմի խմբագրութիւնը: Թարգմանական աշխատանքէ անկախ, ստորագրած է հայագիտական որոշ թիւով յօդուածներ: Առանձին հատորով հրատարակած է ՊԱՍՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա. կտր., Սկիզբէն մինչեւ 1300 (Վենետիկ, 1944) մատենագիտութեան դասագիրքը:

Կիւրեղ Վրդ. Քիպարեան կը վախճանի 1979 թ.-ի Դեկտեմբերի 12-ին:

ՄԻՀՐԳԱՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

(1885 – 1979)

Միհրդատ Թիրեաքեան ծնած է 1885 թ.-ին, Կ. Պոլիս, ուր նաև կը ստանայ իր նախնական կրթութիւնը՝ տեղւոյն Փրանսական վարժարանին մէջ: Ապա՝ ընտանիքին հետ կը տեղափոխուի Թեհրան, ուր, հայրը՝ հայկարան Տոքթ. Յարութիւն Թիրեաքեան, որպէս բժիշկ կը ծառայէր թաղաւորական պալատին մէջ: Մ. Թիրեաքեան Թեհրանի մէջ կը յաճախէ տեղւոյն Ամերիկեան վարժարանը, իսկ բարձրագոյն ուսման համար կը մեկնի Յիւրիս: 1919 թ.-ին կ'անցնի Միացեալ Նահանգներ, ու մնայուն կեդրոյժ կը հաստատուի Նիւ Եորք:

Մ. Թիրեաքեան, որ զբարարի ու պարսկական գրականութեան ճաշակը ստացած էր հօրմէն, աւելի ետք կը խմբագրէ ու հրատարակութեան կը յանձնէ անոր «Հայ-երանական Ուսումնասիրութիւնք» (Վիեննա, 1922), «Համասեր և Կրկնակ Սուտրեր» (Վիեննա, 1923), «Կուրեստան» (Սասաի) և «Արիահայ Բաւարան» աշխատասիրութիւնները:

Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրութիւններով, Մ. Թիրեաքեան ժամանակի ընթացքին կ'աշխատակցի «Անահիտ», «Բաղմալէպ», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Միտն», «Լրարեր» և «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս» ամսաթերթերուն ու հանդէսներուն: Ան նաև առանձին հատորով կը հրատարակէ ՇԱՀՆԱՄԷ-ն — պարսիկ բանաստեղծի գործէն տաղաչափեալ հատուածներ—, և ՄԻՏՔԻ ՇՈՂԵՐ, որ կը բովանդակէ հեղինակին պատմական, բանասիրական ու գրական աշխատասիրութիւններէն ոմանք:

Մ. Թիրեաքեան կը մահանայ 1979 թ.-ի Յուլիսի 18-ին:

ԱԼԻԵՐՏ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԵԱՆ

(1928 - 1979)

Ալբերտ Արիստակեսեան ծնած է 1928 թ.-ին, Հայաստանի Զանախի (այժմ՝ Սովետաչէն) գիւղը: Համալսարանական իր ուսումը կը ստանայ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ, հետեւելով բանասիրութեան, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1950 թ.-ին: 1953-1962 թթ.-ուն, ան կը պաշտօնավարէ «Գրական Թերթ»-ի խմբագրութեան մէջ, որպէս պատասխանատու քարտուղար: 1962-1965 թթ.-ուն՝ կը վարէ «Սովետական Գրականութիւն» ամսաթերթին մէջ՝ բաժնի վարիչի պաշտօնը: 1965-1970 թ.-ուն՝ «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»-ի աւագ գլխաւոր տնօրէն է: 1970 թ.-էն սկսած՝ կ'աշխատի որպէս «Սովետական Գրականութիւն» ամսաթերթի գլխաւոր խմբագրի տեղակալ:

1966 թ.-ին, Ա. Արիստակեսեան կը ստանայ Դոկտոր Փիլիսոփայութեան Բանասիրական Գիտութիւններու կոչումը՝ «Սիւլիա Կարտիկեանի Ստեղծագործութիւնը և Յետ-պատերազմեան Հայ Պոէզիայի Հարցերը» խորագրով աւարտածուի պաշտպանութեամբ:

Մամուլին մէջ հրատարակուած դրաքննադատական իր բազմաթիւ յօդուածներէն անկախ, Ա. Արիստակեսեան տոանձին հատորներով հրատարակած է՝ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՆԵՐԻ ՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ (Երեւան, 1971) դրաքննադատական յօդուածներու ժողովածուն, և ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ (Երեւան, 1974) մենագրութիւնը:

Ա. Արիստակեսեան կը մահանայ 1979 թ.-ի Յունիսին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	է?
ՄՕՐՈՒՍ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ	
Պատմական Իրանը եւ Հայաստանը	9
ԲԱԳՐԱՏ ՈՒՂՈՒԲԱՐԵԱՆ	
Ազուսնից Կարողիկոսութեան Ստեղծման Հանգամանքների Հարցի Շուրջը	35
ԼԵՒՈՆ ՎԱՐՎԱՆ	
Օսմանեան Քանի Մը Հարկեր Ըստ Կանոնագրութիւններու.	57
ԶԱԽՆ ՄՍԸՐԷԱՆ	
Սփիւռքահայ Քաղաքական Խմորումները Համաշխարհային Բ. Պատերազմի Նախօրեակին (1933-1939 թթ.)	85 ✓
ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ	
Սմբատ Թագաւորի երկու Անտիպ Դրամները	111
ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ	
Տիգրան Գ.ի եւ երատայի Արիւնակցական Կապերու Հարցին Շուրջ	121
ԱՍՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ	
Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Գ.ի Մէկ Քանի Անտիպ, Միական Դրամներ	131
ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ ՎՐՊ. ԳԱՆԻԷԼԵԱՆ	
Մերձաւոր Արեւելի Աստուածաբանական ձեւաբանի Հայերէն Զեռագիրները	141
Ս. ՃԵՎԱԼԻԻՐՃԵԱՆ	
Հայկական Զարդաբանականները (Փրանսերէն)	165

	Էջ
ԲԱՍԳԱԼ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ	
Մամա Խաթունի Դամբարանը եւ Անիի Ճարտարապետական Կոթողները (Փրանսերէն)	203
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼԱՅԵԱՆ	
Շարունակ եւ Տարոբոշ Քանակ Հայ Որմնադիրներուն Մօտ	239
ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼ ԵԱՆ	
Յովսէփ Փաշա Վարդանեան՝ Ականաւոր Լրագրողի Ու Վիպագիրը	243
ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ	
Երուխանի Լեզուին Բառաշերտաւորումները	281
ԱՐՇԱԻՐ ԳԱՊՊԷՆՃԵԱՆ	
Գոյնի եւ Ջայնի Զգացողութիւնը Համաստեղի Պատմութեան մէջ	303
ՍԵԳԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ-ՏԱՏՈՅԵԱՆ	
Ուրուագիծ ժամանակակից Լիբանանահայ Նկարչութեան	315
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	
<i>Կը դրախտեն՝ Սեղա Պարսութեան-Տատոյեան, Ասպետ Տօնապետեան, Մինաս Գոմայեան, Յակոբ Պարսութեան, Լեւոն Վարդան, Ժիրայր Դանիէլեան, Երուանդ Հ. Քասունի</i>	353
ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	381
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	393

TABLE OF CONTENTS

	Page
MOROUS HASRATIAN	
Irano-Armenian Relations	9
BAGRAD OULOUBABIAN	
Problems Concerning the Establishment of the (Caucasian) Albanian Catholicosate	35
LEVON VARTAN	
Some Taxes and Tributes According to the Ottoman «Kanunname»s	57
ZAVEN MESSERLIAN	
Political Developments In the Armenian Diaspora Prior to World War II (1933-1939)	85
ZAREH BEDOUKIAN	
Two Unpublished Coins of Smpad (1296-1298)	111
BERJ SABBAGHIAN	
Notes On the Question of Blood Relations of Tigranes IV and Erato	121
ASBED DONABEDIAN	
Unique and Unpublished Coins of Tigranes II and Tigranes III	131
FATHER ANOUSHAVAN TANIELIAN	
The Armenian Manuscripts Kept In the Library of Near East School of Theology	141
S. DJEVAHIRDJIAN	
The Armenian Decorative Sculpture (in French)	165
PASCAL BABOUDJIAN	
The Mausoleum of Mama Khatun In Terdjan and the Architectural Monuments of Ani (in French)	203

	Page
HAROUTIOUN KALAYAN Irrational and Rational Numbers In Armenian Architecture	239
JIRAIR TANIELIAN Hovsep Pasha Vartanian (1815-1897)	243
BARUYR AGHBASHIAN The Word Formations of Yeroukhan's Language	281
ARSHAVIR KABBENJIAN The Sense of Colour and Sound In Hamastegh's Short Stories	303
SETA BARSOUMIAN-DADOYIAN An Outline of Contemporary Lebanese Armenian Painting	315
ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS Reviewed by: Seta Barsoumian-Dadoyan, Asbed Donabedian, Minas Kojayian, Hagop Barsoumian, Levon Vartan, Jirair Tanielian, Yervant H. Kassouny	353
NECROLOGY	381
TABLE OF CONTENTS	395

Վ Բ Ի Պ Ա Կ

Էջ 303, տող 2-3

ստորում է

կարդալ

Վերադարձնելու վերադարձում թիվներու

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱԲԱՆԱԿ 500

ԳԻՆ Լիբանան 35 Լ. Ոսկի
Արտասահման 17 Տոլար

HAIGAZIAN ARM. REVIEW
HAIGAZIAN COLLEGE
P. O. Box 1748
BEIRUT - LEBANON

Այս հատորին տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1980 թ.ի Մայիսին

Տպարան Ալքափրես — Նամակատուփ 11-8877, Հեղճր. հասցէ՝ Praltatype

Printed in Lebanon

 ALTA PRESS

هايكازيان

مجلة الدراسات الارمنية

بيروت - ١٩٧٩